

”Vi ved bedst selv, hvad vi er”

Kollektiv selvopfattelse blandt nordslesvigske krigsdeltagere,
1914-1918

Ph.d.-afhandling af Steffen Lind Christensen

ISBN: 978-87-7507-482-2
DOI: 10.7146/aui.381

Ph.d.-afhandling af cand. mag. Steffen Lind Christensen,

Institut for Kultur og Samfund,
Afdeling for Historie og Klassiske Studier,
Aarhus Universitet.

Hovedvejleder: Karen Gram-Skjoldager

Medvejleder: Mads Daugbjerg

Indleveret: Marts 2020

Forside: Luc Heinrich, *WW1 Colourised Photos:
Nassauisches Infanterie-Regiment Nr. 87
(Mainz), XVIII Armee, Vestfronten, ultimo 1914.*

AARHUS UNIVERSITET

Steffen Lind Christensen

”Vi ved bedst selv, hvad vi er”

*Kollektiv selvopfattelse blandt nordslesvigske
krigsdeltagere, 1914-1918*

Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet, 2020

*Til Thomas,
Astrid, Vera og Andrea*

Forord

Mange har på forskellig vis hjulpet eller støttet mig i den lange og til tider hårde proces, det er at skrive en afhandling. Her skal blot nævnes nogle få, men jeg lover, at alle I andre på ingen måde er glemt.

Allerede i sommeren 2013, da jeg havde afsluttet mit speciale, kunne jeg godt mærke, at jeg endnu ikke var klar til at slippe arbejdet med 1. Verdenskrig. Det varede derfor ikke længe, før jeg igen indfandt mig på min specialevejleders kontor med aspirationer om et ph.d.-stipendium. Jeg skylder derfor først og fremmest min hovedvejleder, lektor Karen Gram-Skjoldager, en meget stor tak for at have troet på, støttet og vejledt projektet helt fra starten. Uden Karens umådelig store viden, overblik samt knivskarpe, inspirerende og altid konstruktive vejledning var denne afhandling aldrig blevet færdiggjort. I samme ombæring vil jeg også gerne takke min medvejleder, lektor Mads Daugbjerg, for mange gode og ikke mindst nyttige samtaler om identitetsteori, og historiker i forskningsafdeling ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Martin Bo Nørregård, for megen hjælp og sparring, ikke mindst i forbindelse med afhandlingens kildemateriale og præforsvar. Der skal ligeledes lyde en tak til professor Robert Gerwarth for at have ladet mig besøge Centre for War Studies, University College Dublin, i en længere periode.

Jeg vil også gerne takke mine nuværende og tidligere stipendiat-kollegaer for mange gode råd, snakke og grin i vores daglige kaffe- og frokostpauser. I har skabt et behageligt, imødekommende og inspirerende arbejdsmiljø, som jeg ikke havde kunnet undvære. En særlig tak skal i denne forbindelse lyde til ph.d. stip. Kristine Dyrmann og ph.d. stip. Andres Wulff Vissing Christensen, som jeg har delt kontor med. Kristine fortjener endda en

ekstra tak for utallige gode råd og for tålmodigt at have besvaret et hav af nybegynder spørgsmål i mine første måneder som stipendiat.

Afslutningsvis vil jeg gerne takke min familie og mine venner; min storebror Thomas for inspiration og motivation samt mine forældre Bente og Polle for jeres evige opbakning, opmuntring og hjælp. Jeg står desuden også i en dyb taknemmelighedsgæld til min svigermor, Lilian, for det store arbejde at have læst korrektur på afhandlingen. En altoverskyggende tak skal dog lyde til min hustru Astrid for at have støttet mig på alle tænkelige måder. Du har været krumtappen i vores lille families hverdag og hele tiden mindet mig om, at der er vigtigere ting i livet end forskning. Det gælder også vores børn, Vera og Andrea, som altid har kunne trække mine tanker væk fra soldaterbreve, Verdenskrig og identitetsteori.

Tak!

*Steffen Lind Christensen,
Aarhus, marts 2020*

Indhold

Forord	5
Kapitel 1 - Indledning og forskningsoversigt	11
Indledning.....	11
Forskningsoversigt.....	16
<i>Den internationale historiografiske udvikling</i>	16
<i>Den kulturelle vending</i>	18
Den danske forskning.....	32
<i>Den sønderjyske historiografi</i>	32
<i>Dansk 1. verdenskrigsforskning</i>	40
Kapitel 2 – Teori og metode	47
Teori	47
<i>Essentialisme eller konstruktivisme</i>	49
<i>Den konstruktivistiske selvkritik</i>	53
<i>Begrebsforklaring</i>	59
Metode og kildemateriale.....	63
<i>Undersøgelsens overordnede tilgang</i>	64
<i>Materialets beskaffenhed</i>	68
<i>Metodiske valg</i>	75
Kapitel 3 – Kontekst og aktører	91
Nordslesvig efter århundredskiftet.....	91
<i>Et landbrugssamfund</i>	92
<i>Gårdmandsstanden og den danske bevægelse</i>	95

Nordslesvig og krigsdeltagerne	98
<i>Analysens persongalleri</i>	100
<i>Sociale praksisser og mønstre</i>	102
<i>En særlig gruppe af dansksindede</i>	107
Delkonklusion.....	111
Kapitel 4 – De danske	113
Forudsætninger for fællesskabsudøvelse.....	114
"vi Danskere"	120
<i>Markeringer af dansk tilhørsforhold</i>	120
Social udøvelse af danskhed.....	132
<i>Krigsudbruddet og udformningen af fællesskab</i>	132
<i>Forbundethed og fællestræk</i>	141
<i>Modsætninger</i>	144
Danskhedens begrænsninger	152
Danskhedens spændvidde	156
Delkonklusion.....	166
Kapitel 5 – Militært fællesskab og soldaterselvopfattelse	171
Soldaterkammeratskab	173
<i>Kollega, lidelsesfælle, ven</i>	175
<i>"En af vore"</i>	184
Afgrensning og modsætning	192
<i>Etapen og de høje herrer</i>	199
Militære selvforståelser	209

<i>Accept, indlevelse og stolthed</i>	210
Delkonklusion.....	220
Kapitel 6 – Militær adfærd og praksis	223
Udøvelse af tjenesten	225
<i>”i Gaar stormede vi en Landsby”</i>	232
<i>”Jeg fik så lyst til at se fjendens skyttegrav”</i>	239
<i>Grænser for engagementet</i>	243
<i>Undvigelse og barmhjertighed</i>	249
Vold, drab og selvopfattelse.....	257
<i>Adfærd, integration og identifikation</i>	263
Delkonklusion.....	271
Kapitel 7 – Sammensat identifikation	273
Hjemstavnsfølelse.....	277
<i>En regionalt baseret nationalbevægelse</i>	279
Hjemstavnen og danskhed	285
<i>Et regionalt perspektiv</i>	286
<i>Hjemstavnen – ”ingen Plet paa Jord er saa skøn”</i>	290
<i>”vort snævrere hjemland” – regionalt baseret danskhed</i>	295
<i>Bindingen mellem danskhed og hjemstavn</i>	299
Pligt til at gå i krig.....	304
<i>Krigsdeltagelse som statsborgerlig pligt</i>	312
<i>Borgerpligt mod hjemstavn og danskhed</i>	318
<i>Tvangselementet</i>	326

Delkonklusion.....	334
Kapitel 8 – Diskussion og konklusion.....	337
Et kronologisk blik	337
Rammebetingelser for identifikationsudøvelse.....	345
<i>Det regionale samfunds dynamikker</i>	<i>345</i>
<i>Fronterfaringer og civilsamfundskontakt.....</i>	<i>349</i>
<i>Krigsindsatsen – et minoritetsperspektiv.....</i>	<i>353</i>
Brud eller kontinuitet.....	358
Erindring i krigens kølvand	365
<i>Genforeningsprocessen</i>	<i>366</i>
<i>Genrekaraktistik og de udvalgte soldatererindringer.....</i>	<i>371</i>
<i>Fællesskabsopfattelser i materialet</i>	<i>374</i>
<i>Eftertidens erindringsmæssige og litterære påvirkning.....</i>	<i>383</i>
Konklusion.....	391
Bibliografi.....	407
Resumé.....	427
Summary	433
Bilag.....	439

Kapitel 1 - Indledning og forskningsoversigt

Indledning

DRs tv-program, *Rejsen til Slagmarken* (2016), tager i to afsnit seeren med til Frankrig for at undersøge landskabet ved to krigsskuepladser fra 1. Verdenskrig, Verdun og Somme. Programmet igennem er der blik for 'danskerne', som deltog i Verdenskrigen, og indgangsvinklen præsenteres således: "*Danmark deltog ikke i krigen, men på trods af det døde der alligevel mange tusinde danske soldater i kamp på begge sider af fronten. I to programmer rejser de to historikere Kåre Johannesen og Cecilie Nielsen i de danske soldaters fodspor og fortæller historien om slagene.*"¹

I indledningen kan man desuden høre Johannesen sige, at 1. Verdenskrig faktisk var en af de krige, hvor flest danskere mistede livet,² men sagen er den, at programmet reelt set ikke behandler 'danskere'. I hvert fald ikke i den gængse forståelse af ordet. Derimod er der for langt hovedparten tale om dansktalende og dansksindede soldater fra Nordslesvig, som på daværende tidspunkt var en del af Tyskland.³

Efter nederlaget i krigen mod Preussen og Østrig i 1864 måtte Danmark som bekendt afstå hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg. Det skabte et betydeligt dansk mindretal i den nordlige halvdel af Slesvig, og med 1. Verdenskrigs udbrud 50 år senere blev ca. 35.000 mænd fra det område, vi i dag kender som Sønderjylland, involveret i krigen på tysk side. Hovedparten af disse var dansktalende, og med udgangspunkt i resultatet

¹ DR, *Rejsen til Slagmarken*.

² Ibid.

³ Betegnelsen 'Sønderjylland' er fravalgt, se begrebsforklaringen s. 60.

for folkeafstemningen ved Genforeningen i 1920 henviser historikere ofte til, at ca. 26.000 af de værnepligtige var dansksindede.⁴

Danmark var neutral hele krigen i gennem, og den almindelige danske statsborger blev således ikke direkte involveret i konflikten. I DRs program sidestilles de relativt få rigsdanskere, der meldte sig frivilligt til Ententens hære,⁵ alligevel med det danske mindretal i Slesvig, der var tyske statsborgere og værnepligtige. Der skelnes reelt ikke mellem disse to ellers meget forskellige soldatergrupper. Tværtimod anses alle dansktalende, der deltog i krigen, slet og ret som 'danskere'. Dette er ikke et enestående eksempel, og sammentænkningen af en fælles dansk krigsindsats er heller ikke et nyt fænomen.⁶ Når nordslesvigske krigsdeltagere uden videre betragtes som danskere, sker det givetvis på baggrund af den stærke danske bevægelse i Nordslesvig, som fra 1880'erne organiserede mindretallet politisk og kulturelt. Ikke desto mindre er der tale om en forsimpling, der nok skal ses i lyset af den nationale polarisering, som havde dybe rødder i grænselandet, Genforeningen og ikke mindst den nationale integrationsproces, der fulgte i en samlet rigsdansk kontekst i 1920'erne og 30'erne. Tilsammen har det medvirket til et særligt historiesyn, der i sidste ende har reduceret den nordslesvigske krigsdeltagelse til en fortælling om tvang og meningsløshed på den ene

⁴ Nørregård 2006, s. 95; Christensen 2009, s. 11.

⁵ Det præcise antal kendes ikke. Et estimat på baggrund af dødstal og procenttal for faldne i de allierede hære, hvor også udenlandsdanskere medregnes, lyder på ca. 4.000. Se Bruhn 2014.

⁶ Da monumentet i Mindeparken, Århus, blev rejst i 1934 fik 4.140 faldne dansksindede nordslesvigere deres navne indgraveret på mindemærkets tavler sammen med ca. 140 rigsdanskere faldet i frivillig allieret tjeneste. Imidlertid var mere end 1.000 nordslesvigske navne udeladt. De faldnes danskhed var nemlig et afgørende kriterium, og man ekskluderede derfor personer, man formodede havde været tysksindet. Se Adriansen 2010, s. 109-114.

side, men hvor hensigten på den anden side faktisk var at kæmpe for danskhed og genforening med Danmark.⁷

Denne nationalt formateret forståelse er i større eller mindre grad blevet båret videre af danske historikere. Man ser det af den nationale kategorisering og de mange vendinger om ufrivillighed samt håb om tysk nederlag og genforening, som næsten er blevet universelle for emnets karakterisering. Titlen på Claus Bundgård Christensens standardværk, *Danskere på Vestfronten*, og fastholdelsen af den nationale kategori, som afsæt for monografien, kan også ses som et eksempel på netop dette, hvilket taler for tilstedeværelsen af en nedarvet national forståelsesramme.⁸ Indeværende afhandling er dog ikke et opgør med de enkelte nærstudier på området.⁹ Hensigten er nærmere at imødegå den brede historiografiske forståelse af emnet, hvor historien ofte også fremstår som et paradoks, fordi 1. Verdenskrig kostede flere 'danske' liv end krigen i 1864, og det netop var *danske* mænd i *tyske* uniformer.¹⁰

Naturligvis findes der grundlag i kilderne for den nationale udlægning,¹¹ men når den præsenteres som kernen i nordslesvigernes krigserfaringer i almindelighed, mørklægges nuancer om borgerpligtsopfattelse, danskhedens forankring i den regionale hjemstavn og måske endda omfanget af engagementet i krigsdeltagelsen. Dette ændrer ikke på, at hovedparten af de nordslesvigske krigsdeltagere med al sandsynlighed *var* danske i forhold til kultur og traditioner etc., og i varierende grad måske også havde en direkte tilknytning til Danmark. Til gengæld vil

⁷ Se f.eks. Hansen 2006, s. 333-34; Adriansen 2010, s. 112.

⁸ Se Frandsen 1994, s. 122; Adriansen 2011, s. 127; Hansen 2009, s. 232-40; Rasmussen (historiekanon.dk), Zerlang 2014, s. 133; Christensen 2009, s. 11.

⁹ F.eks. Nørregård 2006; Christensen 2009 og 2018.

¹⁰ Se f.eks. Buk-Swienty 2010, s. 409.

¹¹ Se f.eks. Kreutzmann 1999, *passim*; RA0523, Moos, brev 08-01-1916.

afhandlingen som udgangspunkt fremføre den påstand, at danskhed i sammenhæng med krigen hverken kan forudsættes at være ensartet blandt de dansksindede soldater eller identisk med den danskhed, der fandtes nord for Kongeåen. Hele forudsætningen for den måde danskheden blev praktiseret i forbindelse med krigsdeltagelsen var tværtimod baseret dels på et retsligt og praktisk tysk statsborgervilkår, samt dels og primært på en regional nordslesvigsk virkelighed med et bestemt sæt af socioøkonomiske vilkår og regionale selvforståelser. Vender vi tilbage til DR-programmet understreges den partikulære nordslesvigske selvforståelse også, om end indirekte, i det sidste citatklip, der sættes i sammenhæng med fortællerens afsluttende ord om krigens konsekvenser og høje pris i form af menneskeliv. Her ses en sort-hvid optagelse af en aldrende veteran, som med et smil slår fast: "*Ja, resultatet var godt nok, for vi blev danske*".¹²

Endnu er der ikke foretaget en åben og dybdegående identitetshistorisk behandling af nordslesvigernes krigsdeltagelse, der kan nuancere den nationale udlægning. Det er derfor denne afhandlings hovedformål at undersøge kollektiv *identifikation*¹³ blandt en række udvalgte dansksindede nordslesvigske krigsdeltagere. Dette vil jeg gøre ved at udpege, definere og analysere en række af de hyppigst forekommende kollektive identifikationstyper: Dansk selvopfattelse og fællesskabsforståelse, opfattelsen af et militært fællesskab samt koblingen mellem danskhed og regional hjemstavnsfølelse. Disse identifikationsformer skal undersøges ud fra hovedsageligt to analytiske fremgangsmåder: En *diskursiv* tilgang vil belyse, hvordan krigsdeltagerne gav udtryk for og sprogligt udøvede deres kollektive selvopfattelser og

¹² DR, Rejsen til Slagmarken (26:28 inde i afspilningen), min understregning.

¹³ Dvs. selvopfattelse forstået som social interaktion. Dette skal uddybes nærmere i det teoriafsnittet, se s. 47 ff.

forståelser af fællesskab. Tillige vil en *praksisorienteret* tilgang undersøge, hvordan aktørerne rent faktisk agerede og fungerede i krigshverdagen, både socialt og helt konkret i rollen som tysk soldat, samt hvordan forskellige handlemåder eventuelt kunne afspejle identifikation.

Afhandlingens analytiske indfaldsvinkel kan hermed bidrage til den eksisterende forskning ved, for det første, at vise diversitet og dynamik i forhold til nordslesvigsk selvopfattelse og fællesskabsforståelse. De enkelte krigsdeltagere havde ikke nødvendigvis sammenfaldende opfattelser af tilhørsforhold og samhørighed eller en ensartede måde at udøve dem på under krigen. Tilsvarende kunne udøvelsen af selvopfattelse ændre sig efter den givne kontekst og ligeledes være sammensat af flere elementer. For det andet kan en mere alsidig belysning af kollektiv identifikation afdække, hvordan selvopfattelse på forskellig vis spillede sammen med de paradoksale elementer ved krigsdeltagelsen, som så ofte fremhæves i den almindelige udlægning af historien. Dette kan udvide forklaringen på, hvordan dansk sindelag identifikationsmæssigt kunne forenes med loyal tjeneste i den tyske hær.¹⁴

Inden der tages hul på analysen af identifikation, skal det eksisterende forskningsfelt, afhandlingens teoretiske og metodiske grundlag samt emnets historiske baggrund først præsenteres. Der skal desuden redegøres for de nationale forhold i det nordslesvigske samfund i årene op til Verdenskrigen, ligesom afhandlingens aktører skal præsenteres og nogle generelle træk ved deres sociale praksisser også kort skitseres.

¹⁴ Enkelte dele af denne afhandling tager afsæt i eller bygger videre på pointer og konklusioner fra mit speciale, Christensen 2013.

Forskningsoversigt

Lige siden 1914 er 1. Verdenskrig blevet behandlet med historien for øje, og historiografisk udgør Verdenskrigen et helt enormt felt.¹⁵ Denne forskningsoversigt vil således kun med grove træk karakterisere den overordnede historiografiske udvikling, og herefter indsnævre fokus til en tematisk behandling af den internationale kulturhistoriske forskning, som denne afhandling enten trækker på eller kan bidrage til. Endelig skal afhandlingen også placeres i forhold til den danske 1. verdenskrigsforskning, hvor jeg især ønsker at skrive mig op imod den traditionelle, nationalt formaterede sønderjyske historie.

Den internationale historiografiske udvikling

Den franske historiker Antoine Prost og den amerikanske historiker Jay Winter har opstillet tre udformninger for 1. verdenskrigsfeltets historiografiske udvikling.¹⁶ Den første havde sin begyndelse i 1920'erne og forklarede krigens forløb igennem individuelle aktørers valg. Betegnende for tilgangen var, at den blev skrevet 'oppe fra og ned' samt med nationer, stater og imperier i centrum – også når det gjaldt slagmarken. Den helt tidlige historieskrivning var karakteriseret ved en sammensmeltning af aktører og historikere, da det i første omgang var generaler, politikere og diplomater, som førte pennen. Trods dette var soldaterne ikke helt uden en stemme. Man kan i mellemkrigstiden også

¹⁵ Se f.eks. Kramer 2014, s. 5, note 2.

¹⁶ Det følgende bygger på Winter 2009, s. 1-17; Winter & Prost 2005, s. 1-33.

pege på opkomsten af en litterær fortælling skrevet af veteraner, hvor krigen skildres som en tragedie og soldaterne som værgeløse ofre.¹⁷

Den anden udformning, fra 1960'erne, skrev ikke kun historien 'fra oven', men havde også blik for sociale grupper og klassers påvirkningskraft, ligesom politisk og social historie her blev vævet sammen på en ny måde. Fra midten af 1970'erne gjorde en tredje og siden meget indflydelsesrig udformning i stedet kultur til historiens drivkraft. Man så her en påvirkning fra antropologi og sociologi, som skabte en mere personnær historiefremstilling fra soldaternes perspektiv. Nu var det ikke længere tilstrækkeligt at dække soldaternes betingelser under krigen. Historikere ville nu også vide, hvad de kæmpende følte, oplevede og hvordan de agerede. Opsummerende kan man derfor sige, at af de tre udformninger havde de to første fokus på *forklaring*, mens den tredje forsøgte at *forstå* krigen, især fra soldaternes eget perspektiv.

Det var 1970'ernes historieskrivning, der banede vejen for det kulturhistoriske paradigme, som i løbet af 1980'erne etablerede sig og fra midten af 1990'erne har domineret den internationale forskning. En hel generation af historikere har siden stillet skarpt på litterære og kulturelle aspekter ved Verdenskrigen, ligesom også militærhistorien er blevet reorienteret på en sådan måde, at de centrale spørgsmål i højere grad er kommet til at kredse om soldaters adfærd i krigssituationen. Hertil kan man også pege på, at der i de seneste 10-15 år har været en stigende tendens til at behandle krigen som transnational historie med blik for konfliktens globale karakter og et fokus, der rækker udover de respektive landes krigshistorier.¹⁸ Den britiske historiker John Horne fremhæver

¹⁷ Dette gjorde sig især gældende i Storbritannien (se f.eks. McCartney 2005, s. 1-3), men også den tyske roman *Intet Nyt fra Vestfronten* (1929) af Erich Maria Remarque havde stor gennemslagskraft.

¹⁸ Winter 2009, s. 6-9.

også koblingen mellem transnational historie og den kulturhistoriske tilgang, som et af fremtidsperspektiverne ved kulturhistoriske paradigme, og han ser ikke umiddelbart noget, der tyder på, at denne tilgang vil miste sin plads som den mest fremherskende i den nærmeste fremtid.¹⁹

Den kulturelle vending

Generelt set har interessen for 1. Verdenskrigs kulturhistorie været stor, og i de krigsførende lande har den over de seneste årtier været stadig stigende. Som foregangsmand til den kulturelle vending angives ofte litteratur- og kulturhistoriker Paul Fussell. I sit hovedværk, litteraturstudiet *The Great War and Modern Memory* (1975), argumenterede han for, at 1. Verdenskrig bragte et fundamentalt brud i de kunstneriske og litterære udtryksformer.²⁰ I forhold til militærhistorien må især John Keegans *The Face of Battle* (1976) fremhæves. Det humane og til en vis grad psykologiske udgangspunkt for bogen var skelsættende, da soldaternes mentale og fysiske bristepunkt var genstand for undersøgelsen. Der var med andre ord tale om historie skrevet fra soldaternes perspektiv og med den enkeltes oplevelser, vilkår og handlemuligheder for øje, hvormed Keegan åbnede et nyt kapitel i studiet af militærhistorie som en human disciplin.²¹ Heroverfor var den amerikanske historiker Eric Leeds *No Man's Land* (1979), et tilsvarende

¹⁹ Horne 2019.

²⁰ Dette er ikke længere anerkendt, da forskningen sidenhen har vægtet forskellige aspekter af kulturel kontinuitet, se f.eks. Audoin-Rouzeau & Becker, 2002, s. 242, note 12.

Fussell er blandt militærhistorikere ofte udskældt, men hans værk skal netop ikke læses som en militærhistorisk analyse, se Bendtsen 2013. Kritikken er blevet rejst i nyere forskning i et forsøg på at gøre op med forestillingen om den meningsløse krig, f.eks. Sheffield 2001, s. 15; Todman 2005, s. 49 og 159; og i dansk kontekst Christensen 2009, s. 524, note 16.

²¹ Keegan 1976, s. 204-84; Winter 2009, s. 5.

nybrud i forhold til en antropologisk og sociologisk fremgangsmåde. Leed spurgte nemlig ind til soldaternes 'identitet', deres personlige erfaringer, fremstillinger og følelser, samt hvordan krigen forandrede deres personlighed og selvopfattelse. Svaret blev, at krigen skabte en liminaltilstand blandt frontsoldaterne, hvor identitet hele tiden var på tærsklen, placeret i en form for personligt ingenmandsland, uden nogen fornemmelse af at kunne vende tilbage til sit tidligere 'selv'.

Denne afhandling er inspireret af Fussell og Leeds teser om krigserfaringers evne til at påvirke de kæmpendes forståelse af både sig selv og omverdenen, og af Keegans udgangspunkt i den enkelte soldat. Fussell og Leeds vurdering af soldaterne som magtesløse ofre er sidenhed blevet anfægtet, og deres konklusioner om et kulturelt og identitetsmæssig brud er ikke længere bredt anerkendt.²² Alligevel er nogle af perspektiverne brugbare som inspiration til belysning af nordslesvigeres selvopfattelse og forståelse af omverdenen under krigen. I deres tilfælde må en eventuel påvirkning, som her skal forstås i identifikationsmæssig forstand, have varieret i forhold til flere faktorer, eksempelvis frontplacering, tjenestens karakter, personlig baggrund og synet på det tyske militær. Således skriver også denne afhandling sig ind i den kulturhistoriske tradition, dels med nedefra-perspektivet, men ligeledes med forståelsen af og arbejdet med identitetsbegrebet ud fra nyere antropologisk og sociologisk teori.

Erindring og repræsentation

I forlængelse af Fussell er den amerikanske litterat Samuel Hynes' *A War Imagined* (1990) relevant for denne afhandling, da den adresserer spørgsmålet om Verdenskrigen som en 'forestillet krig'. Hynes undersøger,

²² Se f.eks. McCartney 2005, s. 1-8

hvordan krig skaber 'myter' – her forstået som den måde, hvorpå fortælleformer giver livshistorier mening. Disse livshistorier kan være både individuelle eller kollektive, og tilsammen, gentaget f.eks. blandt familier, skaber de det, Hynes kalder 'war-in-the-head'; altså en fælles forståelse i eftertiden af krigens natur og den skade, den forvoldte. Myterne opstår i den problematiske forbindelse mellem krigslitteratur helt generelt og eftertidens opfattelse af denne som et autentisk billede på krigens virkelighed. Her sker der nemlig et skred fra erindring til repræsentation, og i dette skifte spiller 'soldaterhistorien' en vigtig rolle. Hynes argumenterer for, at hvis man lagde alle soldaterberetninger om krigen sammen, så ville man have én overordnet fortælling om det uforklarlige eller mystiske ('uncanny') og verdensfjerne ved krigen.²³ Interessant i denne sammenhæng er, om der i sønderjysk bevidsthed generelt og blandt nordslesvigske krigsdeltagere specifikt kan spores en bestemt repræsentation af krigen, samt hvilken rolle 'soldaterhistorien' spillede i denne sammenhæng.

Siden 1990'erne har behandlingen af erindringer og mindekultur været blomstrende, især i den engelsksprogede forskning. Jay Winter skal fremhæves i denne forbindelse, men i modsætning til Fussell og Hynes peger han på, at man under krigen og i tiden efter vendte tilbage til det traditionelle og velkendte, både sprogligt og kulturelt, når konflikten og dets ofre skulle mindes. Den moderne erindring kunne chokere og stimulere, men sjældent lindre – hvilket var, hvad man søgte i årene efter 1918.²⁴

²³ Winter & Prost 2005, s. 182; Bendtsen 2018, s. 282.

²⁴ Winter 1995. Den canadiske historiker Modris Eksteins (1990) skal også nævnes, men han ser netop krigen som et forvarsel for modernismens indtog.

Soldaternes oplevelser

Som allerede nævnt kom den umiddelbare kulturhistoriske påvirkning på militærhistorien i form af et ændret perspektiv: Tidligere havde historikere indtaget et helikopterperspektiv, hvor en forståelse af militære manøvre var udgangspunktet for en forståelse krig og slag. Man så simpelthen på emnet med generalernes øjne. De lavererangerende soldater var som sådan ikke glemt, men de blev ekskluderet.²⁵

I forlængelse af Keegan kan nævnes den britiske historiker Tony Ashworths *Trench Warfare, 1914-1918* (1980). Ashworth interesserer sig for lev-og-lad-leve-systemet, de stiltiende og uofficielle aftaler om våbenhvile soldaterne imellem, samt hvordan kæmpende på begge sider af ingenmandsland spontant synes at forstå og gå ind på dette, mens officerer direkte modarbejdede systemet. Tilsvarende lægger den britiske historiker Leonard V. Smith vægt på soldaternes egne handlemuligheder i *Between Mutiny and Obedience* (1994). I tråd med Ashworth er der her tale om en antropologisk-inspireret tilgang til det mikro-samfund, som soldaterne kan siges at have etableret ved fronten. Smith forklarer det franske mytteri i 1917 ved at analysere forholdet mellem officerer og de menige soldater, der opfattede sig selv som borgere iklædt uniform, og han argumenterer for, at de to grupper indgik i en form for udtalt forhandling. En lignende tilgang til britiske soldaternes handlemønstre og selvopfattelse ses i øvrigt også i Helen B. McCartneys *Citizen Soldiers* (2005), og netop selvforståelsen af at være en statsborger i uniform skal i denne afhandling overføres på udvalgte nordslesvigeres opfattelse af krigsdeltagelsen som et spørgsmål om pligt, samt hvordan denne pligt-opfattelse kunne knyttes specifikt til det nordslesvigske samfund. Herudover skal betragtningen om, at soldaterne indgik i en form for mikro-

²⁵ Winter & Prost 2005, s.83-84.

samfund ved fronten, indirekte overføres på de udvalgte krigsdeltageres sociale praksisser og deres opfattelser af fællesskab.

Tanken om handlerum for den enkelte soldat går desuden igen hos den britiske historiker, Alexander Watson. I *Enduring the Great War* (2008) undersøger han den tyske og britiske hærs moral og udholdenhed generelt og soldaterne specifikt. Han spørger bl.a. til, hvorfor soldaterne kæmpede så længe, og hvordan de kunne udholde frontens vilkår og betingelser rent psykologisk. Her spillede både tvang, disciplin, pligt og muligheden for udmærkelse ind, men basis for den fortsatte kamp var, ifølge Watson, imidlertid soldaternes tætte identifikation med deres hær og dets mål. For et nationalt mindretals vedkommende, såsom nordslesvigerenes, må en sådan identifikation nok nærmere præciseres til de mindre enheder, soldaterne indgik i.²⁶ Watson peger da også på såkaldte 'primærgrupper' som vitale for soldaternes kampindsats, da soldater på den ene side sænkede deres identitet ned i enheden ('fighting groups') i farlige situationer og reelt kæmpede for deres egne og soldaterkammeraternes liv. På den anden side fungerede primærgrupperne som grundlag for gensidig støtte og loyalitetsfølelse samt gruppepres i retning af konformitet og pligttopfyldelse. I afhandlingens analyse skal både opfattelser af pligt, tvang og anerkendelse samt primærgruppe-begrebet sættes i relation til de undersøgte nordslesvigske soldaters identifikationer og fællesskabsforståelser, dels på et socialt relationelt niveau samt dels på et bredere og forestillet niveau.

I et opgør med mellemkrigstidens litterære fortælling om krigen som tragedie har Leonard Smith desuden behandlet franske soldaters krigserfaringer i *The Embattled Self* (2007). Heri undersøges de vidt forgrenede og ofte selvmodsige perspektiver på krigen, som dukker op

²⁶ Se Christensen 2009, s. 157.

i kilder skrevet af soldaterne selv. Soldaterne kunne være helte i én fortolkning, ofre i en anden eller de kunne være begge – eller ingen af delene. Soldaterne var dermed sædvanligvis ikke i stand til at finde en dybere mening med de begivenheder, de var en del af. I direkte modsætning til Samuel Hynes' synspunkt fortæller de franske vidneudsagn hermed ikke bare én enkelt historie ifølge Smith. Kilderne udgør mange fortællinger og ikke blot én om tragedie og forfølgelse.²⁷ Overført på det nordslesvigske eksempel er det relevant at diskutere et lignende spændingsfelt mellem diversitet i samtidige vidneudsagn og en hovedfortælling i eftertiden i forhold til udtryk for kollektive selvopfattelser.

Af det ovenstående fremgår det, at afhandlingen har fundet sin historiografiske inspiration i angelsaksisk litteratur. Det har ikke været meningen at negligere den tyske forskning, men ikke desto mindre har den kulturhistoriske udvikling og interesse været langt mere betydelige i den engelsksprogede forskning. En række tyske studier må dog nødvendigvis nævnes, og særligt er den tyske historiker Benjamin Ziemanns behandling af krigserfaringer blandt landlige bayerske soldater også anvendt i denne afhandling.²⁸ Ziemann undersøger krigens hverdagsoplevelser blandt både soldater og befolkningen i hjemegnene, og han belyser flere forskelligartede aspekter ved krigserfaringerne. Bl.a. hvordan en stærk forbindelse mellem hjemme- og udefront bestod krigen igennem, hvordan en manglende national identitet, men til gengæld et udbredt regionalt tilhørsforhold, karakteriserede de bayerske soldater. Ziemann stiller sig også kritisk over for kammeratskabet i den tyske hær, og han henviser til, at kæmpende fra forskellige samfundslag havde forskellige oplevelser af

²⁷ Kramer 2014, s. 162-63; Winter 2009, s. 102.

²⁸ Ziemann 2007.

krigen. Dette er alle perspektiver, som er mere end relevante at anlægge for den nordslesvigske gruppe.

Af andre tyske studier kan nævnes Philipp Münchs *Bürger in Uniform* (2009). Her undersøges krigserfaringer, selvopfattelse og handlemønstre blandt en udvalgt soldatergruppe fra Hamborgs borgerskab. Studiet udgør sammen med Veit Didczuneit m.fl. *Schreibe im Krieg – Schreibe vom Krieg* (2011) eksempler på en øget interesse for feltpost som kildegruppe og indgangsvinkel til krigen i Tyskland inden for de seneste 20 år. I forlængelse heraf kan også nævnes Klaus Latzels *Deutsche Soldaten – nationalsozialistischer Krieg?* (1998), der egentligt undersøger tyske soldaters krigserfaringer under 2. Verdenskrig, men også kaster komparative blik på 1. verdenskrigsfeltposten. Både Münch og Latzels studier adskiller sig fra denne afhandling i deres metodiske tilgange, og især Münch er kritisk over for kvalitativ kulturhistorisk forskning. På trods af dette er hans fremhævelse af civile selvopfattelser og værdier samt pligtfølelse blandt borgerlige tyske soldater værd at sammenligne med de her undersøgte nordslesvigere. I modsætning til Münch, som konkluderer bredt og viser grundtræk, men mere på linje med Ziemann, kan denne afhandling bidrage med belysning af nuancer og diversitet blandt en specifik tysk soldatergruppe.

Debatten om tvang eller indvilgelse

En ikke ubetydelig forskningsdebat har de seneste 15 år i et bredere perspektiv kredset om, hvordan især soldaterne – men også de krigsførende landes samfund – var i stand til at mobilisere de nødvendige ressourcer til at udholde en krig med det omfang og den varighed, som tilfældet blev. Debatten har især præget den franske historiografi, udtrykt gennem dikotomien indvilgelse eller tvang (på engelsk: *consent or coercion*), men den har også givet genlyd bredt inden for forskningsfeltet.

Idéen om, at den enkelte soldat indvilligede i skyttegravenes myrderier, er blevet kritiseret af bl.a. den franske historiker André Loez og britiske historiker David Englander.²⁹ Relateret til debatten er ligeledes spørgsmålet om, hvordan man skal forstå 'krigens kultur': På den ene side kan dette begreb forstås som et produkt af en stigende totalisering i de krigsførende lande, der blev mere og mere militariserede, på den anden som en proces af nedefrakommende folkelig selvmobilisering.³⁰

Man kan argumentere for, at positioneringerne i debatten afhænger af, hvordan Verdenskrigen opfattes, men flere forskere har også forsøgt at opbløde dikotomien. Eksempelvis skelner Leonard Smith mellem en indledningsvis indvilligelse i krigen og den efterfølgende kontinuerlige sociale og kulturelle beslutning om at fortsætte krigen under mere og mere alvorlige omstændigheder. I samme tråd vil den britiske historiker John Horne hellere tale om tvang, overtalelse og normer, som til sammen gjorde det svært for soldaterne at nægte udførelsen af deres 'pligt'. I øvrigt kunne tvang i sig selv ikke opretholde disciplin blandt soldaterne, og motivation og anerkendelsen af soldaternes moral spillede derfor også en central rolle. Herudover kan man pege på en del andre vigtige elementer, såsom militær loyalitet, relationen mellem soldater og officerer, forbindelsen til de pårørende, attituden over for fjenden og logistik. Derfor er Horne fortaler for en tre-vejs-skelnen mellem accept, udholdenhed og nægtelse, og for at forstå disse er det igen vigtigt at indtage soldaternes synsvinkel, da denne kunne være meget forskellige opfattelser i det civile samfund.³¹

Smith og Hornes respektive udfoldelser af forskningsdebatten er relevante at sætte i forhold til en behandling af det, der i den nordslesvigske kontekst

²⁹ Kramer 2014, s. 163.

³⁰ Ibid. s. 5, se også Winter & Prost 2005, s. 97-108 og Winter 2009, s. 91-122.

³¹ Winter 2009, s. 96-108.

normalt kaldes for 'pligtspørgsmålet'. Langt hovedparten af nordslesvigerne var som nævnt værnepligtige, hvilket på den ene side indebar et element af tvang. På den anden side var et statsborgerpligt aspekt også tilstedeværende, hvilket kunne udbredes til en pligt over for fædrene jord og kulturel arv. Standpunktet hos mindretallets politiske organisation, Vælgerforeningen, udtrykt i devisen 'gør din pligt, og kræve din ret', må tolkes i denne retning. Men spørgsmålet er, hvad den enkelte soldat forstod som sin pligt, og hvad dette indebar? Hvilke dele af soldaterrollen blev opfattet som tvang, hvis ikke det hele, og hvordan skulle man forholde sig til faneflugt? At undersøge disse spørgsmål vil ikke alene bidrage til den eksisterende debat om tvang og indvilgelse, som indtil nu ikke har haft meget fokus på mindretalsaspektet. Det vil desuden også kunne belyse facetter og dynamikker i den kollektive identifikation, som kunne være til stede for en given nordslesvigsk soldat i en given kontekst under 1. Verdenskrig.

Mindretal i krig

I forlængelse af det ovenstående kan nævnes behandlingen af minoriteter i de krigsførende landes hære. I den tyske, som under 1. Verdenskrig talte over 13 mio. mand, forsvinder et dansktalende mindretal på maksimalt 35.000 meget let i mængden. Desuden var nordslesvigerne hverken den eneste eller største minoritet, da ca. 850.000 polsktalende soldater og omtrent 380.000 fra Alsace-Lorraine også indgik i den kejserlige tyske hær.

Alan Kramer behandler den sidstnævnte gruppe i artiklen *Wackes at war* (1997). Her argumenteres der for, at man fra tysk side ikke var i stand til at realisere det militære potentiale blandt tropperne fra Alsace-Lorraine. Allerede fra krigens begyndelse følte mange soldater fra regionen sig

fremmedgjorte, og hæren behandlede både alsaciske civile og rekrutter som potentielt forræderiske elementer. Loyaliteten over for den tyske hær var da også til at overse, og faneflugt var udbredt. Et tysk modsvar i form af repressalier og øget diskrimination førte imidlertid blot til øget illoyalitet og fremmedgjorthed blandt alsace-lorrainerne, hvormed mobiliseringen af mindretallet endte med at være kontraproduktiv for det wilhelminske imperium.³²

Soldaterne fra Alsace-Lorraine er sammenlignelige med dele af den polsktalende minoritet, som behandles af bl.a. Alexander Watson i artiklen *Fighting for Another Fatherland* (2011). Her tages fat på det bredere spørgsmål om, hvorvidt patriotisk engagement er en essentiel forudsætning for en god indsats på den moderne slagmark. Der var ifølge Watson nemlig en dyb regional heterogenitet blandt de polsktalende områder i det tyske kejserrige. Dette udmøntede sig i meget varierende troskab til den tyske stat, svingende fra udbredt polsk nationalisme og ønsker om selvstændighed i nogle områder, til befolkningsgrupper, der reelt set kunne betragtes om polsktalende tyskere, i andre. Kort tid efter krigsudbruddet deserterede medlemmer af de polske mindretalsgrupper ikke desto mindre i bemærkelsesværdig grad – et billede som afviger fra det nordslesvigske eksempel. I foråret 1915 var der således en mærkbar mistillid blandt tyske hærchefer over for især tropper fra regionen Posen, som også var de mest fremmedgjorte blandt den polske minoritetsgruppe, og hvor en polsk selvopfattelse var mest udbredt. Alligevel hælder Watson ikke til, at der var en sammenhæng mellem tydelige polsk-nationale tilhørsforhold og desertering generelt, og en lignende konklusion er blevet draget for det danske mindretal.³³ For polakkernes vedkommende skelnes

³² Kramer 1997, s. 105-13 og 120-21.

³³ Watson 2011, 1138-53; Sørensen, 1989.

der mellem krigens første halvår og den efterfølgende reorganisering af den tyske hær i starten af 1915. Konkluderende for den første periode peges der på, at patriotiske tilhørsforhold tilsyneladende spillede en rolle i forhold til krigsindsatsen. Dette sås tydeligst blandt soldater fra Posen, som viste sig i høj grad at udgøre upålidelige soldater.³⁴

En komparativ behandling af det polske og alsaciske mindretal på den ene side og det dansktalende på den anden er relevant i undersøgelsen af identifikationsprocesser blandt nordslesvigere. En sammenligning er oplagt i forhold til f.eks. diskrimination, tegn på national og regional selvopfattelse samt de kategoriseringer, mindretallene sandsynligvis blev udsat for og selv artikulerede. Dette kan nuancere forståelsen for den nordslesvigske krigsdeltagelse, også bidrage med en øget viden om mindretallene i den tyske her i det hele taget.

Et tredje mindretal, som er værd at nævne, er de irske soldater i den britiske hær. Claus Bundgård Christensen peger på netop denne gruppe som eksempel på, at identifikation, i form af sprog samt fælles baggrund og normer, i primærgrupper hang sammen med soldaters vilje til at kæmpe. De katolske irere meldte sig frivilligt, og de blev, ifølge Christensen, anset for pålidelige tropper af de britiske hærchefer, på trods af at de kæmpede for en nation, der af mange irere blev betragtet som en besættelsesmagt.³⁵ Historikerne Terence Denman og Timothy Bowman har hver især behandlet det irske mindretals krigsdeltagelse, men som udgangspunkt er der ligeså mange klare forskelle som sammenfald mellem den danske og irske minoritet. I øvrigt fremhæver både Denman og Bowman et negativt syn på de irske regimenter fra britiske side, som anså

³⁴ Watson 2011, s. 1151.

³⁵ Christensen 2009, s. 156.

dem for udisciplinerede og uegnet til forsvarskamp.³⁶ Ikke desto mindre kan de to grupperes retfærdiggørelse af krigsdeltagelse sammenlignes. I Irland argumenterede nationalister for, at krigsdeltagelsen ville bevise, at irerne var klar til selvstyre. En lignende forståelse af opfyldelsen af den tyske værnepligt kan findes i Vælgerforeningens krav om de statsborgerlige rettigheder og friheder, som militærpligten skulle indfri.³⁷

Østfrontslitteratur og oversigtsværker

Et gennemgående træk ved titlerne nævnt i de ovenstående afsnit er, at de ofte næsten udelukkende omhandler krigen på Vestfronten. Dette har selvfølgelig sine naturlige årsager i forhold til den engelsksprogede og franske historiografi, da de allieredes hovedindsats fandt sted på netop denne krigsskueplads. Ikke desto mindre har krigen anden hovedfront, Østfronten, tendens til at blive den 'glemte front'. Krigen i øst har traditionelt spillet en mindre rolle dels i den videnskabelige behandling, men også i den generelle fremstilling og bevidsthed om krigen, og litteraturen er derfor også af betydelig mindre i omfang.

Af værker, der behandler krigen som helhed, inklusiv Østfronten, skal nævnes den britiske historiker Hew Strachans *The First World War* (2001). Her fokuseres der på krigen politiske strukturer, og bogen er et bevidst forsøg på at skrive det nye engelsksprogede standardværk om krigen, hvilket det indtil videre også kan betragtes som.³⁸ Med hensyn til

³⁶ Denman 1991, s. 352-65, Bowmen 2003.

³⁷ Et øvrigt nævneværdigt mindretal i Centralmagternes hære var det jødiske. For et mikrohistorisk casestudie, teoretisk beslægtet med denne afhandling, se Rachamimov 2007, s. 178-98. Her illustreres det, hvordan en jødisk soldater kollektive identifikationer kunne være komplicerede og kontekstbaserede, samt hvordan eksterne kategorisering fra stat og majoritetsgrupper kunne blive en drivkraft for frivillig indmeldelse i hæren for at bevise patriotisme og maskulinitet.

³⁸ Se f.eks. Sørensen 2005, s. 418 og Christensen 2009, s. 478.

behandlingen af specifikt Østfronten måtte Norman Stones *The Eastern Front 1914-1917* (1975) længe anses for standardværket. Stone skrev traditionel økonomisk og politisk militærhistorie, og tilgangsmæssigt er tiden løbet fra værket, der også formidlingsmæssigt har sine mangler. Som nyere supplerer kan nævnes den tyske historiker Holger Herwigs *The First World War* (1997) og Alexander Watsons *Ring of Steel* (2015), som dog begge behandler hele den tyske og østrig-ungarske krigsindsats og tager de to dominerende centralmagters perspektiv på konflikten.

Fælles for de ovenfor nævnte titler er det militærhistoriske perspektiv med fokus på overordnede politiske og militære strukturer. En anden indgangsvinkel har den amerikanske historiker, Vejas G. Liulevicius, taget i sin behandling af den tyske besættelse af de nuværende Baltikum og dele af Polen. Udgangspunktet er den tyske overkommando på Østfronten og den 'civilisatoriske mission', tyskerne her organiserede blandt befolkningerne, som de anså for tilbagestående. Fokus er på de tyske soldaters oplevelser og indtryk af de besatte områder, og der lægges vægt på den militære administration af især Baltikum. Til trods for dette tilbyder Liulevicius' værk et civilisationsperspektiv og giver indblik i, hvordan den tyske besættelse af store områder i Østeuropa var en form for kulturel krigsførelse, dvs. en måde at trække vestens organisation og tænkemåder ned over et område, man opfattede som uciviliseret.³⁹ Herudover beskriver Liulevicius de tyske soldaters forventninger og fordomme overfor de mennesker og samfund, de mødte på Østfronten,⁴⁰ hvilket er relevant at sammenholde med den identitetsteoretiske tilgang til denne afhandling. Også den svenske historiker, Lina Sturfelt, bidrager med et civilisationsperspektiv i form af en behandling af begreberne *race*

³⁹ Winter & Prost 2005, s. 171.

⁴⁰ Liulevicius 2000.

og *racekrig* i forbindelse med 1. Verdenskrigshistoriografien og særligt i den samtidige svenske ugebladspresse. Race- og civilisationsbegreberne var ikke blot almindeligt udbredte og benyttede i samtiden, de var betydningsfulde for nationsopfattelse, det generelle menneskesyn og ideen om europæisk overlegenhed og civilisation vs. underlegne folkeslag, som gennemsyrede Verdenskrigen fra 1914-18. Relevant for denne afhandling er Sturfelts konklusioner om, at race- og civilisationsopfattelse i en svensk kontekst f.eks. peger på en opfattelse af germansk slægtskab med Tyskland sat over for Rusland og russere. Tilsvarende kan det være relevant at indtænke opfattelse af race eller civilisation i kollektiv identifikation, som her kan anses som en form for makroniveau i konstruktionen af 'Selv' og 'Anden'.⁴¹

Når Østfronten fremhæves her, er det hverken fordi denne krigsskueplads i historiografisk forstand har været mindre belyst, eller fordi indeværende afhandling lægger vægten på krigserfaringer fra denne front. Derimod er nordslesvigske soldaters oplevelser langs Østfronten interessante ud fra en teoretisk forventning om, at identifikationsprocesser i nogle tilfælde vil kunne stå tydeligere frem i det kulturmøde, krigen i øst dannede rammen for. Her bidrager afhandlingen også med et kortfattet perspektiv på de selvforståelsesprocesser, der eksempelvis fandt sted i mødet mellem nordslesvigske soldater og russiske civile, men også dette kulturmødes indvirkning på bredere en nordvesteuropæisk fællesskabsfølelse blandt tyske soldater.⁴²

⁴¹ Sturfelt 2012

⁴² Se Christensen 2015, s. 15-19; Christensen m.fl. 2018, s. 163-70; Christensen 2018, s. 16-17.

Den danske forskning

Forskningen i Danmark har ikke i samme grad som den internationale været optaget af 1. Verdenskrig generelt eller præget af den kulturhistorisk inspirerede tilgang til emnet specifikt. Nils-Arne Sørensen peger på, at 1. Verdenskrig står i skyggen af hhv. krigen i 1864 og Besættelsen 1940-45, som i højere grad præger et dansk historisk selvbillede. Dette er til gengæld ikke tilfældet i den regionale sønderjyske historieskrivning. Den nyere danske forskning om 1. Verdenskrig kan nemlig overordnet set, men med et betydeligt overlap, opdeles i militærhistoriske studier og i særdeleshed studier af sønderjyske forhold i perioden.⁴³ I denne forbindelse vil jeg argumentere for, at i det beskudte omfang, de nordslesvigske krigsdeltageres kollektive selvopfattelse har været under behandling, har det udspring i en traditionel regional sønderjysk historie med fokus på nationale forhold. Lad os derfor først se på den sønderjyske historieskrivning.

Den sønderjyske historiografi

I et bredt perspektiv har den sønderjyske historiografi traditionelt set været præget af opmærksomhed på og interesse for nationale forhold. I tråd med den tidlige internationale verdenskrigslitteratur var den sønderjyske historieskrivning fra starten af det 20. århundrede ligeledes kendetegnet ved en sammensmeltning mellem aktører og historikere, som også selv gennemlevede Genforeningen. Her kan nævnes Frans von Jessen, Mouritz Mackeprang, Vilhelm La Cour og Hans Lund, ligesom H.P. Hanssen, det danske mindretals ledende politiker i årtierne op til Genforeningen, der også bidrog med en række udgivelser efter 1920. De tidlige historiske

⁴³ Bjarne Bendtsen 2013, s. 179; Sørensen 2005, s. 11

fremstillinger om Sønderjylland var således præget af personligt engagement og en aktiv deltagelse i grænse-landets nationalitetskamp, hvorved værkerne skrev sig ind i samtidens nationale interesse for det slesvigske spørgsmål. Lige såvel som de nationale og politiske spændinger i grænseområdet ikke blev markant mindsket i årtierne efter grænseændring i 1920, fortog vægten på nationale forhold sig heller ikke i historieskrivningen, om end der fra 1970'erne, med historikere som Troels Fink, blev anlagt en højere grad af historisk distance.⁴⁴ Alligevel kan man argumentere for, at de tætte personlige forbindelser til emnet godt kan strækkes videre til historikere som netop Fink, hvis far havde et tæt og rådgivende forhold til H. P. Hanssen. Lige såvel var vægtningen af national orientering og modsætningsforholdet mellem dansk og tysk stadig en underliggende forudsætning for litteraturen.

Fra slutningen af 1980'erne blev genforeningen igen aktuel i lyset af Sovjetunionens sammenbrud, konflikterne på Balkan og Maastricht-traktaten i 1992. Netop dette år udgav Center for Freds- og Konfliktforskning således antologien *Slesvigske grænse-lære – En model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa* (1992), hvis indhold stadig havde fokus på det nationale spændingsfelt, men knyttede det slesvigske eksempel sammen med generelle europæiske forhold og grænsespørgsmål med fokus på national identitet, folkets selvbestemmelsesret og mindretalspolitik. Inden for denne sammenhæng blev grænsedragningen af 1920 overvejende beskrevet ud fra en fortælling om den fredelige og forsonlige proces, hvilket fremlægges som forbilledligt i forbindelse med samtidens politiske kontekst. Udgivelsen indeholder bidrag af bl.a. Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, og førstnævnte gennemgår betydningen af og kampen om national identitet fra 1817-

⁴⁴ Fink 1978 a; 1978 b; 1979.

1950. Adriansen viser bl.a. forskellen på datidens forståelse af nationalt tilhør, som noget naturskabt, og eftertidens konstruktivistiske og socialt funderede definitioner. Hansens bidrag behandler den organiserede danskhed, og han redegør for foreningsudvikling samt vælgertilslutning og sætter dette i relation til økonomisk udvikling, modernisering samt sociale og politiske skel.⁴⁵ Antologien indeholder dog en artikel af daværende højskoleforstander og redaktør, Dieter Paul Küßner, der behandler regional selvopfattelse. Han peger på, at en sådan slesvigsk identitet har været marginaliseret lige siden den nationale strids fremkomst. Så længe der har været konflikt omkring nationalt tilhørsforhold, har der ifølge Küßner også været et både udtalt og uudtalt krav om stillingtagen, men han fremhæver, at det er kendetegnende for afvisningen af en slesvigsk identitet, at den gives af personer, som allerede har foretaget et nationalpolitisk valg.⁴⁶

Dette har også gjort sig gældende historiografisk, hvor den nationalt formaterede fortælling med andre ord har domineret en hel generation af sønderjyllandshistorikere, helt op til 1990'erne. På dette tidspunkt begyndte netop Hans Schultz Hansen og især Inge Adriansen, om end stadig solidt plantet i spørgsmålet om nationale forhold, sindelag og mindretal, dog at udfolde en mere nuanceret og sammenvævet forståelse af dansk og tysk tilhørsforhold i grænselandet. De har hver især bidraget til den kulturhistoriske udforskning af perioden fra 1800-tallet til tiden efter Genforeningen ud fra et regionalt, sønderjysk perspektiv – herunder også spørgsmålet om den nationale kamp i Sønderjylland og national identitet.⁴⁷

⁴⁵ Adriansen 1992, s. 22-42; Hansen 1992, 43-61.

⁴⁶ Küßner 1992, s. 134-43.

⁴⁷ Hansen 1985; 1990; 2009; Adriansen & Fangel 1984; Adriansen 1990; 1991; 1992; 2003; 2010.

Adriansen bør fremhæves i sidstnævnte sammenhæng for sine kulturhistoriske undersøgelser af identitet, folkekultur, erindring, sprog og nationale symboler, der har vist, at folkekultur, tilhørsforhold og nationale symboler i landsdelen historisk set har været både konkurrerende, overlappende, forskelligartet og kompleks. Adriansen har også konkret adresseret udfordringerne i studierne af nationale identiteter i grænselandet, hvor hun bl.a. understreger, at identitet udgør en foranderlig størrelse og peger på, at et individ potentielt besidder adskillige identiteter. I forhold til national selvforståelse foreslår hun desuden, at man erstatte ordet 'nationalitet' med tre betegnelser, som danner en skala med stigende intensitet, hhv. 'tilknytning', 'bevidsthed' og 'identitet'.⁴⁸ Alligevel kan man på den ene side indvende, at Adriansens konstruktivistiske tilgang til identitetsbegrebet ikke har haft afgørende indvirkning på den sønderjyske historieskrivning om 1. Verdenskrig, og på den anden side kan man hos Adriansen også finde tendens til essentialisering. I hvert fald ser man på den ene side en anerkendelse af, at f.eks. nationalitet og regionalisme ikke udelukker hinanden, men på den anden en fastholdelse af at én af selvopfattelserne nødvendigvis må dominere og kun herigennem kan udgøre identitet,⁴⁹ hvilket må siges at være afvisning af såkaldte sammensatte selvopfattelser. På samme vis viderefører Hans Schultz Hansen eksempelvis også Troels Finks konklusion om, at der efter 1864 ikke var plads til "*slesvigsk provinsialisme*" og valget mellem enten at være dansk eller tysk herefter var ufravigeligt,⁵⁰ hvilket kan anses som en ret klar eksemplificering af Küßners ovenfor nævnte pointe.

⁴⁸ Adriansen 1994.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Fink 1955, s. 13; Hansen 1997; 2009, s. 135 og 140

Ser man bredere på behandlingen af Nordslesvigs regionalhistorie i perioden fra midten af 1800-tallet frem til Genforeningen, tilhører Lorenz Rerup, Gottlieb Japsen og Hans Schultz Hansens forskning også den traditionelle nationalt formaterede tradition, men de må desuagtet nævnes i forbindelse med indeværende afhandling. I Rerups oversigtsværk over Slesvig og Holstens historie efter 1830 sættes Nordslesvigs historie op til, under og efter Verdenskrig i en politisk og økonomisk kontekst. Der redegøres også for den danske bevægelses fremvækst og organisering, mens selve krigen følgelig kun kort skitseres i en nordslesvigsk sammenhæng.⁵¹ Med et mere materialistisk historiesyn har både Japsen og Hansen derimod specifikt behandlet den organiserede danske bevægelse i forbindelse med landbrugsudviklingen.⁵² I *Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914* (1985) har Hansen belyst den danske bevægelses udvikling og organisering og vist, hvordan gårdejerne udgjorde rygraden i bevægelsen, hvis fundament var den uafhængige jordbesiddelse. Der er således tale om det vigtigste bidrag til forståelsen af landbrugets betydning for den nationale udvikling i Nordslesvig. Ser man udelukkende på undersøgelsen af national bevidsthed, kan man dog kritisere værket for at sætte lighedstegn mellem national selvforståelse på den ene side og foreningsorganiseringen samt kulturel og politisk aktivitet på den anden. Dansk selvopfattelse behandles og bestemmes dermed alene igennem det organiserede mindretal, valgresultater og foreningernes medlemstal. Hermed bliver det svært at sætte danskheden i relation med andre selvopfattelser, at undersøge den ubevidste danskhed eller få en fuld forståelse af 'identitet' som udtryk for

⁵¹ Rerup 1982. For et lignende, men nyere og ajourført oversigtsværk se Hansen, Henningsen & Rasmussen 2009.

⁵² Japsen 1973; 1983.

social interaktion, om end det må nævnes, at dette heller ikke på nogen måde er Hansens mål.

I modsætning til Hansen behandler Kristian Jepsen Steg en nordslesvigsk 'gruppe', der hverken var organiseret eller selvbevidst, nemlig den nationalt indifferente del af grænselandets befolkning. I artiklen *De blakkede – National indifference og neutralitet I Nordslesvig 1890 til 1940* (2004) undersøges fordelingen af nationalt sindelag i regionen samt mere specifikt spørgsmålet om national indifference og neutralitet. Men heller ikke Steg formår at bryde med den herskende nationale optik, da også han udelukkende arbejder inden for kategorierne national eller ikke-national.⁵³ Således har spørgsmålet om tilhørsforhold i en bredere slesvigsk sammenhæng i vid udstrækning kredset om national identitet,⁵⁴ og især den nationale spænding mellem dansk og tysk i Slesvig. Senest har historiker Merete Bo Thomsen skrevet ph.d.-afhandling om nationale praksisser i udvalgte sydslesvigske landdistrikter fra 1919-1933. Her belyses, hvordan det danske mindretal praktiserede og forvaltede deres danskhed, og under hvilke betingelser. På den ene side er Thomsens undersøgelse hermed teoretisk og tilgangsmæssigt beslægtet med indeværende afhandling, ligesom emnefeltet er tilgrænsende. På den anden side er blikket netop fæstnet på den nationale identitet, om end med fokus på nuancer og praksisser inden for denne ramme, ligesom operationaliseringen af identitetsbegrebet adskiller sig fra det, som er anvendt i denne afhandling. Thomsens ellers konstruktivistiske tilgang til identitet kan kritiseres for i sidste ende at have tendens til at falde tilbage i en essentiel definition af danskhed, som en 'særlig følelse' hos det enkelte individ og en 'særlig tilknytning' til Danmark, hvorved der ikke levnes

⁵³ For en behandling af national indifferences karaktertræk, udvikling og potentiale som en analysekategori, der kan udfordre det gængse nationale fokus, se Zahra 2010.

⁵⁴ Se f.eks. Thaler 2007.

meget rum til afvigelser, eksempelvis i form af ubevidsthed eller både-og-selvforståelser. Et eksempel på dette ses ved, at interaktion ikke bliver det, der skaber selvforståelse, men tværtimod vedligeholder en form for dansk kerne.⁵⁵ Definitionsforskelle til trods er der tale om en solid og kildemæssig velunderstøttet undersøgelse, der bidrager med ny viden og et forfriskende udgangspunkt i praksis og hverdagshistorie, med blik for nuancerne i reproduktionen af national selvopfattelse og det utilstrækkelige i udelukkende at behandle det organiserede mindretal, hvilket hidtil har været den gængse tilgang.⁵⁶ I modsætning til en civilsamfundsmæssig sammenhæng i forbindelse Genforeningen kan indeværende afhandling derimod belyse, hvordan dansksindede slesvigere, ud fra et lignende teoretisk afsæt, udøvede kollektiv identifikation i en krigshverdag, hvor national polarisering af forskellige årsager muligvis spillede en mindre rolle eller blev nedprioriteret. Selvom dansksindede i Sydslesvig tydeligt positionerede sig, da de 1920 skulle stemme om hjemegnens nationale tilhør, argumenterer Thomsen, hvordan det nationale spillede en mindre rolle i dagligdagen. Dette skyldtes den udsatte position som mindretallet indtog, herunder den enkelte families trivsel i lokalsamfundet, men også fordi øvrige identifikationsformer kunne overkommunikeres på bekostning af det nationale spørgsmål.⁵⁷ Indeværende afhandling kan belyse, hvorvidt noget lignende var tilfældet i krigens dagligdag, hvor nordslesvigere ofte også indtog en mere udsat mindretalsposition.

I tråd med Dieter Küßners pointe om afvisningen af slesvigsk identitet vil jeg argumentere for, at det er vigtigt ikke at glemme regional tilknytning i studiet af kollektive identifikationsprocesser blandt nordslesvigere i

⁵⁵ Thomsen 2018, s. 8-11 og 286-290

⁵⁶ Se f.eks. Hansen 1990.

⁵⁷ Thomsen 2018, s. 285.

perioden. Dette er ikke kun på baggrund af afhandlingens teoretiske tilgang, som skal præsenteres i det følgende, men også fordi der i det forholdsvis 'unge' Tyskland herskede rodfæstede og udbredte regionale selvforståelser, som nordslesvigere utvivlsomt mødte og muligvis selv besad eller genspejlede. Netop en overordnet regional indgangsvinkel kan findes i artiklen af historikerne Nina Jepsen og Martin Klatt, der specifikt behandler samspillet mellem regional og national selvopfattelse i forbindelse med de to folkeafstemninger, der lå til grund for grænseændringen i 1920.⁵⁸ Jepsen og Klatts artikel undersøger hhv. den danske og tyske valgkampagne ud fra valgplakater med særligt henblik på brug af nationale og regionale symboler til at skabe bestemte typer af national identifikation. Forfatterne viser herigennem, hvordan sammenspil mellem regionale forestillinger og nationale begreber blev sidestillet, og hvordan opfattelser af regionalt og nationalt tilhør overgik rationelle argumenter for at stemme på Danmark eller Tyskland.⁵⁹

Ved at bryde med de gængse analysekategorier 'dansk', 'tysk' og 'indifferent'/'blakket' kan denne afhandling bidrage med større indsigt i ikke bare kollektiv identifikations uensartede karakter i grænselandet, men også muliggøre en bedre forståelse af grænserne for de nationale narrativer, kategorier og rammer, der har domineret historieskrivningen. Jeg vil argumentere for, at der overordnet set mangler nuancerende studier i forhold til kollektiv identifikation, som kan bryde med det meget ensidige og dominerende fokus på nationale kategorier, herunder ikke mindst national modsætning, i fremstillingen af Sønderjyllands historie. En tilsvarende nuancering har under alle omstændigheder endnu ikke for

⁵⁸ Jepsen & Klatt 2014.

⁵⁹ I et internationalt perspektiv skal Confino 1997, Applegate 1990 og Ziemann 2007 nævnes. Her behandles samspillet mellem det lokale, regionale og nationale i en bredere kontekst og for Ziemanns vedkommende specifikt i forbindelse med den tyske hær under 1. verdenskrig.

alvor fundet vej ind i den generelle forståelse og fremstilling af den nordslesvigske krigsdeltagelse (se s. 13). Historiefortællingen synes stadig at være præget af en simpel fortælling om dansk-tyske modsætningsforhold, tvang og håb om tysk nederlag. Det skyldes sandsynligvis, at krigsdeltagerne forskningsmæssigt ikke er blevet behandlet i dybden før Claus Bundgård Christensens monografi fra 2009, som ikke decideret undersøger identifikation, hvormed man i hvert fald på dette felt altså endnu ikke har gjort sig fri fra en national tradition og fortælling.

Dansk 1. verdenskrigsforskning

Inden for de sidste 15-20 år har man set en stigende dansk interesse for 1. Verdenskrig, ligesom 100året for krigens udbrud gav anledning til flere udgivelser og formidlingstiltag.⁶⁰ Den tiltagende interesse kan i et vist omfang føres tilbage til Nils Arne Sørensens *Den Store Krig – Europæernes Første Verdenskrig* (2005), der må anses som et dansk standardværk om krigen som helhed. Sørensen tager både et internationalt og et dansk perspektiv i sin grundige og velskrevne gennemgang af krigen, som dog muligvis kan kritiseres for at lægge meget vægt på krigen som først og fremmest en europæisk konflikt. Sørensens værk inddrager kulturhistoriske aspekter, såvel som kunst- og litteraturhistorie, og har

⁶⁰ Eksempelvis kulturfestivalen Golden Days 2014, webformidlingsprojektet denstorekrig1914-1918.dk samt udgivelser af f.eks. Martin Zerlang 2014 og oversættelsen af Wilhelm Jürgensens regimentshistorie for slesvigske regiment 86 fra 1925 (2014).

utvivlsomt været betydningsfuld for generel dansk interesse for krigen samt den efterfølgende voksende kulturhistoriske forskning på området.⁶¹

Af standardværker må også nævnes Claus Bundgård Christensens *Danskere på Vestfronten – 1914-1918* (2009), der er den første monografi om nordslesvigernes indsats på Vestfronten.⁶² Christensen giver en nærværdig komplet gennemgang af den nordslesvigske krigsdeltagelse, redegør for krigens forskellige udviklinger samt opbygningen af den tyske hær og præsenterer samtidigt elegant den nyere internationale forskning. Bogen er et godt eksempel på traditionel militærhistorie inspireret af den kulturhistoriske vending med sit fokus på soldaternes oplevelser, vilkår og udfordringer. Dog kan man kritisere Christensen for den dansknationale ramme, bogen har som udgangspunkt. Den nationale klassificering af nordslesvigere som 'danskere' beror på antagelsen om, at de i kraft af deres danske modersmål primært havde en selvforståelse som dansk frem for tysk.⁶³ Christensens definition af national identitet bygger med andre ord først og fremmest på sprog, hvilket man kan argumentere for er utilstrækkeligt. Et nationalt tilhørsforhold kan defineres ud fra objektive kriterier, såsom sprog, men også ud fra helt subjektive kriterier, der kan variere betydeligt.⁶⁴ Christensen problematiserer heller ikke nationalitetsspørgsmålet og overvejer ikke for alvor andre mulige identitetskategorier end hhv. den dansk- og tysknationale, men der er ganske vist heller ikke tale om en undersøgelse af soldaternes identifikationer. Den nationale indgangsvinkel skal sandsynligvis forklares

⁶¹ Et decideret litterært studie af Verdenskrigen i en bred dansk sammenhæng findes i Bendtsen 2018. Her behandles krigens indvirkning på dansk kulturliv, litteratur og presse.

⁶² Af udgivelser om nordslesvigernes krigsdeltagelse, som går forud for Christensens, kan nævnes Michael Klos 1991, Nørregård 2006 og Marckmann 2005.

⁶³ Christensen 2009, s. 11

⁶⁴ Se Lund 2002, s. 36; Barth 1969, s. 14-15; Køppe 2002, s. 16-18.

med bogens sigte om at udbrede det, der essentielt er et stykke regionalhistorie, til den brede danske befolkning, og bogen er utvivlsomt et must, hvis man skal arbejde med nordslesvigske krigserfaringer. Christensen imødegår desuden de ovenstående kritikpunkter i sin artikel om national identitet og veterankultur blandt det danske mindretal i den tyske hær 1914-18. Her undersøges den nationale selvopfattelse i relation til nyere, konstruktivistisk identitetsteori, om end der stadig kan anes en underliggende 'enten/eller' forståelse, hvor national selvopfattelse anses for primær, og der herved reelt kun arbejdes med de tre ovenfornævnte kategorier for identifikation.⁶⁵

Christensen har også belyst Østfrontens historie sammen med Martin Bo Nørregård og Niels Bo Poulsen.⁶⁶ *Fra Verdenskrig til borgerkrig. Østfronten 1914-1924 – set med danske øjne* (2018) er en storpolitisk og militærhistorisk analyse af krigen på Østfronten, med indbringelse af en samtidig dansk synsvinkel. Herudover kommer bogen bl.a. også omkring kulturmøderne på den langstrakte front samt identitets- og nationaliseringsprocesser i grænselandet mellem Tyskland, Østrig-Ungarn og Rusland. Hermed er de nordslesvigske soldater, som gjorde tjeneste på Østfronten, også under behandling, om end indirekte.⁶⁷

Øvrige danske studier af mere rendyrket militærhistorisk karakter kan for en stor dels vedkommende knyttes til historiker og tidligere brigadegeneral, Michael Clemmesen, som har undersøgt 1. Verdenskrigs militære implikationer i dansk perspektiv.⁶⁸ En klassisk militærhistorisk undersøgelse, som behandler en særlig sønderjysk krigserfaring under 1.

⁶⁵ Christensen 2018.

⁶⁶ Se også Christensen & Poulsens 2018.

⁶⁷ Se i øvrigt Wolff 2017. For en egentlig identitetsanalyse af nordslesvigske østfrontssoldater se Christensen 2015.

⁶⁸ Clemmesen 2010; 2012.

Verdenskrig findes derimod i Martin Bo Nørregård og René Rasmussens behandling af Slaget ved Moulin den 6. juni 1915. På ingen anden dag, i noget andet slag, faldt ligeså mange nordslesvigske soldater. Nørregård og Rasmussen undersøger årsager, omstændigheder og forløb for kampene, ligesom også følgerne og erindringen om 'Den Sorte Dag' kort behandles.⁶⁹

Den første samlede fremstilling af Sønderjyllands historie under 1. Verdenskrig skal imidlertid findes i *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (2006), redigeret af Adriansen og Hansen. Her belyses en række emner såsom hjemmefronten, krigsfanger og -invalidere, mindesmærker, veteranforeningen DSK m.m. I antologien indgår desuden en artikeludgave af Svend Falkner Sørensens bog *Faneflugt? – Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-18* (1989). Bogen giver et indblik i overvejelser, praktiske såvel som mentale, samt baggrunde for, at ca. 2.500 nordslesvigere flygtede fra krigstjenesten over grænsen til Danmark. Spørgsmålet om pligtopfyldelse eller faneflugt er relevant, da disse overvejelser i et vist omfang kan være knyttet til forestillinger om tilhørsforhold og kollektive identifikationsprocesser. Her kan denne afhandling tilføre til en udvidet forståelse af denne problematik ved en kvalitativ undersøgelse af både pligtopfattelse i bred forstand og militær loyalitet specifikt, samt hvordan disse kunne gå i spænd med dansk sindelag og være knyttet til det nordslesvigske samfund.

Den kulturhistoriske vending er langt hen ad vejen blevet indoptaget i de danske militærhistoriske studier, og med det kulturhistoriske paradigmes internationale gennemslagskraft kunne man forledes til at tro, at en identitetshistorisk undersøgelse af nordslesvigske soldater for længst var foretaget. Ikke desto mindre mangles der stadig en større analyse med fokus på spørgsmålet om kollektiv identifikation. Artiklen *Dansksindede*

⁶⁹ Nørregård & Rasmussen 2017

sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig (1990) af historikerne Jørgen Kühl og Jens Ødegaard undersøger, hvor stor en andel af de ca. 30.000 krigsdeltagere og godt 5.000 faldne, der kan karakteriseres som enten dansk- eller tysksindede. Konklusionen bliver, at det kun er forsvarligt at nævne de faldne under ét, da det ikke er muligt at fastslå den enkelte soldats nationalitet ved en tilbageskuende sindelagsundersøgelse. I samme tråd har historikere som Martin Bo Nørregård og Claus Bundgård Christensen ligeledes påpeget, at det er svært at tale om en særlig sønderjysk eller 'dansk' krigserfaring.⁷⁰ I det omfang spørgsmålet er blevet behandlet, har interessen således været begrænset til antallet af dansksindede blandt de kæmpende slesvigere og den nationale problemstilling.⁷¹

Udover at skrive sig op imod den nationale sønderjyske tradition er det derfor afhandlingens sigte at gøre op med den hidtidige tendens til at arbejde med nogle få og separate identitetskategorier (national identitet, regional identitet, national indifferens) inden for den danske 1. verdenskrigsforskning. Ved at anerkende dansk sindelag og selvforståelse, uden dog nødvendigvis at gøre den til hverken dominerende eller definerende for krigsdeltagelse eller -erfaringer, muliggør dette undersøgelsen af, hvordan flere forskellige kollektive identifikationsudformninger tog sig ud, overlappede, spillede sammen eller påvirkede hinanden. Det muliggør belysning og bedre forståelse af emnets kompleksitet, eksempelvis hvordan krigsdeltagelsens paradoksale sider blev opfattet og eventuelt forligt eller retfærdiggjort blandt dansksindede soldater. Eller hvordan opfattelser af den tyske hær og

⁷⁰ Christensen 2009, s. 12; 457; Nørregård 2006, s. 120

⁷¹ Se også Klos 1991

soldaterrollen, om end modsætningsfyldte, kunne variere. Herudover placeres den nordslesvigske krigsdeltagelse også i en bredere international sammenhæng, og sætter desuden også identifikation under krigen i relation til mindretallets ideologiske baggrund fra før krigen, hvilket er en dimension, der endnu mangles i de regionale sønderjyske studier. Dermed bidrager afhandlingen til at nuancere forståelsen af nordslesvigeres 1. Verdenskrig i en identitetsmæssig sammenhæng, og historiografisk indskriver afhandlingen sig i den stærke internationale strømning af kulturhistoriske studier med fokus på soldaternes perspektiv og egne opfattelser, der siden slutningen af 1970'erne har domineret forskningsfeltet.

Kapitel 2 – Teori og metode

Teori

Arbejder man analytisk med identitetsbegrebet, træder man hurtigt ind i et minefelt af teoridannelser og -diskussioner, ikke mindst hvis man bevæger sig ind på emnerne nationalitet og nationalisme.⁷² Faktisk er der blandt identitetsteoretikere heller ikke enighed om, hvorvidt det overhovedet giver mening til enhver tid at tale om 'identitet', hvis begrebet hovedsageligt knyttes til refleksion over, hvem 'vi' eller 'jeg' er. Hvis individets plads i familien, samfundet og verden på forhånd er givet og ikke kan forestilles anderledes, så forekommer svarene på disse spørgsmål selvindlysende. Således argumenterede den tysk-amerikanske psykoanalytiker Erik H. Erikson for, at identitet først blev begrebsliggjort, i det øjeblik det ikke længere var givet, og han understregede ligeledes, at begrebet først blev populært i 1950'erne. At man først kan tale om identitet i det øjeblik, det bliver problematiseret, er en almindelig pointe i historisk orienterede tilgange til begrebet. Eksempelvis kobler sociologen Zygmunt Bauman modernitet sammen med identitetsbegrebet, netop fordi dette medførte sociale forandringer, der rev menneskets selvforståelse ud af selvfølgeligheden, hvormed selvopfattelse kunne blive et problem.⁷³

I denne forbindelse er 1. Verdenskrig, som en periode med store sociale, samfundsmæssige og teknologiske omvæltninger i høj grad et relevant

⁷² For en kort introduktion til nogle af nation- og nationalismeteorien sværvægtede, såsom Anthony D. Smith, Benedict Andersson, Eric Hobsbawm og Ernest Gellner, se f.eks. Glenthøj 2007, s. 12-17.

⁷³ Frello 2012, s. 41-42.

udgangspunkt for en undersøgelse af kollektiv identitet. Krigserfaring i sig selv kan også være interessant, idet fronttjeneste radikalt ændrede omstændigheder og fysiske rammer for sociale og kulturelle handlemuligheder. Krigsdeltagelse kunne også medføre tabuiserede handlinger såsom vold og drab, for bare at nævne de mest oplagte. Hertil kan militæret som institution tænkes at have en påvirkning på både individer og gruppers selvforståelser, f.eks. gennem disciplinering.⁷⁴

Alligevel vil den teoretiske tilgang til identitetsbegrebet i denne afhandling ikke tage sit udgangspunkt i en modernitetsteoretisk forståelse med fokus på samfundsmæssige og historiske forandringer. Udgangspunktet vil derimod være på individer og persongrupper – og mere specifikt på interaktion. 'Identitet' vil blive analyseret som proces og handling på individ- og gruppeniveau, hvorved fokus også i et vist omfang vil rette sig mod praksis og eventuelle mønstre i nordslesvigske soldaters *identifikationer*.⁷⁵ Det vil sige social interaktion med de mennesker og grupper, som nordslesvigere på den ene side følte sig en del af og på den anden opfattede som fremmed eller udenforstående. Afhandlingen har derfor også to analytiske spor, hvor der skelnes mellem diskursive udtryk for selv- og fællesskabsopfattelse på den ene side samt social praksis og den måde, analysens aktører konkret agerede i krigshverdagen. At tage udgangspunkt i individer som baggrund for at undersøge kollektive selvforståelser sker endvidere i erkendelsen af, at individuel og kollektiv identitet ikke er to skarpt afgrænsede størrelser, men tværtimod i høj grad sammenfiltret både i teori og praksis.⁷⁶

⁷⁴ Harste 2014, s. 97.

⁷⁵ Begrebet er inspireret af Brubaker & Cooper 2000 og uddybes nærmere i det følgende.

⁷⁶ Frello 2012, s. 10; Edensor 2002, s. 24.

Essentialisme eller konstruktivisme

Som vist i forskningsoversigten er en åben undersøgelse af kollektiv selvopfattelse endnu ikke foretaget inden for emnefeltet. Derfor er der heller ikke blevet kastet et kritisk blik på selve identitetsbegrebet i forbindelse med dansk 1. verdenskrigsforskning. Som nævnt tager Inge Adriansens forskning fat i identitetsproblematikken, men forståelsen af identitetsbegrebet har i vid udstrækning stadig været et spørgsmål om 'enten-eller'. I det brede perspektiv kan man herudover argumentere for, at behandlingen af tilhørsforhold og selvopfattelse, udover at være begrænset i omfang og teoretisk variation, også har haft et *essentialistisk* præg. Dette skal forstås på den måde, at man hidtil, i et vist omfang, har opfattet nordslesvigeres tilhørsforhold og selvforståelse (i ental) som værende stabile og med naturlige grænser. Det hører til den essentialistiske tilgang, at der i hvert fald i princippet er en sandhed om identitet, som kan erkendes. Det er altså et 'noget', som allerede *er der*, og således delvist er fastlagt. En essentialistisk opfattelse indebærer desuden, at identiteter af samme art udelukker hinanden. Med andre ord bliver ambivalens, modsigelser og uklarheder i en essentialistisk identitetsforståelse nemt til problematiske afvigelser eller misforståelser i forhold til den sande identitet. Dette betyder, at 'både-og-identiteter' i bedste fald fremstår som problematiske.⁷⁷

I modsætning til forståelsen af kollektiv identitet, som noget iboende og på sin vis determineret, vil analyserammen for denne afhandling være af socialkonstruktivistisk karakter. Konstruktivisme skal her forstås ikke så meget som en teoretisk-analytisk tilgang, men i højere grad som bestræbelsen på at de-essentialisere studiet af socialt liv generelt og identitet specifikt. Hensigten er at undersøge selvopfattelse i et socialt

⁷⁷ Frello 2012, s. 17-19.

perspektiv som proces og praksis, og hermed skriver afhandlingen sig også ind i en større konstruktivistisk 'praksis-vending' indenfor social- og kulturstudier.⁷⁸

Central i denne sammenhæng er den norske antropolog, Fredrik Barth, og hans kritik af *etnicitets*begrebet.⁷⁹ I hverdagsforståelsen af etnicitet er det ikke sjældent kultur, der anses for at være bestemmende for begrebet. Med andre ord er det, som medlemmer af en etnisk gruppe har tilfælles, den kultur, de deler. Barth udfordrer denne tankegang, idet han påpeger, at det ikke er de kulturelle træk i sig selv (fælles adfærdsformer, symboler og værdier), som definerer den etniske gruppe. Det bestemmende for hvem, der er medlem af en gruppe, er ikke *objektive* fælles træk, men *socialt relevante* træk. Det er udpegningen af relevante forskelle, som definerer de etniske grænser, ikke de kulturelle forskelle som sådan, da disse går på tværs af etniske grænser.⁸⁰ Gruppeidentitet skabes via interaktion mellem grupper, og at fastholde opfattelsen af at være dansker, eller for den sags skyld bornholmer, sker i opretholdelsen af et modsætningsforhold mellem den givne gruppe af mennesker og andre tilsvarende grupper. Derved bliver målet at undersøge den identitetsmæssige grænse, der definerer et fællesskab, og ikke kun det indhold, den omgiver.⁸¹ I dette lys er det ikke gavnligt at anse eksempelvis nordslesvigske soldater for danske, blot fordi de talte og skrev på dansk. Det interessante er at se, hvilke grænser soldaterne fremhævede i mødet med mennesker, de anså for modsætninger.

⁷⁸ Mattingly et al. 2009.

⁷⁹ Barth 1969.

⁸⁰ Frello 2012, s. 25.

⁸¹ Barth 1969, s. 11-38; Barth 1994.

Den britiske socialantropolog, Richard Jenkins, har videreført Barths etnicitetsforståelse, men han ønsker at bringe et større aktørprincip ind i billedet og kritiserer Barth for til en vis grad at overse, at de interagerende aktører oftest ikke er ligeværdige.⁸² I Jenkins' øjne har socialantropologien fokuseret på 'gruppeidentifikation' (den interne selvopfattelse) på bekostning af 'kategorisering' (udefrakommende opfattelser). Han betoner et dialektisk forhold imellem de to identifikationsformer, og det er i mødet mellem de to, at identitet skabes – og ligesom hos Barth ses afgrænsning som afgørende: *"At definere 'os' indebærer, at en række 'dem'er' også defineres. Når vi udtaler os om andre, udtrykker vi ofte noget om os selv [...] Lighed og forskellighed afspejler hinanden på tværs af en fælles grænse. Det er på denne grænse, at vi opdager, hvad vi er i det, vi ikke er"*.⁸³

Ud fra dette synspunkt udspringer etnicitet ikke af kultur, på den måde som hverdagsforståelsen ofte opfatter det. Etnisk identitet gengiver altså ikke kulturelle forskelle, men en social organisering af disse. Derfor kan etniske grænser krydses af mennesker, uden at grænserne i sig selv betvivles, og de kulturelle kendetegn, der forbindes med etniske grupper, kan være foranderlige. Med andre ord fokuserer konstruktivistisk identitetsteori altså på tilskrivningen af betydning (dvs. på forskelle, der får betydning, fordi de giver anledning til konkrete handlinger) snarere end objektive, målelige forskelle eller essentielle sandheder.⁸⁴ I tråd med dette skal udpegning af modsætning i social interaktion, både diskursivt og i praksis, samt afgrænsning både indadtil og udadtil benyttes til at illustrere kollektiv selvforståelse og fællesskabsopfattelse.

⁸² Jenkins 1994.

⁸³ Jenkins 2006, s. 105; Jenkins 2011, s. 3-11.

⁸⁴ Frello 2012, s. 25-26.

I emnefeltets kildemateriale kan der findes tydelige eksempler på en forståelse af nationalt tilhørsforhold som værende en naturskabt egenskab, der evt. blot skulle vækkes til live for at komme til fuld blomstring. Dette var den helt herskende forestilling i perioden,⁸⁵ og det må derfor understreges, at der er en klar forskel på afhandlingens analytiske kategorier og definition af identitetsbegrebet sat over for samtidens ord og begreber. For det er en vigtig pointe, at repræsentationen af en etnisk gruppe ikke betyder en spejling af en allerede eksisterende enhed, men snarere er med til at skabe en sådan enhed. At etniske grupper knytter essentialistiske identitetsbegreber til sig selv betyder derfor ikke, at sådanne begreber kan forklare eksistensen af den etniske gruppeidentitet. I stedet må man se på de processer, der får bestemte forskelle til at fremstå som definerende for etnicitet. Derved står det også helt centralt i den konstruktivistiske identitetsforståelse, at identitet er foranderlig og åben for konkurrerende og sågar modstridende fortolkninger. Selvfølgelig er i denne forstand aldrig et færdigt produkt, men snarere en stadig proces. Identitet er ikke bare noget, der er, men noget, der gøres. Der er således nogen, som foretager identifikation af sig selv og af andre. Identitetsteoretikere som Jenkins samt den amerikanske sociolog Rogers Brubaker markerer denne opfattelse ved netop at benytte betegnelsen 'identifikation' i stedet for 'identitet'. De understreger ligeledes, at identifikationen altid foregår fra et udgangspunkt, et bestemt perspektiv, og at den dermed potentielt er forbundet med magt og ulighed.⁸⁶ 'Identitet' er den betegnelse, der oftest benyttes i både almindelig sprogbrug og i historieforskning generelt, men som følge af det

⁸⁵ Adriansen 1992, s. 42. Se f.eks. også Kreutzmann 1999, s. 103.

⁸⁶ Frello 2012, s. 26-27; Jenkins 1994; Brubaker & Cooper 2000.

ovenstående skal begrebet i denne afhandling i videst mulig udstrækning erstattes med 'identifikation'.

Den konstruktivistiske selvkritik

Opdelingen mellem essentialisme og konstruktivisme er værd at dvæle ved, for tages den for givet, risikerer man en forsimplet fremstilling. Her skal to forhold fremhæves, selvom flere gør sig gældende.⁸⁷ For det første kan skelnen mellem begreber indikere et ufravigelig modsætningsforhold, hvilket ikke nødvendigvis er tilfældet. At de to teoriforståelser skulle udgøre hinandens modstykker kan virke åbenlyst, og det er også ofte tilfældet i praksis, men dette behøver ikke at være givet på forhånd.⁸⁸ For det andet kan distinktionen mellem essentialisme og konstruktivisme antyde, at man har at gøre med to lige omfattende samt lige teoretiske og analytisk sofistikerede retninger inden for identitetsteori. Kultursociolog Birgitta Frello konkluderer således, at i den udstrækning man kan tale om en opdeling mellem henholdsvis essentialistisk og konstruktivistisk teori, er forskellen mellem dem nærmere, at teorier hvilende på en essentialistisk forståelse af identitet ofte er kendetegnet ved fortrinsvis at tænke *i* identitet i stedet for at reflektere *over* identitet. Som nævnt ovenfor tages selve identitetsbegrebet dermed for givet snarere end at blive udforsket i sin egen ret. Konstruktivistiske identitetsteorier har i modsætning hertil det fællestræk, at de kaster et kritisk blik på selve forståelsen af identitet og problematiserer begrebet.⁸⁹

⁸⁷ Det følgende bygger på Frello 2012 s. 32-34.

⁸⁸ Se f.eks. Baumann 1996; 1999.

⁸⁹ Frello 2012, s. 33.

Denne fælles indsats for problematisering af identitetsbegrebet inden for konstruktivismen giver til gengæld anledning til ret forskellige teoridannelser, og selvom det konstruktivistiske standpunkt i forhold til identitet efterhånden er almindeligt udbredt, er det ikke ensbetydende med, at man ukritisk skal acceptere den herskende anti-essentialistiske tilgang. Konstruktivistiske forsøg på at *blødgøre* identitetsbegrebet og frigøre det for essentialisme, f.eks. ved at fastslå, at identiteter er konstruerede, flydende og flersidige, kan reelt efterlade forskeren uden et rationale, hvormed der overhovedet kan tales om identiteter. Således er man dårligt rustet til at undersøge de *hårde* dynamikker og essentialistiske påstande, som fremsættes i forskellige sammenhænge. Rogers Brubaker og den amerikanske historiker Frederick Cooper argumenterer for, at ordet 'identitet' inden for det humanistiske og samfundsvidenskabelige forskningsfelt har tendens til at betyde enten for meget, for lidt eller slet intet. 'Identitet' som begreb er i deres optik blevet overbebyrdet med betydning, hvilket har resulteret i tvetydighed. De understreger, at man må differentiere mellem begrebet i forbindelse med hhv. *praksis* og *analyse*.⁹⁰

Hverdagslivets sproglige omgang med 'identitet' samt politisk brug og forståelse af begrebet udgør reelle og vigtige fænomener, men den synlighed, identitetsbegrebet i dag har som praksiskategori, afkræver ikke, at man benytter det som en analysekategori i forskningen.⁹¹ Sker dette, så risikerer man utilsigtet at reproducere eller forstærke den praktiske krystallisering af et begrebs betydning, som man forsøger at gøre rede for. De mange forsøg på at undgå såkaldt *tingsliggørelse* af 'identitet' fornægtes ikke af Brubaker og Cooper, men de henviser samtidigt til en usikker

⁹⁰ Brubaker & Cooper 2000.

⁹¹ Dette er f.eks. heller ikke tilfældet med analysen af racebegrebet, hvor man kan undersøge racediskurs eller raceorienterede politikker uden at forudsætte eksistensen af 'racer', *ibid.* s. 5.

blanding af konstruktivistisk sprogbrug og essentialistisk argumentation i forskningen.⁹² Løsningen på denne sammenblanding skal efter deres mening imidlertid ikke findes i en mere konsekvent konstruktivisme; for det er ikke klart, hvorfor noget, der rutinemæssigt bliver karakteriseret som flersidig, fragmenteret og flydende, overhovedet skal konceptualiseres som identitet. Pointen er, at begrebet er overforbrugt og tvetydigt. De forskellige brug af 'identitet', som stikker i meget forskellige retninger, kan grupperes i hhv. *stærke* og *svage* forståelser af begrebet. Stærke forståelser bevarer den almindelig forståelse af begrebet med fokus på 'ensformighed' over tid og på tværs af personer, hvorimod svage forståelser i modsætning hertil helt bevidst bryder med hverdagsforståelsen. Begge forståelser medfører imidlertid en række problematikker, hhv. de allerede nævnte essentialistiske implikationer på den ene side og såkaldt 'kliché-konstruktivisme' og meningsudvanding på den anden. Dette leder Brubaker og Cooper til at sætte spørgsmålstejn ved anvendeligheden i overhovedet at benytte begrebet 'identitet' og foreslår en række andre termer, som kan udføre det analytiske arbejde uden samme tvetydighed. Relevant for denne afhandling er *identifikation* som et overordnet begreb samt *commonality*, *connectedness* og *groupness* som analysekategorier.⁹³

Identifikation

Som betegnelse skaber 'identifikation' rent sprogligt ikke de samme associationer til tingsliggørelse som 'identitet'. Det er processuelt, aktivt og signalerer handling med fokus på aktøren, der udfører identifikationen. Begrebet forudsætter heller ikke, at handling nødvendigvis resulterer i et

⁹² En tendens man også kan argumentere for gør sig gældende i forhold til undersøgelse af Nordslesvig, se s. 36-40.

⁹³ Brubaker & Cooper 2000, s. 4-11.

indre særpræg og afgrænsede gruppetilhør, som den stærke forståelse af identitet kan munde ud i. Jeg vil endvidere argumentere for, at 'identifikation' også bærer den svage forståelse af identitetsbegrebet bedre. Med Brubaker og Coopers ord er identifikation således, når man eksempelvis har behov for at karakterisere eller lokalisere sig selv i forhold til andre, at placere sig selv i en narrativ eller i en kategori. Dette kan ske i mange forskellige kontekster, og hvordan man identificerer sig selv – eller bliver opfattet af andre – kan variere meget ud fra konteksten, idet *selv-* og *anden-*identifikation fundamentalt er situationsbestemt og kontekstuel.⁹⁴

Brubaker og Cooper skelner i øvrigt mellem *relationelle* og *kategoriske* former for identifikation. Den relationelle knytter sig til slægtskab, venskab, patron-klient-forhold el.lign. Den *kategoriske* går på identifikation via medlemskab i en gruppe af mennesker, der deler kategoriske attributter (såsom race, etnicitet, sprog, nationalitet, statsborgerskab, køn, seksuel orientering etc.). Herudover skelnes der også mellem *selv-identifikation* og ekstern identifikation eller *kategorisering* med henvisning til Richard Jenkins og hans videreførelse af Barths teori. Selv-identifikation sker i et vekselvirkende samspil med udefrakommende kategorisering, og de to processer behøver ikke pege i samme retning, hvormed resultatet af identifikation heller ikke er givet på forhånd. Begrebet inviterer også til en specifikation af aktører, som udfører handlingen, men identifikation behøver ikke at have en tydelig aktør. Den kan være udbredt og indflydelsesrig uden at være udført af adskilte, specificerede personer eller institutioner. Identifikation kan bæres mere eller mindre anonymt af diskurser eller offentlige narrativer.⁹⁵

⁹⁴ Ibid. s. 14.

⁹⁵ Ibid.

Operationalisering af identitetsbegrebet

I stedet for at samle vidt forskellige forståelser af kollektiv selvopfattelse i ét sammensuriumsbegreb, foreslår Brubaker og Cooper bl.a. brugen af termerne *commonality* ('fællestræk', delingen af en fælles attribut) og *connectedness* ('forbundethed', de sociale, relationelle bånd, der forbinder mennesker). Sammen kan disse to termer skabe en tredje: *Groupness* ('gruppefølelse', følelsen af at tilhøre en bestemt afgrænset, solidarisk gruppe), men hverken 'fællestræk' eller 'forbundethed' skaber i sig selv 'gruppefølelse'. Endnu en gang skelnes der mellem noget kategorisk og relationelt: De kategoriske fællestræk og den relationelle forbundethed må nødvendigvis suppleres med en følelse af at høre sammen. En sådan følelse afhænger i hvert fald til dels af faktorer som f.eks. specifikke begivenheder, sådanne begivenheders kodning i betydningsbærende narrativer, udbredte diskursive rammer osv. Herudover er relationel forbundethed ikke altid nødvendig for at opnå gruppefølelse. En stærkt afgrænset gruppefølelse kan hvile på kategoriske fællestræk og en tilhørende fællesskabsfølelse i kombination med minimal eller ingen relationel forbundethed. Dette er ofte tilfældet for store forestillede fællesskaber såsom 'nationer'.⁹⁶

Pointen med disse termer er at udvikle nogle faste analytiske udtryksmåder, som er følsomme over for både forskellige former for og grader af opfattet fællesskab og forbundethed samt de vidt varierende måder, hvorpå aktører (og de kulturelle udtryk, narrativer og herskende diskurser, som de trækker på) tillægger mening og betydning til disse former for tilhør. Dette muliggør en analytisk skelnen mellem tilfælde af en meget kraftigt oplevet gruppefølelse og mere løst strukturerede, svagt

⁹⁶ Ibid. s. 19-20; Anderson 1991 (1983), s. 1-7.

idsnævrende former for samhørighed og tilhørsforhold.⁹⁷ De tre termer giver også en eksplicit og operationaliserbar definition af identitetsbegrebet, så der gives klarhed om forståelsen af den meget brede og flittigt benyttede betegnelse – hvilket ofte mangles i 1. verdenskrigshistorikerens arbejde med 'identitet'.⁹⁸

Opsummerende er det altså afhandlingens teoretiske sigte, at lade Barth og Jenkins pointer om grænsedragning og intern-ekstern interaktion være udgangspunktet for en undersøgelse af kollektiv identifikation blandt nordslesvigske krigsdeltagere under 1. Verdenskrig. Selve grænsedragningerne vil blive identificeret igennem soldaternes sprogbrug, dvs. deres måde at udtrykke sig på primært i dagbøger og feltpost. Hertil skal et fokus på fællestræk, forbundethed og gruppefølelse give mulighed for at belyse forskellige former for tilhørsforhold og fællesskaber, samt hvordan disse blev praktiseret og oplevet: Analysekategorierne benyttes altså til at afdække de konkrete sociale relationer og handlinger samt de egenskaber og kendetegn, som lå til grund for kollektiv selvopfattelse og fællesskabsforståelse i krigshverdagen.

I denne forbindelse kan det desuden også være gavnligt at undersøge netop dagligdagspraksisser og -interaktion. Relevant i denne sammenhæng er den britiske socialpsykolog Michael Billigs konklusioner om tilstedeværelsen af national identitet og nationalisme, ikke blot på et overordnet niveau, men også på hverdagens mikroniveau. I det moderne samfund skabes, gendannes og bekræftes national tilknytning dagligt gennem ubevidste processer, eksempelvis via handlinger, såsom sange og

⁹⁷ Brubaker & Cooper 2000, s. 21.

⁹⁸ Værker, som benytter ordet 'identity' og helt/delvist undersøger begrebet i forskellige sammenhænge uden at definere det, se f.eks. Watson 2005; Englander 1994; Wilcox 2011; Martin 2015.

organiseringen af fællesoptrin, populærkultur eller genstande såsom flag, bøger m.m. For Billig er nationen dermed i det daglige en del af konteksten og hele tiden gjort nærværende, men ofte på et ubevidst plan. Mennesker bevarer national selvopfattelse gennem en konstant påmindelse af det fællesskab, der hører til nationen. Det sker ikke mindst igennem sproget, og her skal fokus rettes mod *deixis* – dvs. ord og udtryk hvis betydning er afhængig af sammenhængen og den kommunikationssituation, hvori de bliver brugt (såsom 'os', 'her', 'dette'). National identitet kan således være funderet på hverdagen i socialinteraktioners dagligdagsdetaljer, vaner, rutiner og praktisk viden; eller det Billig kalder 'banal nationalisme'.⁹⁹ Sat i relation til denne afhandling er tanken, at ikke blot national identitet, men også andre former for kollektiv selvopfattelse, kan belyses gennem en undersøgelse af dagligdagsinteraktion og -praksis. Hvad henviser f.eks. ord som 'os', 'vi', 'de', 'dem', 'hjemland', eller 'landsmænd' til i nordslesvigeres kommunikation, og hvad kan der heraf udledes om tilhørsforhold og selvopfattelse af den rutinemæssige dagligdagsforståelse og -kommunikation?

Antagelsen er, at en kritisk analyse med ovenforstående udgangspunkt og fokus vil kaste nyt lys på ikke bare nordslesvigske krigsdeltageres kollektive identifikationer, men også på hvordan individuel og kollektiv selvopfattelse kan udøves og påvirkes i en krigssituation.

Begrebsforklaring

Identitetsbegrebet

I forlængelse af den ovenstående teoretiske gennemgang er det på sin plads at give en nærmere afklaring på en række betegnelser og begreber,

⁹⁹ Billig 1995, s. 78-94. Se også Glenthøj 2007, s. 16-17; Edensor 2002, 1-30.

der både er centrale for emnet og vil gå igen i analysen. Som det allerede fremgår, vil det brede identitetsbegreb, og selve ordet 'identitet', i afhandlingen så vidt muligt blive erstattet med identifikationsbegrebet og de ovennævnte analysekategorier. Hertil vil også en række synonymmer og beslægtede begreber, såsom *selvopfattelse*, *selvforståelse*, *tilhørsforhold*, *fællesskabsforståelse* etc., blive benyttet. I alle henseender skal disse imidlertid læses ud fra den præsenterede konstruktivistiske forståelse.

Sindelagsbegrebet

Dansk sindelag er et begreb, som næsten altid knyttes til nordslesvigske krigsdeltagere, men så godt som aldrig eksplicit defineres.¹⁰⁰ Jeg vil i det følgende forstå og benytte sindelagsbegrebet som et potentielt flerdimensionelt kontinuum, alt efter hvad der blev tillagt denne selvforståelse af kulturelt indhold og værdier, vægtningen af dette samt hvilke sociale handlemåder og adfærd, der blev knyttet hertil. Centralt i denne definition af sindelaget er graden af bevidsthed. I hver ende af kontinuummet vil man kunne finde henholdsvis den meget udprægede bevidsthedsgrad (f.eks. nationalisme) og den meget begrænsede bevidsthed, grænsende til national indifference. Handlemåder og adfærd i tilknytning til sindelaget vil således oftest forventes at finde sted i forbindelse med en vis grad af bevidsthed.¹⁰¹ Et tilhørsforhold med en lav bevidsthed vil ikke være bestemmende for en persons sociale liv eller stå centralt i selv- eller verdensforståelser. En person, som derimod er sit kollektive tilhørsforhold meget bevidst, vil have kendskab til og klarhed over betydningen af fællesskabets kulturelle indhold i forskellige

¹⁰⁰ Thomsens afhandling (2018) er en sjælden undtagelse. Det samme kan til dels siges om Claus Bundgård Christensen, om der ikke præsenteres en eksplicit definition, se 2009 s. 11-12; 2018, s. 6-7.

¹⁰¹ Et lignende fokus på bevidsthed findes hos Adriansen 1994.

sammenhænge samt de sociale og kulturelle konsekvenser eller prioriteringer, der følger heraf. Det bevidste tilhørsforhold kan også medføre en bestemt adfærd, hvad end det er i social sammenhæng eller konkret situationsbestemt, og disse handlinger vil ligeledes være knyttet til en forståelse af det kulturelle indholds betydning.

Hermed kan forskellige placeringer på kontinuummet være udtryk for eksempelvis en decideret *dansknational* fællesskabsforståelse, hvor en tæt tilknytning til Rigsdanmark, konkret eller forestillet, og et ønske om Nordslesvigs indlemmelse heri er væsentligt for selvforståelsen. I den anden ende vil man omvendt kunne finde en vagere forståelse af et fællesskab blandt *dansktalende* – dvs. personer med en let til svag sindelagsbevidsthed. Her vil fællesskabsformen i udgangspunktet være relationel eller knytte sig til et mere lokalt tilhørsforhold, hvor dansk som modersmål udgjorde et stærkt bindemiddel. Disse to former for fællesskabsforståelse kan selvfølgelig være overlappende og udelukker heller ikke hinanden. Desuden er det en vigtig pointe, at man ikke nødvendigvis kan forvente, at der hos en given person er tale om én primær eller dominerende selvforståelse. Med andre ord vil jeg argumentere for, at en nordslesviger sagtens kunne være dansktalende og dansksindet uden nødvendigvis at være dansknational. Eller at en dansknational person kunne udpege og agere i et mindre bevidst fællesskab blandt dansktalende. Derfor vil jeg i denne afhandling også benytte ordene *dansksindet* og *dansk sindelag* i alle deres former, som en bred betegnelse, der dækker hele spektret, men dermed ikke nødvendigvis henviser til den dansknationale orientering eller nationalpolitiske bevidsthed, man f.eks. finder hos aktive medlemmer i den danske bevægelses foreninger.

Nordslesvig

Forbundet med spørgsmålet om sindelag er desuden stednavnet Nordslesvig og dets afledte former. Betegnelsen havde i samtiden unægtelig en dansknational konnotation knyttet til især § 5 i den preussisk-østrigske fredsaftale fra 1866 (se s. 91), men også til det organiserede danske mindretals politik fra slutningen fra 1880'erne.¹⁰² Omvendt var 'Nordslesvig' og 'nordslesviger' også de mest almindelige, og i kildematerialet oftest benyttede som betegnelser for det geografiske område, soldaten kom fra og befolkningen her, om end områdets sydlige grænse ikke var veldefineret. Man kan altså tilsvarende argumentere for, at den dansknationale betoning i praksis knyttede sig til brugernes bevidsthed om sindelag og grænsespørgsmål. Således vil betegnelsen, i lighed med sindelagsbegrebet, i det følgende blive benyttet bredt, uden nødvendigvis at være nationalt ladet. Betegnelserne 'Sønderjylland' og 'sønderjyder' er fravalgt, da de kun sjældent optræder i det undersøgte kildemateriale, og historisk set var en rigsdansk betegnelse forbundet med national- og grænsekamp i Slesvig.¹⁰³

Mindretal

Den sidste betegnelse, som på tilsvarende vis blødes op i afhandlingen, er ordet mindretal. I slesvigsk og sønderjysk historieskrivning har der været tendens til at anvende mindretalsbegrebet med vægt på det politisk organiserede dansknationale fællesskab. Det har den følgevirkning, at begrebet reelt reduceres til personer og grupper, der var aktive i eller brugere af en række nationale institutioner og foreninger. Denne tilgang ses blandt andet hos Hans Schultz Hansen, mens Merete Bo Thomsen

¹⁰² Hansen & Henningsen 1997, s. 15-16.

¹⁰³ Ibid.; Christensen 2009, s. 11.

heroverfor har peget på, at selvopfattelse ikke nødvendigvis afkræver medlemskab eller aktiv deltagelse i et organiseret fællesskab.¹⁰⁴ Ud fra denne erkendelse skal begrebet i det følgende endnu en gang benyttes bredt og i første omgang forstås som et sprogligt eller kulturelt mindretal inden for given stat.

Metode og kildemateriale

Vil man beskæftige sig med soldaternes 1. Verdenskrig skal man berede sig på et enormt og forskelligartet kildemateriale. Med afhandlingens hensigt og teoretiske ramme må det væsentligst kildemateriale dog nødvendigvis være produceret af soldaterne selv, men også her er udfordringen i høj grad udvælgelse og indskrænkning. Ved Verdenskrigens begyndelse var basale læse- og skrivefærdigheder nemlig stort set universelt udbredt i det meste af Europa, hvilket betød, at millioner af europæere kunne nedfælde deres krigsoplevelser. Kildemæssigt vil afhandlingens analyse også nødvendigvis bero på først og fremmest feltbreve, krigsdagbøger og i mindre grad krigserindringer, da aktørernes egne refleksioner og beskrivelser må anses for at være den mest direkte adgang til udtryk for kollektiv identifikation. Det skal også indledningsvis fremhæves, at denne afhandling er den første til at gennemtænke og systematisere en kvalitativ tilgang til den kildemæssige overflodssituation, der karakteriserer emnefeltet. Hertil er der også tale om den første deciderede identitetsanalyse på området i sin egen ret, hvilket har medvirket til løbende metodiske udfordringer samt tilpasninger og ændringer i afhandlingens forskningsdesign. Derfor er dette metodeafsnit

¹⁰⁴ Hansen 1985; 1990; 1992; Thomsen 2018, s. 8-9.

sandsynligvis og mere omfangsrigt, end hvad der almindeligvis ville være tilfældet.

Nils Arne Sørensen har i sin afdækning af soldaternes krigserfaringer under 1. Verdenskrig fremhævet, at det for det første ikke er muligt at yde krigens mangfoldighed retfærdighed, når man forsøger at fremstille den fra deltagernes perspektiv. For det andet, giver det ikke mening at tale om krigserfaring – i ental. Den enkelte soldats krigsoplevelse varierede, alt efter hvor og hvornår han deltog i konflikten, ligesom krigen også i høj grad ændrede karakter fra front til front og i løbet af krigens godt fireårige forløb. Herudover afhang oplevelserne ligeledes af den position i det militære system, den enkelte person besad, lige såvel som det faktum, at krigsdeltagerne kom fra forskellige baggrunde, også havde betydning for de erfaringer, de gjorde sig.¹⁰⁵ Alt dette gør sig også gældende for det nordslesvigske eksempel, og kildematerialet er altså ikke blot omfangsrigt, men også udtryk for mange vidt forskellige erfaringer, oplevelser og udsagnspositioner, hvilket man uvægerligt må indtænke i en behandling af emnet.

Undersøgelsens overordnede tilgang

Afhandlingen undersøger kollektiv identifikation, og til dette formål er 18 nordslesvigere blevet udvalgt. Et hovedgreb har i denne forbindelse været at centrere undersøgelsen om en gruppe soldater, hvis danskhed var udtalt og beviseligt, og som i flere tilfældet ydermere har fået deres breve og dagbøger publiceret efter krigen. Udvælgelsen af krigsdeltagere, som var bevidste om deres danske tilhørsforhold, imødekommer den traditionelle historiografiske udlægning og den gængse opfattelse af, at dansk sindelag

¹⁰⁵ Sørensen 2005, s. 142-45. Se også Christensen 2009, *passim*.

var et alment kendetegn for nordslesvigske krigsdeltagere. Hermed udelukkes eventuel tvivl om, hvorvidt afhandlingens aktører måske hørte til de to øvrige hovedkategorier, man hidtil har arbejdet med inden for emnefeltet; de tysksindede og de blakkede.

At have national selv-identifikation som udgangspunkt giver desuden undersøgelsen et bredt og anerkendt forestillet fællesskab at arbejde ud fra, og et afsæt i en række udpræget dansksindede er endvidere en meget effektiv måde at udfordre den traditionelle grundfortælling. Med indgang i et bevidst dansksindet miljø er forventningen nemlig, at identifikationsmæssig diversitet vil stå desto tydeligere frem i materialet, men herudover er det en metodisk pointe, at hvis der blandt en bevidst dansksindet soldatergruppe kan påvises identifikationsmæssig ambivalens og flertydighed, så er det en stærk indikator for, at dette kan have været alment gældende blandt nordslesvigske soldater.

Prioriteringen af beviseligt dansksindede soldater er desuden central for en af afhandlingens hovedteser. Undersøgelsen skal nemlig vise, at en særlig multivalent, regionalt forankret hjemstavnsfølelse kunne være uløseligt forbundet med dansk sindelag. Det at opfatte sig selv som *nordslesviger* anses i denne sammenhæng for noget andet og mere end blot en regional eller national kategori. Denne kobling af nationalt og regionalt tilhørsforhold synes at kunne sammenbinde tilsyneladende modstridende interesser og selvbilleder. Antager man tilstedeværelsen af en multivalent kollektiv identifikationsform, bliver det muligt at forene dansk selvforståelse eller dansknational orientering med loyalitet og pligtfølelse over for det tyske militær. Dette var noget særegent for dansksprogede nordslesvigere generelt, men især for individer, der var bevidste om et dansk tilhørsforhold og aktivt udøvede det. Omvendt gjorde denne kobling

sig naturligvis ikke gældende for tysksprogede eller tysksindede nordslesvigere.¹⁰⁶

I givet fald giver det mening at undersøge de velkendte repræsentanter for den dansksindede krigsdeltager, hvis breve og dagbøger blev publiceret under og efter krigen, såsom Kresten Andresen, Mikael Steffensen m.fl. At tage dette udgangspunktet giver mulighed for at nuancere og problematisere den herskende nationalt formaterede forståelse af den nordslesvigske krigsdeltagelse, samt give forklaringsmodeller på dens paradokser, på en måde, som ikke hidtil er gjort. Kan der netop vises eksempler på identifikationsmæssig dynamik og diversitet blandt den overeksponerede gruppe af veluddannede, ortodokse *danske*, står argumentet om behovet for en mere nuanceret forståelse af nordslesvignerens kollektive selvforståelser og fællesskabsopfattelser desto stærkere.

Tilgangen indbefatter at indfange krigserfaringer set gennem dansksindede øjne. Rent praktisk vil det blive antaget, at en soldat var dansksindet på baggrund af mindst ét af to kriterier: Hvis der foreligger en beviselig tilknytning til dansksindede foreninger, f.eks. Sprog-, Vælger- eller Skoleforeningen, eller hvis der i det pågældende materiale kan findes eksplicit italesættelse af dansk identifikation. Altså eksempler på at soldatens selvforståelse som 'dansk' er blevet erklæret på en måde, så det har sat sig aftryk i kildematerialet. Målet med undersøgelsen er *ikke* at drage konklusioner for nordslesvigske soldater i almindelighed. Det er simpelthen ikke muligt, og dermed har en kvantitativ undersøgelse også været fravalgt fra start. Formålet er tværtimod at vise identifikationsmæssig mangfoldighed blandt nordslesvignerens

¹⁰⁶ Dermed ikke sagt, at personer med tysk modersmål eller sindelag ikke kunne have en tilsvarende hjemstavnsfølelse, men den må i så fald have været koblet til Tyskland, Slesvig-Holsten eller noget tredje, eller eventuelt haft en helt anden karakter.

fællesskabsforståelser i krigssituationen generelt og krigshverdagen specifikt, og hensigten har været at foretage kvalitative nedslag i et alsidigt kildemateriale, som aktørmæssigt kan opdeles i to: En gruppe med bevidst dansksindede, som identifikation- og baggrundsmæssig er forholdsvis ensartet, og en gruppe, hvor der er tilstræbt diversitet. Aktørerne er herudover valgt ud fra tre præliminære kriterier, som skal fremhæve nuancerne i krigsdeltagelsen: Alder, krigsskueplads og tjenestens karakter. Disse kriterier er, som det vil fremgå, dertil efterfølgende blevet suppleret med overvejelser om demografi og socioøkonomiske faktorer, men rent praktisk må det erkendes, at disse kriterier ikke har indskrænket den samlede mængde i nogen mærkbar grad.

Materialet er desuden kendetegnet ved, at overvejelser om tilhørsforhold og selvopfattelse i øvrigt kun forholdsvist sjældent kommer eksplicit til udtryk. Omvendt er det muligt at undersøge nordslesvigeres sociale praksisser under krigstjenesten og sætte disse i relation til passager, der indikerer kollektiv identifikation. Derfor vil analysen både levns- og beretningsudnytte materialet til at undersøge hvilke grupperinger eller relationer, den enkelte soldat indgik i helt konkret på et socialt plan, men også hvordan en soldat sprogligt gav udtryk for fællesskab og tilhørsforhold i bred forstand. Dette kunne eksempelvis være ved at karakterisere eller lokalisere sig selv i forhold til andre (individer såvel som grupper) eller eventuelt placere sig selv i en kollektiv narrativ eller kategori.

I denne sammenhæng er brugen af analysekategorierne 'forbundethed', 'fællesskab' og 'gruffefølelse' metodisk både brugbare og gavnlige. De udgør et håndgribeligt værktøj til ud fra en varierende kontekst at vurdere betydningen af relationelle forbindelser, og hvad disse eventuelt byggede på: Dvs. de karaktertræk, fællesskaber var funderet på, f.eks. sprog og herkomst, samt i hvilke tilfælde der kan tolkes en følelse af tilhør til en

afgrænset, solidarisk gruppe. Der kan selvfølgelig være tale om overlappende identifikation, hvor en bestemt selvopfattelse kunne indebære alle tre termer, og i andre tilfælde kan det være svært at identificere meget mere end nogle få sociale forbindelser. Således har det teoretiske værk ikke været en del af kildeudvælgelsen, men snarere styrende for læsningen af materialet.

Den generelle tilgang til analysen er baseret på soldaternes sprogbrug og dermed diskursanalytisk inspireret. Soldaternes betragtninger tages som vidnesbyrd for deres selvopfattelser og kollektivt udbredte tanker, men med den forudsætning, at måden hvorpå mennesker udtrykker sig ikke er en neutral spejling af omverden. Sprogliggørelsen anses derimod for aktivt medskabende og en potentielt forandrende kraft. Dette trækker på strukturalistisk og poststrukturalistisk sprogfilosofi, som hævder, at vores adgang til virkeligheden altid går igennem sproget,¹⁰⁷ hvilket i øvrigt harmonerer med analysens benyttelse af identitetsbegrebet. Ud fra dette perspektiv kan sammenhængen mellem beskrivelser, udsagn, begreber og definitioner i kilderne give et nuanceret billede af nordslesvigske soldaters kollektive identifikation.

Materialets beskaffenhed

Det er ikke alene undersøgelsens art, der gør feltpost og dagbøger til det essentielle materiale. Især postmaterialet er også uomgængeligt alene pga. det enorme omfang, som arkiverne indeholder. De fleste soldater skrev hjem flere gange om ugen, og da de i princippet ikke kunne forvente at

¹⁰⁷ Jørgensen og Phillipsen 1999, s. 9 og 17.

komme hjem på orlovsophold mere end én gang om året, var feltposten den primære kontakt til hjemmet og de pårørende.¹⁰⁸

I brevene var soldaterne ofte mest optaget af dagligdagsforhold, familiens ve og vel, højtider og mærkedage. Driften af gården var ydermere et fast omdrejningspunkt, da flertallet af nordslesvigerne var beskæftiget i landbruget, ligesom modtagelsen af postpakker med fødevarer og muligheden for orlov var helt gennemgående temaer. Ellers udtrykkes håbet om fred, længslen efter hjemmet og kammeratskab blandt soldaterne også hyppigt. Herudover var brevene den primære informationsbærer om, hvor den enkelte soldat befandt sig både rent geografisk og med hensyn til den tyske hærs rotation mellem frontlinje, reservestilling og bagland. I brevene videregav soldaterne også information om mere generelle forhold vedrørende de regiment, der havde hjemme i nordslesvigske garnisonsbyer, og et andet gennemgående tema var oplysninger om venner og bekendtes situation og helbred.

Claus Bundgård Christensen fremhæver, at breve fra hjemmet havde enorm betydning for soldaternes mentale tilstand og var indirekte med til at gøre opholdet ved frontlinjen mere tålelig, hvilket som nævnt også tydeligt fremgår i kildematerialet. Postudvekslingen var således med til at fastholde en forbindelse til det civile liv og den personlige selvopfattelse fra før krigen,¹⁰⁹ og rent psykologisk er det tænkeligt, at nedfældning af ord også fungerede som en ventil for soldaterne i forhold til de frustrationer, krigsdeltagelsen kunne indebære.¹¹⁰ Dagbøgerne har muligvis i højere grad udfyldt denne funktion, da soldaten bedre kunne

¹⁰⁸ Det følgende bygger på Christensen 2009, *passim*.

¹⁰⁹ Winter 2006, s. 52-76; Winter & Wohl 2009, s. 183.

¹¹⁰ Se f.eks. RA0055, Bill, 22-09-1915; ADCB – P345, Jepsen, brev, 01-11-1916; RA0734A/4, Lausten-Thomsen, brev, 04-09-1916.

kontrollere, hvem der læste disse. Denne kontrol var netop væk, så snart et brev var afsendt.

Det må også nævnes, at feltpost i udgangspunktet var underlagt censur. Dette har uden tvivl haft en indvirkning på indholdet af soldaternes breve i en eller anden udstrækning. De kunne ikke skrive hvad som helst, og der forekom da også tilfælde, hvor nordslesvigere fik problemer som følge af myndighedernes censurpolitik. Trods dette har Christensen vist, at soldaterne på Vestfronten ikke behøvede at tage det store hensyn og generelt havde et afslappet forhold til den militære censur. Selvom der naturligvis forekom selvcensur, og de fleste soldater var bevidste om, at deres breve kunne blive læst af andre end modtagerne, var risikoen for militærcensur ikke noget, der tyngede brevskriverne i væsentlig grad, hverken på ude- eller hjemmefronten.¹¹¹

Feltpost og dagbøger

Både breve og dagbøger udgør et potentielt vindue ind til en soldats meninger, forståelser og opfattelser af en uendelig række emner, som de tog sig ud på et givent tidspunkt under krigen. Dette er imidlertid ikke ensbetydende med, at ethvert soldaterbrev har relevans for indeværende analyse – snarere tværtimod. Langt de fleste breve indeholder som nævnt ingen eller kun meget få refleksioner i retninger af tilhørsforhold, selvopfattelse eller krigsdeltagelsens påvirkning på et socialt eller mentalt niveau. Hertil kommer at både feltbreve og dagbøger som ofte er meget indforståede, dels fordi man som regel kun har den ene side af korrespondancen, og dels ofte kun har et overfladisk kendskab til de indbyrdes relationer mellem afsender og modtager. Ikke sjældent går

¹¹¹ Christensen 2009, s. 357-359. Lorens Jepsen er et eksempel på dette (se f.eks. ADCB – P345, 30-10-1916; 01-11-1916). Om kildetavshed og censur i en fransk kontekst, hvor noget tilsvarende gjorde sig gældende, se Lyons 2013, s. 71-90.

sammenhængen derfor tabt, og det kan være umuligt at vide, hvad eller hvem der hentydes til. Så selvom det, der bedst kan beskrives som en generel opfattelse af nordslesvigsk samhørighed faktisk tit træder frem i kildematerialet, kan det være meget svært at bestemme vægtningen af eksempelvis hjemstavnsfølelse, kulturelt indhold eller dansknational selvforståelse, sådan som det fremtræder i materialet.¹¹² Det kan også være så godt som umuligt at fastslå i hvilke tilfælde, der var tale om en nationalt betonet forståelse af et fællesskab, medmindre soldaterne eksplicit gav udtryk for dette i deres breve eller dagbøger, men omvendt kan det naturligvis heller ikke forventes, at selvopfattelse ekspliciteres i brevvekslinger mellem fortrolige eller i en dagbog.

Ikke desto mindre indeholder kilderne stadig vidnesbyrd om fællesskabsforståelse og information om relationer, praksisser og referencerammer forbundet hermed. Dette kan eksempelvis afspejle sig gennem beskrivelse, afgræsning eller kategorisering af mennesker, hvilket ganske ofte optræder i materialet. Herudover skal det, man kan betegne som en civil 'identitets-' eller 'relationspleje' via korrespondancen med pårørende under krigen, også indgå i undersøgelsen af soldaternes kollektive selvopfattelser i sin egen ret. Det kan eksempelvis være i form af hensyn til pårørende, i forhold til hvordan forhold, vilkår, personer eller relationer ved fronten blev beskrevet. Det kan også afspejles af skift i brevenes stil og emnevalg, alt efter hvem brevet var til, eller mere konkret den måde hvorpå en given soldat beskrev sig selv og sine handlinger som soldat. I sig selv er det en ikke uvæsentlig metodisk pointe, at brevmaterialet, det vigtigste kildemæssige vindue til soldaternes 1. Verdenskrig i almindelighed, reelt var udtryk for identifikationsudøvelse, hvilket endnu ikke er blevet overvejet eller udfoldet i forskningen. I

¹¹² Se også Christensen 2009, s. 149.

analysen skal eksempler på denne relationspleje derfor løbende benyttes til at belyse identifikation i sig selv, men særligt hvordan udøvelsen på den ene side var kontekstuel og på den anden kunne være en (gen)bekræftelse af en fælles selvopfattelse.

Socialt samvær med konkrete individer, som udgjorde ven- eller bekendtskaber, er også muligt at følge i brevene. Det samme gør sig gældende for mindre fællesskaber af konkret *relationel* karakter, dvs. dannet på baggrund af en specifik social relation, f.eks. venskab, slægtskab, et officer-oppasser-forhold el.lign. Man kan i nogle tilfælde også danne sig overblik over bredere fællesskaber af forskellige omfang eller type; såsom kammeratskabet mellem soldaterne i en enhed, regionalt fællesskab nordslesvigere imellem eller en national selvforståelse. Med andre ord er det muligt at undersøge sammenhængene for selve de identifikationshandlinger, der antyder kollektive selvforståelser. I denne forbindelse er det ligeledes relevant at undersøge, hvordan konkrete sociale relationer blandt soldater spillede sammen med mere abstrakte forestillinger om fællesskab, og her er det en pointe i sig selv, at kollektiv identifikation er og var flersidig, dynamisk og potentielt modsætningsfyldt.

At føre dagbog var ikke lige så udbredt som brevskrivning. Dette kan have flere årsager: Uddannelsesniveau eller skrivelyst kunne være to forklaringer, som omvendt ikke nødvendigvis behøvede at have nogen betydning. Under alle omstændigheder fylder dagbøgerne (sideantalsmæssigt) betydeligt mindre i den samlede materialemængde. Indholdet varierer fra refleksioner, følelser og forventninger i forbindelse med krigsdeltagelsen til nøgterne og lakoniske skitseringer af arbejdsopgaver, vagttjenestetidspunkter og rejsedage. Et centralt aspekt ved dagbøgerne er, at de som udgangspunkt ikke skulle læses af andre end soldaten selv. Hermed er der en større chance for, at selvcensur spillede

en mindre rolle – ligesom hensynet til militærcensur også må have været væsentlig mindre, men stadig til stede, da forbud mod dagbøger kunne føre til konfiskation.¹¹³ Alt andet lige er der for dagbøgernes vedkommende potentielt en større sandsynlighed for, at soldaten kunne reflektere og beskrive hændelser, begivenheder og sociale interaktioner mere frit.¹¹⁴

Hvis dagbøger udgør en mere privat kildeform, kan de til gengæld også vise sig at være mere svært tilgængelige. Graden af indforståethed kan være desto højere, ligesom håndskriften og skriftstørrelsen i visse tilfælde også tydeligt bærer præg af, at indholdet kun skulle læses af soldaten selv.¹¹⁵ Grundet materialets varierende karakter og funktion har et fravær af eksplicite udtryk for fællesskab og selvopfattelse i mange tilfælde også været forventeligt. Dette kan omvendt også udgøre en pointe i sig selv. Især hvis det kan udpeges som en gennemgående tendens, der går på tværs af soldater med forskellige socioøkonomiske baggrund.

Placering og behandling

Det upublicerede materiale er for hovedpartens vedkommende bevaret i arkiverne, i særdeleshed Rigsarkivets afdeling i Aabenraa, men herudover ligger arkiverne ved hhv. Sønderborg Slot – Museum Sønderjylland og Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig samt en række lokalarkiver også inde med en betydelig mængde relevant materiale.¹¹⁶ Hertil kommer en række lokalhistoriske foreninger i Sønderjylland, som også er i besiddelse

¹¹³ At dagbøger kunne skrives med publicering for øje, eller til familien, skal der imidlertid altid tages højde for, f.eks. Friedrich Nissen dagbøger (MSS, Nissen). Om forbud og konfiskation, se Christiansen 1923, s. 6.

¹¹⁴ Se f.eks. RA0055, Bill, 22-09-1915; 06-10-1918.

¹¹⁵ Eksempelvis Hans Kjeld Hansens dagbog som er praktisk talt ulæselig (RA1880).

¹¹⁶ F.eks. Haderslev Byhistoriske Arkiv, Rødding lokalhistoriske arkiv, Starup sogns lokalhistoriske Arkivforening, Holm Lokalhistoriske Arkiv, Lokalhistorisk Arkiv for Vejen Kommune, Skrave sogns lokalhistoriske Arkiv og Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

af breve, dagbogsmateriale og erindringer. Endelig er der også materiale at finde hos private samlere, bl.a. i Alex Jordt og Dan Oblings private arkiver.

Den bevarede kildemængde er altså betragtelig, og i arbejdet med at indsamle materiale til afhandlingen er undersøgt mindst 40 originale brevsamlinger fra Rigsarkivets afdeling i Aabenraa (som dog uden tvivl rummer langt flere samlinger) og desuden 27 publicerede samlinger. Dette udgør dog kun en meget beskedent del af det tilgængelige materiale. Alene på Sønderborg Slots arkiv, der antageligvis har en langt mindre samling end Rigsarkivets, befinder sig 108 arkivpakker med postmateriale, dagbøger og erindringer, og hertil kommer en yderligere mængde materiale, der er arkiveret som personarkiver. En given brevsamling kan indeholde alt lige fra nogle få breve til flere end 1.000. Dette afhænger selvfølgelig af hvor meget materiale, der er blevet bevaret fra den enkelte soldat, hvor ofte han skrev hjem og den tid, krigstjenesten strakte sig over.¹¹⁷

Med hensyn til upublicerede dagbøger har jeg fra Rigsarkivet i Aabenraa undersøgt 11 (ti originaler og én i afskrift), og samlingen indeholder givetvis flere. I alt er der blevet behandlet dagbogsmateriale fra i alt ca. 50 krigsdeltagere. Dette er imidlertid ikke ensbetydende med, at det har været muligt eller gavnligt at benytte materialet fra samtlige af disse aktører. Som nævnt har en række af de originale og upublicerede dagbøger enten indholdsmæssigt eller i forhold til læsbarhed haft en karakter, at analytisk behandling tidsmæssigt ikke var hensigtsmæssig. Som udgangspunkt er sådanne dagbøger fravalgt, og i enkelte tilfælde er

¹¹⁷ RA0054, Sønnichsen udgøres f.eks. af 3 breve, og jeg vil med et løst skøn vurdere, at RA734A/4 - og 4a, Lausten-Thomsen eksempelvis indeholder godt 1.000 breve. Heraf er 456 brevsider udvalgt og behandlet.

eventuel feltpost i stedet benyttet som kildegrundlag for den pågældende person.¹¹⁸

Foruden den meget store mængde arkivmateriale er også et væld af kildesamlinger løbende blevet publiceret.¹¹⁹ Hertil findes også flere dagbogsuddrag publiceret i lokalhistoriske tidsskrifter, og jeg har i projektets forløb i alt behandlet 18 nordslesvigske krigsdagbøger, der er blevet udgivet eller tilgængeliggjort digitalt enten fuldkomment eller i uddrag – og det faktiske antal af publicerede dagbøger er utvivlsomt meget højere.

Metodiske valg

Indeværende afhandling har haft utrolig meget gavn af den meget store materialemængde, som er tilgængelig, men den har omvendt også lidt under dette faktum. Det empiriske arbejde blev indledt som en bred screeningsproces for både det udgivne og uudgivne materiale – og det blev faktisk overvejet, om projektet skulle rumme en fuldstændig kortlægning af det soldaterproducerede materiale, inklusive erindringer, hvilket dog hurtigt blev opgivet. Under alle omstændigheder var sigtet i første omgang at basere analysen primært på uddgivet og ligeledes i videst muligt omfang på ikke tidligere behandlet materiale. I forhold til upublicerede arkivmateriale, blev der derfor tale om en orientering i flere tusinde siders håndskrevet materiale, som desværre sjældent udmøntede sig i brugbare fund. Under et femdagsophold ved Rigsarkivets afdeling i Aabenraa i oktober 2016 gennemgik jeg således samlinger for 17 forskellige krigsdeltagere, hvoraf kun en enkelt blev fundet anvendelig. Selvom en

¹¹⁸ Det er f.eks. tilfældet med Thorvald Dau (RA0134, RA0135).

¹¹⁹ F.eks. Christensen 2012; Wemmelund 2000; Kreutzmann 1999; Borup 1998; Alnor 1986; Skar 1931; Rørdam 1918.

række aktører blev udpeget i denne fase, var den indledende proces i højere grad præget af fravalg af store materialemængde pga. uegnethed på baggrund af indhold, læsbarhed eller beskaffenhed.

Derfor blev fokus efterfølgende flyttet til de lettere tilgængelige og mere indskrænkede publicerede kildesamlinger, hvor der på forhånd var en mere sikker forventning om brugbart materiale. Heraf var det muligt at opstille en række tematikker for undersøgelsen og ligeledes notere, i hvilke tilfælde soldater i højere grad havde tilbøjelighed til at reflektere over tilhørsforhold og selvforståelse – eksempelvis i forbindelse med højtider, såsom jul, men også i tilfælde, hvor soldaterne følte sig dårligt behandlet i al almindelighed eller på baggrund af deres nationale minoritetsbaggrund. Herudfra var det muligt at udvælge en række forudsætninger for at foretage en systematisk 'nålestikslæsning' af et bredere og i flere tilfælde meget omfangsrigt materiale. Opmærksomheden blev i disse tilfælde rettet mod: 1) Den første tid efter hhv. indkaldelse og ankomst til fronten; 2) Perioder med offensiver, hvor et større antal nordslesvigere var involveret, såsom Moulin 1915, Somme og Verdun 1916 samt Forårsoffensiverne i 1918; 3) Påske, jul og nytår; og 4) Krigens afsluttende fase og indtil soldaternes hjemsendelse. På denne vis var det muligt på tidsbesparende og systematisk vis at udtrække relevante kildefund fra de tre meget omfangsrige brevsamlinger tilhørende Thorvald Dau, Hans Lausten-Thomsen og Friedrich Nissen, uden nødvendigvis at skulle læse dem in extenso. Der har i denne forbindelse været opmærksomhed på, hvorvidt der kunne opstå bias ved nedslag i perioder med meget ekstern påvirkning, f.eks. i form af slag. Det er der imidlertid ikke noget, der tyder på, da der i lige så høj grad er gjort fund i materiale skrevet i 'rolige' perioder fra frontverdagen. For de øvrige aktører skal det dog understreges, at alt kildemateriale er blevet læst i dets fulde udstrækning. Herudover har jeg i det omfang, det har

været muligt, også eftersat originalerne for det publicerede materiale. Således er også evt. udgivet materiale fra udgivne samlinger blevet læst. Dette har i visse tilfælde vist sig givtigt, idet en række breve fra soldaten Michael Steffensen til hans forlovede, Anna Jensen, ikke var taget med i den pågældende bogudgivelse.¹²⁰

Der skal også knyttes en bemærkning til det faktum, at en ikke uvæsentlig del af afhandlingens kilder er publiceret materiale. 11 ud af 18 aktører er behandlet på baggrund af udgivne kildesamlinger, men det er imidlertid hverken en tilfældighed eller udtryk for indsamlingsmæssig magelighed. Derimod har tre overvejelser i sidste ende gjort sig gældende: For det første tilstedeværelsen af reflekteret og klart formuleret indhold, som alt andet lige vil være mere udtalt i det udgivne materiale, bl.a. fordi det som oftest er skrevet af veluddannede og velformulerede personer. For det andet spiller også afhandlingens mål om nuancering af den traditionelle fortælling om krigen en rolle. Det publicerede materiale er den mest oplagte indgang til den gruppe af udpræget dansksindede soldater, som undersøgelsen tager sit udgangspunkt i. Disse var i højere grad tilbøjelige til at gøre sig tanker om tilhørsforhold og selvopfattelse – og i bredere sammenhæng til at kunne vække genklang hos et bredt rigsdansk publikum. Dermed er der simpelthen forholdsvis mere at hente i det udgivne materiale sammenlignet med det upublicerede.¹²¹ Hertil kommer det faktum, at den måde, vi i dag forstår og genfortæller historien om 'de danske sønderjyders krig', må antages at være domineret af netop dette materiale, hvor Kresten Andresens breve og dagbøger står som nok det

¹²⁰ RA2099/1, Jensen. Herudover fandtes der også relevant upubliceret materiale for hhv. Mathias Mygind (RA1970), Thyge Thygesen og Iver Henningsen (afskrifter af Thygesens breve og dagbøger samt Henningsens breve, venligt stillet til rådighed af Martin Bo Nørregård).

¹²¹ Hans Moos og Thorvald Daus brevsamlinger er i denne forbindelse to klare undtagelser, men omvendt er de netop begge repræsentanter for den udpræget dansksindede soldatergruppe.

klareste eksempel på, hvordan en ganske *ekstraordinær* soldat er blevet gjort til repræsentant for den almindelige nordslesvigske soldat. Andresen var nemlig akademiker, og han var også nevø til H.P. Hanssen, det danske mindretals politiske repræsentant i den tyske Rigsdag, for blot at nævne to punkter, hvor han i væsentlig grad adskilte sig den almindelige nordslesviger. Alligevel er han i dag den vel nok bedst kendte faldne sønderjyde, ligesom han ofte er blevet fremhævet som repræsentant for de nordslesvigske krigsdeltagere.¹²²

Afgræsninger

I udvælgelsen af kildemateriale er spørgsmålet om repræsentativitet uomgængeligt, men omvendt har det ikke været styrende i forbindelse med denne afhandling. Man kan argumentere for umuligheden af repræsentativitet i en kvalitativ undersøgelse, men alligevel må der nødvendigvis opstilles en række udvælgelseskriterier for analysens aktører. Indledningsvis er valget sket i forbindelse med overvejelser om dels *demografi*, dels et generelt *krigserfaringsgrundlag* baseret på soldatens tjenesteopgaver og frontmæssige placering. Dette danner en række filtreringlag, som er lagt ned over kildemateriale.

Ser vi først på demografi, kan man ud fra historikeren Anton Marckmanns undersøgelse af 1.299 invalidepensionsansøgninger få et billede af den gennemsnitlige nordslesvigske krigsdeltager: Han var 29 år, beskæftiget i landbruget og fra den nordlige del af regionen (Haderslev-kredsen).¹²³ Historikeren Martin Bo Nørregård har også undersøgt den demografiske

¹²² Se f.eks. Rørdam 1919; Kaufmann 1967, s. 8; Christensen 2012, s. 10-11; Zerlang 2014, s. 133-35.

¹²³ Grundlaget for de enkelte oplysninger om hjemsted, alder og beskæftigelse svinger fra mellem 812-1.033 af de undersøgte 1.299 ansøgninger, se Marckmann 2005, s. 30-35.

spredning, og han peger på, at den erhvervsmæssige fordeling blandt soldaterne næppe har adskilt sig betydeligt fra den almindelige fordeling i landsdelen, hvor lidt over halvdelen var beskæftiget i landbruget. Håndværk og industri stod for ca. 20 %, handelsrelaterede erhverv for omtrent 10 % af beskæftigelsen og ca. 5 % var ansat i det offentlige, mens lidt over 10 % var uden erhverv. Han påpeger, at tallene ikke direkte kan overføres på krigsdeltagerne pga. det begrænsede aldersudsnit, som soldaterne udgjorde af den samlede befolkning, og fordi mange af de helt unge soldater under krigen endnu ikke kunne siges at besidde et erhverv.¹²⁴ Til Marckmanns undersøgelse kan det i øvrigt indvendes, at den netop har en repræsentativ slagside, da den er foretaget i en invalidekontekst, og hovedparten af krigsdeltagerne ikke blev invaliderede.

Trods disse forbehold er en grov skitse over nordslesvigerens demografiske baggrund brugbar som ramme for aktørudvælgelsen. Endvidere kan de demografiske overvejelser i forbindelse med kildeudvælgelsen også være med til at nuancere vores forståelse af identifikation. Den nordslesvigske soldatertype, der i høj grad har præget eftertidens billede af krigsdeltagelsen, har været den ressourcestærke gårdmand eller unge gårdmandssøn, som faldt på Vestfronten, men ved også at tilvælge andre soldatertyper, skabes der mulighed for, at andre selvforståelser, anskuelse og fortællinger om krigen kommer til orde. En anden soldatertype er eksempelvis de lidt ældre soldater, ofte indsat på Østfronten som landstorm- eller landeværnsmand. En beslægtet distinktion er skellet imellem henholdsvis frontsoldaten, som deltog aktivt i kamphandlinger, og etape-soldaten, der arbejdede bag fronten, eksempelvis med postudbringning, arbejdstjeneste eller som

¹²⁴ Nørregård 2006, s. 95-96. Se også s. 92 ff.

sanitetssoldat. Alder spillede ofte ind i denne forbindelse, da ældre soldater var forholdsvist overrepræsenteret dels på Østfronten og dels og primært blandt etappen. Dette skyldes bl.a. strukturen i den tyske hær, hvor man foretrak at indsætte yngre årgange i de forreste linjer, og som følge heraf var hovedparten af de faldne aldersmæssigt i begyndelsen af 20'erne.¹²⁵

Derfor er der udvalgt krigsdeltagere, der aldersmæssigt spænder fra 20-41 år og som tjenestemæssigt både tog del i kamphandlingerne i de forreste linjer og varetog forskellige former for arbejdstjeneste bag fronten enten mod øst, vest eller på begge krigsskuepladser. Langt hovedparten af nordslesvigerne tjente imidlertid som fodsoldater på de to hovedfronter. Derfor kan det forsvares, at to beskedne kildeafgrænsninger er foretaget her ved hovedsageligt at behandle infanterister, der var aktive på én eller begge af disse to krigsskuepladser. Hermed er personer, der dels tjente i andre værn, f.eks. artilleriet eller flåden, og dels på andre fronter, såsom i Alperne eller Mellemøsten ikke inkluderet. Alligevel opnås både et flersidigt billede af de overordnede indtryk og betingelser, som langt størstedelen af nordslesvigerne var underlagt i krigsårene, omend i et helt generelt perspektiv. I og for sig udgør de ovenfor nævnte valg kun en ret beskeden indskrænkning af kildematerialet, og ligesom der uundgåeligt vil være sammenfald blandt de ovenfor nævnte soldatertyper. I det hele taget er det svært at lave gruppeinddelinger,

¹²⁵ Christensen 2009, s. 12; s. 44-48.

Akttøroersigt

	Navn	Sogn	Alder	Erhverv	Front(er)	Kampjenerest	Publiceret	Faldet
1	Thyge Thygesen	Stepping	22	Landbrug - gårdejer	Vest	Ja	Ja	Nej
2	Mikael Steffensen	Hammelev	27	Landbrugsforeningen	Vest	Ja	Ja	Nej
3	Peter Østergaard	Oksenvad	28	Landbrugsforeningen	Vest	Ja	Ja	Ja
4	Hans Bruum	Skodborg	39	Landbrug - gårdejer	Øst	Nej	Ja	Nej
5	Iver Henningsen	Haderslev	40	Maler	Øst - Vest	Nej	Ja	Nej
6	Jørgen Fris	Fjelstrup	36	Landbrug - gårdejer	Vest - Øst	Ja	Ja	Nej
7	Jeppe Østergaard	Oksenvad	23	Landbrugsforeningen	Øst	Ja	Ja	Ja
8	Hans Lausten-Thomsen	Skærbæk	36	Læge	Vest - Øst	Nej	Nej	Nej
9	Mathias Mygind	Øster Lindet	38	Landbrug - gårdejer	Øst	Ja	Ja	Ja
10	Lorens Jepsen	Valsbøl	34	Landbrug - gårdejer	Vest	Ja	Nej	Nej
11	Hans Lorentzen	(Felsted) Krongaard	20	Landbrug	Vest	Ja	Ja	Nej
12	Laue Bill	Rise-Hjarup	29	Landbrug	Øst - Vest	Ja	Nej	Nej
13	Thomas Kaufmann	Felsted	37	Væver, foreningsmand	Vest	Nej	Ja	Nej
14	Friedrich Nissen	Sønderborg	26	Manufakturhandler	Øst - Vest	Ja	Nej	Nej
15	Thorvald Dau	Havnberg	23	Landbrug	Vest - Øst	Ja	Ja	Ja
16	Kresten Andresen	Ullerup	24	Bibliotekassistent	Vest	Ja	Ja	Ja
17	Jens H. Møller	Nordborg	41	Landmand	Øst - Vest	Nej	Nej	Nej
18	Hans Liltholdt Moos	Nybyl	25	Landbrug - gårdmandssøn	Vest	Ja	Nej	Ja

som ikke overlapper hinanden, eksempelvis geografisk (Østfront - Vestfront) eller i social sammenhæng.

De udvalgte aktører

Materiale fra ca. 40 dansktalende krigsdeltagere har været overvejet til analysen, og heraf er blevet udvalgt 18 personer, som på rimeligvis repræsenterer den nordslesvigske demografi. Aktørerne er udførligt introduceret i det biografiske bilag, og i kapitel 3 skal deres profiler og sociale praksismønstre også kort skitseres. Her skal det blot fremlægges, hvordan de placerer sig i forhold til demografi, krigserfaringsgrundlag og undersøgelsens udgangspunkt i dansk sindelag.

De valgte krigsdeltagere kan siges at udgøre stikprøver, der spreder sig over regionens geografi og erhvervsfordeling, og det er forsøgt at opnå en vis aldersmæssig, social og økonomisk spredning. Således er der udvalgt otte personer fra nordlige sogne, fem fra østlige sogne omkring Sønderborg og på Als, to fra sogne nær Aabenraa og en enkelt fra henholdsvis den vestlige og sydlige del af Nordslesvig. Hertil kommer én aktører, Hans Lorentzen, som voksede op nær Aabenraa, men ved krigsudbruddet havde boet fem år på Angel i Sydslesvig. Hermed er der opnået geografisk spredning, omend der er en slagside til den nordlige og østlige del af regionen, især Haderslev østeramt. Dette kan dog dels forklares med en befolkningskoncentration i disse områder, men ligeledes at det publicerede materiale er overrepræsenteret netop her.

Aldersmæssigt var tyske soldater almindeligvis mellem 17 og 49 år,¹²⁶ og de udvalgte aktører var mellem 20-41 år: Fem var 20-24 år, fem var 25-29 år, én var 30-34 år, fem var 35-39 år og to var 40 eller derover.

¹²⁶ Nørregård 2006, s. 95.

Hovedparten, 13 i alt, var beskæftiget i landbruget på forskelligvis. De øvrige kom fra forskellige erhvervmæssige baggrunde og tæller en forfatter og foreningsmand, der dog var uddannet væver, en manufakturhandler, en malersvend, en biblioteksassistent og en læge. Specifikke erhvervmæssige baggrunde kunne have indvirkning på tjenesten, f.eks. kunne en mekanikerbaggrund i krigens første år give adgang til maskingeværskompagnier, ligesom mænd, der var vant til at omgås husdyr, kunne være heldige at få en stilling som hestepasser eller kusk bag fronten.¹²⁷

Når det kommer til social og økonomisk baggrunds indvirkning på krigserfaring, afkræver nordslesvigske gårdmænd og gårdmandsønner særlig interesse. De var veluddannede, besad ofte et meget bevidst dansk sindelag og de udgjorde Nordslesvig og den danske bevægelses dominerende samfundsgruppe økonomisk, politisk og kulturelt.¹²⁸ Deres socioøkonomiske baggrund og ofte tætte forbindelse til Rigsdanmark gør, at de som gruppe i en dansksindet sammenhæng er oplagte at undersøge i forhold til opfattelser af tilhørsforhold, sociale praksisser og handlemønstre under krigen, samt deres rolle i forbindelse med eftertidens udlægning af historien. Det er i hvert fald her antagelsen, at netop faldne gårdmænd og gårdmandsønner sandsynligvis har præget forståelsen af krigsdeltagelsen og ligeledes været medskabende til en ensartet fortælling om 'de danske sønderjyders' Verdenskrig. Denne gruppe besad den nødvendige kulturelle kapital og en tilstrækkelig høj plads i det sociale hierarki i Nordslesvig til at dominere det samtidige billede af krigsdeltagelsen i f.eks. aviser og bogudgivelser i krigsårene samt

¹²⁷ Se Bergholt 1969, s. 37; Andresen 1921, s. 46.

¹²⁸ Se Hansen 1985.

tilsvarende præge fortællingen om krigen i eftertiden gennem erindringsudgivelser, foreningsarbejde, mindetaler m.m.

I denne undersøgelse er gårdmænd og gårdmandssønner repræsenterede ved 11 soldater, mens Thomas Kaufmann (forfatter og medlem af Vælgerforeningens tilsynsråd) og lægen Hans Lausten-Thomsen, om end erhvervsmæssigt uden for denne kategori, alligevel også kan tilknyttes denne gruppe pga. deres uddannelsesniveau og udprægede danske selvopfattelse. Som en modvægt til denne dansksindede kernegruppe, både erhvervs-, uddannelsesmæssigt og i tilknytning til den danske bevægelse, er udvalgt seks aktører, som på forskelligvis bidrager til materialets spredning og diversitet.¹²⁹

Hvad angår det generelle krigserfaringsgrundlag skal det desuden nævnes, at dette er svært at udskille som et selvstændigt udvælgelseskriterium, da det ofte netop hænger sammen med soldaternes demografiske og socioøkonomiske baggrund. Ikke desto mindre kan man fastholde krigserfaringer fra hhv. Øst- og Vestfronten som selvstændige faktorer, samt eksempelvis skelne kampsoldater fra tropper med opgaver bag fronten. De forskellige betingelser i forhold til krigens udvikling på de to hovedfronter, deltagernes forskellige opgaver og de risici og vilkår, disse bragte med sig, er således indgået som et filtreringslag i udvælgelsen af afhandlingens kildemateriale: Otte af de 18 aktører var indsat udelukkende på Vestfronten, tre udelukkende på Østfronten, mens syv gjorde tjeneste på begge fronter i kortere eller længere perioder. Af samtlige aktører gjorde 13 tjeneste som frontsoldater, hvor de i vekslende grad kom til at tage del i kamphandlinger. Aktiv fronttjeneste gav hermed også udslag i, at syv ud af 18 aktører faldt under krigen. Faldne soldater er dermed overrepræsenteret, men dette afspejler omvendt også en generel

¹²⁹ Se oversigten s. 81.

skævhed i repræsentationen af krigsdeltagelsen, f.eks. gennem publiceret materiale.

I behandlingen af kildematerialet har der i øvrigt løbende været blik for varierende krigserfaringer på hhv. Øst- og Vestfronten samt den overordnede ubalance til fordel for behandling af Vestfronten, som også allerede er nævnt i forskningsoversigten. Derimod skal det indrømmes, at der ikke er en rømningsmand repræsenteret blandt de udvalgte aktører. Dette er ikke optimalt, men som det også vil fremgå af det følgende kapitel kan faneflugt i høj grad anses som undtagelsen, der bekræfter reglen om en trofast nordslesvigsk krigsindsats. Endeligt skal det også nævnes, at der ud over de udvalgte aktører også vil blive henvist til øvrige krigsdeltagere, som i en eller anden udstrækning er blevet behandlet i løbet af projektet. Disse vil blive brugt som enkeltstående eksempler, og danne et mindre baggrundskor til støtte for behandlingen af de udvalgte aktører.

Øvrigt materiale

Foruden brevmateriale og dagbøger er andre kildetyper naturligvis også blevet benyttet eller overvejet: En række sagsakter fra Invalidenævnet for De Sønderjyske Landsdele blev f.eks. undersøgt, men fravalgt.¹³⁰ Hensigten var, at invalidesagerne kunne udgøre et muligt grundlag for en undersøgelse af granatchok i Jay Winters kulturhistoriske definition af termen, dvs. som et brud på eller en svækkelse af sammenhængskraften mellem selvforståelse og krigserindring/krigserfaring.¹³¹ Dette blev dog vurderet ufrugtbart, da de undersøgte akter ikke gav nogen indikation på dette. Til gengæld er foreningsarkivalier blevet brugt til om muligt at fastslå aktørers tilknytning til den danske bevægelse i Nordslesvig,

¹³⁰ HK05, Invalidenævnet, 1411: 3175-76; 1506: 3500.

¹³¹ Winter 2006, s. 61-75; 2009, s. 183.

ligesom jeg også har orienteret mig i mindeblade for de faldne, i det omfang det har været muligt.¹³² Hertil kommer en række trykte krigserindringer udgivet i perioden 1917 til 1929, som skal behandles i afhandlingens afsluttende kapitel for at belyse, hvordan selvopfattelse og fællesskabsforståelse kunne træde frem i krigens umiddelbare kølvand.¹³³

Nordslesvigske aviser, såsom *Hejmdal* og *Flensborg Avis*, og ligeledes den rigsdanske avis, *Ribe Stiftstidende*, udgør desuden også et relevant kildesupplement, som dog kun er benyttet i et ret begrænset omfang. Avismateriale kan give kontekst og udpege almindeligt accepterede opfattelser af krigen, give et kronologisk perspektiv i forhold til synet på krigen og dens forløb samt antyde eventuelle diskursive udviklinger. De dansksindede aviser bragte i øvrigt soldaterbreve i et større omfang, hvilket har givet et indblik i soldaternes syn på krigen, som den tog sig ud i den nordslesvigske offentlighed.¹³⁴ Også her skal det selvfølgelig medregnes, at brevene gennemgik en censur- udvælgelsesproces hos avisernes redaktioner, inden de blev trykt. Soldaternes navne er også ofte anonymiseret, ligesom det ikke altid fremgår, hvor eller hvornår de enkelte breve er skrevet. Alligevel kan aviser, forstået som dansksindede talerør, være med til at belyse nordslesvigske forståelser af krigen i en 'danskisindet' kontekst samt anskueliggøre hvilke fællesskaber, værdier, relationer og afgrænsninger, der blev italesat i forbindelse med krigen, men dette perspektiv er grundet afhandlingens omfang desværre kun yderst sparsomt benyttet. Inddraget i analysen er til gengæld den rigsdanske udgivelse, *Pligtspørgsmaalet* (1917), en politiske pjece af en anonym forfatter, der ønskede at redegøre for "Sønderjydernes

¹³² Medlemslister: RA004/12 – 4/13, Vælgerforeningen; RA0002/9, Sprogforeningen; RA0005/-032, Skoleforeningen; RA TT01, 1914-1918, Mindeblade for faldne.

¹³³ Se s. 373-74.

¹³⁴ Clausen, RA0122/1 består eksempelvis af 8 bøger på ca. 100 sider hver med avisudklip af feltbreve.

Pligtforhold” retsligt og moralsk, og pjecen skal benyttes til at belyse nordslesvigsk pligtoplevelse i forbindelse med krigsdeltagelsen.

En anden relevant kildetype, som dog er blevet fravalgt, er de såkaldte soldateraviser. Ifølge canadiske historiker Robert L. Nelson udgør disse en hidtil overset, men helt essentiel kilde til kultur- og socialhistoriske studier af soldaternes 1. Verdenskrig.¹³⁵ Det er dog vurderet, at nordslesvignerne brug af og engagement i forhold til disse aviser sandsynligvis var begrænset. De findes ikke omtalt i kildematerialet, ligesom soldateravisernes redaktører og medarbejdere ofte var at finde blandt juniorofficererne, hvor nordslesvignerne sjældent var repræsenteret. Sandsynligheden for at disse aviser som udgangspunkt appellerede til det bredest udsnit af tyske soldater er stor, hvorved relevansen i forhold til mindretalsgrupperne tilsvarende mindskes.

Opsummerende kan man sige, at et ideelt kildemateriale for en given soldat ville dække perioder før, under og efter krigen samt bestå af både breve, dagbogsmateriale og erindringer, suppleret af øvrige kildetyper såsom avismateriale og sagsakter. Af soldaternes egne nedfældninger vil langt hovedparten af materialet imidlertid kun dække samtids- eller efterperspektivet, da personernes breve ofte blev bevaret i kraft af krigsdeltagelsen, hvorved materiale fra perioden før 1914 som regel ikke er medtaget i samlingerne. Ofte er kilderne i øvrigt skrevet af faldne soldater og bevaret eller udgivet som minde, hvilket naturligvis umuliggør et erindringsperspektiv. Tilstedeværelsen af alle fire kildetyper har med andre ord ikke været en mulighed blandt analysens aktører, eller fravalgt grundet den overvældende kildemængde, som aktørmaterialet i sig selv udgør. Ikke desto mindre er der til afhandlingen samlet et alsidigt kildemateriale, som kan afdække kollektiv selvopfattelse blandt de

¹³⁵ Nelson 2010.

udvalgte. Materialemæssigt vil hovedvægten være på feltpost og dagbøger, da disse to kildetyper forventeligt har den største udsagnsevne og -kraft.

Vendes blikket mod opbygningen af afhandlingens resterende del, præsenterer det følgende kapitel kontekst og baggrund for undersøgelsens problemfelt. Herefter tager *kapitel 4* afsæt i dansk selvopfattelse og fællesskabsfølelse, da det er den identifikationsform, der har fyldt mest i eftertiden både historiografisk og erindringsmæssigt, og i øvrigt udgør grundlaget for tolkningen af den nordslesvigske krigsdeltagelse som påtvungen og paradoksal. Den danske selvopfattelse analyseres i dette kapitel både sprogligt, gennem aktørernes italesættelser, og som social praksis. Udgangspunktet i det danske sindelag er herudover som nævnt også et metodiske udgangspunkt for afhandlingen, da en række meget bevidst dansksindede krigsdeltagere netop udgør en kernegruppe blandt undersøgelsens aktører. Skelen mellem den sproglige og praktiske udøvelse af identifikation er for den militære selvopfattelse fordelt ud på de næste to kapitler. Således undersøges det i *kapitel 5*, hvordan soldaterkammeratskab og opfattelser af et militært tilhørsforhold kom til udtryk sprogligt. Hæren og tjenesten var rammen for dansk fællesskabsudøvelse i krigshverdagen, og udgjorde en bredere og mere generel identifikationsform, som rummede det danske fællesskab i sig. Herefter undersøger *kapitel 6*, hvordan adfærd og praksis blandt afhandlingens aktører kan sættes i relation til aktørernes kollektive selvopfattelser, som de er belyst i de foregående kapitler. Endelig gives der i *kapitel 7* et identifikationsmæssigt svar på det paradoks, dansksindede stod i som soldater for den stat, der underkuede deres nationalitet, samt det modsætningsfyldte i, at nordslesvigere trods det nationale modsætningsforhold faktisk udgjorde en pålidelig og duelig ressource i den tyske hær. I centrum står her sammenhængen mellem dansk sindelag

og regional hjemstavnsfølelse som en identifikationsmæssig binding, der er tydeligt til stede i materialet. Slutteligt skal analysens fund diskuteres og sættes i en række bredere perspektiver i *kapitel 8*, som også indeholder afhandlingens konklusion.

Kapitel 3 – Kontekst og aktører

I det følgende skal der først gives en kort introduktion til baggrunden for den nordslesvigske krigsdeltagelse. Det vil sige en redegørelse for det nordslesvigske samfund ved indgangen til det 20. århundrede, de nationale forhold og modsætningsforhold i landsdelen, den danske bevægelse og den nordslesvigske krigsdeltagelse i helt grove træk. Dette sættes i relation til de aktører, som er blevet udvalgt til afhandlingens analyse, ligesom det kort skal belyses, hvilke sociale praksisser og mønstre, der har kunnet identificeres i forbindelse med kildearbejdet, herunder en særlig gruppering af dansksindede.

Nordslesvig efter århundredeskiftet

Krigen i 1864 resulterede som bekendt i et eftertrykkeligt dansk nederlag med tabet af både Slesvig og Holsten til følge. Det indledte en periode på fem årtier under preussisk-tysk styre for den overvejende dansksprogede befolkning i Nordslesvig. Organisatorisk var mindretallet i første omgang løst samlet om en protestpolitik, som fra 1866 klyngede sig til Pragfredens § 5. Fredstraktaten efter den preussisk-østrigske krig åbnede nemlig for en mulig afståelse af 'de nordlige distrikter af Slesvig' til Danmark ved en folkeafstemning.¹³⁶

I samtiden var Nordslesvig en betegnelse uden en præcis geografisk afgrænsning. Navnet knyttede sig bredt til den nordlige del af det tidligere hertugdømme, hvor dansk sprog og sindelag var fremherskende. Dette var selvsagt en foranderlig definition, som ikke fulgte eksempelvis

¹³⁶ Rerup 1982, s. 209-24; Hansen 2009, s. 137-52.

kredsgrænserne i landsdelen. Dermed er det eksempelvis svært at give et helt præcist befolkningstal for regionen. Tager man udgangspunkt i det nuværende Sønderjylland, var der i 1910 et indbyggertal på godt 166.000 i Nordslesvig, som beboede et landområde på ca. 3.900 km².¹³⁷ Det var et samfund domineret af landbrug, med størst byudvikling i regionens østlige del. I forhold til det politiske, sociale og økonomiske hierarki besad gårdmandsstanden en stærk position. De større og mellemstore bønder ejede størstedelen af den nordslesvigske jord, men gårdmændene udgjorde ikke alene rygraden i det nordslesvigske samfund. Det var også denne gruppe, der skabte et organiseret dansk mindretal og blev dets drivkraft både politisk og kulturelt.¹³⁸

Et landbrugssamfund

Trods en stigning inden for både industri og håndværk, var Slesvig i almindelighed og Nordslesvig i særdeleshed ved 1910'ernes begyndelse stadig et udpræget landbrugssamfund. Som allerede nævnt beskæftigede landvæsnet i starten af århundredet lidt over halvdelen af befolkningen (hvilket var godt 10 % mere end i Danmark). Landbruget var endvidere grundlaget for en ikke ubetydelig del af håndværk-, industri- og handelsbeskæftigelsen, men forklaringen på landbrugets stilling må også findes i en relativ svag grad af industrialisering og urbanisering i landsdelen.¹³⁹

¹³⁷ Iversen 1933, s. 320; Becker-Christensen 2009, s. 264. I forhold til afgrænsninger angiver Hansen (1985, s. 17) et befolkningstal på 188.371 i 1907, hvilket må indbefatte større dele af Tønder og Flensborg kreds end hvad, der blev indlemmet i Danmark i 1920.

¹³⁸ Se Hansen 1985.

¹³⁹ Ibid. s. 17-21; Nørregård 2006, s. 96-96.

I forhold til fordelingen mellem land og by var Flensborg midtpunktet for storhandel, søfart og industri. Målt på indbyggertal var den med sine godt 60.000 også Slesvigs største by og spillede derfor en central rolle i landsdelen. Efter Slesvig by var Haderslev den tredjestørste by og havde med sine ca. 14.000 indbyggere status som et regionalt midtpunkt for det dansktalende Nordslesvig. Aabenraa og Sønderborg på østkysten og Tønder på vestkysten var mest af alt oplandsbyer. Byerne spillede generelt en langt større rolle i den østlige del, hvor Aabenraa og især Sønderborg oplevede en stærk befolkningsmæssig vækst efter århundredeskiftet. Sidstnævnte blev hjulpet godt på vej af anlæggelsen af en marinestation i 1907, ligesom placeringen af en hægarnison i Haderslev også havde betydning for byens udvikling. Til sammenligning tabte oplandsbyerne mod vest mærkbart terræn befolkningsmæssigt. Dette gjorde sig også gældende i et generelt slesvigsk perspektiv, hvor vestkysten var præget af stagnation. Hvor landbruget på især østkysten undergik en fornyelsesproces med en intensivisering af både drift, husdyrhold og agerbrug, var den vestlige del af Nordslesvig i modsætning hertil præget af store landbrugsområder med ekstensiv landbrug med vægt på græsning af stude. Dette krævede ikke mange folk og stimulerede heller ikke handel eller håndværk i lokalområdet på samme måde som mod øst. Derfor så man også et forholdsvis mindre befolkningstal i det vestlige Nordslesvig.¹⁴⁰

I hele perioden fra 1864 frem til 1914 var den selvejende gårdmandsstand den dominerende gruppe i det nordslesvigske samfund. Den ejede ca. 60 % af landbrugsjorden og besad dermed en helt afgørende position i landsdelens erhvervsliv. Jordbesiddelsen gjorde gårdmændene økonomisk uafhængige i forhold til byerne og statsmagten, mens en større

¹⁴⁰ Hansen, 2009, s. 158-60, 169-74.

gruppe af landarbejdere, tjenestefolk, håndværkere og handlende stod i et økonomisk afhængighedsforhold til gårdmændene.¹⁴¹

Familierne i de større brug var ofte karakteriserede ved økonomisk velstand samt uddannelse fra en landbrugsskole og ikke sjældent kombineret med høj- eller efterskole ophold i Danmark. Gårdmændene var driftsledere, der holdt tilsyn med arbejdet og husdyrene, indgik handler og besad tillidshverv, og deltog kun sjældent i det manuelle arbejde på gården. Større gårdmænd havde således en social og økonomisk position på lige fod med byens købmænd og velstående håndværksmestre. På mellemstore og mindre gårde tog gårdejereren derimod selv del i den daglige drift, og forholdet til tjenestekarle og -piger var mere ligeværdigt. I den anden ende af landbosamfundets sociale pyramide fandt man husmænd og landarbejderne, dvs. daglejere og tjenestefolk. I byerne tog det sociale hierarki sig imidlertid anderledes ud. I Flensborg var de mest velstillede og toneangivende industriere, skibsredere og storkøbmænd. Højere embedsmænd, læger og advokater var også at finde i denne gruppe, som i omfang dog var beskeden i en nordslesvigsk sammenhæng. Her var forholdene mere ensartede, og i nordslesvigske byer kunne velstående håndværksmestre også høre til blandt eliten. Mellemklassen bestod af offentlige og private funktionærer og mindre selvstændige erhvervsdrivende, mens arbejderklassen, bestående af tjenestefolk, lærlinge, svende og ufaglærte, var at finde nederst i hierarkiet.¹⁴²

¹⁴¹ Hansen 1985, s. 194.

¹⁴² Hansen 2009, s. 183-93.

Gårdmandsstanden og den danske bevægelse

I løbet af 1880'erne fik den nationale bevægelse for alvor sit gennembrud i Nordslesvig.¹⁴³ Udviklingen var affødt af en skærpelse af den preussiske mindretalspolitik i retning af systematisk fortyskning samt ophævelsen af Pragfredens § 5 ved en hemmelig aftale mellem Østrig og Preussen i 1878. Det førte til en omfattende organisering af det danske mindretal, hvor en række foreninger i de næste årtier oplevede en stor tilslutning i Nordslesvig. En helt central rolle i denne sammenhæng spillede gårdmandsstanden.

'Vælgerforeningen' blev stiftet i 1888, hvormed man skabte en moderne politisk medlemsorganisation, hvis formål var at skabe rammerne for et langsigtet dansknationalt arbejde. Dansksindede nordslesvigere havde således deres eget politiske parti, og hovedmanden bag oprettelsen var gårdmandssønnen H.P. Hanssen. Forening fik hurtigt en bred repræsentation med tillidsmænd i næsten hver landsby, og de danskorienterede vælgere var snart organiseret. I 1912 opnåede Vælgerforeningen mere end 16.000 stemmer ved Rigsdagsvalget, og samme år var ca. 40 % af det dansksindede vælgerkorps desuden medlemmer af foreningen, svarende til godt 6.400.¹⁴⁴ Året efter var det tal steget til 8.214, og siden 1902 havde foreningen i øvrigt holdt store årsmøder forskellige steder i landsdelen. Med H.P. Hanssens køb af avisen *Hejmdal* etableredes desuden et politisk talerør for den danske bevægelse, om end der fandtes flere dansksindede aviser, og H.P. Hanssen blev valgt ind i den preussiske landdag i 1896 og i 1906 i den tyske rigsdag. Det skal nævnes, at den danske bevægelse ikke på noget tidspunkt var en militant

¹⁴³ Det følgende bygger på Hanssen 2009, s. 199-211; Rerup 1982, s. 266-300.

¹⁴⁴ Aksel Lassen 1976, s. 147. I fremgangen skal medregnes en større gruppe hidtidige danske statsborgere, optanter og statsløse, som i 1912 havde opnået valget.

bevægelse. Tværtimod søgte H.P. Hanssen gennem Vælgerforeningen en pragmatisk forhandlingslinje, hvor man gennem pligtopfyldenhed og lovlighed skulle kræve øgede frihedsrettigheder for mindretallet. Dette vakte modstand internt i bevægelsen i 1900'erne, men et flertal i foreningen støttede Hanssens linje. Genforening var stadig det politiske hovedmål, men i praksis blev det hermed ikke længere anset som opnåeligt i overskuelig fremtid.

Det første tiltag i retning af en dansk organisering var dog allerede sket i 1880. Her blev 'Sprogforeningen' grundlagt som en reaktion på en tysk skolesprogsinstruks, der indledte en gradvis fortrængning af det danske sprog i grundskolen, og foreningens hovedopgave var i første omgang at oprette danske bogsamlinger i landsdelens sogne. I 1889 var der kun fire ugentlige religionstimer, der endnu foregik på dansk, hvorved efterskole- eller højskole ophold i Danmark udgjorde den eneste mulighed for kvalificeret undervisning i dansk sprog og kultur. Udgifterne forbundet med sådanne skoleophold gjorde imidlertid, at det kun var bedrestillede familier, der kunne benytte sig af dette. Derfor oprettede man i 1892 'Skoleforeningen', som skulle yde støtte til danske skoleophold for mindre bemidlede. De to foreninger havde ved krigsudbruddet i 1914 hhv. godt 6.000 og godt 10.000 medlemmer, og imellem 1893 og 1910 fik ca. 4.000 unge nordslesvigere støtte til danske skoleophold.

I løbet af 1890'erne var de dansksindede nordslesvigere med andre ord blevet ganske foreningsvante, hvilket faldt sammen med en øget national polarisering i landsdelen i årene op til århundredeskiftet, især som følge af den såkaldte 'Køllerpolitik', efter overpræsident Ernst M. Köller. Den politiske kurs var karakteriseret ved masseudvisninger af danske tjenestefolk og optanter, samt hårde tiltag mod de danske foreninger, som omvendt udgjorde et værn mod undertrykkelsespolitikken. Hans Schultz Hansen har i denne forbindelse påvist, hvordan gårdmændene i

Nordslesvig ikke blot var dominerende økonomisk, samfundsmæssigt og kulturelt, men ligeledes i stigende grad var den danske bevægelses sociale basis og ryggrad. Ofte forenede ejerne af de største gårde i et sogn tillidshvervene i andelsmejerier, landboforeninger og sparekasser med tilsvarende poster i de nationalpolitiske foreninger. Set i forhold til den brede nordslesvigske befolkning havde gårdmændene desuden også et større overskud af økonomiske ressourcer til foreningsarbejdet og aktiviteterne samt ikke mindst tid og kulturel kapital i form af et kultiveret sprog, uddannelsesbaggrund, et (fin)kulturelt kendskab og de dispositioner, handlings- og orienteringsmuligheder, som fulgte med dette. Således var mellem 40-50 % af medlemmerne i de nationale foreninger gårdmænd, mens deres andel af vælgerskaren var under 20 %. Fra 1880'erne og med oprettelsen af 'de tre store nationale foreninger' fik gårdmandsstanden en stadig stigende indflydelse på den danske bevægelses øverste ledelse, og i lokalt regi dominerede den helt. Således var eksempelvis størstedelen af Vælgerforeningens tillidsmænd gårdejere, ligesom halvdelen af foreningens bestyrelse ved stiftelsen bestod af gårdmænd. Under gårdmændenes indflydelse blev opmærksomheden rettet mod politisk organisering og formidling af dansk kultur i Nordslesvig. Derfor var de også ledende i oprettelsen af foredragsforeninger, der tog fat på emner som åndsliv, historie og samfund, ofte knyttet sammen med grænsekampen, og havde deres udspring i den grundtvigianske bevægelse i Danmark. Samlingspunkterne for det dansksindede foreningsliv blev forsamlingshuse, som blev rejst på andelsbasis efter rigsdansk mønster. I 1914 var der i alt 50 forsamlingshuse i Nordslesvig, hvoraf navnlig *Folkehjem* i Aabenraa kom til at udgøre en bastion for danskheden i regionen.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Hansen 1982, s. 191-202; Hansen 2009, s. 208-19.

Mens gårdmandsstanden dominerede den danske bevægelse og var stærkt overrepræsenteret i de nationale foreninger, var landbosamfundets laveste sociale lag, så som daglejere, tyende og arbejdere, omvendt klart underrepræsenteret. De mellemste sociale lag, dvs. håndværkere og mindre jordbesiddere, var underrepræsenteret i Sprogforeningen og foredragsforeningerne, mens deres tilknytning til Vælgerforeningen og Skoleforeningen var repræsentativ, og der kan altså peges på en sammenhæng mellem social status og tilknytning til foreningslivet. Underrepræsentationen blandt de lavere sociale samfundslag skyldtes ifølge Hansen ikke, at der her var relativt færre dansksindede. Tværtimod var det nærmere økonomiske forhold, f.eks. i relation til medlemskontingent, samt tidsoverskud i relation til Sprogforeningen og foredragsforeningernes tilbud om boglån og foredrag. Uden for gårdsmandkredse var der ganske enkelt en langt mindre grad af økonomisk, tids- og ressourcemæssigt overskud, men dette udelukkede omvendt ikke dansk sindelag i bred forstand.¹⁴⁶

Arbejderbevægelsen var tilstedeværende i Nordslesvig, men den prægede på ingen måde samfundet generelt eller den danske bevægelse specifikt. Den havde bedst fat i de større byer, i særdeleshed Flensborg, og det kan nævnes, at en stigende socialdemokratisk tilslutning her var en ikke uvigtig faktor i den vigende danskhed i Flensborg.¹⁴⁷

Nordslesvig og krigsdeltagerne

Mens Danmark forblev neutralt krigen igennem, blev Nordslesvig og dets befolkning generelt set inddraget og påvirket af Verdenskrigen på lige fod

¹⁴⁶ Hansen 1982, s. 188

¹⁴⁷ Hansen 2009, s. 223-24.

med resten af Tyskland. Det nordslesvigske samfund blev således hårdt ramt af krigen. Omkring 100.000 fra det tidligere hertugdømme Slesvig blev indrullet i det tyske militær, og langt hovedparten som værnepligtige, heraf omtrent 35.000 mænd fra Nordslesvig. I mændenes fravær måtte kvinderne træde til, overalt hvor det var muligt, både erhvervsmæssigt, ansvarsmæssigt og økonomisk, og Inge Adriansen har med rette peget på, at de nordslesvigske kvinder udgjorde den såkaldte hjemmefronts ryggrad og, om end de ikke risikerede at miste livet, alligevel bar byrder, som kan sidestilles med soldaternes. Deres indsats var uundværlig for samfundets opretholdelse, men de kunne ikke forhindre, at produktionsapparatet og infrastrukturen ved krigen afslutning var så nedslidt, at det skulle tage et årti at genoprette det.¹⁴⁸

Også menneskeligt var omkostningerne store. I løbet af krigen faldt ca. 16.500 soldater fra det tidligere hertugdømme Slesvig, heraf godt 6.000 nordslesvigere. Antallet af faldne har længe været skønnet til ca. 5.300, men den seneste opgørelse, foretaget af Museum Sønderjylland i april 2018, inkluderer navne på i alt 6.577.¹⁴⁹ Hvor mange, der blev såret vides ikke, men ca. 4.000 nordslesvigere blev invaliderede af deres krigsskader. Et tilsvarende antal endte deres krigsdeltagelse som krigsfanger i lejre i enten Frankrig, England eller Rusland, og en mindre gruppe, ca. 2.500, deserterede fra krigstjenesten i løbet af krigen ved at flygte over grænsen til det neutrale Danmark. Her var der hovedsageligt tale om personer, der endnu ikke havde påbegyndt militærtjenesten, men også soldater på orlov begik faneflugt.¹⁵⁰ Det kan også nævnes, at en veteranforeningen *Dansksindede Sønderjydske Krigsdeltagere* (DSK) så dagens lys i 1936.

¹⁴⁸ Ibid. s. 232-40; Adriansen 2006, s. 143-76.

¹⁴⁹ Adriansen & Hansen 2006; Om Museum Sønderjyllands opgørelse se denstorekrig1914-1918.dk.

¹⁵⁰ Hansen 2020, s. 15; Hansen & Adriansen 2006.

Stiftelsen skal ses i lyset af den politiske udvikling i Tyskland med Hitlers magtovertagelse, men særligt det fortsatte nationale modsætningsforhold og en stigende nazificering af det tyske mindretal i Sønderjylland.¹⁵¹

Som allerede nævnt udgjorde krigsdeltagerne et forholdsvis bredt udsnit af det nordslesvigske samfund, både erhvervmæssigt, aldersmæssigt, socioøkonomisk og geografisk. Afhandlingens 18 aktører er udvalgt på baggrund af de metodiske overvejelser præsenteret ovenfor, og i det følgende skal gives en kort kollektiv skitsering af deres profiler samt nogle sociale praksismønstre i soldaterrollen. Mere dybdegående analyse af forskellige fællesskabsforståelse og den sociale udøvelse knyttet hertil vil herefter følge i de næste kapitler.

Analysens persongalleri

Afhandlingens analyse tager sit udgangspunkt i en gruppe af bevidst dansksindede soldater, som for de flestes vedkommende havde en eller anden form for tilknytning til enten den danske bevægelse og/eller den nordslesvigske gårdmandsstand. Denne gruppe udgør 14 af de 18 aktører, men spænder aldersmæssig, tjenestemæssig og geografisk bredt. Konkret består denne kernegruppe af personerne: Hans Moos, Mikael Steffensen, brødrene Peter og Jeppe Østergaard, Kresten Andresen, Thorvald Dau, Thyge Thygesen, Laue Bill, Mathias Mygind, Lorens Jepsen, Hans Bruun, Jørgen Friis, Hans Lausten-Thomsen og Thomas Kaufmann.¹⁵² Fælles for disse aktører var et forholdsvis højt uddannelsesniveau, i form af højskole-, landbrugseksamen eller for Andresen og Lausten-Thomsens vedkommende videregående uddannelse, samt en socioøkonomisk

¹⁵¹ Hansen 2006, s. 333-354; Christensen 2018, s. 17-22.

¹⁵² Se oversigten på s. 81 og bilag 1.

velstillet position i samfundet. Herudover spillede deres danske tilhørsforhold en aktiv del i deres selvopfattelse, og de udtrykte deres sindelag eksplicit i deres nedfældninger, ligesom deres breve eller dagbøger, med undtagelse af Moos, Jepsen og Bill, i et eller andet omfang blev publiceret under eller efter krigen. Med andre ord kom hovedparten af afhandlingens aktører fra en kulturelt velhavende baggrund med både et intellektuelt og økonomisk overskud.

Som en modvægt til denne udpræget 'danske' kernegruppe, både erhvervs-, uddannelses- og sindelagsmæssigt, er valgt fire andre aktører som hver især bidrager til en øget diversitet. Det være sig byboerne Iver Henningsen, Friedrich Nissen, som var hhv. vognmaler i Haderslev og manufakturhandler i Sønderborg, samt Hans Lorentzen, der var gårdmandssøn fra Angel, men opvokset i Trådsbøl nær Aabenraa, og landmanden Jens H. Møller fra Nordborg. Fælles for dem er enten en tilsyneladende lavere bevidsthedsgrad i forhold til det danske sindelag, og foruden Hans Lorentzen, som blev uddannet på landbrugsskolen i Aabenraa, også et lavere uddannelsesniveau.

I den udstrækning det har været muligt at få indsigt i de udvalgte reaktioner eller tanker om krigsudbruddet eller deres indkaldelse, kan man også se en skillelinje mellem disse to aktørgrupperinger. Blandt de bevidst dansksindede ser man en forbeholden eller negativ reaktion på krigen, eksempelvis formulerede Peter Østergaard meget klart det, der i eftertiden skulle blive grundsætningen om den tunge pligt for en fremmed sag.¹⁵³ I modsætning hertil kan man hos den 40årige Iver Henningsen, som i januar 1915 meldte sig frivilligt til en sanitetsbataljon, men også den 20

¹⁵³ Rørdam 1918, s. 31; Wemmelund 2000, s. 31; Christensen 2012, s. 26-32; Kreutzmann 1999, s. 28; Thygesen 2008, s. 13-14; RA0523, Moos, brev, 04-08-1914; Schultz 1998, s. 15-16; RA055, Bill, 04-08-1914; RA0383, Kaufmann, brev, 07-08-1914; RA0134, Dau, renskrift s. 9; Skar 1931, s. 38-39, 80-81.

år yngre Hans Lorentzen, se flere positive forventninger knyttet til tjenesten. Henningsen anså det som en mulighed for at opleve og ikke mindst udrette noget, mens Lorentzen udtrykte nysgerrighed og spænding i forhold til krigen samt beundring for de "*Feltgraa*".¹⁵⁴

Den mest almindelige reaktion på krigen var i Nordslesvig tilbageholdenhed og usikkerhed om fremtiden, og dette afspejlede sådan set også det øvrige Tyskland, hvor krigsbegejstring hovedsageligt fandt sted i byerne. Generelt set er krigsbegejstring som fænomen imidlertid ikke et spørgsmål om enten myte eller sandhed, der kan besvares på simpel vis. Til gengæld kan man ikke komme uden om, at Europas befolkninger accepterede krigen, da den brød ud.¹⁵⁵

Sociale praksisser og mønstre

Også nordslesvigerne accepterede den ekstraordinære tilstand, men på trods af at mange blev revet væk fra deres hjem og pårørende med meget kort varsel, forsvandt den enkelte værnepligtiges sociale netværk og bekendtskaber selvfølgelig ikke ved indkaldelserne i 1914 og 1915. Det faktum, at en betydelig del af årgangene i Nordslesvig blev indkaldt, og at en større andel heraf blev koncentreret i bestemte feltenheder, betød, at sociale relationer fra det civile liv i nogle tilfælde kunne videreføres i den militære kontekst. Ellers kunne nye bekendtskaber også hurtigt dannes i den første tid på kasernen eller ved fronten. Det er også en kendt sag, at dansktalende soldater i den tyske hær i vid udstrækning søgte hinandens selskab under krigen, i det omfang det var muligt, og det skete allerede i garnisonen, i forbindelse med transporten til fronten eller kort efter

¹⁵⁴ Henningsen 2015, s. 20; Borup 1998, s. 27-28.

¹⁵⁵ Christensen 2009, s. 23; Strachan 2001, s. 103-10.

ankomsten. Claus Bundgård Christensen har kort behandlet fænomenet og påpeger desuden, at dette ikke var noget, der opstod under krigen. Her fik mødet og samvær med andre nordslesvigere blot en langt større betydning end i fredstid. Således kunne soldater i enheder med få eller slet ingen dansktalende udtrykke savn og længsel efter samvær med andre nordslesvigere.¹⁵⁶

Muligheden for at blive del af et dansktalende fællesskab eller et særskilt kammeratskab med eksempelvis andre fra lokalområdet var klart størst i de enheder, som Claus Bundgård Christensen har døbt 'danskerregimenter'. Den tyske hærs hvervningssystem betød, at mænd fra et lokalområde principielt blev tilknyttet regiment, der var mønstret i deres egen hjemregion. Dette berørte nordslesvigske værnepligtige, da en betragtelig andel hermed kom til at gøre tjeneste ved især tre infanterienheder. Der var tale om Infanteriregiment 84, Füsilierregiment 86 og Reserveinfanteriregiment 86,¹⁵⁷ hvis bataljoner havde garnison i slesvigske byer såsom Haderslev, Sønderborg, Flensborg og Slesvig by. Præcis hvor stor en andel, dansktalende udgjorde i disse enheder, kan ikke fastslås,¹⁵⁸ men især bataljoner fra Sønderborg og Haderslev var naturligvis præget af dansktalende soldater. Christensen har anslået, at koncentrationen af nordslesvigere i de tre regimenters kompagnier fra 1914-1918 svingede mellem 10-60 %, og de omtalte enheder var desuden heller ikke de eneste med et større opbud af nordslesvigere. Eksempelvis indeholdt *IR 31* og *IR 85*, opstillet i hhv. Altona og Rendsborg samt Kiel, og *RIR 84* også et betydeligt antal dansktalende. En øget grad af spredning af

¹⁵⁶ Christensen 2009, s. 140-49.

¹⁵⁷ Regiment benævnes herefter *IR* (infanteriregiment), *RIR* (reserveinfanteriregiment) eller *FR* (füsilierregiment).

¹⁵⁸ Der findes kun nøjagtige tal for et kompagni fra *FR 86*, hvor andelen af nordslesvigere svingede stærkt under krigen, men fra afmarchen i 1914 steg den fra ca. 5 % til ca. 16 % i juni 1915, Rasmussen & Nørregård 2017, s. 7.

det indkaldte mandskab i årene 1915-16 betød ligeledes, at det ikke kun var i hærdivisionerne fra Slesvigregionen, at større dansktalende grupper fandtes.¹⁵⁹

Blandt afhandlingens aktører var Kresten Andresen, Peter Østergaard og Hans Lausten-Thomsen alle tilknyttet det samme 'dankerregiment', *RIR* 86. Hos alle tre træder en social orientering mod andre nordslesvigere og ligeledes etablering af relationer med dansktalende tydeligt frem i materialet. Militærlægen Lausten-Thomsen havde således fra mobiliseringen øje for nordslesvigere i regimentet, særligt bekendte. Andresen ville for sit vedkommende heller ikke slå sig til tåls med, at han på Flensborg kaserne var havnet i et korporalskab, hvor han var den eneste med dansk som modersmål, når der var flere som bestod udelukkende af dansktalende. Derfor tog han fat i en bekendt for om muligt at blive flyttet til dennes stue, og det fremgår, at han i denne tid ganske ofte traf bekendte. I Peter Østergaards breve ser man også, at han tilsyneladende havde en nær relation til en af afhandlingens øvrige aktører, Mikael Steffensen. De har muligvis kendt hinanden på forhånd, fandt sammen i garnisonen, og i hvert fald fra slutningen af oktober indgik de i det samme sociale fællesskab blandt en gruppe ligesindede nordslesvigere, som bl.a. sang salmer og diskuterede fremtidsudsigterne.¹⁶⁰

Foruden Andresen, Lausten-Thomsen, Peter Østergaard og Steffensen er det helt generelt, at man kan spore etablering af kammeratskabsgrupper og enkeltvise venskaber både under kasernetiden og efter ankomsten til fronten, også for flere af de øvrige aktører tilknyttet andre regimente, såsom Laue Bill, Thyge Thygesen, Thomas Kaufmann, Jeppe Østergaard,

¹⁵⁹ Christensen 2009, s. 12, 44-48, 150-52.

¹⁶⁰ RA0731A, Lausten-Thomsen, breve, 06-08-1914, 09-08-1914; Christensen 2012, s. 37; Skar 1931, s. 80-81.

Mathias Mygind, Hans Lorentzen og Thorvald Dau.¹⁶¹ Lorens Jepsen er derimod et eksempel på en soldat, som ikke var blandt mange nordslesvigere, da han fra midten af 1915 befandt sig på et rekrutdepot i Neumünster. Han opsøgte dog bekendte i nærområdet, også efter han blev sendt til fronten i Frankrig. Jepsen er også et eksempel på den generelle opfattelse, at dansksindede soldater uden besvær indgik det overordnede tyske soldaterkammeratskab, og da han i november 1915 fortalte sin kone, at han delte stue med 13 andre, understregede han, at de var: "[...] *allesammen rigtig gode Kammerater.*"¹⁶² Dansksindede kunne altså knytte tætte venskabelige bånd med både 'hjemmetyskere' (dvs. nordslesvigere med dansk modersmål, men tysk sindelag), tyske slesvigere og øvrige tyske soldater.¹⁶³

Et andet mønster, som går igen hos de fleste aktører, er tilknytningen til og fremhævelsen af én eller to særligt tætte venskaber i løbet af krigstjenesten. I samtlige tilfælde er der tale om andre nordslesvigere, og ofte personer fra soldatens eget lokalområde, hvilket kun bekræfter den generelle tendens, at dansktalende krigsdeltagere søgte sammen og holdt sammen i krigsårene. Hans Moos tilbragte eksempelvis så meget tid som muligt, både på vagter og i opholdsrummene i skyttegravene samt bag fronten, med kammeraten Nikolaj Kræmer. Kresten Andresen var bl.a. tæt knyttet til soldaten Jørgen Brag, der var gift med Andresens svogers søster. Thyge Thygesen knyttede især et venskab til en Marius Iversen fra Oksenvad, mens Friedrich Nissen i sin dagbøger ofte nævnte en Thomas Nissen fra Blans og især en Johannes Nissen fra Flensborg. Blandt de ældre krigsdeltagere på Østfronten ser man det samme billede, f.eks.

¹⁶¹ RA0055, Bill, 05-10-1915, 22-03-1918; Thygesen 2008, s. 11-17; RA0383, Kaufmann, 31-08-1914; Skar 1931, s. 61-63, 67; Kreutzmann 1999, s. 41, 44, 55-56; Borup 1998, s. 71; RA0523, Dau, breve, 01-02-1915, 19-04-1914.

¹⁶² ADCBS – P345; breve, 17-06-1915, 27-10-1915, 09-11-1915.

¹⁶³ Christensen 2018.

fremhævede Mathias Mygind en bekendt fra før krigen ved navn Eduard Dall fra Jels og Jørgen Gamborg fra Københoved. Hans Bruun indgik tilsyneladende i en lille gruppe af dansktalende, hvoraf han synes at stå Søren Lassen Kjær fra Københoved nærmest. Også Iver Henningsen, som ellers ikke var videre bevidst om sit danske sindelag, syntes også at have fået sit nærmeste kammeratlige bekendtskab i en jævnaldrende haderslever ved navn Emil Dall.¹⁶⁴

I de tilfælde, hvor dette mønster ikke gør sig gældende, er der tale om soldater, som hovedsageligt befandt sig i enheden uden eller kun med få andre nordslesvigere, f.eks. Thorvald Dau, Hans Lorentzen og periodevis Lorens Jepsen. Her findes naturligvis også tegn på venskaber og sociale relationer, men de fremstår mere underspillet, hvor kammeraterne sjældnere nævnes ved navn og hjemstavn, hvilket ellers så godt som altid er tilfældet, når nordslesvigere nævnes i materialet i almindelighed. Således synes Thorvald Dau eksempelvis at have indgået flere gode kammeratskaber, men det ekspliciteres ikke over for forældrene. I stedet henviste han blot til f.eks. 'kammeraterne fra Osterode',¹⁶⁵ og det lader til at være under sit ophold her i foråret 1916, at han knyttede nogle af de tætteste sociale relationer under krigen. Hos Lorens Jepsen ser man begge sider af denne mønt. Han holdt sig ved fronten indledningsvis til to nordslesvigere ved navn Andreas og Jørgen. I januar 1916 overflyttede han til et nyt regiment og beklagede sig ved samme lejlighed over at skulle væk fra sine kammerater. Han fik dog hurtigt nye bekendtskaber, og her ser man netop eksempel på, hvordan det ofte kun var nordslesvigere, som blev nævnt ved navn: "*Jeg har været heldig at træffe helt flinke Kammerater her.*

¹⁶⁴ RA0523, breve, 24-12-1914, 03-12-1915, 15-12-1915, 10-13-1916; Christensen 2012, s. 70, se også RA0734A/4, Lausten-Thomsen, brev, 13-03-1915; Thygesen 2008, s. 18-19, 41; Kreutzmann 1999, s. 63, 75, 122; Wemmelund 2000, s. 15, 112, 172; Henningsen 2015, s. 87, 134.

¹⁶⁵ RA0134, Dau, brev, 12-07-1916.

Mine nærmeste Kammerater er en Hannoveraner [...] to Mecklenborgere og [...] Hansen fra Skorlund Mark. Herudover var der i enheden også en gårdmand fra Aabenraa, hvorfor han bemærkede: *"Med disse to kan jeg dog altid tale mit Modersmaal."*¹⁶⁶ Det interessante er i denne forbindelse, at til trods for at tre tyskere fremhæves som værende blandt hans nærmeste kammerater, nævnes de ikke ved navn, men det gør til gengæld de to nordslesvigere. En mulig forklaring på dette kan være en form for relationspleje mellem brevskriveren og de pårørende, hvor fremhævelsen af dansktalende kammerater på bekostning af tyske kan ses som en måde at genbekræfte det danske sindelag i den nye kontekst som tysk soldat. Dette skal udfoldes nærmere i det følgende kapitel.

En særlig gruppe af dansksindede

Analysens indledende fokus på konkrete sociale relationer gav i behandlingen af materialet fra blot fire af de udvalgte krigsdeltagere (Kresten Andresen, Hans Lausten-Thomsen, Mikael Steffensen og Peter Østergaard) i øvrigt anledning til et interessant fund. Det viser sig, at flere af de soldater, som på en eller anden vis har fået breve, dagbøger eller erindringsmateriale udgivet under eller efter krigen, faktisk kan knyttes enten direkte eller indirekte til en helt bestemt kreds af nordslesvigere fra et specifikt slesvigsk regiment. Det kunne hurtigt noteres, at Andresen, Peter Østergaard, Hans Moos og Lausten-Thomsen ikke blot nævnte hinanden indbyrdes i materialet, men også opsøgte hinanden.¹⁶⁷ Tilsvarende havde Peter Østergaard og Mikael Steffensen som nævnt en tæt relation. Da disse forbindelser blev undersøgt nærmere trådte

¹⁶⁶ ADCBS – P345, Jepsen, 07-01-1916. Se også Borup 1998, s. 71, 125.

¹⁶⁷ Se f.eks. Christensen 2012, s. 101, 142, 269; Skar 1931, s. 85, 102, 107; RA0734A/4, Lausten-Thomsen, breve, 21-03-1915, 03-02-1916; RA0523, Moos, breve, 28-12-1914, 14-04-1915, 07-10-1915.

imidlertid flere bekendtskaber og relationer frem, som i sidste ende aftegnede en specifik personkreds bestående hovedsageligt af en bestemt type krigsdeltagere: yngre, dansksindede, veluddannede og kristne mænd fra gårdmandsstanden. Enkelte af disse individer har muligvis fået en uforholdsvist stor eksponering i og dermed også potentiel indvirkning på eftertidens fortælling om og syn på den nordslesvigske krigsdeltagelse. Bekendtskabsforbindelserne kan fæstnes til en specifik social gruppering af soldater fra 1. og 2. kompagni af *RIR 86*, og den overordnede personkreds tæller syv af de udvalgte aktører. Disse havde enten direkte sociale forbindelser eller kendskab til hinanden.¹⁶⁸

Hvordan gruppen blev dannet kan ikke siges præcist ud fra materialet. Som det vil fremgå, var der i nogle tilfælde tale om relationer, som strakte sig tilbage før krigsudbruddet, men mest sandsynlig er, at de fleste fandt sammen enten på kaserner i Flensborg og Slesvig by eller kort efter ankomsten til fronten. Det var i hvert fald tilfældet for Peter Østergaard, Mikael Steffensen og muligvis også Kresten Andresen, som allerede nævnt var på kasernen i Flensborg i september 1914. Andresen, Østergaard og Lausten-Thomsen var sammen med resten af *RIR 86* hovedsageligt placeret på frontafsnittet Cuy-Lassigny-Lagny-Dives i Frankrig i en periode fra ca. december 1914 til sommeren 1915. I breve fra Peter Østergaards hånd, som skal behandles nærmere i det følgende kapitel, kan man se, hvordan bestemte individer søgte sammen, på trods af at kompagnierne indeholdt et forholdsvis stort antal nordslesvigere. Det fremgår således, at en gruppe på omtrent 20 personer jævnligt mødtes og bl.a. fejrede julen 1914 sammen. I denne forbindelse skrev de en fælleshilsen til avisen Hejmdal, hvor deres navne fremgik, og i udgivelsen af brødrene Østergaards breve blev desuden trykt et fotografi med 18

¹⁶⁸ Se bilag 2.

nordslesvigere, som alle må have opholdt sig på samme frontafsnit.¹⁶⁹ Sammenholdes navnene og de tilhørende stednavne, som går igen i kilderne, ser man, at gruppens forbindelser var centreret om særligt *Jørgen Brag* (Undelev), men herudover også *Kresten Andresen*, *Peter Jensen* (Stenderupgård) fra 1. kompagni og *Peter Østergaard*, *Rasmus Nissen* (Lendemark), *Jørgen Lenger* (Smedeby), *Hans Schultz* (Hejsager), *Asmus Jessen* (Årup) fra 2. kompagni. Der lader til at være tale om en relativ fasttømret gruppe, hvis sammenhold tilsyneladende byggede på både kategoriske fællestræk, i kraft af modersmål og regional baggrund, sandsynligvis den kristne tro, og i høj grad også social forbundethed. Og som vi skal se i det følgende kapitel mødtes disse personer også regelmæssigt til "*sammenkomster*", og de optræder også alle, på nær *Jørgen Brag*, på det nævnte fotografi.¹⁷⁰

Jørgen Nissen Brag var gårdmand fra Undelev, og han var gift med *Kresten Andresens* svogers søster. Da *Andresen* var ankommet til fronten, fremgår det også af det første brev fra felten, at han havde fundet sammen med *Brag* og delte kvarter med ham. Herudover kendte *Jørgen Brag* ikke blot *Hans Lausten-Thomsen* fra før krigen, men tilsyneladende også *Hans Moos*. I hvert fald kan også *Moos* knyttes til gruppen, da det af hans dagbog fremgår, at han besøgte netop *Jørgen Brag* den 28. december 1914 og derved traf "*en masse bekendte*", herunder konkret *Peter Østergaard*, *Kresten Andresen* og ovenfornævnte *Peter Jensen*. *Moos* tilhørte en jægerbataljon under samme division som *RIR 86*, og han befandt sig derfor på samme frontafsnit. Han kendte også til *Lausten-Thomsen*, som han

¹⁶⁹ Skar 1931, s. 94; Hejmdal 29-12-1914.

¹⁷⁰ Skar 1931, s. 84-85, 94; Christensen 2012, s. 88. Både *Andresen* og *P. Østergaard* nævnte, at 16 personer var samlet 24-12-1914, men i avisnotitsen indgår 19 navne. At *J. Brag* ikke var med på fotografiet kan muligvis forklares med, at *Lausten-Thomsen* i marts 1915 fik ham overført til sin sygestue, se RA0734A/4, *Lausten-Thomsen*, breve, 10-03-1915, 14-03-1915. Se også Almanak for Nordslesvig 1942, 76. årgang, s. 71.

nævnte i et brev ved i hvert fald én lejlighed.¹⁷¹ Som militærlæge besad Lausten-Thomsen en position af officersniveau, og han var derfor selvfølgelig bredt kendt i regimentet, men tog således ikke del i f.eks. julesammenkomsten blandt de menige soldater. Til gengæld fremgår det, at han selv opsøgte Kresten Andresen, og han fik også jævnligt besøg af dansksindede fra bataljonen f.eks. Peter Østergaard, ligesom han også kendte til Peter Jensen (Stenderupgård) og Ramus Nissen (Lendemark).¹⁷²

Da Mikael Steffensen ikke befandt sig på samme frontafsnit, spillede han som sådan ikke nogen rolle i dette netværk, men han kan forbindes til det gennem venskabet med Peter Østergaard, ligesom han i hvert fald også kendte til dennes yngre broder, Jeppe Østergaard, som tjente på Østfronten.¹⁷³ Flere andre af afhandlingens aktører kan desuden indirekte knyttes til én eller flere af denne gruppes medlemmer. Således kendte Hans Moos til Mathias Mygind, og Mygind for sin part kendte Jeppe Østergaard. Det kan også nævnes, at den dansksindede frimenighedspræst Jørgen Eriksen fra Stenderup var kendt af både Hans Moos, Kresten Andresen og Mathias Mygind.¹⁷⁴ Tilsvarende kendte redaktøren på avisen Hejmdal, Jes Sarup fra Haderslev personligt både Mikael Steffensen, Peter Østergaard, Hans Moos og Mathias Mygind.¹⁷⁵

¹⁷¹ *RIR 86 og 9. Reserve-Jägerbataillon* hørte indtil 09-10-1916 begge under *18. Reserve-Division*, se *Histories...* 1919, s. 289-92. Se også RA0734A/4, Lausten-Thomsen, breve, 10-03-1915, 14-03-1915; RA0521, Moos, breve, 28-12-1914, 14-04-1915.

¹⁷² RA0734A/4, Lausten-Thomsen, breve, 14-03-1915, 20-03-1915, 03-02-1916; Skar 1931, s. 102, Christensen 2012, s.142.

¹⁷³ Rørdam 1918, s. 34, 38; RA2099, Jensen, brev, 04-02-1916. Mikael Steffensen blev faktisk forlovet med Anna Marie Bothilde Jensen, Rejsby, som havde været kærester med Peter Østergaard indtil han faldt, og Hans Lausten-Thomsen kendte faktisk også Anna Jensen, se RA2099, Anna Jensen, breve, 27-09-1916, 21-06-1917; RA0734A, Lausten-Thomsen, brev, 04-05-1915.

¹⁷⁴ RA0523, Moos, breve, 23-04-1915, 14-08-1915, 07-10-1915; Christensen 2012, s. 192, 227, 269; Kreutzmann 1999, s. 74.

¹⁷⁵ RA2099, Jensen, brev, 11-05-1917; Skar 1931, s. 93; RA0523, Moos, brev, 11-04-1915; Kreutzmann 1999, s. 19, 36, 45.

Delkonklusion

Opsummerende har det i arbejdet med materialet altså vist sig, at der ikke blot var tale om, at tre-fire af de udvalgte aktører indbyrdes omtalte hinanden i materialet, fordi de befandt sig i samme regiment. Ved nærmere eftersyn kunne kredsen hurtigt udvides, ligesom en særskilt social gruppering, centreret om en række personer i to kompagnier, tegnede sig. Dette er for det første et tegn på, at dansktalende naturligt nok også indbyrdes grupperede sig socialt, når der var et større opbud af nordslesvigere i en enhed. At militærlægen Hans Lausten-Thomsen og jægersoldaten Hans Moos også havde forbindelser til gruppen viser i øvrigt, hvordan social praksis og forbundethed kunne overskride gruppe-, kompagni og endda bataljonsinddeling, lige så vel som rang. Et fællesskab kunne med andre ord bindes op på konkrete sociale relationer og praksisser i hverdagen og udøves af en gruppe af individer, som selv fandt sammen iblandt et større antal af nordslesvigere. For det andet er det i sig selv bemærkelsesværdigt, hvordan en række krigsdeltagere, som man kan argumentere for i høj grad har repræsenteret og præget fortællingen om 'den danske sønderjyske krigsdeltager', rent faktisk kendte hinanden og kan knyttes til i et løst netværk af sociale forbindelser eller bekendtskaber. Her sigtes der især på Kresten Andresen, Peter Østergaard, Mikael Steffensen,¹⁷⁶ men på sin vis også Hans Lausten-Thomsen, som efter krigen var med til at danne og selv blev formand for Historisk Samfund for Sønderjylland.¹⁷⁷ Herudover kendte enkelte af personerne fra denne gruppe også andre af afhandlingens aktører, hvis nedfældninger også senere er blevet publiceret, f.eks. i DSK-årbøger, men som tjente og faldt

Sarup havde et meget tæt forhold til Steffensen, hvis lig han personligt hentede hjem til genbegravelse i hjemstavnen, se Sarup 1918.

¹⁷⁶ Se f.eks. Almanak for Nordslesvig, 1942, s. 52-78; Bendtsen 2018, s. 318.

¹⁷⁷ denstoredanske.dk.

på en helt anden front, ligesom flere aktører også havde kendskab eller forbindelse til to eksterne personer i form af redaktør Sarup og præsten Jørgen Eriksen.¹⁷⁸

Dette kan pege i retning af, at ikke blot en helt bestemt type dansksindet krigsdeltager, men faktisk også medlemmer af en snæver social kreds i hvert fald er blevet forholdsvis overeksponeret i eftertiden. Det kan desuden have skabt muligheden for etableringen af en form for fortolkningsmonopol i forhold til krigsdeltagelsen, selv om det naturligvis ikke er givet, at dette var tilfældet. Iøjnefaldende er alligevel særligt forbindelserne til Jes Sarup, som eksempelvis var medudgiver af Mikael Steffensens breve i 1918,¹⁷⁹ men også til Historisk Samfund for Sønderjylland og dets publikationer fra 1922-56 igennem Hans Lausten-Thomsen. Dette kan altså være et lille led i forklaringen på eftertidens dansknationale fokus, men spørgsmålet er, hvordan et dansk fællesskab helt konkret blev udøvet ved fronterne? Det skal næste kapitel belyse.

¹⁷⁸ Se bilag 2.

¹⁷⁹ Rørdam 1918.

Kapitel 4 – De danske

Det er almindeligt kendt og accepteret, at nordslesvigere søgte sammen i forbindelse med militærtjenesten i den tyske hær. Claus Bundgård Christensen har opridset de væsentligste træk ved nordslesvigsk fællesskab på Vestfronten, som i hovedsagen forudsættes at være dansk med henvisning til brugen af national symbolik, markeringer af danskhed over for civile, soldaternes danske modersmål samt oplevelser af at blive diskrimineret netop på denne baggrund. Han påpeger desuden, at julen som højtid var vigtig for soldaterne i en social sammenhæng, at danske sange spillede en rolle som et socialt samlingspunkt, og at symbolske handlinger, der markerede det nationale tilhørsforhold, var medvirkende til at styrke og opretholde dansk identitetsfølelse.¹⁸⁰

Det nationale tilhørsforhold er uden sammenligning den identifikationsform, man har haft mest blik for i historiografien, men endnu er der ikke foretaget en dybgående analyse af, hvordan nordslesvigere opfattede og udøvede danskhed i forbindelse med krigsdeltagelsen. Dette kapitel vil derfor udfolde og undersøge, hvordan danskhed kunne komme til udtryk igennem italesættelse og social praksis. Kapitlet vil centrere sig om de aktører, som var deres danske tilhørsforhold meget bevidst, men den enkelte soldats forståelse af, hvad der definerede danskhed, er i udgangspunktet ikke det vigtigste, da det kulturelle indhold kunne variere og altid potentielt var til forhandling.¹⁸¹ Derfor ønsker kapitlet heller *ikke* at besvare, hvad danskhed var, men derimod *hvordan* opfattelser af danskhed kunne manifestere sig sprogligt samt som social interaktion og praksis.

¹⁸⁰ Christensen 2009, s. 140-49.

¹⁸¹ Se s. 49 ff.

Først skal forudsætningerne for et overordnet nordslesvigsk fællesskab klarlægges, da både enhedsformationerne, frontplaceringen og muligheden for at benytte det danske modersmål alt sammen havde indflydelse på de sociale udfoldelsesmuligheder i krigshverdagen. Herefter skal det for det første analyseres, hvordan danskhed kunne markeres. For det andet hvordan den sociale udøvelse tog sig ud igennem relationer, praksisser og en opfattelse af *fællestræk* i form af sprog, baggrund og kulturel referenceramme. Der arbejdes således med to analyseniveauer bestående af hhv. de enkelte soldaters ytringer samt den sociale interaktion. Det skal anskueliggøre, hvad der ligger bag dansk selvopfattelse, og hvordan dette blev bragt i spil.

Forudsætninger for fællesskabsudøvelse

De slesvigske regimente 84, 86 og *RIR 86* var, på nær en enkelt undtagelse i sensommeren 1915, udelukkende indsat på Vestfronten, og det var dermed frontafsnittene i Nordfrankrig og til dels Flandern, der kom til at præge mange nordslesvigske soldaters krigserfaringer. På Østfronten var der ofte, men ikke udelukkende, tale om lidt ældre soldater tilknyttet landstorms- eller landeværnsregimenter, og selvom der også i nogle af disse enheder kunne være større grupper af nordslesvigere, var de dansktalende soldater generelt set mere spredte på den desuden meget mere langstrakte Østfront.¹⁸² Koncentrationen af dansktalende soldater i nogle få enheder kunne derfor have betydning for muligheden for at udøve et dansk fællesskab. Befandt man sig i et af de ovenfor nævnte tre regimente kunne det næsten tages for givet, at man ville være blandt

¹⁸² Christensen 2009, s. 476-77. Om frontforskelle se Sørensen 2005, s. 105-108; Christensen m.fl. 2018, s. 45-61.

andre nordslesvigere. Dermed kunne soldaterne også forholdsvist let danne sociale grupperinger, og som vist i det foregående kapitel kunne dette lade sig gøre både inden for de enkelte kompagnier i en bataljon, men også på tværs af forskellige enheder på et givet frontafsnit. En lignende pointe er, at regimenter med et større antal dansktalende gjorde det muligt for nordslesvigere at danne stærke 'primærgrupper', dvs. små grupper af soldater, typisk 4-10 personer, der havde en tæt daglig kontakt. Der er hermed tale om soldater fra samme deling eller korporalskab (hhv. ca. 80 og ca. 16 mand), og primærgrupper kunne således i sig selv udgøre et nært socialt fællesskab, som i militær henseende kunne styrke en enheds disciplin og udholdenhed i kampsituationer.¹⁸³

Omvendt havde soldater, som befandt sig i et regiment med få eller slet ingen nordslesvigere, ikke samme mulighed. Det påvirkede etableringen af nære sociale forbindelser med andre dansktalende kammerater, og dette var sandsynligvis et vilkår for størstedelen af nordslesvigerne. Dette påpegede Mathias Møller fra Sønderborg i et af årbøgerne for de dansksindedes veteranforening, DSK: "*[...] hvor mange af os har været sammen med Landsmænd og hvor mange af os har i det hele taget i Krigsaarene haft Lejlighed til at tale Modersmaalet? Sikkert de færreste! Indkaldt i Flensborg, uddannet i Mecklenborg og ved Fronten, tildelt et rhinlandsk Regiment, har jeg aldrig været sammen med Landsmænd.*"¹⁸⁴ Møller tjente på både Vest- og Østfronten, og selvom det beskrevne scenarie næppe har været usædvanligt, har det nok været mere karakteristisk for nordslesvigere indsat på krigsskuepladser i Østeuropa eller Balkan. Citatet illustrerer også, hvordan eftertiden tillige har haft tendens til at fremhæve fællesskab mellem netop 'danske' soldater, i dette

¹⁸³ Christensen 2009, s. 153-156. Se også Watson 2008, s. 66 ff; Watson 2011.

¹⁸⁴ DSK-årbog 1943, s. 64.

tilfælde i D.S.K.-regi, men eksempelvis tager Christensen i *Danskere på Vestfronten* også udgangspunkt i netop danskerregimenternes krigserfaringer, som alt andet lige kun udgjorde en (mindre) del af det samlede antal af nordslesvigske krigsdeltagere. Thyge Thygesen kan tages som et eksempel på en dansksindet nordslesviger, der blev mønstret og uddannet i Slesvig, men tildelt et regiment som efter Thygesens eget udsagn i april 1915 kun talte én anden ”*Dansker*” foruden ham selv.¹⁸⁵

For soldater, der i deres enhed stod helt uden dansktalende bekendtskaber, kunne et dansk fællesskab følgelig ikke etableres på baggrund af socialt forbundethed. Dermed blev mere eller mindre tilfældige møder med andre dansktalende ofte en stor oplevelse og i nogle tilfælde noget, som aldrig blev glemt. Var der kun få nordslesvigere i et kompagni eller regiment, kunne sociale grupperinger desuden heller ikke dannes blandt allerede etablerede bekendtskaber eller ligesindede, der delte interesser og værdier m.m., på samme måde som i danskerregimenterne. I så fald måtte generelle egenskaber, såsom modersmålet, den fælles hjemegn samt den abstrakte forestilling om dertilhørende samhørighed danne grundlag for et givet fællesskab. I sådanne tilfælde havde man ganske enkelt ikke noget valg i forhold til sine nordslesvigske kammerater.¹⁸⁶

Ud over hvervningssystemet og antallet af nordslesvigere i de forskellige enheder var netop det danske sprog en anden grundlæggende forudsætning for en eventuel dansk fællesskabsudøvelse. Modersmålet kunne være central for udøvelsen af selvforståelse, idet sproget udgør et fælles udtrykssystem, som på én og samme tid bærer de talendes kulturelle forudsætninger og giver dem en måde at strukturere deres

¹⁸⁵ Thygesen, brev, 26-04-1915.

¹⁸⁶ Se også Christensen 2009, s. 142-43.

omverden, hvilket er af stor betydning for kommunikation, tænkning og andre mentale processer.¹⁸⁷ I et grænseland som Nordslesvig var sprog et tydeligt kendetegn, men i forbindelse med tilhørsforhold skal det behandles med forsigtighed, da modersmål i sig selv ikke var bestemmende for national selvopfattelse. Forståelsen af at tilhøre en bestemt nation var, i modsætning til eksempelvis statsborgerskab, alene et udtryk for det enkelte individs personlige betingelser og valg og således ikke givet på forhånd.¹⁸⁸ Langt størstedelen af de soldater, som blev hvervet fra det, vi i dag kalder Sønderjylland, havde dansk som deres modersmål. Det er dog i denne sammenhæng værd at bemærke, at nordslesvigske skolebørn siden 1889 var blevet undervist stort set udelukkende på tysk. Det betød på den ene side, at langt hovedparten var fortrolige med det tyske sprog, og på den anden side at deres skriftlige danskundskaber var resultat af hjemmeundervisning eller skoleophold i Danmark.¹⁸⁹ I krigshverdagen talte nordslesvigere så vidt muligt dansk sammen, ligesom de som oftest skrev hjem på dansk, men de talte uden nogen modvilje tysk i andre sammenhænge. Til lighed talte personer, der var født og opvokset i den nordlige del af Slesvig, men opfattede sig selv som tyskere, oftest også både tysk og dansk. Sprogbrug udgjorde med andre ord i sig selv ikke nogen klar indikator på sindelag, eksemplificeret ved at Thorvald Dau, som senere blev fremhævet som et eksempel på den danske sønderjyske krigsdeltager. Han skrev hjem til sine forældre på dansk, men i sin dagbog benyttede han sig udelukkende af tysk. Omvendt omtalte f.eks. Peter Østergaard tysk som 'et fremmed sprog'.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Lund 2002, s. 33-34.

¹⁸⁸ Adriansen 1994, s. 11-12.

¹⁸⁹ Schultz Hansen 2009, s. 200-204.

¹⁹⁰ Christensen 2015, s. 20; RA0135, Dau; Christensen 2018, s. 8; Skar 1931, s. 116.

At det danske sprog spillede en rolle for mange nordslesvigeres selvforståelse i sammenhæng med krigsdeltagelsen er blevet fremhævet af både Claus Bundgård Christensen og Martin Bo Nørregård, og det træder også generelt set tydeligt frem i kildematerialet.¹⁹¹ At kunne benytte modersmålet i krigshverdagen havde således stor betydning, og for en soldat som Lorens Jepsen, der kun i begrænset omfang var blandt andre fra hjemregionen, var det helt en fornøjelse, da han under et kort ophold i Lübeck mødte en gruppe yngre soldater fra Haderslev kreds: *"Hvor gør det en ikke godt, saaledes at høre sit kære Modersmaal lyde omkring sig."* Jepsen kom i foråret 1917 i britisk fangenskab og udtrykte i denne forbindelse også glæde ved tilstedeværelsen af fem andre dansktalende i fangelejren i Frankrig. Han blev senere overført til Feltham-lejren i England, som var oprettet specifikt for dansktalende krigsfanger, og han skrev derfor veltilfreds til sin hustru: *"Nu er man blandt Venner og kan tale sit eget Sprog, det er dog noget andet end før."*¹⁹² Tilsvarende fandt Peter Østergaard det ubehageligt, da der under kaserneopholdet i Flensborg i 1914 blev nedlagt forbud mod at tale dansk, hvilket imidlertid ikke stoppede de tilstedeværende nordslesvigerere.¹⁹³ På samme måde kan man finde udtryk for, at modersmålet havde en mærkbar værdi for en række af de øvrige soldater, som her er under behandling, og for eksempelvis Hans Bruun og Mathias Mygind blev sproget desuden kædet sammen med udøvelsen af deres kristne tro.¹⁹⁴

Netop forbud mod at skrive og tale dansk var ligeledes noget som dansksindede soldater ofte reagerede på enten med harme eller

¹⁹¹ Christensen 2009 s. 146 og 287-289; Christensen 2018; Nørregård 2006, s. 120-123.

¹⁹² ADCB – P345, Jepsen, breve, 10-10-1915, 23-09-1917.

¹⁹³ Skar 1931 s. 79.

¹⁹⁴ RA0523, Moos, brev, 14-08-1915; Wemmelund 2000, s. 101 og 106; Kreutzmann 1999 s. 105-108, 102.

uforståenhed,¹⁹⁵ men forholdet til modersmålet kunne også have en mere praktisk årsag, hvis pårørende derhjemme ikke var i stand til at læse tysk, eller hvis soldaten endog selv havde lidt svært ved det tyske sprog, som i Jørgen Friis og Jeppe Østergaards tilfælde.¹⁹⁶

Hvis det at være dansktalende ikke i sig selv var en indikator for nationalt sindelag, udgjorde sproget ikke desto mindre et kendetegn for personer fra den nordlige del af Slesvig, og det kunne dermed også benyttes som en afgrænsende egenskab; det være sig både internt mellem nordslesvigere i regional eller national sammenhæng, eller udadtil over for tyskere. Brugen af det danske sprog kunne dermed være en markør af tilhørsforhold og en egenskab, der gav individer adgang til et fællesskab – forestillet eller konkret socialt. Derfor kunne det også være en kilde til modsætningsforhold, ligesom de midlertidige sprogforbud ofte skabte en følelse af chikane blandt nordslesvigere.¹⁹⁷

Ud over sprog, regimentstilknytning og antallet af nordslesvigere i en enhed var der selvfølgelig også en række andre forudsætninger for nordslesvigsk fællesskabsudøvelse, såsom en fælles regional baggrund, traditioner, værdisæt og historisk selvopfattelse. Det kulturelle indhold kunne udgøre referencepunkter, og soldater kunne dele dette med hinanden og skabe en følelse af genkendelighed og samhørighed. Omvendt er der her tale om indhold, som ikke nødvendigvis i sig selv var definerende.¹⁹⁸ De ovennævnte forudsætninger er her snarere fremhævet, fordi de var betingende for den måde et fællesskab kunne udøves specifikt i krigens kontekst.

¹⁹⁵ Thygesen 2008, s. 13; RA0134, Dau, brev, august 1914.

¹⁹⁶ Wemmelund 2000, s. 106; Christensen 2012, s. 327; Møller, dagbog 16-11-1916; Schultz 1996, s. 40; Skar 1931, s. 25.

¹⁹⁷ Nørregård 2006, s. 120-122.

¹⁹⁸ Barth 1969, s. 14-15. Se i øvrigt Thomsen 2018, s. 29-34.

”vi Danskere”

Ser man bort fra spørgsmålet om nationalt sindelag, har der i historiografien hidtil manglet interesse for de nordslesvigske krigsdeltageres selvopfattelser og fællesskabsudøvelse.¹⁹⁹ Som nævnt indledningsvist i kapitlet, belyser Christensen kort dansk fællesskabsopfattelse, og de forskellige manifesteringer af danskhed, han fremhæver, kan groft opdeles i henholdsvis *social praksis* internt i et konkret eller forestillet fællesskab, og *markering af tilhørsforhold* såvel inden for dette fællesskab som over for udenforstående. Social praksis skal her forstås som samvær, handlinger og gestusser mv., som kunne karakterisere dansksindedes indbyrdes interaktion. Blandt nordslesvigere var markering af et dansk tilhørsforhold selv sagt også udtryk for social praksis, men i mødet med en opfattet ’Anden’ kunne det tillige være talehandlinger eller adfærd, der tydeliggjorde eller understregede et tilhørsforhold. Hertil kommer de forskellige ytringer i kildematerialet, hvoraf man bl.a. kan se udgrænsning af grupperinger, som for aktørerne på den ene eller anden måde blev anset som fremmede, udenforstående eller i modsætning til et fællesskab.

I det følgende skal det undersøges, hvordan dansk selvopfattelse blev praktiseret både indadtil og udadtil, og hvilke forståelser af fællesskab, der kan knyttes til denne identifikation.

Markeringer af dansk tilhørsforhold

Det kan ikke overraske, at dansksindede nordslesvigere, der var nationalpolitisk engagerede, markerede deres danske tilknytning på forskellige vis. Mest iøjnefaldende er vel de mange gruppefotografier,

¹⁹⁹ Jf. forskningsoversigten.

hvori soldater poserede med dansksprogede eller rigsdanske aviser, eller skilte med tekst såsom "*Nordens Sønner*", "*Her tales Dansk*" eller påmalede dannebrogssflag.²⁰⁰ Claus Bundgård Christensen nævner, at det ikke var ualmindeligt, at dansksindede soldater gik med et lille dannebrog under uniformen, men henviser i øvrigt kun til Kresten Andresen som eksempel.²⁰¹ Uanset om dette var et udbredt fænomen eller ej, kan man sagtens finde markører for danskhed i soldaternes krigshverdag, eksempelvis døbte Thyge Thygesen det dækningsrum, han og vennen Marius Iversen i pinsen 1915 havde fået tildelt i en skyttegrav nær Soisson, "*Danely*".²⁰²

Sådanne hverdagsmarkeringer kunne være tydelige for omverdenen, i nogle tilfælde decideret rettet imod den, eller de kunne være vendt indadtil, f.eks. over for andre dansksindede eller de pårørende derhjemme. Uanset hvad går markeringerne i spænd med Michael Billigs argumenter for, at national selvopfattelse er funderet på eller opretholdt gennem hverdagens sociale interaktioner, dagligdagsdetaljer og rutiner.²⁰³ Den måde, som især soldatererindringerne beskriver nordslesvigeres markeringer af danskhed i mødet med civile, kalder Claus Bundgård Christensen at spille 'danskerkortet'. Her er der tale om bevidste markeringer af dansk tilhørsforhold, eksempelvis for at stå på god fod med især franske civile, eller hvis en soldat faldt i fangenskab. Netop franskmænd havde nemlig ofte forståelse for mindretalsforholdet i Nordslesvig på grund af den lignende situation i Alsace-Lorraine.²⁰⁴ På

²⁰⁰ Se også Christensen 2009, s. 148, 292-293; Wemmelund 2000, s. 179, Christensen & Nørregård 2012, s. 30-31.

²⁰¹ Christensen 2009, s. s. 146 og 148.

²⁰² Thygesen 2008, s. 42.

²⁰³ Billig 1995, 78-94.

²⁰⁴ Christensen 2009, s. 146 og s. 297-299.

samme vis blev markeringer i forbindelse med fangenskab kun endnu mere relevante med oprettelsen af særlige fangelejre for dansktalende nordslesvigere i både Frankrig (Aurillac), England (Feltham) og Rusland (Jurjeff-Polskij) i løbet af 1915 og 1916, hvor forholdene og forplejningen generelt set var bedre end i øvrige fangelejre.²⁰⁵

Man kan argumentere for, at der for danskerkortets vedkommende kunne være tale om en instrumentel brug af et dansk tilhørsforhold, hvorved man skal være varsomt med nødvendigvis at tage det som et bevis for dansknational selvforståelse hos en given soldat. Eksempelvis forsøgte hjemmetyskere eller tyske slesvigere i nogle tilfælde også at opnå adgang til de nævnte mindretalslejre. Tilsvarende har en undersøgelse af spanske frivillige i den franske hær vist, at chancen for at forbedre livsbetingelserne ved fronten kunne få spansktalende soldater til aktivt at påberåbe sig vekslende tilhørsforhold. Muligheden for at modtage hjælpepakker fra spanske organisationer på hver side af den nationalpolitiske strid mellem Spanien og Catalonien kunne simpelthen få soldater fra den Iberiske halvø til at abonnere på det tilhørsforhold, som passede på deres materielle behov. Hvis målet var at modtage eksempelvis madvarer, penge eller førstehjælpsgenstande, var det i den forbindelse ligegyldigt om forsendelsen kom fra Madrid eller Barcelona.²⁰⁶

Instrumentalisering af tilhørsforhold skal dog omvendt heller ikke underkende, at nationale markeringer som oftest var tegn på dansk selvforståelse. Dette er soldaterne Mathias Mygind, brødrene Østergaard og naturligvis Kresten Andresen, ikke overraskende bevis på. Således spurgte Mygind eksempelvis åbent sin løjtnant, om ikke kompagniets nordslesvigere måtte synge nogle salmer på dansk under julefejring i

²⁰⁵ Rasmussen 2006, s. 203-222.

²⁰⁶ Ibid.; Esculies & Fiol 2017, s. 1-15.

1914.²⁰⁷ Tilsvarende betegnede Andresen sig selv som dansker i mødet med franske civile, og han stod heller ikke tilbage for at erklære sin danskhed over for sine overordnede. Dette skete ved i hvert fald tre lejligheder under samtaler med hhv. en underofficer, en løjtnant og en oberstløjtnant. Ikke overraskende var Andresen mest bramfri i det første tilfælde, hvor en feldwebel anklagende spurgte til hans sindelag. Andresen genfortalte episoden for sine forældre den 21. december 1914: "*[...] Om jeg var dansk student? Ja! Dansker? Ja! Så var jeg vel irredentist? Hvad han mente med det? – Om jeg vilde, at Slesvig skulde tilbage til Danmark? – Hovedsagen for mig var at bevare min kultur! Ja, hvorfor det, om jeg troede, at dansk kultur var bedre end tysk? – Nej, men det var min mors kultur, og var det så ikke ganske naturligt! – Jo, jo, selvfølgelig!*"²⁰⁸

Andresen kom som allerede nævnt fra en udpræget dansknational familie, hvilket genfortællingen muligvis også bærer præg af. Skal man alligevel tage anekdoten for pålydende, så viser samtalen, hvordan det danske tilhørsforhold i dette tilfælde tilsyneladende blev markeret helt åbent, og at danskheden blev koblet til kultur og slægt. På trods af at Andresen forsvarede sit danske tilhørsforhold, må man omvendt stadig antage, at han muligvis modererede sine udtalelser, idet et dårligt forhold til en overordnet kunne have direkte negativ indflydelse på den enkelte soldats krigshverdag, eksempelvis i forbindelse med tildelingen af tjenesteopgaver eller ved orlovsbevilling.

Derfor var Andresen også mere afdæmpet i mødet med medlemmer af officerskorpset. I slutningen af marts 1915 fik han mulighed for at få en arbejdspost bag frontlinjen, og en af kompagniets løjtnanter spurgte i denne forbindelse til Andresens baggrund. Her svarede han bekræftende

²⁰⁷ Kreutzmann 1999, s. 102.

²⁰⁸ Christensen 2012, s. 85

på spørgsmål om sit danske sindelag og studentereksamen. Da han efterfølgende blev spurgt til, om han ønskede at uddanne sig til preussisk officer, svarede han tilmed prompte nej. En lignende episode fandt sted den 2. juli 1916, hvor Andresen igen blev tilbudt muligheden for at uddanne sig til officer, denne gang af bataljonskommandøren, som ville vide om han var "*dänisch von Gesinnung*". Andresen var i dette tilfælde mindre afvisende og svarede, at han var dansk af sprog, og at der i krigstid jo ikke kendtes til sindelag, samt at det måtte være nok, at han var tysk soldat og havde aflagt faneed.²⁰⁹

I foråret 1915 havde Andresen øjensynligt ikke nogen interesse i en forfremmelse, hvilket han også åbent erklærede over for sin løjtnant. Sammen med tilkendegivelsen af danskhed kunne begge udtalelser ses som nationalpolitiske erklæringer, men ligesom i mødet med feldwebelen understregede han også over for sine forældre i brevet fra juli 1916, at han ikke havde nogen interesse i "*alt det politiske kiv og ævl*", da han blot ønskede at uddanne sig til lærer i det civile liv.²¹⁰ Tydelige markeringer af et dansk tilhørsforhold var der ikke desto mindre tale om, og at Andresen måske åbnede op for muligheden for officersuddannelse i sommeren 1916 kan desuden forklares med krigens udvikling. Netop på dette tidspunkt havde Ententen igangsat den enorme offensiv ved Somme, ligesom de voldsomme kampe ved Verdun havde raset siden februar. Derfor kunne udsigten til at blive sendt på kursus væk fra fronten meget vel være tillokkende, trods Andresen ikke nærede nogen ønsker om militært

²⁰⁹ Christensen 2012, s. 161 og 331. Thorvald Dau tilkendegav sig også som 'dansker' over for en overordnet, men ønskede ikke at diskutere sindelag i den givne situation. Se RA0134, brev, 20-03-1915.

²¹⁰ Christensen 2012, s. 331.

avancement. Et næsten identisk eksempel i et af Peter Østergaards breve fra knap et år tidligere, peger i hvert fald i helt samme retning.²¹¹

I modsætning til eventuel instrumentel udnyttelse af tilhørsforhold må de ovenstående tilfælde være eksempler på, hvordan dansksindede soldater kunne markere deres danske selvforståelse selv i situationer, hvor det måske ikke var til deres egen fordel. Dette kan tages som ret håndfaste tegn på, hvor grundlæggende danskhed kunne være for selvforståelsen på individuelt plan og dermed også for kollektiv fælleskabsopfattelse. I både Peter Østergaard og Andresens møder med en stabsofficer anes dog en forsigtighed, som står tydeligst frem, hvis der sammenlignes med Andresens samtale med feldweblen godt halvandet år tidligere. Over for bataljonskommandøren var markeringen underspillet, hvilket understreger, hvordan identifikationsudøvelsen afhang af situationen. De mere afdæmpede markeringer skal imidlertid her ikke læses som en decideret forhandling eller nedprioritering af den danske selvopfattelse. Nærmere viser dette sandsynligvis blot, hvordan medlemmer af det organiserede danske mindretal i Nordslesvig var bevidste om, hvordan man talte og optrådte foran preussiske myndigheder og autoriteter. For en soldat med mindre bevidsthed omkring tilhørsforhold kunne en lignende situation omvendt sagtens have været en lejlighed til en kontekstbaseret identifikationsforhandling, hvor dansk tilhør kunne tilsidesættes for at opnå advancement eller et ophold væk fra fronten. Forfremmelse i militæret behøvede omvendt ikke at udgøre en fornægtelse af dansknational selvopfattelse, hvilket Thorvald Dau og Hans Lausten-Thomsen er eksempler på. For begges vedkommende var den medfølgende lønstigning dog noget mere tungtvejende end nogen form for stolthed eller prestige.²¹²

²¹¹ Skar 1931, s. 102.

²¹² RA0134, Dau, brev, 11-12-1917; RA 734A/4, Laustens-Thomsen, brev, 02-09-1914.

De åbne, eksplicitte fremhævelser af tilhørshold er imidlertid ikke den type af markering, som oftest træder frem i kildematerialet. Det er derimod forskellige former for selv-definition eller individuel kategorisering, enten i dagbøger eller som en del af det, der bedst kan betegnes som relationspleje i korrespondancen med pårørende. Det har været muligt at finde enten helt entydige eller mere indirekte eksempler på denne form for intern markering hos i hvert fald 14 ud af de 18 personer, som her har været under behandling. I de fleste tilfælde er der tale om eksplicitte sproglige markeringer. Eksempelvis benyttelsen af betegnelsen 'danser' og 'danske' sat i modsætning til 'tyskere', men også direkte formulering af en tilknytning til Danmark, såsom 'vort kære Danmark' eller det at have 'dansk blod i årene'.²¹³ I andre tilfælde beskrives den danske selv-definition kun indirekte, om end stadig tydeligt.²¹⁴ Et brev fra Peter Østergaards hånd, skrevet 24. maj 1915, illustrerer således afgrænsningen mellem dansk og tysk. Her fortælles om pinseprædiken, hvor prædikanten talte om den udfordring, "*det tyske folk*" stod over for. Østergaard bruger i denne sammenhæng ordene "*de*", "*tyskerne*" og "*dem*", hvorved tyske soldater og Tysklands befolkning generelt sættes uden for hans egen udsagnsposition. Den næste sætning i brevet bringer et emneskift, og her ændrer synsvinklen sig til at omfatte alle i enheden uanset etnicitet. Herefter udgør 'vi' og 'de' i første omgang en skillelinje baseret på, hvorvidt en soldat havde været på orlov for nyligt eller ej, men derpå skifter udsagnspositionen igen til at skelne mellem "*danske mænd*" og 'tyskere'.²¹⁵

²¹³ Kreutzmann 1999, s. 40, 95, 118-119; Schultz 1996, s. 21; Skar 1931, s. 83; Thygesen 2008, s.13; RA0523, Moos, breve, 26-01-1915, 28-08-1915; Henningsen 2015, s. 198; RA0383, Kaufmann, brev, 07-08-1914.

²¹⁴ Wemmelund 2000, s. 38; Henningsen 2015, s. 185, 222; Rørdam 1918, s. 33; Thygesen 2008, s. 42.

²¹⁵ Skar 1931 s. 97-98.

De forskellige eksempler, som her er fremhævet, illustrer dels, hvordan markeringer af danskhed i form af sociale interaktionshandlinger kunne præges af konteksten. Dermed kunne tilhørsforholdet betones forskelligt fra situation til situation og rettes udadtil såvel som indadtil over for eksempelvis pårørende. I enkelte tilfælde kan man desuden udlede noget om soldaternes egen forståelse af nationalt tilhørsforhold. Andresens betoning af kultur og slægt er allerede nævnt, og den blev i øvrigt delt af Mikael Steffensen.²¹⁶ På samme måde synes det danske sprog at fremstå som en af danskhedens hjørnesteen ifølge Mathias Mygind. Han gav i den sammenhæng udtryk for, at hans dansktalende, sydslesvigske kammerater *"meget let kunde erobres for Danskheden"*, hvis den dansk-tyske grænse skulle vise sig at blive flyttet i fremtiden.²¹⁷ Et andet eksempel er Jørgen Friis' kommentar til sin kone i et brev fra slutningen af september 1918, hvori han fortalte om et tilfældigt møde med en anden nordslesviger: *"Han havde også i sine unge dage været på højskole i Danmark, så vidste jeg nok, hvad slags han var af."*²¹⁸ Begge eksempler tyder på en opfattelse af nationalt tilhør som noget, der dels kunne påvirkes eller vækkes og dels kunne 'udføres' og betones på forskellige vis.

Dette viser en fællesskabsforståelse i samtiden, hvor tilhørsforholdet på den ene side var et spørgsmål om enten/eller på baggrund af herkomst, men på den anden side også en påvirkelig størrelse, som dels kunne gradbøjes og dels bestemmes igennem de værdier, traditioner og livsformer, som blev knyttet hertil, men også sociale relationer.²¹⁹ Friis' bemærkning er særlig interessant, idet den netop antyder en differentiering i hans syn på andre nordslesvigere. Højskoleopholdet var

²¹⁶ Rørdam 1918, f.eks. s. 58.

²¹⁷ Kreutzmann 1999, s. 103.

²¹⁸ Schultz 1996, s. 179.

²¹⁹ Jf. Adriansen 1992, s. 42; Kreutzmann 1999, s. 142.

en tydelig markør af et bevidst dansk sindelag, hvilket Friis tydeligvis bifaldt. På denne måde kunne Friis identificere et andet medlem af det, han opfattede som det danske fællesskab. Omvendt kan man også finde eksempler på, at mindre bevidste dansksindede sprogligt tog afstand fra nationalpolitisk observante nordslesvigere, men dette skal der vendes tilbage til i et følgende afsnit.

Jørgen Friis' bemærkning tyder på et spektrum af muligheder for udøvelsen af danskhed i Nordslesvig, hvilket også åbner op for en nuancering af vores forståelse af sindetlagets betydning i forbindelse med krigsdeltagelsen. Omvendt kan man, som nævnt, sagtens finde kildecitater, der illustrerer kernen i den traditionelle danske narrativ: Kun få dage inde i krigen skrev Mathias Mygind eksempelvis fra garnisonen i Haderslev, at han havde ondt af de mange danske nordslesvigere, som "*maa kæmpe ved Fjendernes Side, uden at have noget at kæmpe for*". På samme tid skrev Hans Moos, at han til enhver tid ville opfylde sin pligt som soldat, "*men ingen kan forlange at jeg skal være glad for tyske sejre*", og Mikael Steffensen anså i samme tråd de faldne nordslesvigere som ofre "*for en fremmed Sag*". Jørgen Friis gav i breve til hustruen Inger i juli 1916 også indirekte udtryk for håb om tysk nederlag i krigen, og at dette ville være "*et godt udfald for os*".²²⁰ Fælles for disse er, at de alle var repræsentanter for gårdmandsstanden, alle havde været på skoleophold i Danmark og alle var tydeligt bevidste om et dansknationalt tilhørsforhold. Dermed var deres forståelse af danskhed i relation til krigen i og for sig også kun illustrativ for den ene ende af sindelagskontinuummet.

I et mere generelt perspektiv er det også interessant, at det behandlede materiale indeholder adskillige eksempler på dansk selvopfattelse, som

²²⁰ Kreutzmann 1999, s. 28; RA0523, Moos, brev, 04-08-1914; Rørdam 1918, s.34; ADCB – P345, Jepsen, brev fra Boy Jessen, 12-01-1915; Schultz 1996, s. 51.

dog sjældent knyttes direkte til Rigsdanmark, ligesom man heller ikke finder udtryk for en opfattelse af et fællesskab for *alle danskere*. Der findes naturligvis eksempler, hvor krigsdeltagere i forskellige sammenhænge refererede til Danmark. Her er der til gengæld ofte tale om et sammenligningsgrundlag, et minde om et ophold i landet eller tilfælde, hvor Danmarks stilling i krigen blev overvejet.²²¹ Der kan være flere grunde til et evt. fravær af tydelige markeringer af danskhed. Overvejelser om militærmyndighedernes censur kunne selvfølgelig spille ind, men det er ligeledes tænkeligt, at der ikke nødvendigvis var et behov for selv- eller genbekræftelse af tilhørsforholdet. I tråd med Merete Bo Thomsens behandling af dansksindede sydslesvigere i en civil sammenhæng, er det også muligt, at nordslesvigske krigsdeltagere i nogle tilfælde undlod tydelig markering af dansk sindelag af hensyn til både den tyske militærkontekst og en eventuelt udsat mindretalsposition.²²²

Mere eller mindre tydelige udtryk for danskhed kan også aflæses af den relationspleje, brevkorrespondancerne udførte mellem soldat og pårørende. Blandt dansksindede, der var engagerede i den nationalpolitiske kamp, var der konsensus om at udføre den tyske militærpligt, men tjenesten var samtidigt ofte forbundet med modvilje og vægring ved at tage del i tysk militarisme.²²³ Derfor følte nogle soldater måske også behov for at bekræfte over for deres pårørende, at de trods militærtjenesten stadig var af samme danske sind som før krigen. Som nævnt i det foregående kapitel, var det mere sjældent, at kammeratskab til tyskere blev udførligt beskrevet i soldaternes breve. Dette kan naturligvis forklares med en eventuel mangel på tætte relationer, men for soldater

²²¹ Wemmelund 2000, s. 52; Henningsen 2015, s. 187; RA0448, Lassen, brev, 05-10-1915.

²²² Thomsen 2018, s. 285.

²²³ Kreutzmann 1999, s. 40, 70, 163. Spørgsmålet om pligt skal behandles nærmere i kapitel 7.

som f.eks. Thorvald Dau, der i flere perioder under krigen ikke var blandt andre nordslesvigere, virker dette usandsynligt. Ligeledes er det iøjnefaldende, hvordan Hans Moos eksempelvis fremhævede nordslesvigske kammerater, især vennen Nikolaj Kræmer, men omvendt ikke nævnte tyske kammerater ved navn, end ikke *"gode kammerater"*, han delte kvarter med.²²⁴ Tilsvarende understregede han over for sin søster i starten af krigen, at en kammerat ved navn Piepgras, fra Tønder, kunne tale, læse, men ikke skrive dansk – sandsynligvis fordi han på dette tidspunkt ikke været klar over kammeratens sindelag, og at der i Tønder var et flertal af tysksindede. Moos undskyldte også ligefrem for, at det første postkort, han sendte til familien, efter han var sendt i felten, var skrevet på tysk.²²⁵ I samme tråd kan det nævnes, at Kresten Andresen og Jørgen Friis begge gerne understregede, hvor få skud de havde affyret og i øvrigt ikke skød for at ramme fjenden.²²⁶ Der er ingen grund til at tvivle på dette, som nok var et reelt udtryk for deres adfærd i felten, hvilket skal behandles nærmere i kapitel 6. Det kan dog samtidig også læses som en forsikring til de pårørende om, at krigen ikke har ændret deres karakterer, værdier eller overbevisninger. Peter Østergaard beskrev således også i et brev fra marts 1915, hvordan han havde deltaget i en patrulje i ingenmandsland. Dette havde tydeligvis været en spændende oplevelse, og der er heller intet i beskrivelsen, der antyder, at han fandt den ubehagelig. Alligevel sluttede han brevet med at understrege: *"Sådanne ture er selvfølgelig ikke frivillig fra min side."*²²⁷

Disse eksempler kan tolkes som forsøg på at berolige de pårørende, i forhold til at krigen ikke havde forandret dem i hverken krigerisk eller

²²⁴ RA0523, Moos, brev, 10-03-1916.

²²⁵ Ibid. 02-10-1914, 04-08-1914; Hansen 2009, s. 255-56.

²²⁶ Christensen 2012, s. 113; Schultz 1998, s. 69.

²²⁷ Skar 1931, s. 97.

tyskpatriotisk retning. De klareste eksempler på dette findes hos Thorvald Dau, som for sine forældre beskrev, hvordan man som soldat var nødt til at føje sig, men han understregede også, at han aldrig havde "[...] *tiet stille, naar det gjaldt det jeg havde kært og levet og kæmpet efter Evne for.*" Senere i samme brev slog han desuden fast, at krigen tvang ham til mangt og meget: "*men naar jeg først kommer Hjem og Freden atter har holdt sit Indtog, saa kan I være sikker paa, at jeg kommer som den samme selv om jeg sommetider har skrevet noget I ikke har forstaaet eller syntes om.*"²²⁸

Fra afhandlingens teoretiske standpunkt virker det sandsynligt, at eksplicite markeringer af danskhed ved fronten i mange tilfælde må have været mindre meningsgivende i sammenligning med den civile dagligdag før krigen. Krigshverdagen og -erfaringerne var netop også et nordslesvigsk anliggende, hvorved danskhed oftest optræder i en regional sammenhæng eller variant. På den ene side lader det i hvert fald til, at danskhed i det undersøgte materiale i højere grad blev udtrykt som praksis, hvilket skal behandles i det følgende afsnit. Alligevel indikerer eksempler på relationspleje mellem soldat og pårørende på den anden side, at dansk selvopfattelse var tilstede lige under overfladen, eksemplificeret ved Hans Moos' formaning til sin familie om, at et brev, hvis indhold var kritisk over for de tyske myndigheder, nok ikke skulle vises til andre og slet ikke genfortælles uden for familien.²²⁹ På samme vis demonstrerer etablering og vedligeholdelse af social forbundethed med al tydelighed dansk selvopfattelse. Forståelser af nationalt tilhørsforhold og udøvelsen af fællesskab kan nemlig ikke illustreres gennem soldaternes markeringer af danskhed alene, og i de følgende afsnit skal selve

²²⁸ RA0134, Dau, brev, 02-04-1915.

²²⁹ RA0523, Moos, brev, 12-12-1915.

udfoldelsen undersøges for netop at give et klarere billede af kollektiv identifikation som social praksis.

Social udøvelse af danskhed

Fællesskab kræver et indhold. Noget, der kan samle og skabe genkendelighed, men det er ikke det væsentligste. Fællesskab afkræver nemlig også social udøvelse. Samhørighed, lige meget hvor bredt favnende og forestillet, skal i sidste ende kunne knyttes til sociale relationer, interaktion og handlinger for at være meningsgivende. I det følgende skal fokus rettes på den måde, de udvalgte aktører konkret kunne udøve sociale fællesskaber, der blev italesat som dansk og knyttet til dertilhørende kendetegn, egenskaber og værdier.

Krigsudbruddet og udformningen af fællesskab

I byer som Haderslev, Sønderborg og Flensborg udgjorde dansktalende i krigens første måneder ofte også hovedparten af mandskabet på kasernerne. Det var her, de første relationelle bånd blev knyttet.²³⁰ Kammerater og bekendte forsøgte også at komme i de samme mindre enheder og undgå overflytning til øvrige regimenter, inden mandstransporter drog mod fronten. Denne positioneringsproces fortsatte især for erstatningsmandskabets vedkommende. Når nyuddannede rekrutter ankom til fronten, måtte de igen forsøge at komme i gruppe med eller skabe kontakt til bekendte, andre dansksindede eller blot øvrige nordslesvigere.²³¹ I det følgende skal det afdækkes, hvordan

²³⁰ Se f.eks. Kreutzmann 1999, s. 53-55.

²³¹ Christensen 2009, s. 140-42.

etableringen og udøvelsen af dansk fællesskab tog sig ud i tiden omkring krigsudbruddet og de enkelte soldaters første måneder i tjenesten.

Ser vi først på Peter Østergaard, så var han fra august til december 1914 omgivet af andre dansktalende og flere bekendte i garnisonen, ligesom han kunne opretholde kontakten til sin ven, Mikael Steffensen, indtil denne blev sendt til fronten i november 1914. Soldaterne var i mange tilfælde indkvarteret privat, og her kunne grupper af bekendte mødes, f.eks. til salmesang som tilfældet var for en mindre gruppe samlet om Østergaard og Steffensen. Denne fællesskabsetablering fortsatte eller startede forfra, når soldaterne ankom til fronten. Den 14. december 1914, da Peter Østergaard netop var ankommet til Frankrig, kunne han i sit første brev fra felten tilfreds meddele sin familie, at han i sin indkvartering var kommet i godt selskab: *"Her er vi 5 mand, alle danskere, så vi har det jo helt rart [...] – Der kom nu en til, som gerne vilde bo sammen med os, vi er så 6 [...] Halvdelen ved kompagniet er dansktalende. Det er jo helt hjemligt."*²³²

Af Peter Østergaards første tid ved fronten kan man se, hvordan det havde en klar værdi at være blandt andre dansksindede, men der er desuden andre interessante aspekter ved det nævnte brev: Dels lader det til, at ordet 'os' ud fra sammenhængen betyder 'os danskere'. Dels kan citatet læses, som om Østergaard skelnede mellem 'danskere' og 'dansktalende', hvilket kan pege i retning af bevidstheden om, at ikke alle *dansktalende* var *dansksindede*. Disse to aspekter kan tolkes som en form for differentiering blandt nordslesvigere, hvor individer med en dansk nationalpolitisk selvopfattelse søgte hinanden. Det kan ligeledes ses som et udtryk for, at sociale relationer blev prioriteret højt, når soldater forsøgte at finde sig tilrette i en enhed. Dette tydeliggøres ved det faktum, at den ikke nærmere omtalte sjette nordslesviger tilsyneladende opsøgte netop Østergaards

²³² Skar 1931, s. 83-84.

gruppe i et kompagni med en høj koncentration af nordslesvigere. Under alle omstændigheder var det positivt for Østergaard, at så mange i kompagniet var fra den hjemlige landsdel og delte hans modersmål. Dette kan være en indikation på, at forbindelser og fællesskabsforståelser blev tillagt varierende grad af betydning: Relationelle bånd havde konkret personlig betydning og blev dermed vægtet højt, men samtidigt kunne sådanne relationer også være en del af en bredere forståelse af fællesskab, bundet op på eksempelvis sprog, sindelag og hjemstavn.

I en tidligere passage i det ovennævnte brev fortalte Peter Østergaard desuden om kompagniets tab, hvorefter han nævnte, at "*nogle tyskere*" fra et andet kompagni havde kastet håndgranater i de franske skyttegrave. Franskmændene kvitterede med artilleribeskydning, og mandskabet havde tre døde og to sårede til følge. Her er det værd at bemærke, at disse 'tyskere' tilsyneladende afgrænses i Østergaards beskrivelse af episoden – på sin vis på lige fod med 'franskmænd'. Betydningen af denne sproglige markering står ganske vist ikke klart, men det er svært ikke at tolke det som en implicit distancering: De nævnte tyskere blev antageligvis ikke regnet som en del af det fællesskab, han selv indgik i og efterfølgende skitserede i brevet. Dog behøver afgrænsningen ikke udelukkende at bero på etnicitet. Det kan også være udtryk for, at der var tale om soldater fra et andet kompagni, som af den grund stod uden for et konkret fællesskab inden for den enkelte mandskabsenhed.

Et andet eksempel på, hvordan sociale relationer og hverdagspraksis kunne spille sammen, var det faktum, at der slet og ret kunne byttes pladser i skyttegravens beboelsesrum. Den 26. december 1914 skrev Peter Østergaard igen hjem og fortalte, hvordan han og kammeraten Ramus Nissen havde fået endnu en nordslesvigsk bofælle i deres dækningsrum: "*Foruden R. N. bor her Jørgen Lenger fra N. Smedeby. Han kom først i går. Før var der en tysker. De byttede, og førnævnte måtte give en*

halv pølse i bytte."²³³ Nordslesvigere søgte altså ikke bare hinandens selskab i perioder uden tjeneste, hvor sociale relationer kunne plejes. I dette tilfælde var den nævnte soldat simpelthen villig til at betale for at komme til at bo sammen med bekendte eller kammerater, han kom godt overens med og delte konkrete karaktertræk med, i dette tilfælde sprog og herkomst. Noget lignende kunne givetvis finde sted, uden at det nødvendigvis involverede sindelag eller mindretalstilknytning, men her ser man tydeligt betydningen af relationelle forbindelser. Nordslesvigere grupperede sig sammen rent praktisk, og det er nærliggende at antage, at de tre nordslesvigere i dette tilfælde ønskede at dele beboelsesrum pga. et allerede etableret bekendtskab samt fælles sprog og hjemregion, men det er heller ikke utænkeligt, at de følte sig tilknyttet et større forestillet dansk fællesskab med tanke på, at det specifikt var "en tysker", der blev 'købt ud'.

Under alle omstændigheder viser Peter Østergaards breve, hvordan sammenhold og socialt samvær iblandt en afgrænset gruppe af nordslesvigere øjensynligt blev regelmæssigt vedligeholdt. Denne gruppe talte flere individer end det ovenfor nævnte sammenhold mellem de 5-7 personer, der delte opholdsrum i skyttegraven. Dette fremgår af et brev, Østergaard skrev til sin yngre søster den 23. februar 1915, hvori han beskrev indkvarteringen i landsbyen Cuy: "*Her har vi vore sammenkomster, og jeg kunde rigtigt ønske, at du kunde være her i aften, da kommer "familien" igen. Vi taler da om alt [...]*".²³⁴ Citatet antyder, hvor tæt relationen mellem soldater kunne blive, idet Peter Østergaard tillader sig at bruge betegnelsen 'familien' om sine nordslesvigske kammerater – om end i anførselstegn. Den sociale praksis fremgår også af brevet, hvor det igen er salmesang og samtale, der fremhæves. Dette skyldes, at den kristne

²³³ Skar 1931, s. 86.

²³⁴ Ibid. s. 93.

tro blandt nogle slesvigske soldater var en vigtig del af den personlige selvforståelse. Peter Østergaard, Mikael Steffensen, Mathias Mygind, Hans Bruun er i hvert fald alle eksempler på krigsdeltagere, for hvem troen spillede en væsentlig rolle. Om alle i kredsen om Peter Østergaard delte vægtning af religion, er svært at vurdere, men Lausten-Thomsen noterede sig gruppens hang til salmesang og karakteriserede dem i et brev til sin kone som stærkt religiøse.²³⁵ Uanset hvad var det i hvert fald tydeligvis i dette forrum, at Østergaard i soldatertilværelsen følte han hørte til.

Et andet eksempel på dette konkrete fællesskab findes i et brev fra den 3. august 1915, hvori Peter Østergaard fortalte, at ét-års-dagen for krigens udbrud blev fejret med en steg, og at den *"kom 6-7 nordslesvigere tilgode i stedet for en officer trykkede ikke stemningen"*. Her ses en afgrænsning mellem på den ene side 'nordslesvigere' sat over for 'en officer' på den anden. Det centrale var dog sammenholdet blandt nordslesvigerne, og det fortælles videre, at Østergaard og Jørgen Lenger måtte på vagt kort efter måltidet, netop da kaffen skulle serveres: *"[...] vi fik hver et bæger kaffe ud med et stykke sukker. Vi klinkede og drak på, at det nye år måtte blive kort, og at det måtte forundes os at samles hjemme under fredelige forhold."* Herefter tog de ud til den fælles kammerat, Rasmus Nissen; *"[...] der var på lyttepatrulje ude i trådforhugningen, for at han kunde smage den brune drik og „klinke" med."*²³⁶

Eksemplerne viser, hvordan en bestemt gruppe af nordslesvigere med sociale handlinger opretholdte og bekræftede et fællesskab, som synes at være knyttet op på konkrete fællestræk: Det danske sprog, dansk tilhørsforhold, den kristne tro og et fælles regionalt erfaringsgrundlag. Ved at få tilsendt læsestof kunne soldater også fastholde en tilknytning til deres

²³⁵ RA 734A/4, Lausten-Thomsen, brev, 07-04-1915.

²³⁶ Skar 1931, s. 101.

civile baggrund samt de forskellige former for fællesskaber fra før krigens udbrud, der knyttede sig hertil. Peter Østergaard modtog f.eks. frimenighedsbladet *Den Nordslesvigske Kirkesag*, det indremissionske blad *Sædekornet* og det rigsdanske *Søndagsbladet*, som blev leveret af Aabenraa-avisen, *Hejmdal*.²³⁷ Under sin tid ved fronten forsøgte han herudover at holde sig orienteret om andre enheder med et større antal nordslesvigske soldater.

Tilsvarende holdt Hans Moos, som tilhørte 9. Reserve-Jägerbataillon, sig også løbende opdateret med *RIR 86s* gøren og laden og viderebragte informationer om regimentet til sin familie. I oktober 1915 skrev han således: "*Første bataillon 86ser er kommet til Lorrettehøjen. De stakler! [...] Det gør mig så ondt for de gode venner jeg har der, Jørgen Brag, Peter Østergaard og flere.*"²³⁸ Som allerede nævnt havde *RIR 86* i modsætning til Moos' jægerbataljon et relativt højt antal dansktalende, men husede altså også den specifikke gruppe af nordslesvigere, som også han havde forbindelse til. I denne sammenhæng lader det i øvrigt til, at Moos og kammeraten Nikolaj Kræmer i højere grad opsøgte kammeraterne i *RIR 86* end omvendt, hvilket sandsynligvis skyldtes, at koncentrationen af dansktalende var højere her. Men omvendt benyttede de to eksempelvis også arbejdstjeneste i en by bag fronten til at opsøge en enkelt bekendt fra Kræmers hjemegn, ligesom Hans Moos ved minimum én lejlighed blev opsøgt af en omgangsfælle hjemmefra.²³⁹

For Mathias Mygind, Jeppe Østergaard og Hans Bruun, der alle var indsat udelukkende på Østfronten, prægede antallet af dansktalende i deres respektive enheder også udøvelsen af socialt fællesskab, men for de to

²³⁷ Ibid. s. 93. Se også RA0523, Moos, breve, 13-02-1915, 14-04-1915, 20-09-1915.

²³⁸ RA0523, Moos, brev, 07-10-1915. Se også 15-05-1915, 08-06-1915.

²³⁹ Ibid. 13-02-1915; 14-04-1915; 20-09-1915; 31-03-1915; 09-06-1915.

førstnævnte fordi der i deres respektive kompagnier kun var et begrænset antal. Alle tre forsøgte de, som vist ovenfor, også at holde sig orienteret om andre nordslesvigere og søgte et fællesskab med disse i det omfang, det var muligt. Efter afsendelse til fronten måtte det for Jeppe Østergaards vedkommende blive ved enkeltpersoner, og han udtrykte ligeledes beklagelse, når han periodevis ikke havde mulighed for at være sammen med andre fra Nordslesvig. For Hans Bruun var situationen anderledes. I sin levnedsbeskrivelse fra 1949 skrev han, at den landstormsbatallion, han tilhørte, "*overvejende bestod af dansktalende nordslesvigere*", men i modsætning til f.eks. Peter Østergaards breve, træder dette ikke tydeligt frem i Bruuns samtidige nedfældninger. Til gengæld lader det til, at han indgik i en mindre nordslesvigsk gruppe, som lagde vægt på et dansk-kristent fællesskab.²⁴⁰

Det var også af stor betydning for Mathias Mygind ikke bare at være blandt dansktalende, men også nationalt bevidste og ikke mindst kristne personer. Til hans store ærgrelse medførte en ny inddeling af mandskabet i kompagniet den 1. december 1914, at hans nærmeste kammerater blev placeret i andre delinger. Mygind var stadig blandt nordslesvigere samt en gruppe dansktalende sydslesvigere, og han beholdt også én enkelt af sine nære bekendtskaber: "*Men ellers er nu alle de Kammerater med hvem jeg kunde dele noget af det bedste med i Samtale og godt Samvær, de er nu alle borte. Saa taget paa den Maade staar jeg nu meget ene.*"²⁴¹ På den ene side var det mere abstrakte fællesskab, som byggede på et fælles sprog og en fælles hjemstavn, således tilstrækkeligt til, at nordslesvigere søgte sammen i de mindre enheder. På den anden kunne en sådan forestillet fællesskabsfølelse forståeligt nok ikke måle sig med de mere nære

²⁴⁰ Skar 1931, s. 39-70; Wemmelund 2000, s. 197, 38, 55-56, 72-73.

²⁴¹ Kreutzmann 1999, s. 82.

relationer mellem enkeltpersoner i mindre grupper. Dette antyder tilstedeværelsen af en form for niveauinddelt forståelse af indbyrdes fællesskab blandt nordslesvigske soldater. Dette ses tillige hos Mygind, der som nævnt også specifikt søgte andre ligesindede nordslesvigere, med hvem han kunne drøfte nationale og religiøse spørgsmål. Med andre ord var tilstedeværelsen af andre dansktalende såvel som dansksindede i både hans korporalskab, deling og kompagni ikke det vigtigste. Størst betydning havde de nære sociale relationer, hvor der var enighed om kristne værdier og national overbevisning. Derfor betød det også meget for Mygind, at han blev inviteret til at fejre juleaften 1914 sammen med tre ligesindede kammerater fra et andet kompagni, men muligheden for et forestående russisk angreb forpurrede dette. I stedet håbede Mygind på, "*at vi Danskere her ved Kompagniet kan faa Held til at samles.*"²⁴² Af sammenhængen fremgår altså en skelnen mellem de nære kammerater og "vi Danskere", som givetvis udsprang af prioritering eller i hvert fald niveauforskelle i Myginds fællesskabsforståelse i praksis.

Peter Østergaard, Andresen og Moos' breve og dagbøger viser, hvordan et afgrænset dansk fællesskab blev udøvet i krigens hverdag. Deres beretninger illustrerer, hvordan ligesindede nordslesvigere søgte sammen i skyttegravens opholdsrum og mødtes til sociale sammenkomster, når de var indkvarteret bag frontlinjerne. I denne forbindelse må det dog nævnes, at dette konkrete fællesskab muligvis var mere enestående end repræsentativt i et bredt nordslesvigsk perspektiv. Det byggede i hvert fald delvist på forudgående bekendtskab, og det synes at være samlet om fælles værdier og interesser. Det var med al sandsynlighed en gruppering, der socialt havde afgrænset sig selv fra øvrige nordslesvigere i regimentets

²⁴² Ibid. s. 95.

kompagnier. De var dermed en kreds af ligesindede blandt et større opbud af nordslesvigere, og som vist i det foregående kapitel rakte relationerne desuden ud over det enkelte regiment. Fællesskabet, som Andresen, Østergaard og Moos indgik i, og som desuden kan udvides til Lausten-Thomsen samt indirekte til Mikael Steffensen og Jeppe Østergaard, var derfor måske unik, men til gengæld tyder det ikke på, at gruppens sociale praksis var atypisk. Blandt alle afhandlingens aktører var det mere eller mindre almindeligt at opsøge og holde sig orienteret om landsmænds gøren og laden både på et overordnet gruppe- og et konkret individniveau. At mødes på tomandshånd eller i små grupperinger, spise og synge sammen var også et helt almindeligt socialt fænomen, i hvert fald blandt nordslesvigere i de slesvigske regimente.²⁴³ Et tilsvarende billede ses blandt soldater på Østfronten, i det omfang antallet af nordslesvigere i enhederne gjorde det praktisk muligt for dem. Også her udgjorde det danske sprog, herkomst, danske salmer og sang samt ikke mindst religion vigtige elementer i en forståelse og udøvelse af et dansk fællesskab. I denne sammenhæng udgør særligt julen et godt eksempel på udkrystallisering af danskhed specifikt og sandsynligvis også civil selvforståelse generelt. Påske og især julen var højtider, som mange nordslesvigske krigsdeltagere skattede højt, og afsavnet til familie og hjemstavn følte her ofte endnu stærkere. Mygind skrev i sin dagbog 2. juledag 1914: "*Julen er som ingen anden af vore Højtider en Hjemmets Fest*", og Kresten Andresen kaldte i december 1915 julen for "*vor største og dejligste fest*".²⁴⁴ Betydningen af de sociale forbindelser til andre nordslesvigere i krigshverdagen viste sig derfor også hyppigt på denne tid på året, og i de næste to underafsnit skal

²⁴³ Christensen 2009, s. 146-49.

²⁴⁴ Kreutzmann 1999, s. 100; Christensen 2012, s. 271.

netop julen benyttes som prisme til undersøgelsen af dansk identifikation i krigshverdagen.

Forbundethed og fællestræk

I juledagene samlede soldaterne sig i flere tilfælde om traditioner og salmesang. Herved kunne sociale fællesskaber bekræftes og vedligeholdes, og det er derfor relevant at se nærmere på identifikationsudøvelsen under netop denne højtid. Afgrænsning af udenforstående kunne også blive tydeligere, idet julefejring er blandt tyske soldater for dansksindede i nogle tilfælde fremstod som anderledes eller direkte stødende. Hermed kan julen siges at have udgjort en slags platform for og udløser af identifikationshandlinger.

Sammenholdet i denne gruppe af dansksindede, hvor Peter Østergaard, Jørgen Brag og Kresten Andresen var omdrejningspunktet, blev som vist ikke kun praktiseret ved højtider. Julen fungerede imidlertid som en særlig anledning, hvor fællesskabet kunne bekræftes, udvides og udøves igennem traditioner forbundet med hjemegnen, men her byggede samværet også på helt grundlæggende nordslesvigske fællestræk, såsom det danske sprog og danske juletraditioner, hvilket kan pege i retning af en overordnet gruppefølelse, der gik forud for krigen.

Et sigende eksempel på betydningen af socialt samvær i juletiden er derfor netop Peter Østergaards brev til familien 2. juledag 1914. Heri fremgår det, at 16 nordslesvigere, heriblandt Kresten Andresen, lille juleaften var samlet til en sammenkomst bag frontlinjen i den franske landsby Cuy. Ved denne lejlighed blev der sunget danske salmer og juleevangeliet blev læst højt, og i brevet hilste Peter Østergaard desuden sine pårørende fra specifikt Jørgen Brag og Peter Jensen, som familien må have kendt fra før krigen – et vidnesbyrd om, hvordan allerede etablerede sociale relationer

kunne holdes ved lige efter ankomsten til fronten. De tre nævnte soldater kom desuden forbi igen juleaftensdag og ønskede en glædelig jul til nordslesvigerne i Østergaards kompagni.²⁴⁵

Medlemmer fra denne gruppe var samlet igen den 28. december, og igen den 9. januar, i anledning af at bataljonen midlertidigt skulle overføres til et andet frontafsnit.²⁴⁶ Endnu engang blev sammenholdet udøvet gennem samtale og sang, og fællesskabet bekræftes ved delingen af madvarer. Gruppen holdt regelmæssig kontakten og sammenholdet ved lige, og det var på ingen måde usædvanligt, at de enkelte soldater indbyrdes besøgte hinanden, når enhederne var trukket ud af de forreste linjer. Derfor bemærkede Kresten Andresen ikke selv den ovennævnte komsammen i januar 1915, hverken i sine breve eller i dagbogen. På samme måde kan man i Andresens breve læse, at han på helligtrekonger 1915 fik uventet besøg af Hans Moos, hvilket denne omvendt heller ikke nævnte i sine breve.²⁴⁷ Gruppen plejede altså omgang med hinanden så regelmæssigt, at det ikke altid blev nævnt i brevene til hjemmene.

Netop Hans Moos fejrede julen 1914 i skyttegraven sammen med vennen Nikolaj Kræmer. I et dækningsrum pyntede de et bord med grangrene og fotografier, læste juleevangeliet højt og "[...] *bekendte så troen og bad Fadervor, mens tårerne trillede ned ad kinderne.*" På den måde fandt de julefreden, og brevet slutter med en hilsen skrevet af Kræmer til Moos' familie, ligesom et brev fra nytårsdag 1915 viser, hvordan de to kammeraters venskab forplantede sig videre til deres respektive familier.²⁴⁸

²⁴⁵ Skar 1931 s. 85, 87.

²⁴⁶ RA0521, Moos, 28-12-1914; Skar 1931, s. 89.

²⁴⁷ Christensen 2012, s. 101. Se også RA0734A/4, Lausten-Thomsen, brev, 24-03-1915.

²⁴⁸ RA523, Moos, breve, 24-12-1914, 01-01-1915; DSK-Årbogen 1951, s. 45-46.

Vendes blikket mod Østfronten befandt Mathias Myginds landeværnsregiment sig i Østpreussen i december 1914. Mygind havde som nævnt forgæves håbet på at fejre højtiden sammen med tre venner fra et andet kompagni, men måtte i stedet opholde sig i skyttegravene, hvor en øget besætning gjorde pladsen trang i dækningsrummene. Hermed blev mandskaberne blandet og Mygind tilbragte juleaften sammen med en underofficer, han stod på god fod med, en række dansktalende sydslesvigere og to nordslesvigske kammerater.²⁴⁹ At de alle på nær én forstod dansk, udnyttede Mygind, og han tog initiativ til oplæsning og salmesang. Det var for ham klart at foretrække, at julen i det mindste blev tilbragt med dansktalende fæller. Sydslesvigerne kunne imidlertid ikke tage del i højtlæsningen, da de ikke kunne dansk skriftsprog, men de ville gerne høre med, og én kunne også synge med på en salme. Herefter tog Mygind fat på en tekst af en dansk valgmenighedspræst, *"men da faldt Sydslesvigerne i Søvn og snorkede før vi kom til Ende af Stykket. [...] de fremførte Tanker og Højtlæsningen i det hele taget var dem nok noget fremmed og nyt, saa man kan forstaa at det gik over deres Fatteevne."*²⁵⁰

Mygind havde været i korporalskab med sydslesvigerne siden starten af oktober, før regimentet drog i felten, og dengang fortalte han i et brev, at de kom *"nede fra Sproggrænsen"* og var *"ordenlige og flinke folk, men uden Interesser."* I forhold til sidstnævnte hentydede Mygind hermed både til det nationale spørgsmål og til religion, men han synes at have haft et godt forhold til dem.²⁵¹ Alligevel viser den første krigsjul, at selvom fælles sprog og en fælles slesvigsk baggrund på den ene side var en samlende mekanisme, var det på den anden side ikke tilstrækkeligt til dannelsen af gruppefølelse. Dette peger igen i retning af niveauforskelle i

²⁴⁹ Kreutzmann 1999, s. 100.

²⁵⁰ Ibid. s. 101.

²⁵¹ Ibid. s. 41-42, 82, 103.

fællesskabsopfattelserne, hvor dansk modersmål i sig selv kan siges at have udgjort en lav fællesnævner. Herudover kunne nordslesvigsk herkomst, dansk sindelag, tro og eventuelt nationalpolitisk observans alt sammen være med til at øge samlingskraften, og Mygind følte sig i det hele taget mere forbundet med "*Danskere*", der delte hans religiøsitet.²⁵²

Overordnet set kunne fællestræk have en samlende virkning, og det fremgår tydeligt i materialet, hvordan relationelle forbindelser blev vedligeholdt og bekræftet i forbindelse med julen – og var en soldats bekendtskaber så langt væk, at han ikke kunne opsøge dem, kunne der altid skrives postkort.²⁵³ Det var af stor betydning at være sammen med ikke bare andre nordslesvigere, men venner eller ligesindede, som delte traditioner og eventuelt også den kristne betoning af julen. Hermed fremstår højtiden som en ramme for dansk identifikation i det behandlede kildemateriale.

Modsætninger

Julen kunne til gengæld også give anledning til at udpege modsætningsforhold. Dansksindede soldater havde i reglen ikke meget tilovers for den måde, hvorpå højtiden i mange tilfælde blev fejret i den tyske hær. Ved de officielle julearrangementer bag fronten blev der ofte uddelt øl og rom til mandskabet, og det gav ikke sjældent anledning til festlig stemning, hvor soldaterne fik rigeligt af de våde varer.²⁵⁴ Der kan findes adskillige eksempler på, at dette faldt dansksindede for brystet, sandsynligvis fordi det lå fjernt fra den almindelige fejring i Nordslesvig,

²⁵² Ibid. s. 95, 101-102; RA1970, Mygind, brev, 27-12-1914.

²⁵³ Se f.eks. RA523, Moos, brev, 06-01-1916; Skar 1931, s. 88.

²⁵⁴ Alkoholudskænkning på mærkedage var også gängs i den britiske og franske hær. Se Sørensen 2005, s.166-67.

hvor julen i mange hjem var en kristen fest. Derfor hæftede eksempelvis Thomas Kaufmann sig ved indtagelsen af alkohol i et brev til *Hejmdal* fra den 26. december 1915. Han forbandt julen med barndoms minder, hjemstavn, tradition og tro, men ved fronten var højtiden næsten blevet hedensk: "*Vi nordslesvigere holder ikke af den måde, holstenerne og hamborgerne holder jul på. Kammeraterne ved kompagniet anser det i almindelighed for meget ærbart at have en lille rus på juleaften, noget, som jeg aldeles ikke finder passende.*"²⁵⁵ Religion var altså i flere tilfælde knyttet til julen for dansksindede, og i dette tilfælde blev det brugt til at afgrænse regionale tyske grupperinger blandt mandskabet i Kaufmanns landeværnsenhed.

I 1915 havde Hans Bruun en lignende oplevelse til kompagniets julefest i Zarwanica i Ukraine. Mandskabet fik gaver og kompagniføreren holdt en tale, som den indremissionske Bruun dog ikke var videre imponeret over, da den jo ikke havde berørt "*julens sande budskab*". Herefter fulgte "*den officielle øldrikning*" med tyske fædrelandssange og taler af sjofel art, hvilket Bruun tilskrev hamborgsk humør. Han og en række andre nordslesvigere fandt sig derfor ikke til rette i selskabet og "*samledes i et hjørne af barakken*". Her læste de højt for hinanden fulgt af bøn, julesalmesang og en gåtur.²⁵⁶

Markeringen af modsætningsforhold blev altså ikke blot italesat i breve og dagbøger, men kunne også udøves ved eksempelvis at fjerne sig fra et selskab og finde sammen i små grupper af ligesindede.²⁵⁷ Når dette ikke var muligt, kunne soldaten også trække sig tilbage og undlade at tage del i fejringen, og det var netop hvad Kresten Andresen valgte at gøre juleaften

²⁵⁵ Kaufmann 1967, s. 50-51. Se også RA0448, Lassen, postkort 22-12-1915.

²⁵⁶ Wemmelund 2000, s. 55-56.

²⁵⁷ RA0383, Kaufmann, 24-12-1914; Schultz 1996, s. 84.

1915. Han befandt sig ved en arbejdsenhed nær den franske by Lens og kunne dermed ikke tilbringe aftenen sammen med kammeraterne fra *RIR* 86. Han havde derfor udsigt til fejring "på tysk maner" med alkohol og sjofle gadeviser, men det ville han ikke tage del i. Ved bestillingen af drikkevarer aftenen inden havde han endda meddelt sin korporal rent ud, at han ikke ønskede en dråbe, og udøvede hermed en tydelig afgrænsende handling.²⁵⁸

Også Peter Østergaard noterede sig udskænkningen af alkohol under den første krigsjul i 1914, men indskød: " [...] *der var ingen rigtig afsætning på vor stue.*"²⁵⁹ Her synes Østergaards ordvalg igen at fremhæve et særskilt socialt fællesskab. Hans kompagni havde som bekendt et betydeligt antal nordslesvigere, men han afgrænsede sammenholdet i en mere snæver kreds og udtrykte sig tilsyneladende ikke på vegne af dansksindede generelt, ligesom Kaufmann i det ovenstående eksempel. Dette kan tages som et tegn på, at der også kunne være forskel på den enkeltes oplevelse af modsætningsforhold, men i det undersøgte materiale kom modsætningsforholdet som regel desto tydeligere til udtryk i juletiden, jo større rolle den kristne tro spillede for en dansksindet soldat. Det er Mathias Mygind et godt eksempel på. Han ærgrede sig også meget over den måde, julefesten 1914 udartede sig ved sit kompagni. Derfor gik han til kompagniføreren og spurgte, om ikke nordslesvigerne måtte synge nogle salmer på dansk:

"Derpaa svarede han, om det ikke vilde være mærkeligt at tyske Soldater i Krigstid sang Dansk. Jeg gjorde ham opmærksom paa at mange af os ikke kunde synge tyske Salmer, tilmed mente jeg ikke at det kunne være i Strid med vor Stilling som tyske Soldater. Saa svarede han at han ikke vilde forbyde os det, men gjorde vi det, matte vi gøre det afsides saa det ikke blev for meget bemærket. [...] det

²⁵⁸ Christensen 2012, s. 271, 269.

²⁵⁹ Skar 1931, s. 84 (min understregning). Se også Rørdam 1918, s. 40.

forbitrede mig at man skulle have Betænkeligheder ved at tillade os Nordslesvigere at synge en Julesalme Juledag. Ja, hvor følte man Aaget og Tvangen i dette Øjeblik, og det er jo næsten uforstaaeligt at Kompagniføreren selv om han selv er fremmed for Kristendommen, at han dog ikke var i besiddelse af saa meget Frisind at han kunde give os Ret som andre, at vi kunde faa Lov til at synge en sang paa Hjertesproget til Vorherres Pris.”²⁶⁰

Kristendommen og danskheden hang uløseligt sammen for grundtvigianeren Mygind, og i hans øjne kunne ingen af delene komme til sin ret i dette tilfælde. Uoverensstemmelsen mellem Mygind og løjtnanten synes således at bero på, at de i situationen på forskellig vis tolkede det tilhørsforhold, som det danske sprog repræsenterede. Løjtnanten tænkte i en tysknational og militær sammenhæng, hvor andre nationale manifestationer ikke sømmede sig, men for Mygind var det derimod et spørgsmål om religionsudøvelse. Man kunne i hans øjne sagtens være dansksindet, udøve det danske tilhørsforhold og samtidigt udgøre en trofast tysk soldat, om end denne pligt kunne være tung. Til gengæld ville nærheden til Gud ikke være den samme, hvis han ikke kunne benytte *”det Maal som vi altid bruger overfor Ham”*.²⁶¹ I dette tilfælde var det i højere grad fratagelsen af denne ret end militærpligten i sig selv, der fik Mygind, og i et andet eksempel ligeledes Hans Bruun, til at opleve en følelse af tvang og undertrykkelse.²⁶²

Mygind, Hans Bruun og Kresten Andresens bemærkninger viser, hvordan sammenspillet mellem juletraditioner, tro og et dansk sindelag kunne udmønte sig i både afgrænsning af tyskere, tydelig markering af tilhør til et andet fællesskab end det tyske og ytringer om modsætningsforhold,

²⁶⁰ Kreutzmann 1999, s.102.

²⁶¹ Ibid.

²⁶² Wemmelund 2000, s. 101.

som afspejlede den nationale spænding i Nordslesvig i almindelighed. I et bredere perspektiv kan krigens kronologi dog også have spillet ind. Julen var hjemmets fest, og ved udgangen af 1915 var alle illusioner om en kort krig for længst brast. Soldaterne kunne, trods håb om det modsatte, ikke umiddelbart se en ende på krigen, og i 1916 kunne det potentielt være den tredje jul væk fra familien. Hertil kom at nordslesvigske soldater i årene 1915-16 heller ikke i samme grad var samlet i enkelte regiment, som ved krigens udbrud, selvom de gennem alle krigsårene var overrepræsenterede i de slesvigske regiment. Muligheden for 'danske' julesammenkomster, som den Peter Østergaard og Kresten Andresen deltog i 1914, blev derfor tilsvarende færre, og en eventuel modsætning over for de officielle julefester ville muligvis være endnu mere fremtrædende.²⁶³

Fejring af jul var omvendt ikke ensbetydende med, at nordslesvigere følte et modsætningsforhold til det øvrige tyske mandskab eller hæren som helhed. Thyge Thygesen konstaterede i 1915 blot, at soldaterne ikke mærkede meget til julen, da den blev fejret i en skyttegrav.²⁶⁴ I Jens H. Møllers dagbog kan man samme år måske antyde en fællesskabsafgrænsning, da kompagniets forskellige mandskaber, efter bl.a. lidt fælles salmesang gik tilbage til stuerne for at fejre aftenen "*hver på sin vis*." Notitserne viser dog ingen tegn på modsætning, ligesom uddelingen af øl og rom i Møllers tilfælde heller ikke nævnes som upassende.²⁶⁵ Iver Henningsen så faktisk frem til en festlig fejring af julen,

²⁶³ Christensen 2012, s. 271; Kreutzmann 1999, s. 100. Om spredningen af nordslesvigere, se Christensen 2009, s. 151-52.

Modsætninger behøvede ikke at bero på nationalpolitisk observans eller tro. Det viser Lorentzens syn på julen 1917, da hverken danskhed eller den kristne tro tilsyneladende spillede nogen fremtrædende rolle for hans selvopfattelse under krigen, Borup 1998, s. 126, 197.

²⁶⁴ Thygesen 2008, s. 112-113.

²⁶⁵ Møller, 24-12-1915; 24-12-1917.

og for Friedrich Nissen gav julen hverken anledning til afgræsning eller modsætning. Han tog heller ikke på nogen måde afstand fra alkohol, snarere tværtimod.²⁶⁶ Om en dansknational selvopfattelse eller mangel på samme havde en betydning her er svært at vurdere, men Henningsen var ikke nationalpolitisk vakt, ligesom Nissen tilsyneladende ikke aktivt udøvede et dansk sindelag før efter krigen.²⁶⁷

På trods af at højtidsfejringerne ikke nødvendigvis gav anledning til modsætningsforhold mellem nordslesvigere og andre soldatergrupper, stod julearrangementer med alkohol, musik og spøgefulde taler, alligevel ofte i kontrast til den måde, højtiden blev markeret i mange nordslesvigske hjem. Dette kunne fremhæve et generelt modsætningsforhold mellem tysk og dansk, eller mellem Nordslesvig og andre tyske regioner – og det finder man eksemplificeret på tværs af aldersgrupper og fronttjeneste blandt de dansksindede soldater. Man kan selvfølgelig stille spørgsmålstegn ved, om det var normalen for tyske soldater at fejre julen ved at drikke sig fuld. Det var det muligvis ikke,²⁶⁸ men det er i og for sig også sagen uvedkommende. Udvalgte nordslesvigere er benyttet som linse i analysen, og her udgør fænomenet et hyppigt forekommende eksempel på selv-identifikation og kategorisering. Det står tydeligt frem i materialet, at højtiden ofte skærpede nordslesvigeres opmærksomhed på tilhørsforhold, eller mangel på samme. Herudover peger soldaternes sociale praksisser i retning af, at fællesskab kunne udøves på flere niveauer og byggede på både tydelige fællestræk og specifikke sociale relationer.

²⁶⁶ Iver Henningsen, upubliceret brev, 22-10-1915; MSS, Nissen, dagbog, 25-12-1914, 01-06-1915 og 13.-15. december 1915.

²⁶⁷ ACC107/-5, DSK-medlemskartotek, se også bilag 1.

²⁶⁸ Alkohol eller fuldskab fremhæves f.eks. *ikke* i Ulrich & Ziemanns 2010, Richert 2012 eller Sørensen 1927. Jepsen (ADCB – P345), som ellers fejrede jul i felten både i 1915 og 1916, nævnte det heller ikke. Omvendt nævnes det i både Larsen-Kjær 1923 og Poulsens 1924.

Julen var selvfølgelig ikke det eneste tidspunkt, hvor nordslesvigske soldater oplevede eller gav udtryk for nationale modsætninger. Krigens virkelighed kunne også ramme en dansknational bevidsthed, som tilfældet var da Kresten Andresen overværede soldaterkammerater udplyndre landsbyen Cuy, eller da Peter Østergaard bevogtede en transport af franske krigsfanger.²⁶⁹ Men de to måske mest klart formulerede eksempler på dansk-tyske spændinger i en socialpraktisk sammenhæng findes i Mathias Myginds dagbog, og igen var anledningen festligheder. I det første tilfælde befandt kompagniet i januar 1915 sig i hvilestilling i en landsby i Østpreussen. Her ville en del af mandskabet (ifølge Mygind de tysktalende) feste og drikke sig fulde. Dette endte i indbyrdes slagsmål mellem feststemte hamborgere, og nogle sydslesvigere blev nødt til at lægge sig i mellem. Da Mygind, som befalingsmand, også brød ind for at få ro, tog konflikten imidlertid en drejning. Nu kom uoverensstemmelsen til at handle om modsætningen mellem dansk og tysk og især det, at det nordslesvigske mandskab talte dansk.

I sin dagbog gengav Mygind en efterfølgende diskussion, som illustrerer spændingen fra Myginds perspektiv: Blandt det slesvig-holstenske mandskab bebrejdede man nordslesvigerne, at de talte dansk, fordi der således aldrig kunne blive et godt kammeratskab uden et fælles sprog. Mygind ville godt medgive, at det kunne give anledning til misforståelser, når der blev talt forskellige sprog i gruppen, men han sidestillede dansk med hamborgernes plattyske dialekt. Dette kunne de ikke enes om, og Mygind konkluderede i dagbogen, at modsætningen stak dybere end sproget.²⁷⁰ Denne opfattelse er interessant, ikke mindst fordi den ikke stemmer overens med det faktum, at langt de fleste dansksindede som

²⁶⁹ Christensen 2012, s. 78; Skar 1931, s. 114-115.

²⁷⁰ Kreutzmann 1999, s. 105-106, 108.

oftest havde et gnidningsfrit forhold til deres tyske soldaterkammerater.²⁷¹ Kernen i modsætningen baserede sig derfor nok i højere grad på gruppedynamikken i netop dette korporalskab.

Anledningen til det andet modsætningstilfælde var fejringen af den tyske kejsers fødselsdag den 27. januar 1915. Mygind og vennen Jørgen Gamborg ville egentlig have samlet en kreds af dansksindede kammerater den aften, men undlod det, da det kunne blive opfattet som en nationalpolitisk demonstration.²⁷² Herefter beskrev Mygind korporalskabets fejring, som han tydeligvis ikke var begejstret for, og han tog nordslesvigernes deltagelse i arrangement for gode miner til slet spil. Således gik nordslesvigerne tidligt til ro, hvilket en holstener bemærkede. Han henvendte sig til Mygind, som i dagbogen efterfølgende tolkede samtalen således:

" [...] Sagen er jo, at de irriteres altid over vor Opførsel, naar vi taler et andet Sprog end de, og naar vi ikke kan more os akkurat som de, mærker de ogsaa det fremmede, og de vejrer da altid Politik bag og mener, at vi mangler Vilje til at gaa med dem. Vi er stædige og vil afsondre os fra de andre, har derfor ingen Kammeratskabsfølelse og saa kommer de jo gerne og vil lade os vide, at vi jo dog er Tyskere. De kunne saamænd godt spare dem deres mange Moralprædikener og Irettesættelser. Vi ved bedst selv, hvad vi er, og vi bliver endnu mere det vi er gennem Krigen og gennem Samlivet med disse Kammerater."²⁷³

Det lader dermed til, at den nationale modsætning i de ovenstående tilfælde blev skærpet på grund af sociale og værdimæssige årsager, der, om end Mygind koblede disse til national karakter, næppe byggede på

²⁷¹ Christensen 2018, s. 5.

²⁷² Kreutzmann 1999, s. 118.

²⁷³ Ibid. s. 119.

dansk- eller tysk sindelag. Ikke desto mindre spillede sindelaget og sprogforskellen tydeligvis en rolle, og den bagvedliggende dansk-tyske modsætning var reel for begge parter. Fra et nationalpolitisk standpunkt anså Mygind nemlig krigsdeltagelsen som paradoksal og en næsten ubærlig pligt,²⁷⁴ og på dette punkt udgør Mygind nærmest en personliggørelse af den traditionelle, nationale fortælling om krigen, om end hans i visse tilfælde kompromisløse opfattelser er enestående i det undersøgte materiale.

Danskhedens begrænsninger

Selvom fællesskab blandt nordslesvigere er veldokumenteret, var der selvfølgelig ikke garanti for sammenhold. Begrænsninger i fællesskabsopfattelse og -udøvelse skal tages op i flere emnemæssige sammenhænge i analysens 3. og 4. kapitel, men i første omgang skal det påpeges, at nordslesvigske krigsdeltagere ikke nødvendigvis søgte sammen trods fælles sprog og regional baggrund. Et eksempel på dette findes i et erindringsglimt fra Christian Schmidt fra Tønder. Han huskede tilbage på det artilleriregiment, hvor han var telefonist fra 1916-17: *"Der var foruden mig kun en dansktalende ved afdelingen. Han var fra Sønderborgegnen, men af forskellige Grunde sluttede jeg mig ikke nærmere til ham."* Schmidt begrundede ikke yderligere, hvorfor han ikke knyttede sig til den eneste anden nordslesviger i hans enhed. Denne soldat var muligvis hjemmetysker, men som tidligere nævnt var dette ikke en hindring for godt kammeratskab. I dette tilfælde havde Schmidt muligvis blot knyttet stærkere relationelle bånd til andre soldater i enheden.²⁷⁵

²⁷⁴ Ibid.

²⁷⁵ DSK årbog 1944, s. 60.

Et overordnet sammenhold blandt nordslesvigere havde naturligvis også sine begrænsninger. Til tider kunne det eksempelvis ikke kompensere for den monotone soldatertilværelse. Den 30. juni 1915 udtrykte Peter Østergaard det således i en beskrivelse af skyttegravslivets ensformighed: *"Nu har vi i et halvt år stået og set ud gennem skydeskåret og hele tiden haft det samme billede for os. [...] Der er intet, der rigtigt kan sætte tankerne i bevægelse. Kammeraterne kender vi næsten ud og ind. Vi har ikke meget at tale om, for livet her har ikke vor interesse, og ude omkring sker der ikke ret meget, som vi ikke ved forud."* Sammenhold og et godt kammeratskab blandt nordslesvigere kunne med andre ord ikke ændre på, at tilværelsen ved fronten i Østergaards øjne var indholdsløs og uønsket: *"Det kan jo være trist og tungt for os her, vi for hvem det hele er et onde"*.²⁷⁶ Af sammenhængen synes det klart, at der her refereres til danske nordslesvigere, og dette var altså ikke deres krig. Hermed fik Østergaard italesat forestillingen om et bredere fællesskab – og skæbnefællesskab – blandt nordslesvigere som stod i modsætning til krigen, men værdien af denne havde altså i sidste ende også en begrænsning i forhold til krigshverdagen.

Relationerne mellem dansksindede kunne i sig selv også vise sig utilstrækkelig på et andet punkt. For soldaterne i en given enhed var det, på trods af eventuelle fællestræk og etableret forbundethed, omstændighederne, der havde bragt dem sammen. Af et brev fra 21. februar 1916 kan man læse, at nok var det godt at have dansksindede kammerater ved fronten, men fællesskabet med ligesindede i forhold til tro, interesse og overbevisninger var lige så vigtigt – muligvis endnu mere betydningsfuldt. I hvert fald gav Peter Østergaard her udtryk for, at han savnede sine to venner fra før krigen, Mikael Steffensen og Hans Detlefsen.

²⁷⁶ Skar 1931, s. 100.

Med dem ville han kunne tale om f.eks. kristendommen og livet efter døden: *"Nu må man selv tumle med tankerne – det er jo lidt af en ørkenvandring, og gid den også måtte bringe meget godt"*. I et brev nogle uger forinden, hvor Østergaard nævnte, at han havde tilbragt et par aftener med en tidligere efterskolekammerat, tages emnet atter op: *"Det er godt at få lejlighed til at tale rigtigt ud om alt. I kan ikke forestille jer den oplivelse det er at kunne tale, når man har været tvungen til at tie i lang tid, og det er absolut nødvendigt for ikke at gå helt i hundene."*²⁷⁷

Her skal det dog nævnes, at Østergaard på dette tidspunkt i syv uger havde været væk fra sit kompagni og dermed også den kreds af venner, han kaldte 'familien' (se s. 135). Ligeledes står det heller ikke klart, præcis hvad han havde måttet tie, men at citatet kan tolkes i dansknational retning er oplagt. Religion kan dog også have spillet en rolle, for Østergaard havde i hvert fald få dage forinden haft lejlighed til at tale med Hans Lausten-Thomsen, som delte hans dansknationale opfattelse – men som det skal vises nedenfor, delte Lausten-Thomsen på ingen måde Østergaards tro. Derfor fremstår de ovenstående citater vægtige i en nuancering af betydningen af de to overlappende fællesskaber; det danske fællesskab i særdeleshed og soldaterkammeratskabet i almindelighed. Selvom kammeratskab, dansksindet eller ej, i efterkrigstiden kunne besynges som det eneste positive ved krigserfaringerne,²⁷⁸ så kunne værdien af dette i hvert fald i visse tilfælde blegne i forhold til de afsavn og prøvelser, som krigen skabte. Dette ses både i forhold til samværet med religiøst ligesindede og de helt nære sociale relationer.

Netop relationen mellem Peter Østergaard og Hans Lausten-Thomsen var ellers veletableret, men sandsynligvis alligevel ikke den tætteste rent

²⁷⁷ Ibid. s. 115.

²⁷⁸ Se f.eks. DSK Årbog 1941, s. 9.

personligt. Selvom det fremgår, at de ved flere lejligheder fra februar 1915 til februar 1916 tilbragte tid sammen, både på tomandshånd og blandt andre nordslesvigere, så tyder det på, at deres indbyrdes forhold i første omgang byggede på fællestræk og en delt gruppefølelse. I hvert fald var Lausten-Thomsens kendskab til Østergaard ikke bedre, end at han konsekvent nævnte ham som kommende fra Gabøl, i stedet for den rette hjemby Stursbøl. Herudover havde Lausten-Thomsen heller ikke meget forståelse for den stærke tro, som Peter Østergaard og kredsen omkring ham bekendte sig til: *"De sidder om aftenen rundt om en tælleprås og dræver salmesang. Soldaterne, især Nordslesvigerne er gennemgående svært religiøse. Jeg fatter det slet ikke [...] deres begreber må være mig aldeles ubegribelige."* Der var uden tvivl respekt mellem de to, og Lausten-Thomsen betegnede Østergaard som *"en prægtig ung mand"* i et brev to måneder senere.²⁷⁹ Alligevel kunne forskelle i livssyn og sandsynligvis også baggrund og placering i et socialt hierarki indvirke på dansksindede nordslesvigeres sociale forbindelser og fællesskaber.²⁸⁰

Opfattelse og udøvelse af dankhed kunne også sætte begrænsninger for fællesskabsfølelsen mellem nordslesvigere. Dette er allerede antydnet gennem den måde krigsdeltagere indirekte kunne skelne mellem *dansktalende* og *dansksindede*, og ved Jørgen Friis' bemærkninger om, hvad der karakteriserede en rigtig dansksindet (se s. 127). Herudover viser også Iver Henningsens breve flere eksempler på, at han, på trods af at han betegnede sig selv som dansk, afgrænsede sig selv fra dansk nationalpolitiske kredse og manifestationer.²⁸¹

²⁷⁹ RA 734A/4, Lausten-Thomsen, breve, 07-04-1915, 04-06-1915.

²⁸⁰ Lausten-Thomsen var i modsætning til Østergaard akademiker og kom fra en velstående familie, ligesom han i hæren besad en lægestilling på officersniveau, se bilag 1.

²⁸¹ Se Henningsen 2015, s. 68, 121, 222.

I de sociale praksisser, som her har været under behandling, kan man se en orientering imod forskellige niveauer af tilhørsforhold, lige fra konkrete relationelle forbindelser til forestillede fællesskaber i militær-, regional eller national kontekst. Disse niveauer viser sig i forskellige sammenhænge, og prioriteringen af dem er således skiftende fra kontekst til kontekst. Tager man Peter Østergaard som eksempel, synes der at være tale om et behov for samvær med både andre nationalpolitisk bevidste og kristne nordslesvigere, når man tager hans ovenstående ord om tvungen tavshed i betragtning. Det viser dels begrænsningerne i et overordnet nordslesvigsk fællesskab for Østergaards vedkommende, især når man ikke kan antage, at denne kollektive identifikationsform nødvendigvis var domineret af en nationalpolitisk selvforståelse i sammenhæng med krigen. Og for både Peter Østergaard, Hans Moos, Hans Bruun og Mathias Myginds vedkommende var der ligeså et behov for sociale relationer, hvorigennem andre værdier og selvopfattelser kunne komme til udtryk, især den kristne tro.

Danskhedens spændvidde

I den eksisterende forskning fremtræder det meget sjældent, at der med al sandsynlighed var en naturlig spændvidde i forhold til dansk sindelag blandt den nordslesvigske befolkning.²⁸² Ikke desto mindre er det en vigtig pointe, at ikke alle dansksindede nordslesvigere betragtede, følte og udøvede deres sindelag på samme måde. Nationale forhold var sjældent entydigt afgrænset, men tværtimod mudret i praksis, således også i forbindelse med Verdenskrigen. Men dette forhold går tabt, når udgangspunktet for forskningen ofte er det danske sindelag i

²⁸² I Hansen 1985 er der øje for dette, men oftest indsnævret til politisk stædet, engagement og støtte til ift. de organiserede mindretalsforeninger.

almindelighed, og det politisk organiserede mindretal og dets repræsentanter i særdeleshed, ligesom mindekulturen også i udpræget grad har en ensartet danskhed som et kernepunkt.

Det må tages for givet, at nationalt engagement og bevidsthed om dansk tilhørsforhold kunne svinge i forhold til det enkelte individ, sociale grupperinger eller geografisk område og derfor også give sig udslag i forskellige nuancer af identifikation. Dette afspejles f.eks. i de indre politiske modsætninger, der var tilstede i Vælgerforeningen, med hhv. en protest- og en forhandlingsfløj, hvilket forskningen til gengæld har haft blik for.²⁸³ Relevant for denne afhandling er imidlertid at afdække variation i det danske sindelags karakter og dets omsætning til social praksis. En formodning om identifikationsmæssig diversitet har således været en bagvedliggende hypotese, som er blevet bekræftet under kildebehandlingen og ligeledes givet anledning til at arbejde med sindelagsbegrebet som et bevidsthedskontinuum.

I denne sammenhæng kan det være givende kort at vende blikket mod det civile nordslesvigske samfund. For hvis en spændvidde i det danske sindelag kunne vise sig blandt civile i den hjemlige dagligdag, er det en stærk indikator på, at noget tilsvarende også kunne være tilfældet blandt soldater ved fronten. De enkelte lokalsamfund må nemlig alt andet lige anses for mere 'trygge' identifikationsmæssige miljøer, hvor mindretalspositionen var forholdsvis mere beskyttet i sammenligning med soldaterrollen. Derfor er det måske bedste udtryk for en forskelligartet danskhed også at finde uden for det udvalgte kildemateriale, hos ægteparret Chrestine og Mathias Nygaard. De boede i den lille by Sommersted i det dansksindede kerneland, nordvest for Haderslev by, tæt på Kongeågrænsen. Mathias Nygaard var indehaver af

²⁸³ Hansen 2009, s. 204-05, 221-23; Rerup 1982, s. 266-79.

en malerforretning, og de kom begge fra dansksindede familier. Alligevel synes de ikke at have været særligt nationalpolitisk vakte, og de plejede omgang med både dansk- og tysksindede i byen.²⁸⁴ Med hensyn til sindelag er særligt en enkelt passage i et brev den 18. februar 1915 værd at bide mærke i. Her fortalte Chrestine om familien, dagligdagen og et vennepar, Bertha og Iver Fischer. Bertha var Chrestines gode veninde og ægtemanden Iver, som i modsætning til Mathias Nygaard endnu ikke var indkaldt til hæren, stod over for en snarlig indkaldelse. I denne forbindelse skrev Chrestine:

*"[...] du kan tro Iver er meget kras, hvad danskheden angår, men det blive kanske bedre, når han først kommer ind, jeg kan ikke godt lide, at de er så kras, det er Mogensen også, vi kan jo være hvad vi vil og det er og bliver vi jo også, men hvor ret er, skal den dog have sin gang. Men der er også dem, som går herhjemme og har det godt og meget for godt, hvad Iver angår min kære, men vi vil håbe, at I må få gode Frugte deraf, når I kommer hjem [...]"*²⁸⁵

Chrestines betragtning er enestående i det materiale, som er læst i forbindelse med denne afhandling, fordi den eksplicit udtrykker diversitet, fortolkningsforskel og modsætning i den interne opfattelse af danskhed. At være dansksindet nordslesviger var altså ikke udtryk for én bestemt selvopfattelse, og det understreger nødvendigheden af at bryde med de normale nationalt formaterede analysekategorier 'dansk', 'tysk' og 'blakket' i undersøgelsen af nordslesvigeres selvopfattelser i perioden. En dansksindet kvinde som Chrestine kunne have et andet syn på danskhed end to personer fra ægteparrets sociale inderkreds. Mogensen var Mathias Nygaards ungdomskammerat og svend i malerforretningen, men selvom de nævnte personer kom fra samme egn og samme omgangskreds som

²⁸⁴ Hansen 2008, s. 7-57 og 135.

²⁸⁵ Ibid. s. 133-34.

Chrestine Nygaard, var deres opfattelse og udøvelse af sindelaget ikke ensartet. Hun knyttede sandsynligvis ikke krigsdeltagelsen til politiske, nationale eller værdimæssige årsager og mål.²⁸⁶ I dette lys er det mere end tænkeligt, at dansksindede soldater i krigshverdagen ligeledes navigerede imellem forskellige opfattelser og niveauer for fællesskab og selvforståelse, selv i en nordslesvigsk kontekst.

Et andet eksempel på danskhedens spændvidde fremgår af Hans Moos beskrivelse af sin forlovede, Bertha Petersen. I et brev fra maj 1915 fortalte han sin søster om sin forlovede, og Moos beskrev Bertha som en dejlig person og en bevidst kristen: "*Jeg har nu kendt hende i over et år og jeg veed endnu ikke at jeg har fundet noget ufordelagtigt hos hende. Det eneste skulde være at hun ikke har fulgt så godt med i vor kamp som jeg kunde ønske.*"²⁸⁷ Her var det ikke krigsdeltagelsen, Moos sigtede til, men med al sandsynlighed den nationale kamp i grænselandet. Bertha Petersen var nemlig datter af kommuneforstanderen i Stepping, som givetvis ikke var aktivt dansksindet som preussisk embedsmand. Af Moos' ordvalg tyder det alligevel på, at han anså hende for dansksindet, men blot ikke lige så bevidst og engageret som familien Moos. Af et senere brev fremgår det da også, at Bertha Petersen kunne have svært ved at: "*sætte sig ind i den tankegang som råder hjemme.*"²⁸⁸ At forlovelsen holdt trods dette viser dels, hvordan spørgsmålet om sindelag ikke var altdominerende for Hans Moos, som ligeledes vægtede den kristne selvforståelse højt.

Sammen med Chrestine Nygaards betragtninger illustrerer dette en diversitet i den danske identifikation, som ikke fremgår tydeligt, når historien skrives med en bred og kvantitativ pensel. Det kan også pege i

²⁸⁶ Ibid. s. 135

²⁸⁷ RA0523, Moos, brev, 19-05-1915.

²⁸⁸ Ibid. 08-01-1916.

retning af, at danskhed ikke behøvede at indtage en primær position i nordslesvigsk identifikation, men at den kunne indgå i andre former for selvopfattelser, eller at bevidstheden kunne tilpasse sig en rets- og statsborgeranskelse, som sandsynligvis kan sammenlignes med øvrige værnepligtige soldater i Tyskland og de andre krigsførende lande. Dette åbner for en opfattelse af krigsdeltagelsen, som i samtiden ikke nødvendigvis var mere uretfærdig eller en tungere byrde end det, en engelsk arbejder eksempelvis måtte have følt i forbindelse med den britiske værnepligt.²⁸⁹

I forhold til krigsdeltagerne udgør Iver Henningsen i øvrigt et sigende eksempel i denne sammenhæng. Redaktørerne til kildeudgivelsen, historikerne Martin Bo Nørregård og Lars N. Henningsen, slår fast, at der ikke var tvivl om Iver Henningsens tilhørsforhold: "*Han var dansksindet, men ikke højtravende*", og det nævnes også, at han var gift ind i en keredansk familie. Som det ligeledes fremgår af udgivelsens indledning, var Henningsen bybo, håndværker og netop ikke en del af det organiserede danske mindretals inderkredse, hvormed han adskiller sig fra mange af de nordslesvigere, hvis feltpost og dagbøger tidligere er blevet publiceret.²⁹⁰ Karakteristikken af Henningsen er der ingen grund til at betvivle, ligesom han som nævnt ved en enkelt lejlighed eksplicit skrev, at han havde 'dansk blod i årene'. Dermed bliver det kun desto mere tydeligt, når man læser Henningsens breve og dagbøger, at sindelagsbegrebet dækker et meget bredt spektrum, hvor han til sammenligning med f.eks. Kresten Andresen, Mathias Mygind eller Jeppe Østergaard kommer til at fremstå som næsten tysksindet: Han meldte sig frivilligt, identificerede sig med det tyske militær og var ved flere lejligheder begejstret for dets formåen. Han

²⁸⁹ Se Jensen 1998, s. 10.

²⁹⁰ Henningsen 2015, s. 13

italesatte sig selv som del af et fælles tysk 'vi' både militært og i almindelighed, han håbede også på tysk sejr i krigen og var tilsyneladende ikke modstander af værnepligten. Tværtimod misbilligede han manifestationer af dansknational observans i krigstid, som han opfattede som skadelig for nordslesvigske krigsdeltagere. Ligeledes læste han, om end sammen med en række andre aviser, den tysksindede avis *Schleswigsche Grenzpost*, og foretrak tilsyneladende denne frem for rigsdanske Ribe Stiftstidende.²⁹¹ Alt dette står i skærende kontrast til arketyper på den dansksindede soldat, såsom Andresen eller Mikael Steffensen, men jeg vil i denne forbindelse argumentere for, at Iver Henningsen netop viser, at nationalt sindelag kunne have mange udformninger. Soldater som Andresen og Steffensen repræsenterede flertalssynspunktet blandt det aktive, organiserede mindretal i den danske bevægelse. Sat over for Henningsens kan man imidlertid lige så vel argumentere for, at de i højere grad repræsenterer identifikationsmæssige undtagelser end selve reglen, i hvert fald hvis hensigten er at belyse den gennemsnitlig nordslesvigske krigsdeltager. Under alle omstændigheder understreger dette et behov for at fremhæve begge ender af det danske sindelags spektrum i fremstillingen af den nordslesvigske krigsdeltagelse fra 1914-18.

Som nuancering af danskhedsbegrebet er det herudover relevant at udpege eksempler, hvor nordslesvigere afgrænsede sig fra rigsdanskere, idet dette indikerer at danskhed og fællesskabsopfattelse potentielt blev anset som noget separat fra 'det gamle land'. Eksempelvis kunne Jørgen og Inger Friis på den ene side ikke identificere sig med det nationale 'vi', som blev benyttet i Tyskland. På den anden side gav den danske afstemning om salget af de Vestindiske Øer i december 1916 også Inger Friis anledning til

²⁹¹ Henningsen 2015, passim (se f.eks. s. 10-16, 59, 89, 123, 69, 219, 121, 52, 131, 123-24)

at markere en fællesskabsgrænse mellem nordslesvigere og rigsdanskere. I Nordslesvig anså man nemlig de danske besiddelser i Vestindien som en mulig brik i en eventuel fremtidig dansk-tysk forhandling om Nordslesvigs indlemmelse i Danmark. Derfor burde Danmark have holdt fast på oversøiske besiddelser.²⁹² Dette håb slukkede afstemningen den 14. december 1916, og for Inger Friis slog det skår i forholdet til rigsdanskerne, der blev udgrænset som et andet folk med et andet, lidet flatterende værdisæt: "[...] *man taber kærligheden og agtelsen for dette folk; de er småtskårne i mange retninger.*"²⁹³

En lignende skuffelse og følelse af svigt i forhold til Rigsdanmark findes desuden også hos Mathias Mygind. Af flere omgange i sommeren 1915 gav han udtryk for sin fortørnelse over, at man i Danmark eksporterede store mængde korn til Tyskland. Dette anså Mygind for en understøtning af tysk krigsførelse, hvilket i yderste konsekvens kunne umuliggøre Nordslesvigs fremtidige indlemmelse i Danmark, hvis Tyskland gik sejrrigt ud af krigen. I denne forbindelse ses ikke blot en afgrænsning, men også en opfattet kløft mellem Nordslesvig og Danmark, om end Mygind unægtelig forstod dem som del af det samme nationale fællesskab.²⁹⁴ Tilsvarende kan man umiddelbart efter krigen også hos Lorens Jepsen antyde en opfattelse af afstand til Rigsdanmark, såvel som internt i den danske bevægelse. I hvert faldt ærgrede han sig over Vælgerforeningens resolution, som betød, at man skulle stemme en bloc nord for den såkaldte 'Clausen-linje'. Hermed blev Flensborg by og dets opland ikke inkluderet i den geografisk afgrænsning, der udgjorde Nordslesvig i den kommende folkeafstemning. Med andre ord mindskede det betragteligt muligheden for, at Jepsens

²⁹² Hansen 2018, s. 174.

²⁹³ Schultz 1996, s. 83.

²⁹⁴ Kreutzmann 1999, s. 180, 204.

hjemegn ville blive indlemmet i Danmark, og i et brev til sin hustru i december 1918 luftede han sin frustration:

*"Det gør mig så ondt, at vi skal udelukkes fra det øvrige Nordslesvig, blot fordi vi er de faa. Har vi da ikke kæmpet og lidt – maaske mere end nogen aner. Skulde Udfaldet blive imod vore Ønsker, saa ser jeg ikke andet, end at jeg har et spildt Liv bag mig. Saa flytter vi, skriver du, ja, under andre Forhold skulde det faldet mig let, men bo i Danmark, nu det forskyder os! Nej. Saa findes der vel andetsteds i Verden en Plet, hvor man kan leve i Fred de Aar, man endnu har tilbage."*²⁹⁵

Der var efter alt at dømme mere på spil for Jepsen end en overordnet følelse af danskhed, især når der var udsigt til endnu en gang at blive udeladt fra et samlet dansk fællesskab, sandsynligvis for bestandigt. Dog kan der også tolkes en tilknytning til det lokale i denne sammenhæng, idet et lokalt 'vi' formuleres, og opfattelsen af tilhør og danskhed fæstnes til denne. Jepsen havde været engageret i danskheden i Nordslesvig og i særdeleshed i sit lokalområde, og hvis muligheden for indlemmelse i Danmark endelige kom, men ikke blev indbyggerne i Flensborgområdet til del, ville han se sig nødsaget til at udvandre. Det ville være for hårdt at fortsætte mindretalstilværelsen på denne baggrund.²⁹⁶

I forlængelse af det ovenstående er det også relevant at runde identifikationsmæssig ambivalens. Friedrich Nissen er et særlig relevant eksempel i denne sammenhæng. Han lod sig ikke let sætte i bås, og hverken hans dagbøger eller breve indeholder entydige udtryk for tilhørsforhold. Hermed kunne det være oplagt at stemple ham som *blakket*, idet han var produkt af et nationalt blandet ægteskab og tilsyneladende forsøgte at forholde sig neutral til det dansk-tyske modsætningsforhold. Hans

²⁹⁵ Pedersen 1919.

²⁹⁶ Se også Slesvigland 1995, s. 9.

forlovede, og senere hustru, Thyra Dau, kom til gengæld fra en dansksindet familie, der var bevidst om tilhørsforholdet,²⁹⁷ og jeg vil argumentere for, at Nissen i ligeså høj grad kan tages som et udtryk for identifikationsmæssig diversitet i den måde tilhørsforhold kunne opfattes og prioriteres blandt nordslesvigske krigsdeltagere.

I perioden fra januar til sommeren 1916 ser man eksempelvis et øget fokus på selvpfattelse og den dansk-tyske modsætning i relation til parrets forlovelse. Den 12. januar 1916 svarede han således, da Thyra Dau øjensynligt havde spurgt direkte til spørgsmålet om sindelag, at han var godt indforstået med hendes danske sindelag, og pointerede samtidigt: *"Mit Ideal gaar dog langt over Politik"*,²⁹⁸ og han ønskede tilsyneladende ikke at udgøre en modsætning til Thyra Daus danske baggrund.²⁹⁹ Alligevel skabte deres forlovelse muligvis gnidninger i Thyra Daus omgangskreds eller familie, om end Nissen dog havde et godt forhold til Thyras bror, Holger Dau, der også var soldat. Under alle omstændigheder var Nissen under sin orlov i oktober 1915 kommet med tyskvenlige udtalelser sandsynligvis i sammenhæng med sin rolle som soldat. Uden at erklære sig som tysksindet stod Nissen ikke desto mindre ved sine patriotiske udtalelser, og det fremgår, at han følte sig sikker på, at hans udtalelser ikke burde have en indflydelse på deres forhold. For Nissen var patriotismen bundet op på krigsdeltagelsen, som han understregede var en pligt, der gik ud over et nationalt standpunkt. Særlig interessant er det desuden, at Nissen i denne sammenhæng antydede, at hans nationale sympatier kunne skifte efter krigen.³⁰⁰ Nissen var med andre ord pragmatisk i denne

²⁹⁷ MSS, Nissen, 21-04-1916, 13-03-1916. Om blakkede se Steg 2004.

²⁹⁸ MSS, Nissen, 12-01-1916.

²⁹⁹ Ibid. 24-06-1916.

³⁰⁰ Ibid. 24-01-1916 (understregning i originalen). Nissen meldte sig rent faktisk ind i DSK i 1938, se ACC107, DSK medlemskartotek.

henseende, og der findes også eksempler på, at Nissen fremhævede f.eks. dansk litteratur og distancerede sig fra tysk patriotisme,³⁰¹ hvilket naturligvis kan tolkes som relationspleje mellem de to forlovede.

Når Friedrich Nissen her ikke tolkes som et nationalt indifferent individ, skyldes det, at jeg finder definitionen på national indifference for unuanceret, sådan som den er fremført af historiker Kristian Jepsen Steg og videreført af Claus Bundgård Christensen. Her karakteriseres blakkede bl.a. som ofte havende en relativ lav social status, og der peges på, at mange levede i nationalt blandede ægteskaber eller havde forældre med forskellig national baggrund.³⁰² Den amerikanske historiker Tara Zahra er heroverfor fortaler for en mere åben og undersøgende tilgang til national indifference, som ikke søger én definitiv forklaring på begrebet og ligeledes sætter spørgsmålstegn ved antagelsen om det nationales automatiske forrang eller dominans. Hun peger også på en tendens til, at folkenes nationalisering anses som en uundgåelig proces, på trods af at studier tyder på, at en befolkningsgruppe kunne udsættes for endda flere forskellige nationaliseringsprocesser uden nødvendigvis at blive opslugt af nogen af dem.³⁰³

Nissen kan netop ses som et eksempel på en person, som ikke lod sig fuldt nedsænke i hverken dansk eller tysk nationalitetsfølelse. At han muligvis forholdt sig neutralt, men samtidigt også kunne indtage en dansk udsagnsposition, afspejles f.eks. af et brev fra juli 1916, hvor han reagerede på nyheden om, at Thyra Daus bror, Holger, hverken havde udsigt til orlov eller en ellers lovet forfremmelse, og at årsagen muligvis var hans danske baggrund. I dette tilfælde afgrænsede og distancerede Nissen sig fra det

³⁰¹ Ibid. 07-04-1916, 17-07-1916.

³⁰² Steg 2004; Christensen 2018, s. 7.

³⁰³ Zahra 2010, s. 98-106.

tyske, ligesom han indirekte fremhævede sin egen danske herkomst. På linje med f.eks. Thorvald Dau mente han, at indsats, evner og pligt troskab var det vigtigste for en soldat (se s. 317-18), og han kunne tilsyneladende relatere han sig til og navigerede indenfor både en tysk patriotisk og dansksindet opfattelsessfære.³⁰⁴ For hans vedkommende kan der sagtens argumenteres for både tysk sindelag og national indifferens, ligesom der også kan peges på en antydning af danske sympatier, men intet synes at indfange Nissens selvopfattelse fuldstændig. Han synes nærmere at være et eksempel på, hvordan kollektiv identifikations sammensætning ikke bare kunne være flersidig og dynamisk i karakter og udøvelse. I forlængelse heraf vil jeg derfor argumentere for, at nordslesvigsk selvopfattelse ikke var et spørgsmål om enkeltstående kategorier, der var hierarkisk inddelt, sådan som f.eks. Inge Adriansen definerede identitetsbegrebet,³⁰⁵ men dette skal udfoldes nærmere i kapitel 7.

Delkonklusion

I 'danskerregimenterne' var det næsten givet at være blandt andre dansktalende, og endda muligt at indgå i sociale grupperinger på baggrund af relationer, som blev skabt efter indkaldelsen eller rakte tilbage til før krigsudbruddet. Dette var ikke alle nordslesvigere forundt, men fællesskabsforståelse kunne også udøves blandt få individer, og i begge tilfælde var den bundet op på sociale handlinger i form af f.eks. delingen af madvarer og fællessang, samt kulturelt eller religiøst betinget interaktion i det daglige. Overordnet set kan der også peges på, at dansk selvopfattelse tilsyneladende i højere grad prægede social praksis, end den blev eksplicit

³⁰⁴ MSS, Nissen 21-07-1916.

³⁰⁵ Adriansen 1994, s. 11-13.

italesat i materialet. Der kan være tale om, at markeringer af danskhed var mindre meningsgivende som tysk soldat i krigssituationen, og national indifferens eller svag bevidsthed om et dansk tilhørsforhold kunne selvfølgelig også gøre sig gældende her. Men hovedgrundlaget for det ovenstående har netop været bevidst dansksindede, og således må eksempelvis magtforhold og majoritetens kategorisering også overvejes i denne sammenhæng. Blot benyttelsen af det danske sprog kunne, som vist, skabe distance til det øvrige mandskab, hvorved tydelige markeringer af danskhed givetvis også risikerede at påkalde de foresattes mistillid. I en sådan situation kunne det være en hensigtsmæssig strategi at underkommunikere danskhed,³⁰⁶ men eksempler på relationsplejen til de pårørende viser, hvordan sindelaget ikke var fortrængt fra deres bevidsthed.

Til gengæld fremgår betydningen af sociale relationer tydeligt i den måde, flere af soldaterne agerede og forsøgte at gruppere sig blandt ligesindede. Særligt julen kunne skærpe både markering og udøvelse af dansk identifikation, og højtiden tydeliggjorde, hvordan flere af aktørerne koblede danskhed sammen med kristendom. Omvendt kom udgrænsninger af tyskere og modsætningsforhold også tydeligt til udtryk, da anderledes juletraditioner og en hang til alkohol blandt det tyske mandskab faldt de ofte kristne nordslesvigere for brystet. På den ene side kunne mindretalsrollen og nationale modsætninger i disse situationer føles stærkere end i den øvrige krigshverdag. På den anden er der også eksempler på, at italesættelsen af sådanne modsætninger havde et regionalt præg, hvor den opfattede 'Anden' blev kategoriseret som 'hamborger' eller 'holstener', hvilket skal behandles nærmere i kapitel 5. I forhold til tydelig udgrænsning af tyskere er det også værd at holde for øje,

³⁰⁶ Se f.eks. s. 125-26. Se også Thomsen 2018, s. 35, 285.

at den gruppe af dansksindede, som i særlig grad har været under behandling i dette kapitel, sandsynligvis ikke var repræsentative for den almindelige nordslesvigske krigsdeltager, men i højere grad var en unik gruppering.

På trods af at et dansk fællesskab havde begrænsninger, og at der også var en spændvidde i opfattelsen af et sådant fællesskab, står det klart, at de dansksindede, som her har været under behandling, søgte andre nordslesvigeres selskab i det omfang, det var muligt. I denne sammenhæng udgjorde indbyrdes fællestræk både et grundlag og bindemiddel for fællesskab. Sproget var den umiddelbare, åbenlyse og grundlæggende egenskab for samhørighed, men herudover udgjorde forbundethed ligeledes et fundament for fællesskabsudøvelse, idet relationer og social praksis bekræftede og vedligeholdte en bredere opfattelse af fællesskab. Dermed kan man identificere flere niveauer for kollektiv selvopfattelse, hvor det danske sprog og nordslesvigske herkomst udgjorde den mest løse binding, og følelsen af samhørighed blev stærkere, hvis der også fandtes samklang i forhold til sindelag, eventuelt nationalpolitisk observans, tro samt kulturelle præferencer og værdier.

Helt konkret kan der udpeges en niveauinddeling med i hvert fald tre trin: For det første det sociale fællesskab, dvs. den snævre kreds af venner, byggende på relationel forbundethed. For det andet det ligesindede fællesskab, som kunne være bredere og ikke nødvendigvis bundet op på sociale relationer, men ofte sammenfaldende med det sociale fællesskab. Det centrale var enighed i opfattelsen af et bestemt sammenhold, dets værdier og praksisser. Dette kunne eksempelvis være et dansksindet, nationalpolitisk eller et kristent fællesskab – eller en kombination af alle tre, som tilfældet synes at have været for f.eks. Mathias Mygind. Han italesatte også et tredje fællesskabsniveau, altså det helt brede og forestillede danske fællesskab, der byggede på herkomst og fællestræk i

form af dansk modersmål og en specifik kulturel forankring. Interessant er det også i denne sammenhæng, at det i det undersøgte materiale langt oftest var de nationalpolitisk engagerede aktører, såsom Mygind, Kaufmann, Steffensen og Peter Østergaard, som udtrykte sig på vegne af nordslesvigerne som en samlet befolkningsgruppe. Ikke overraskende var oplevelsen af en dansk eller nordslesvigsk gruppefølelse sandsynligvis stærkere, desto højere den nationale bevidsthedsgrad var blandt de enkelte soldater.

Kapitel 5

– Militært fællesskab og soldaterselvopfattelse

Dansk identifikation var i praksis nok en separat form for samhørighed. Til gengæld var danskhed ikke den eneste selv- eller fællesskabsopfattelse for soldaterne, og i praksis indgik den i et langt mere omfattende fællesskab både socialt og forestillet – nemlig det brede soldaterkammeratskab i den tyske hær. Således undersøger dette kapitel for det første, hvordan aktørerne indgik i fællesskaber samt deres forståelser af sammenhold blandt mandskabet. Det vil sige dels konkrete sociale relationer, og dels opfattelsen af et alment fællesskab blandt tyske soldater. For det andet skal modsætningsforhold og afgrænsninger inden for en militær ramme afdækkes, ligesom det for det tredje skal belyses, hvordan aktører kunne relatere sig til og leve sig ind i soldaterrollen. Tilsammen skal dette illustrere kollektiv identifikation i en bredere sammenhæng end den specifikt danske og vise forståelser af at tilhøre et militært fællesskab.

Et centralt, underliggende begreb er derfor *militær identifikation*. Det skal forstås som evnen til, i en eller anden udstrækning, at relatere sig til hæren, soldaterlivet eller tjenesten. Tegn på tydelig identifikation kan således være velvillighed, stolthed og indlevelse i soldatertilværelsen, eller hvis aktøren kunne knytte bestemte værdier til soldatergerningen. Dette undersøges som et bredt spektrum, hvor den enkelte soldats identifikation i udgangspunktet var kontekstbestemt og påvirkelig. Hypotesen er i denne sammenhæng, at mange nordslesvigeres forholdsvist succesfulde integration i den tyske hær også til dels kunne bero på deres evne til at identificere sig med soldaterrollen, finde mening i tjenesten eller opfatte sig som en del af et bredere militært fællesskab. Det foregående kapitel belyste både italesættelse og praksis i forhold til dansk selvopfattelse. I

behandlingen af militær identifikation er disse to analysespor adskilt og fordelt på to kapitler. Således vil militær adfærd og praksis blive behandlet i kapitel 6.

Med undersøgelsen af soldaterkammeratskab følger et militærhistorisk perspektiv, hvorved dette kapitel lægger sig tættest op ad den eksisterende forskning.³⁰⁷ Dog bidrager og uddyber dette kapitel til forståelsen af soldaterfællesskab set fra mindretalsperspektivet, dels ved at afvise antagelsen om dansk sindelag som en i udgangspunktet dominerende selvopfattelse. Om end udgangspunktet også her er det danske sindelag, undersøges militær selvopfattelse og sammenhold i sin egen ret. Dermed kan krigsdeltagernes identifikationer træde frem som vekselvirkende og dynamiske størrelser, hvorved dansk sindelag og en vellykket integration i den tyske hær ikke nødvendigvis behøver at udgøre et paradoks, sådan som Claus Bundgård Christensen har konkluderet.³⁰⁸

Argumentet er i denne forbindelse dels, at nordslesvigere navigerede mellem flere forskellige, og ligeledes flere niveauer af, fællesskabsopfattelse. Militær identifikation kunne her både udgøre en selvopfattelse i sig selv og en ramme for afgrænsning af tilhørsforhold. Dels kunne meget nationalt bevidste nordslesvigere ligeledes relatere og engagere sig i soldaterrollen, uden det nødvendigvis var i konflikt med deres danske selvforståelse. Var dette tilfældet, peger det i retning af, at fremmedgjorthed på baggrund af mindretalsbaggrunden næppe var hverken allestedsnærværende eller absolut for dansksindede soldater.

³⁰⁷ F.eks. Ziemann 2007, s. 111-154; Watson 2008, s. 66-69; MacCartney 2005, *passim*; Sørensen 2006, s. 170-74; Christensen 2009, 156-65;

³⁰⁸ Christensen 2018, s. 23.

Soldaterkammeratskab

*"Kammeratskabet kan undertiden opleves som noget religiøst. Det er for udenforstaaende ganske ubegribeligt, hvor Menneskene kan vokse sammen i Farens Stund."*³⁰⁹

Ordene tilhørte veteranen Hans Fuglsang Damgaard. De viser, hvordan venskabelige bånd mellem soldater ofte fremhæves som den eneste positive side ved krigsdeltagelsen i erindringslitteraturen, i dette tilfælde DSKs årbog.³¹⁰ I et bredere tysk perspektiv var der i mellemkrigstiden desuden en udbredt forestilling om, at soldaterne i skyttegravene knyttede særlige bånd på tværs af klasser og rang, men nyere forskning har vist, at de faktiske forhold var mere nuancerede, og at kammeratskabet på ingen måde var universelt.³¹¹ Alligevel oplevede mange et fællesskab på baggrund af de oplevelser og vilkår, de delte, og ikke mindst de konkrete venskaber, der blev skabt under krigen.

Siden 2. Verdenskrig har man i statsvidenskabelig, sociologisk og militærhistorisk forskning undersøgt, hvad der skaber sammenhængskraft på den moderne slagmark, og der er bred enighed om, at de sociale relationer spiller en rolle. Dette er bl.a. ud fra den betragtning, at soldater i kampsituationen *ikke* kæmper pga. ideologi eller fanatisme, men for deres egen og de nærmeste kammeraters overlevelse. En hovedpointe er, at netop sammenhold øger chancen for overlevelse, idet soldater med tætknyttede bånd i mange tilfælde er villige til at risikere deres liv for at redde en såret kammerat.³¹² Desuagtet mangles der stadig

³⁰⁹ DSK Årbog 1941, s. 9.

³¹⁰ Netop kammeratskab var i øvrigt en af DSKs kerneværdier, se Schultz Hansen 2006, s. 347-48.

³¹¹ Se Christensen 2009, s. 156; Ziemann 2007, s. 111-116.

³¹² Stouffer m.fl. 1949; Janowitz & Shils 1948; Christensen 2009, s. 153-156; Sørensen 2008, s. 170; Harste 2014, s. 96 og 217.

evidens for korrelationen mellem stærke primærgrupper og militær sammenhængskraft. Tesen svækkes bl.a. af, at primærgrupper under 1. Verdenskrig i sig selv var skrøbelige, idet soldater ofte blev såret eller faldt, og fordi veletablerede primærgrupper ligeså vel kunne føre til ulydighed som lydighed i en krigssituation.³¹³ Skønt der ikke er definitivt bevis for, at soldaterkammeratskab har en *afgørende* indvirkning på militær effektivitet, viser både det samtidige materiale og utallige erindringer ikke desto mindre, at relationerne mellem individer i de mindre enheder var af stor betydning for soldaternes moral og velbefindende i krigshverdagen.

I behandlingen af dansksindede krigsdeltagere fastslår Claus Bundgård Christensen, med henvisning til nyere militærhistorisk forskning, at det er en myte, at alle soldater i den tyske hær uanset rang følte sig tæt forbundet: Soldater kunne knytte tætte bånd med deres officerer, men sådanne forbindelser rakte sjældent længere end til kompagniets løjtnanter. Der er heller ikke noget, der tyder på, at en fællesskabsfølelse forgrenede sig længere end regimentsniveauet. Således har Christensen øje for den sociale praksis, men i mindre grad sammenspillet med forestillede fællesskaber og generelle former for selvopfattelse. Han peger på, at en soldats tilknytning til kompagniet var central. Det var ofte magtpåliggende for soldater ikke at blive tildelt en ny enhed.³¹⁴ Dette kan eksemplificeres ved Jeppe Østergaard, der i august 1914 frabad sig et lazaretophold, som ellers kunne have holdt ham væk fra fronten i nogle dage. Han ville simpelthen ikke risikere at blive placeret i et andet kompagni, når opholdet var endt. Men i denne sammenhæng var det dog næppe enheden i sig selv, der var vigtig. Det var sammenholdet blandt soldaterne, som var af betydning, og det kan ikke have haft meget værdi at bevare tilknytningen

³¹³ Watson 2011, s. 1137; 1150. For en kritik af primærgruppers betydning se Bartov 1985; Hamner 2012.

³¹⁴ Christensen 2009, s. 156. Se f.eks. også Skar 1931, s. 53.

til sit kompagni, hvis de nære kammerater faldt, blev sårede eller tildelt andre enheder.³¹⁵ Her skal betydning af relationelle forbindelser også betones, men ses det i sammenhæng med opfattede fællestræk og forestillet gruppefølelse kunne det, som jeg vil vise i det følgende, i nogle tilfælde godt strække sig til et højere niveau en regimentet.

Reelt er det en kunstig opdeling, når soldaterkammeratskab i denne afhandling behandles adskilt fra eksempelvis det dansksindede fællesskab, og sondringen er også blot udtryk for undersøgelsens struktur. I og for sig hører alle de forestillede og socialt udøvede fællesskaber, der her er under behandling, under den ramme, som soldaterkammeratskabet udgjorde i krigshverdagen. Med andre ord var forskellige former for kollektiv identifikation ofte overlappende eller indeholdt i soldaterkammeratskabet. Til gengæld var netop det sociale kammeratskab altid håndgribeligt gennem praksis og samvær, hvilket ikke nødvendigvis var tilfældet med eventuelle forestillede fællesskaber. Et samspil mellem social forbundethed, fællestræk og forestillet gruppefølelse kan derfor have været betydende for en bredere kollektiv selvforståelse. I en krigsmæssig sammenhæng vil fællesskab social set ikke desto mindre tit være rodfæstet i primærgrupper. På dette fundament skabes muligheden for at opbygge tilhørsforhold til større enheder, eksempelvis regimentet, eller hele hæren.

Kollega, lidelsesfælle, ven

Det var som nævnt ikke alle nordslesvigere forundt at være i enhed med mange andre fra hjemregionen. Derfor blev der også i overvejende grad skabt positive relationer til det øvrige tyske mandskab, og dansksindede

³¹⁵ Se f.eks. Skar 1931, s. 66-67; ADCB – P345, Jepsen, brev, 04-01-1916.

kunne knytte tætte venskaber med tyskere.³¹⁶ Forbindelserne blev i nogle tilfælde holdt vedlige efter krigen, og i denne sammenhæng er en længere passage af Damgaard igen værd at citere:

"Vi var for det første Krigsdeltagere. Som saadanne stod vi sammen med Millioner af unge Mænd i disse skæbnetunge Aar. Vi stod sammen med vore tyske Soldaterkammerater. Vi stod Side om Side med dem, skønt vi kæmpede for en Sag, som, ikke var Vor. Men mon vi ikke er enige om, at det øvede kun ringe eller ingen Indflydelse paa vort Forhold til dem. Der bestod det bedste Forhold mellem os som Kammerater. [...] De sønderjydske Krigsdeltagere glemmer ikke deres tyske Kammerater, som de stod sammen med i Nød og Død. Jeg kan ikke skrive om min Deltagelse i Krigen uden med dyb Taknemmelighed at mindes min kære Kammerat Ehlers, en ung Arbejder fra Bremen et af de mest trofaste og redeligste Mennesker, jeg har mødt."³¹⁷

I en årbog, hvis formål var at fortælle om de *dansksindedes* krig, skrevet i 1941, hvor nationale modsætninger mellem dansk og tysk bestemt ikke var mindsket, er det værd at bemærke, at de positive relationer til tyske soldater fremhæves og understreges på denne måde. For Damgaard kendte kammeratskabet i erindringens skær hverken til national orientering eller splid, og i en sådan forståelse af fællesskab, med vægt på det relationelle, kunne dansksindede opfatte sig selv som fuldt ud integrerede i den tyske hær.³¹⁸ Dette stemmer selvfølgelig ikke helt overens med samtidens mere nuancerede virkelighed, men alligevel afspejler citatet, hvordan nordslesvigere uden problemer kunne indtænke

³¹⁶ Se f.eks. Rørdam 1918; RA0134, Dau, breve, 23-08-1914, 22-09-1914; Christensen 2009, s. 161.

³¹⁷ DSK Årbog 1941, s. 8-9.

³¹⁸ Se også f.eks. RA 0053/1, DSK's foreningsarkiv, protokol 1936-41, avisclip om årsmøde 11-06-1939.

sig selv i en helhed i den tyske hær. Hermed er det også sandsynligt, at man under krigen ikke altid havde behov for at trække på mantraet om at kæmpe for en fremmed sag. Som det vil fremgå, udgjorde først og fremmest officerer og etapemandskab en modsætning for nordslesvigere i denne kontekst, og modsætningsforholdet kunne i et bredere perspektiv også udvides til tyske autoriteter i almindelighed.

DSK-årbøgerne indeholder adskillige beretninger om tætte venskaber mellem dansksindede og tyske soldater,³¹⁹ om end det bredere kammeratskab i erindringerne muligvis fremstår mere vidtgående og idyllisk end i samtiden. Der var naturligvis grænser for kammeratskabet, selv blandt ligesindede. Derfor er det også nødvendigt at stille sig kritisk over for begrebet, sådan som Benjamin Ziemann har gjort i sin behandling af bayerske soldater. Han peger på, at kammeratskab blandt menige soldater også var udtryk for hærens organisation. Det var obligatorisk og i første række udtryk for et kodeks og en pligt uden hensyntagen til individer. Herudover var det også styret af de omstændigheder, tropperne befandt sig i. Tjenesten nødvendiggjorde samarbejde, og enhederne var ikke sjældent en sammenblanding af mænd fra alle socialklasser og aldersgrupper under trange og ubekvemme levevilkår. Kammeratskabet var altså generelt set ikke baseret på personlige eller individuelle karakteristika og træk, som sociale relationer ellers normalt bygger på. De mange tab under krigen medførte desuden en stor udskiftning af mandskab, og ifølge Ziemann var det derfor også ret sjældent, at primærgrupper opbyggede en subjektiv fællesskabsfølelse. De ringe livsbetingelser ved fronten øgede derimod fokus på det enkelte individs egne basale behov, hvorfor tyveri blandt mandskabet var udbredt.³²⁰

³¹⁹ DSK-årbog 1953, s. 34-38.

³²⁰ Ziemann 2007, s. 111-115; Borup 1998, s.31; Thygesen 2008, s. 44.

Gnidningerne i Myginds korporalskab, nævnt i forrige kapitel, synes i denne sammenhæng at være illustrative for Ziemanns betragtninger, trods Mygind selv mest havde øje for den nationale modsætning. Dette understreger også, hvordan den allerede behandlede gruppe af ligesindede nordslesvigere, som Andresen, Moos, Lausten-Thomsen og Peter Østergaard var del af, må have været et særtilfælde.

For Ziemann lå det ægte kammeratskab derimod i de tætte bekendtskaber, som på trods af det ovenstående *blev* knyttet mellem nogle få individer.³²¹ Her kan Mygind endnu en gang tages som eksempel. I januar 1915 mistede han en kammerat under en patrulje. Den faldne hed Johansen og var tysksproget. De to havde delt beboelsesrum og kom godt ud af det med hinanden, men Mygind anså ham ikke som en nær ven: "*Selv om han ikke hører til dem der staar mig nærmest, saa havde jeg dog lært at skatte ham som en tro Kammerat.*"³²² Dette viser tilstedeværelsen af både et nært fællesskab blandt soldater i enheden, hvor netop den sociale relation spillede en vigtig rolle, og et bredere kammeratskab.³²³ Denne skelnen kan forklare, hvorfor soldaterkammeratskab, trods begrænsninger og modsætninger på et overordnet plan, alligevel ofte udgør en stærk oplevelse i sig selv og en vigtig del af krigserfaringerne for mange krigsdeltagere, herunder nordslesvigere, på baggrund af de nære relationer.

Ordet 'kammerat' var, såvel på dansk som på tysk, en fællesbetegnelse for en soldat i hæren.³²⁴ At dømme ud fra det undersøgte kildemateriale var der tale om en kollegial betegnelse, som ikke omfattede officererne. Det

³²¹ Ziemann 2007, s. 115-116.

³²² Kreutzmann 1999, s. 112-13.

³²³ Se også Schultz 1996, s. 67.

³²⁴ Christensen 2009, s. 158.

var hermed en bred fællesskabsmarkør, som kunne bygge på en overfladisk forståelse eller solidaritetsfølelse blandt soldater med nogenlunde samme forudsætninger. På den ene side kunne et forestillet soldaterfællesskab måske opleves som noget håndgribeligt qua ens uniformer, disciplinen samt de farer og anstrengelser, som var ens for de fleste soldater. Helt i tråd med Ziemanns betragtninger gav dette på den anden side ikke i sig selv anledning til socialt fællesskab. Hærstrukturens påtvungne fællesskab *kunne* give anledning til et tæt sammenhold, men det var ikke en selvfølge, og fællesskabet havde naturligvis begrænsninger.

Eksempelvis følte Mikael Steffensen i efteråret 1917 ikke, han kunne dele sin forelskelse med de øvrige soldater i enheden, da de ikke ville forstå ham "*på den rette Måde*". Steffensen havde ellers generelt set et godt forhold til de øvrige soldater, men hans ord kan tyde på, at han savnede tæt, betroet bekendtskab i enheden. I brevet blev i hvert fald to nordlesvigere, som Steffensens kendte i det civile liv, beskrevet med ordene: "*det er mine Venner*".³²⁵ Soldaterkammeratskabet kunne for Steffensens vedkommende på nogle områder altså ikke gøre det ud for civile venskaber, ligesom der i brevet også antydes en vægtning af en regional baggrund og referenceramme. I et efterfølgende brev kan man desuden se en lignende distinktion mellem betegnelserne, da Steffensen fortalte, at han var blandt "*mange gode Venner, – eller dog Kammerater*".³²⁶ Linjerne viser, at en 'kammerat' i Steffensens optik ikke behøvede at være en person, man havde et tæt eller for den sags skyld godt forhold til.³²⁷

Den kollegiale betydning af ordet kan også findes i det faktum, at soldaterne på Vestfronten, udover 'Pardon', også ofte råbte 'Kamerad' i

³²⁵ RA2099, Jensen, brev, 18-09-1917.

³²⁶ Ibid. 26-09-2017. Se også Christensen 2012, s. 271.

³²⁷ Se f.eks. også Kreutzmann 1999, s. 119.

overgivelsessituationer. Dette skyldtes hovedsageligt, at begge ord kunne forstås på både tysk, fransk og engelsk,³²⁸ men jeg vil argumentere for, at ordet kammerat i sådanne tilfælde også appellerede til en generel opfattelse af skæbnefællesskab mellem soldater i Verdenskrigen. Hermed kunne kammeratbegrebet altså både have betydning i retning af 'våbenfælle' og i bredere forstand 'lidelsesfælle', men en kammerat kunne også være en nær relation, en ven, og disse to betegnelser blev brugt synonymt. Et eksempel på dette, men i lige så høj grad også på hvor betydningsfulde soldaterkammeratskaberne kunne være, findes i et brev fra Jeppe Østergaards hånd. I efteråret 1914 faldt vennen, Nis Fuglsang, under den tyske fremmarch mod Warszawa, og de to havde gensidigt lovet at skrive til hinandens forældre, hvis der skulle ske en af dem noget. Om deres venskab skrev han:

*"Fra det øjeblik, da Nis i Østprøjsen kom til kompagniet, har vi gået sammen i rækken og talt sammen om fortiden og smedet fælles planer for fremtiden. Vi har delt mangt og meget under marchen, og når aftenen kom, lavede vi vort fællesleje til rette i laden og lå tæt sammen. Vi talte da om dem hjemme og sendte mange kærlige tanker hjem til jer, som står os nær. Så sov vi varmt og trygt, til næste dag bragte os nye anstrængelser."*³²⁹

I sine breve benævnte Østergaard Nis Fuglsang som både sin 'kammerat' og 'ven', hvilket peger i retning af et betydningshierarki, hvor førstnævnte var en bredere fællesskabsbetegnelse. Således kunne militær identifikation, i form af en forestilling om kammeratskab, på den ene side finde sted på et generelt plan og uden reelle sociale implikationer, eksempelvis i mødet med soldater fra andre enheder eller helt andre våbenarter. På den anden side kunne den også udmønte sig i det

³²⁸ Christensen 2009, s. 309.

³²⁹ Skar 1931, s. 62.

dybdegående, personlige venskab. Her skal det nævnes, at venskabet mellem netop Østergaard og Fuglsang med al sandsynligvis også skal tages som et udtryk for et dansk fællesskab. Når det er sagt, kunne det sociale bånd, som beskrives i citatet, for så vidt også sagtens have været mellem en dansksindet nordslesviger og en tysk soldat, da venskaber, som vist, knyttedes på tværs af både etnicitet og national observans.³³⁰ Eksempelvis nævnte også Hans Moos, i en sammenhæng, der ikke henviste specifikt til andre nordslesvigere, at han gerne risikerede livet for at redde en kammerat.³³¹ Omvendt træder venskaber mellem dansksindede og tyskere kun sjældent frem i det her behandlede materiale, hvilket som nævnt i sidste kapitel kan skyldes, at soldater med baggrund i danske miljøer måske ikke ønskede at give deres pårørende det indtryk, at de var blevet tyskvenlige som følge af krigstjenesten.

Kammeratskab behøvede heller ikke at være baseret på et stærkt eller forudgående relationelt fundament. Det kunne simpelthen være en handlingsstrategi, hvor den indbyrdes relation blev instrumentel. Det er almindeligt anerkendt, at sammenhold blandt mandskabet i det enkelte enheder kunne øge chancerne for at slippe levende fra krigen, og Alexander Watson har f.eks. peget på, at britiske soldater, der udførte individuelle opgaver væk fra det øvrige mandskab, omvendt var i større fare for psykisk kollaps. I sådanne situationer manglede de den relative følelse af støtte og sikkerhed, som kunne være blandt mandskabet i en sammentømret enhed. Christensen forklarer i denne forbindelse også nære relationer mellem dansksindede og tyske soldater på den baggrund, at det var en udbredt opfattelse i den tyske hær, at kammeratskab kunne redde liv.³³² Det blev forklaret således i et soldaterbrev trykt i Flensborg

³³⁰ Jf. ovenstående DSK-citat. Se f.eks. også Rørdam 1918 s. 20-26.

³³¹ RA0523, Moos, 07-10-195.

³³² Christensen 2009, s. 162ff; Watson 2008, s. 34-35.

Avis: *"Især maa Kammeratskabsfølelsen fremmes; der kan under Krigsforhold blive fuldt ud Brug for den mangen Gang. Hvor det ikke lykkes at give de gode Følelser, Evner og Anlæg Næring hos de enkelte, saa Forstaaelsen for Sammenholdets betydning bliver bevidst, gaar det udover Helheden."*³³³ Kammeratskab var altså ikke udelukkende socialt og til hjælp i en ensformig hverdag. Sammenhold var også en del af soldaternes overlevelsesstrategier og kunne som sådan aftales mellem enkelte soldater, inden enheden nåede frontlinjerne. Hermed håbede soldaten på at have sikret sig hjælp, hvis han skulle blive såret.³³⁴

Jeg vil dog argumentere for, at en fuldstændig sondring mellem instrumentelle 'venskaber' og sociale relationer næppe gjorde sig gældende i praksis, da værdien hermed ellers måtte synes højest usikker. Med al sandsynlighed byggede aftalte venskaber således i det mindste på positive førstehåndsindtryk soldaterne i mellem. Især nyuddannede forsøgte at knytte bånd med mere erfarne soldater for på denne måde at opsamle værdifuld viden om f.eks. skyttegravskrigsførelsen. At det instrumentelle kammeratskab i en vis udstrækning måtte bero på gode sociale relationer for at fungere afspejles også ved, at veteranerne på et frontafsnit ikke altid tog godt imod nyt erstatningsmandskab.³³⁵ Således ærgrede Hans Moos sig eksempelvis over nogle krigeriske rekrutter, som ikke kunne styre sig under en spontan våbenhvile på Vestfronten i december 1915. I et brev skrevet et halvt år tidligere, hvori han omtalte kammeratskabet i kompagniet, indikerede han tilsvarende, at erstatningsmandskab skulle gøre sig fortjent til en plads i fællesskabet: *"Et godt kammeratskab har vi. De unge ikke undtagne. De er nu helt anderledes end den gang de kom mere hensynsfulde. Forskellen på dem nu og før falder*

³³³ RA0112/-1, Clausen, bog nr. 330, *Livet blandt Kammerater*.

³³⁴ Christensen 2009, s. 162. Se f.eks. Borup 1998, s. 141.

³³⁵ Borup 1998, s. 198; Watson 2008, s. 34; Christensen 2009, s. 160-65.

mere i øjnene end den forandring der er foregået med os, der har været med hele tiden."³³⁶ Det var i denne sammenhæng ikke alderen, men erfaringen, der skabte afgrænsningen, da Moos havde været ved fronten siden efteråret 1914. Når først de værste kanter var slebet af de nytilkomne, kunne soldaterne dog knytte bånd, der gjorde dem stærkere i krigens kritiske stunder og i skyttegravens monotoni.

Skelnen mellem uerfarne rekrutter og sammentømrede veteraner giver grund til at antage, at kammeratskab kunne hænge sammen med den måde, de kæmpende opfattede sig selv som soldater. Det viser dermed en flersidige selvopfattelse som følge af krigsdeltagelsen. Tag for eksempel en anekdote fra soldaten Johan Clausens erindringer. Som garvet soldat i 1918 ønskede han ikke at dele enhed med nyt mandskab, som i nogle tilfælde kun var 17 år, men efter nogle uger med hård øvelse blev de unge rekrutter efterhånden integreret i enheden. Man aner her et socialt hierarki blandt mandskabet foruden rang (Clausen blev befalingsmand for de omtalte rekrutter), men eksemplet viser også noget om identifikation: "*Vi gamle ville helst være i samme gruppe. Det var ikke rart med uprøvede soldater i gruppen*",³³⁷ skrev Clausen og italesatte dermed sig selv som veteran, der i modsætning til rekrutter vidste, hvad der skulle til for at klare sig ved fronten. Clausen orienterede sig her hverken efter sindelag, etnicitet eller noget lignende, men efter evner og erfaring som soldat. På samme måde gav han som befalingsmand også indirekte udtryk for ansvarsfølelse over for sit mandskab. Jeg vil derfor argumentere for, at Clausen i sin beretning ikke indtog en udsagnsposition som dansker eller nordslesviger, men nærmere som en *garvet frontsoldat*. Selvopfattelsen og den afgrænsning, som i dette tilfælde markerede den, blev formuleret i en

³³⁶ RA0523, Moos, breve, 12-12-1915, 02-06-1915.

³³⁷ Citeret fra Christensen 2009, s. 165.

militær sammenhæng i mødet mellem erfarne og uerfarne, og ikke andre former for tilhørsforhold. Dermed kunne kollektiv selvopfattelse i nogle tilfælde få en anden karakter, når konteksten blev en anden – i dette tilfælde i forbindelse med det militære fællesskab.

Ser man på militært fællesskab i en bredere sammenhæng, var sammenhold mellem dansksindede i sagens natur også udtryk for soldaterkammeratskab. Det blev blot udøvet på baggrund af en snævrere gruppe af personer, hvis sociale relationer ofte udsprang af en fælles baggrund i dansk kultur og sprog. Sådanne fællesskaber var dermed ofte et rum for udøvelsen af andre selvforståelser end den militære og heller ikke sjældent for distancering til hæren. Heroverfor kunne det bredere soldaterkammeratskab derimod være udtryk for identifikation, som i modsætning til eksempelvis en dansk selvforståelse godt kunne kobles op på hæren og krigstjenesten. I forhold til den sociale praksis var soldaterkammeratskab i almindelighed og et specifikt dansk fællesskab blandt nordslesvigere givetvis mere eller mindre ensartede, men værdier og selvopfattelser var funderet forskelligt. For at kunne tale om militær identifikation måtte dels udøvelse og indhold til en vis grad kunne knyttes til soldatergerningen, og dels måtte fællesskabsforståelsen kunne sættes i relation til hæren. Denne form for identifikation kunne komme til udtryk gennem selvkaraktiseringer og -lokalisering i forhold til større hærenheder, eller i forestillingen om et alment sammenhold blandt tyske soldater. I første omgang skal der kastes et blik på, hvordan nordslesvigere kunne lokalisere og placere sig selv i militære fællesskabskategorier.

”En af vore”

Nordslesvigiske soldater italesatte og identificerede uden videre sig selv som medlemmer af de hærenheder, de var en del af i det daglige. Det vil i

første omgang sige *gruppen* på ca. 8 mand eller *korporalskabet*, bestående af ca. 16 soldater. Sammen med *delingen*, der talte ca. 80 mand, var disse enheder socialt set de mest betydningsfulde, da det var blandt dette mandskab en soldat som oftest opholdt sig både i og uden for frontlinjerne. I lidt bredere perspektiv var *kompagniet*, der i reglen bestod af knap 300 mand, desuden også en vigtig enhed, og historikere såsom Martin Bo Nørregård og Nils Arne Sørensen har henvist til, at de personlige stedord 'vi', 'os' og 'vor' i soldaterbreve som regel knyttes til disse mindre hærenheder. Men som tidligere vist, blev også en dansksindet social gruppering etableret på tværs af to kompagnier i en *bataljon* (ca. 1.000 mand). I nogle tilfælde kunne nordslesvigere ligeledes henvise til netop bataljonen eller *regimentet* (ca. 3.000) med ordene 'vi' og 'os', i andre tilfælde til hele hæren eller Tyskland.³³⁸ Omvendt havde denne form for identifikation også sine klare begrænsninger, og der findes talrige eksempler på, at nordslesvigere sprogligt distancerede sig fra andre hærenheder, militærmyndighederne eller hæren som helhed. Tilsvarende blev Tyskland og tyskere heller ikke sjældent italesat som noget fremmed og forskelligt fra nordslesvigere.³³⁹ Der er heller ikke nogen tvivl om, at det mærkbare og tætte fællesskab var at finde blandt de mænd, hverdagen blev delt med. Om sådanne nære fællesskaber så eventuelt var præget af eksempelvis et nationalt, regionalt eller et helt tredje identitetsmæssigt tilhørsforhold var ikke givet på forhånd, men afhang derimod af sammensætningen af individer. Eksempelvis var antallet af nordslesvigere i og omkring *RIR 86*, forudgående relationer og den praktiske mulighed for at søge sammen både i og uden for skyttegravene betydende for, at den

³³⁸ Nørregaard 2006, s. 122; Borup 1998, s. 198.

³³⁹ Christensen 2009, s. 46-48. For eksempler se bl.a. Skar 1931, s. 91, 105; RA0523 Moos, brev, 22-06-1915; MSS, Nissen, dagbog 15-07-1915.

dansksindede gruppe med Andresen, Peter Østergaard, Moos og Laust-Thomsen kunne dannes.³⁴⁰

At langt de fleste soldater alligevel fandt en plads i et militært fællesskab kan have flere årsager. En oplagt forklaring er, at den tyske hær på sæt og vis var udgangspunktet for identifikationsudøvelse i krigshverdagen. Efter indtrædelse var det principielt hæren, der stod for soldaternes forplejning, indkvartering og beklædning, ligesom strukturerne i et vist omfang bestemte, hvilke andre personer en soldat kom til at tilbringe tid med. Tilsvarende havde soldaterrollen også en indflydelse på den måde, hvorpå nordslesvigere kom til at interagere med f.eks. civilpersoner. Det militære fællesskab var således som minimum noget, den enkelte måtte forholde sig til, bevidst eller ubevidst. Den tyske hær var i denne forstand en organisatorisk ramme for et påtvunget fællesskab, og internt blandt soldater var det ikke nødvendigvis et sammenhold forankret i f.eks. den tyske nation.³⁴¹ Var der tale om en identifikation, var det som nævnt ovenfor i første omgang tale om et forestillet fællesskab blandt våben-, lidelses- og skæbnefæller. De eventuelle loyalitetsforståelser, en sådan forestilling medførte i det daglige, må således have været af social karakter og knyttet til reelle relationer blandt soldater.

Dette stemmer overens med, at det fællesskabsmarkerende ord 'vi' i kilderne generelt henviser til flere forskellige grupper afhængig af konteksten. Når sanitetssoldaten Jens H. Møller i foråret 1916 skrev: "*En af vore blev let såret på ryggen af en granatsplint*", er det derfor sammenhængen, der viser, at han mente en soldat fra kompagniet, og efter alt at dømme ikke en nordslesviger.³⁴² Møller var indsat på Østfronten, og

³⁴⁰ Jf. det foregående kapitel. Se også Christensen 2013, s. 17-22.

³⁴¹ Christensen 2009 *passim*; Christensen 2018 s. 12-14; Christensen 2015; Ziemann 2007, s. 111-116, 142-144.

³⁴² Møller, dagbog 23-03-1916.

formuleringen kan selvfølgelig skyldes, at der her som nævnt var relativt længere mellem nordslesvigerne, men der befandt sig rent faktisk en række nordslesvigere i Møllers sanitetskompagni. I det følgende skal det derfor undersøges hvilke fællesskaber, der i materialet aftegnes ved inkluderende italesættelse.

Kaster man et blik på de sammenhænge, hvori de personlige stedord 'vi' og 'os' benyttes af aktørerne, og hvad der henvises til, så fremgår det hurtigt, at fællesskabsmarkeringerne var betinget af konteksten og den enkelte aktør.³⁴³ I januar 1915 blev I. bataljon, *RIR 86*, overført fra en fredelig stilling ved landsbyen Lassigny til fronten ved Soisson. Her fandt hårde kampe sted, og Peter Østergaard var en af de mange nordslesvigere, som måtte i ilden. I et af de breve, der beskrev kampene her, ser man, at også han orienterede sig på kompagniniveau, men Østergaard skrev også "*vor bataillon*", og i brevets slutning er det denne enhed, ordet 'vi' henviser til. Om han hermed omtalte et generelt fællesskab i bataljonen eller grupperingen af nordslesvigere i denne enhed er uklart, men Østergaard havde netop nordslesvigske venner på tværs af i hvert fald to kompagnier, og bataljonen indeholdt et ikke ubetydeligt antal dansktalende. Hans sprogbrug tyder i hvert fald på en forståelse af forskellige niveauer af tilknytning inden for hærens strukturer. Den fysiske tilknytning og det perspektiv, hvorfra Peter Østergaard fortalte om kampene, var dog kompagniet og det mandskab, han helt konkret befandt sig iblandt. Alligevel blev bataljonen – og i en bredere sammenhæng regimentet – på sin vis en tilknytningsmarkør pga. tilstedeværelsen af en forholdsvis stor andel af nordslesvigske tropper. Tilsvarende blev artilleriet, som Peter Østergaard ikke havde nogen kontakt eller relation til, afgrænset i brevet

³⁴³ F.eks. kan en stedsordsanalyse i og for sig kun påvise fællesskab ift. hærens organisering, hvis ikke den enkelte aktør beskrev sociale relationer og praksisser.

som *"det tyske artilleri"*, hvilket til forveksling minder om hans omtale af fjendtlige enheder, såsom *"den franske reserve"*.³⁴⁴

Ligesom Østergaard var også Kresten Andresen med ved Soisson, og han gav i den forbindelse klart udtryk for varierende niveauer for fællesskabet i en enhed. Andresen benyttede også vendingen 'vor bataljon', sandsynligvis også med henvisning til den nordslesvigske mandskabsdel. Han kunne muligvis også have sigtet til den specifikke gruppe af ligesindede danske, som netop også inkluderede Peter Østergaard. I hvert fald skelnede Andresen mellem de faldne i sin enhed, da han skrev til sine forældre om slaget og fortalte, at 'vi' mistede 400 mand: *"Mange, mange af dem, jeg kendte, ligger nu derude, måske ligger der endnu sårede der."* Nogle få linjer efter konkluderede han dog: *"Jeg tror ikke, vi har mistet nogen som helst af de ægte gode folk hernede; jeg har forespurgt overalt."*³⁴⁵ Her er det tydeligvis den tætte gruppering af dansksindede venner, som Andresen henviser til, hvilket viser hvordan sådanne fællesskaber blev placeret inden for rammen af den militære struktur og vurderet i forhold til et bredere militær fællesskab i de enkelte enheder.

Mens Østergaard og Andresens ytringer muligvis afspejlede, at de befandt sig i et slesvigske regiment, så var Thyge Thygesen kun blandt nogle enkelte nordslesvigere i sin enhed på Vestfronten. Det ændrede imidlertid ikke rammesætningen for den sproglige markering af fællesskab, og når det personlige stedord 'vi' bredes ud til flere end de nærmeste kammerater, blev der også ofte henvist til kompagniet eller gruppen. I dagbogsnotatet for den 23. maj 1915 kan man f.eks. læse følgende om dagens vagt i skyttegraven: *"Marius og jeg igen for ved Graven. Alt roligt. Vi havde et Par Patuljer forude som blandt andet plantede den tyske Fane nede i*

³⁴⁴ Skar 1931, s. 90-91.

³⁴⁵ Christensen 2012, s. 108

Franskmændenes Trådforhindringer [...] Om dagen havde vor Gruppe helt fri. – Vort Komp. har havt den første Døde i Dag."³⁴⁶ Udgangspunktet for Thygesen var de nære relationer, han delte med især kammeraten Marius Iversen, hvorved henvisning til 'vort kompagni' eller 'vor gruppe' må bero på et i det mindste tjenstligt fællesskab i disse enheder.

Kompagniet udgjorde også en fællesskabsafgrænsning for Thygesen. Det fremgår af en dagbogsnotits, hvori det fortælles, at han og en tysk kammerat havde været på en patrulje, hvor "*vor gode Leutnant Hitschhold*" faldt, og en af kompagniets øvrige løjtnanter havde med tre mand forgæves ledt efter den faldne officer i ingenmandsland.³⁴⁷ Til gengæld sluttede den kollektive identifikation for Thygesens vedkommende efter alt at dømme på kompagniniveauet. I et brev til familien fra februar 1916 skelnede han i hvert fald bevidst i mellem tilknytningen til sit kompagni og den tyske hær i almindelighed. Thygesens enhed var blevet trukket ud af skyttegravene og kommet i såkaldt hvilestilling: "*Nu er vi glade ved at vi er kommen ud af Stillingen, for af Bladene seer vi at "vi" er gåede længere frem der hvor vi lå. [...] Det skulde vi jo allerede have taget den 30. Okt. [...], men vi blev jo slåede tilbage og kom til dels slet ikke ud af Gravene.*"³⁴⁸ Der må i tyske aviser have været brede inkluderende formuleringer, hvor 'vi' sandsynligvis henviste til en division eller hele den tyske hær. Det var antageligt dette, Thygesen distancerede sig fra ved at sætte ordet i anførselstegn med en ironisk undertone.

Hos Thygesen ser man også skiftende udsagnspositioner. Han inkluderede sig selv sprogligt i et fællesskab blandt soldaterne i sin gruppe, deling og kompagni, men i andre tilfælde distancerede han sig fra tyske soldater

³⁴⁶ Thygesen 2008, s. 43.

³⁴⁷ Ibid.

³⁴⁸ Ibid. s. 132.

generelt, og kunne således beskrive hændelser ved fronten, som var han selv udenforstående. Begge former for italesættelse kunne forekomme i ét og samme brev. Den 10. juni 1915 fortalte han f.eks. om kompagniets gøremål, og at han var blevet fortalt, at det slesvigske *FR 86* havde lidt store tab ved den nærliggende frontsektion ved Moulin: "*Vi ved ellers slet intet om hvad her er gaaet for sig. Vi har kun hørt Skydninger. Der bliver fortalt at Franskmændene havde taget vore Skyttegrave, men at vi har erobret dem tilbage igen og nu skal vi gribe an og jage dem længere tilbage endnu, men om det passer ved jeg jo ikke.*" Om Thygesen her relaterede sig selv til den tyske hær generelt eller udelukkende til mandskabet i det slesvigske regiment ved Moulin kan ikke vides med sikkerhed. I første omgang henviser ordet 'vi' tydeligvis til soldaterne i Thygesens eget kompagni, men i den næste sætnings første del inkluderer 'vi' og 'vore' unægtelig også andre regiment, for så at skifte igen i brevet afslutning. Her omtalte Thygesen "*Franskmændene*" og "*Tyskerne*" på en facon, der kunne forlede en til at tro, at han ikke selv tog del i krigen.³⁴⁹

Selvom der ikke er noget, som tyder på, at Thygesen identificerede sig med krigstjenesten, kunne han tillige udtrykke en bred form for tilknytning til den tyske hær, hvorved f.eks. minekastere kunne nævnes som "vore".³⁵⁰ Skiftene i Thygesens udsagnspositioner skete eksempelvis, men ikke udelukkende, når han beskrev noget, han var utilfreds med, eller hans humør var i bund. I sådanne tilfælde dissocierede han sig fra soldaterrollen og hæren i det hele taget, og her ligner Thygesens afgrænsninger af 'tyskerne' igen til forveksling den måde, han omtalte fjenden: "[...] *at Tyskerne skød alle Sårede som lå for ved Graven er der vist ingen der får at*

³⁴⁹ Ibid. s. 50. Flere tyske regiment var involveret i kampene ved Moulin. Se Nørregård & Rasmussen 2018, s. 34.

³⁵⁰ Thygesen 2008, s. 65, 67.

vide – men det er også sandt!”.³⁵¹ Hans måde at beskrive sin egen rolle i krigen, kunne altså veksle mellem distance eller engagement. Tilknytningen til den tyske hær synes at have været baseret på sociale relationer, samt det hierarki og den struktur, han selv kom i berøring med. Det lader ikke til, at dette kunne udbredes til en reel form for fællesskabsfølelse, der dækkede hele hæren. Imidlertid kan der alligevel findes eksempler, som de førnævnte, hvor Thygesen orienterede og inkluderede sig selv i et militært fællesskab i bredere forstand, hvorved en svag form for militær identifikation ikke kan afvises.

Hans Bruun navigerede også imellem forskellige italesættelser af fællesskab. I maj 1918 befandt han sig i Ukraine, og under en march i retning af Kiev skulle mandskabet finde et indkvarteringssted for natten blandt civile, som viste sig at have tysk-tjekkiske rødder: *”Feldwebelen, skriveren og jeg kom ind i huset hos en tjekker. Skriveren mente, at det havde vi nok truffet dårligt, da tjekkerne jo var os fjendtligt sindede. Den snak kender vi jo nok hjemmefra, hvor det samme siges om os; jeg mente jo, vi nu fik se.”*³⁵² Skriverens mistænksomhed blev gjort til skamme, men det interessante er imidlertid, hvordan Bruun her uden videre refleksion orienterede sig ud fra to forskellige og potentielt modsatrettede fællesskaber. Første gang henviser ordet 'os' til de tyske soldater i almindelighed, men anden gang benyttes det i en mindretalsforståelse. På tilsvarende vis henviser ordet 'vi' først til de nævnte personer i deres egenskab som tyske soldater og anden gang til nordslesvigere generelt. Bruun kunne hermed veksle mellem to former for identifikation, på trods af at soldaterrollen kunne påminde om de nationale modsætninger og spændinger i hjemregionen. Herudover viser citatet også, at skriveren

³⁵¹ Ibid. s. 53-54.

³⁵² Wemmelund 2000, s. 145.

opfattede Bruun som tysk soldat, og ikke som havende en anden nationalitet på linje med den civile familie. Modsat kunne Bruun genkende den fordom, kammeraten havde over for værterne, og i den situation selv relatere sig til deres minoritetsbaggrund. Dette illustrerer tydeligt dynamik og flersidighed, men lige så vigtigt er det et eksempel på, hvordan selvopfattelse kunne afhænge af konteksten.

Det ovenstående tyder på, at den tyske hærs strukturer på sin vis udgjorde en ramme for kollektiv identifikation indadtil. Denne ramme blev udfyldt af både sociale grupperinger og forestillede fællesskaber. Udgangspunktet var de nære, personlige forhold i de helt små hærinddelinger, hvis ydre grænse rent fællesskabsmæssigt ofte var kompagniet. De større enheder, såsom bataljonen og regimentet, kunne dog også benyttes som fællesskabsafgrænsning i sig selv eller i forbindelse med markeringen af bredere fællesskaber indeholdt i disse enheder.

Afgrænsning og modsætning

En oplevet samhørighed indadtil i den militære struktur var ét udtryk for kollektiv identifikation, men modsætninger og afgrænsning af udenforstående kunne også aftegne forskellige former for fællesskabsforståelser. I de følgende skal dette behandles i en militær sammenhæng dels for at illustrere denne kontekst, og dels for at anskueliggøre, hvordan modsætningsforhold kunne afspejle eller indirekte fremhæve kollektiv selvopfattelse.

At alle soldater i den tyske hær på et eller andet niveau var nødt til at indgå eller navigere i en militær fællesskabsstruktur var ikke ensbetydende med, at enhver nødvendigvis kunne identificere sig med hverken militæret eller

tjenesten. Dette er der talrige eksempler på, og i nogle tilfælde handlede det om både værdier og tilhørsforhold, som eksempelvis for Jeppe Østergaard. Han påbegyndte sin værnepligt i 1912, og i breve fra før krigsudbruddet ses det tydeligt, at han ikke havde høje tanker om kasernelivet. I et brev fra foråret 1913 fortalte han om en nordslesvigsk kammerat i kompagniet, som han syntes godt om og beskrev som: *"den bedste af alle herværende danske og den, hvem soldaterlivet har bidt mindst på. Thi fare for, at en del uforvarende skal hænge ved, er der. Næsten ingen slipper helt fri, men det kan vel vadskes af, når vi atter kommer hjem og kan mætte os med danske tanker, dansk åndsliv, dansk kultur."* I januar 1914 kom han igen ind på soldaterlivets indvirkning: *"Jeg har desværre ikke [...] kunnet slippe fri for nogen påvirkning af militarismen og hele livet her. Mit modersmål er bleven noget sjusket og urent. Høflighed og hensynsfuldhed var ved at blive forældede begreber."*³⁵³ Jeppe Østergaard anså simpelthen tilværelsen på kasernen som skadelig for hans karakter og dannelse, og det er interessant, hvordan han satte danske tanker, åndsliv og kultur som kontrast til militarisme. Ydermere var soldaterollen også skadelig for det danske modersmål, som han tilsyneladende opfattede som definerende for sin selvopfattelse. Under uddannelsen i fredstid anså Østergaard således militærtjenesten som en negativ indflydelse og en tilsyneladende stærk modsætning til de værdier, han skattede høj i sit civile liv. Modsætningsforholdene blev understreget nogle måneder senere i forbindelse med en regimentsfest: *"Det hele er prøjsisk og fremmed, mens hver bloddråbe i mig vægrer sig ved at ha noget tilfælles med dem."*³⁵⁴

Da Østergaard kun havde knap et halvt år tilbage af sin tjenestetid, længtes han ikke overraskende stadig efter at beskæftige sig med dansksindet

³⁵³ Skar 1931, s. 21, 30. Se f.eks. også Kreutzman 1999, s. 78.

³⁵⁴ Skar 1931, s. 32.

f.eks. foreningsarbejde og gymnastik. På andre punkter var han trods dette ved at vænne sig til soldatertilværelsen. Han var f.eks. blevet udnævnt til delingsfører, men i slutningen af juli 1914 var hans grundholdning til militæret alligevel stadig den samme, og han ønskede blot at slippe bort fra soldaterlivet: *"Jeg er så led og ked af hele livet her, så jeg stadig kun tænker på enden. Lykkelig er den, som aldrig kommer i prøjertrøjen"*.³⁵⁵

Godt to uger senere var Jeppe Østergaard imidlertid på vej mod frontlinjerne nær den tysk-russiske grænse. Om det skyldtes krigens uopsættelige karakter eller pligttroskab kan ikke konkluderes her, men da krigen først var brudt ud, skete der øjensynligt et skifte i hans tilgang til soldatertilværelsen. Dette kan aflæses på flere planer over sommeren 1914. Østergaard blev bl.a. mere moderat i sine formuleringer, mindre dansknational, og så står den relationelle forbindelse til det øvrige mandskab i hans deling tydeligere frem. Ændringen i hans skrivemåde kan delvist forklares med, at Østergaard nu måtte forholde sig til militærcensuren. Til gengæld forklarer dette ikke det sociale aspekt, hvor påskønnelsen af soldaterkammeraterne, også de tyske, reelt synes at spille en større rolle efter afgang til fronten: I dagbogen den 12. august 1914 fremgår det f.eks., at kompagniet havde deltaget i den første egentlige fægtning med fjenden, og at Østergaard i den forbindelse mistede to kammerater: *"min kære ven Sorgenfrei og Fischer, som jeg også satte megen pris på"*.³⁵⁶ De to navngivne soldater var givetvis tyskere, ellers ville de sandsynligvis have været omtalt ved fornavn, muligvis også med en stedsangivelse af deres hjemegn. Under alle omstændigheder nævnes de to navne ikke i et senere brev, hvor Østergaard redegjorde for nordslesvigerne i regimentet, herunder sårede og faldne.³⁵⁷ Et andet

³⁵⁵ Skar 1931, s. 34, 37. Se f.eks. også Christensen 2012, s. 52-53.

³⁵⁶ Skar 1931, s. 38, 44.

³⁵⁷ Ibid. s. 66-67.

eksempel på hvordan de relationelle forbindelser blev tydeligere, finder man kun få dage senere. Østergaard var i felten blevet tildelt en anden deling, men under en transport sneg han sig med ind i en togvogn sammen med "*mine gamle venner*".³⁵⁸

Jeppe Østergaards bestræbelser på at forblive sammen med venner skete under togtransporten væk fra fronten i sensommeren 1914, efter hans regiment havde været i en træfning med russiske tropper nær Soldau i det nuværende Polen. To dage senere indløb de første meldinger om russiske angreb på tysk territorium. Russerne havde succes med de første fremstød, og der bredte sig hurtigt panik blandt civilbefolkningen. Hundredetusinder flygtede, og ikke uden grund. Plyndringer, drab og voldtægt fulgte i de russiske styrkers kølvand.³⁵⁹ Østergaards enhed befandt sig netop i det tysk-russiske grænseland, og på togturen havde soldaterne mulighed for at læse aviser og få lidt klarhed over situationens udvikling. I denne forbindelse findes det vel nok tydeligste tegn på soldateridentifikation for Østergaards vedkommende. Under transporten blev soldaterne på togstationerne mødt af venlighed og taknemmelighed fra den tyske befolkning. Den 16. august 1914 ankom de til byen Elbing, hvor de blev mødt af Røde Kors og byens civile:

"Kaffe, smørrekrager, cigarer, brevkort, vand, sæbe, håndtørklæder – alt står til vor rådighed. Man glædes og begejstres. Der har de nu stået næsten dag og nat, siden mobiliseringen begyndte, utrættelige og lige elskværdige. Menneskene jubler os imøde. Her må ingen kosak nå hen, ingen knut [russisk for pisk] svinges, ingen skændselsdåd øves, ingen forsumpet forvaltning formørke disse

³⁵⁸ Ibid. s. 45.

³⁵⁹ Sørensen 2008, s. 76-77.

elskværdige menneskers liv. Vi skal gøre vort bedste til at forhindre det.”³⁶⁰

Ordene 'vi' og 'os' skal i denne sammenhæng nok forstås som kompagniet eller delingens soldater, og i mødet med især de vestpreussiske civile følte Jeppe Østergaard øjensynligt intet 'fremmed' ved at bære 'prøjertrøjen'. Modtagelsen og den venlige behandling kunne tolkes som patriotisk, eller som en hyldest til militæret – især for en nationalt bevidst person som Jeppe Østergaard. Alligevel var det ikke modsætning, han følte i dette tilfælde. Her kunne han godt identificere sig med sin rolle i hæren, og den ellers så dansk-nationale og modvillige soldat gav utvetydigt udtryk for en vilje til ikke bare at gøre sin pligt, men gøre sit bedste for at sikre og beskytte byens befolkning.

Det er muligt, at Jeppe Østergaard i dette øjeblik blev grebet af den elektriske stemning, som krigsudbruddet stedvist medførte, og eksempelvis Claus Eskildsen beskrev i sine erindringer.³⁶¹ Begejstringen og støtten bevægede i hvert fald Østergaard. Han var også idealist, og kernen er her, at en udpræget dansk nordslesviger godt kunne identificere sig med rollen som tysk soldat, i hvert fald når denne bestod i at være de uskyldiges beskytter. I dette tilfælde var der ikke tale om en 'en tung pligt', tværtimod tyder Jeppe Østergaards formulering på et engagement, som er milevidt fra hans oplevelse af soldaterlivet blot nogle få uger tidligere. Muligvis fordi soldaterrollen nu havde et reelt formål og ikke blot var øvelse og disciplin. At der netop ikke var tale om, at Østergaard blot i et kort øjeblik blev grebet af stemningen, viser et dagbogsnotat skrevet seks dage senere. Her fremgår det, at de tyske tropper i området retirerede: *"Det går tilbage, tilbage. En dyb smerte og medlidenhed gemmer dette ord.*

³⁶⁰ Skar 1931, s. 45

³⁶¹ Eskildsen 1929, s. 11. Om krigsbegejstring se Strachan 2001, s. 103-162.

En lykke, at mit hjemland bliver forskånet for krigens umiddelbare ulykker."³⁶² Det smertede tilsyneladende Østergaard, at man nu trak sig tilbage og dermed ikke kunne udøve den beskyttelse, han havde svoret, men han kunne i det mindste finde trøst i, at Nordslesvig var forskånet for krigen. Dette viser igen, hvordan en minoritetssoldats kollektive selvopfattelser kunne være sammensat, baseret på social interaktion og kontekst. Dermed kunne dansk selvforståelse, som i udgangspunktet kunne skabe en nationalpolitisk modsætning til det tyske militær, alligevel i visse situationer være forenelig med soldatergerningen.

Til gengæld vedblev antipati mod soldatertilværelsen at dominere hos Lorens Jepsen. I november 1916 havde han været i felten i godt et år, og i brevene til sin kone rettede modviljen sig oftest mod livet og betingelserne i felten, såsom manglende forplejning og rotterne i skyttegravene: "*Det skal være Soldaterliv, nej, det er et Røverliv, et rent Forbryderliv, og under Trællekaar, som vi må føre.*"³⁶³ Selvom Jepsen ikke på nogen måde synes at have identificeret sig med tjenesten, kan man omvendt ane en form for desillusion. I brevet synes Jepsen for så vidt at give udtryk for, at livet ved fronten ikke var som det burde være. Han havde givetvis haft nogle forestillinger om soldatergerningen, også selvom han ikke selv ønskede at være soldat. Forudfattede syn på krigen og dens idealer blev for mange soldater bare ikke indfriet, tværtimod. Derfor kan man i Jepsens uvilje muligvis se aftrykkene fra en bristet forestillingsverden, hvilket var tilfældet for rigtig mange på tværs af de krigsførende lande.³⁶⁴

³⁶² Skar 1931, s. 50.

³⁶³ ADCB – P345, Jepsen, brev, 01-11-1916.

³⁶⁴ Om bristede illusioner og kulturens indvirkning på opfattelsen af krigen se Fussell 1977; Leed 1979, s. 39-72; Holmes 2004, s. 59-60; Sørensen 2008, s. 71-82. Dette spillede også en central rolle i mellemkrigstidens krigsromer, f.eks. *Remarques Intet Nyt fra Vestfronten* 1929. For en kritik af eftertidens generelle opfattelse af desillusion i Storbritannien se Sheffield 2001, s. xi-xvi og 1-20.

På trods af et udpræget danskersind og ganske ofte stor forargelse over forholdene på Vestfronten kan man hos Jepsens desuden alligevel finde tegn på, at han tænkte sig ind i en sammenhæng og et generelt fællesskab for og med den tyske soldat – og muligvis også for den tyske statsborger. I et udateret brev fra Grougis, nær den franske by Saint-Quentin, kom Jepsen ind på forholdene på både hjemmefronten, hvor det var begyndt at blive knapt med levnedsmidler, og i felten, hvor Jepsens regiment befandt sig i en såkaldt hvilestilling og modtog uddannelse. Her benyttede han 'os', 'vi' og 'tyskere' som selvinkluderende betegnelser: *"Mon nogen endnu er saa taabelige at tro paa en snarlig Fred eller en Sejr for os? – Vi har det ikke godt her, det hedder jo, at vi ligger i Ro bag Fronten, men bevare os for alt for meget af den Slags Ro. Forleden Dag var vi ude at øve med Flammekastere [...]. At brænde levende – nobel Krigsførelse."*³⁶⁵ Jepsen stillede sig stærkt kritisk over for den tyske måde at føre krig på, men alligevel inkluderede han sig selv i en generel tysk kontekst. Af det følgende vil det fremgå, at citatet også udgør et eksempel på, at det militære fællesskab, som Jepsen kunne tænke sig selv ind i på et bredere plan, kun indbefattede de lavere rangerende frontsoldater og i øvrigt kunne sidestilles med den tyske statsborger. Hans ironiske bemærkning om nobel krigsførelse tyder igen på en bristet illusion i forhold til krigens karakter, hvilket muligvis kun styrkede forestillingen om et skæbnefællesskab blandt frontsoldaterne. Inden for rammerne af den tyske hær blev netop et sådant fællesskab i hvert fald markeret internt.

³⁶⁵ ADCB – P345, Jepsen, udateret.

Etapen og de høje herrer

I Jepsens kritik af tilstandene ved fronten og den tyske hær generelt kan der også skimtes et socialt aspekt: En forståelse af en form for alment sammenhold blandt lavere rangerende soldater, men særligt frontsoldater, afgrænset fra henholdsvis etappen og officersstanden. Førstnævnte var egentlig en bred betegnelse for forsyningstropperne, men som fra frontsoldaternes perspektiv kom til at dække over al mandskab, der udførte opgaver bag fronten og dermed ikke kom i kamp.³⁶⁶ Kamptropper i den tyske hær havde generelt set et anstrengt forhold til etappen. Udover ren og skær misundelse over deres mere gunstige position, var der også en udbredt forestilling om, at etapemandskabet stjal, ikke bare af frontsoldaternes forplejning, men også af postpakkerne med fødevarerne fra hjemmene. Således blev det ofte understreget, at 'etapesvin' og andre, der ikke kom i ildlinjen, stod uden for soldaterfællesskabet.³⁶⁷ Fra den modsatte synsvinkel er der i det behandlede kildemateriale derimod intet, der tyder på, at den negative indstilling var gengældt. Hverken Hans Bruun eller Iver Henningsen udtrykte nogen form for reservation over for frontsoldaterne. Tværtimod italesatte Henningsen et bredt soldaterfællesskab og udtrykte beundring over for kamptropperne. Tilsvarende havde Hans Møller, der ligesom Henningsen var sanitetssoldat, medlidenhed med infanteriet, som unægteligt udførte en farligere og mentalt meget mere anstrengende tjeneste. Han markerede dermed et skel mellem tjenesteformerne, og han ønskede ikke at bytte roller med kampsoldaterne.³⁶⁸

³⁶⁶ Se også Christensen 2009, s. 156-169.

³⁶⁷ Se Christensen 2009, s.158; RA0134, Dau, brev, 16-09-1917.

³⁶⁸ Wemmelund 2000; Henningsen 2015, s. 89-90, 103, 181, 222; Møller, dagbog 05-11-1915.

I modsætning hertil følte Jepsen mistro og modsætning til etappen. I et brev til sin kone fra november 1916 beklagede han sig over den dårlige forplejning for 'os' "*her ude ved Fronten*" i Frankrig, men hans beskrivelse rummede også en opfattelse af sociale modsætningsforhold og forskellige forståelser af fællesskab:

*"Det tyske Militær sulter, undtagen vel dem, som lever bag Fronten paa Etappen, og som der snapper de Smuler, som med Rette tilkom os. Men som det gaar herude, saaledes gaar det jo ogsaa den store Del af Befolkningen der hjemme. At det vedblivende gaar godt, det er næsten ikke til at forstaa, men vent kun Underet vil komme, lykkes det ogsaa at holde Folket roligt nu, saa vil det dog give Staahej efter Krigen, det er vel tæmmelig Sikkert. Lad de Mænd som igjennem Aar er blevet vænnet til det raa Liv herude en Gang vende hjem og lad dem saa stadig lide Savn, hvilket der jo er mest Udsigt til, saa skal Du en Gang se Løjer."*³⁶⁹

Jepsen artikulerede med sin brug af ordet 'os' en solidaritetsfølelse blandt frontsoldaterne, som i hans øjne blev ofre for krigen ligesom de civile i Tyskland. Dette tyder på et socialhierarkisk udgangspunkt i Jepsens verdensforståelse. Frontsoldaten sidestilles med det tyske folk, og forstås muligvis som dets repræsentant. Med Tyskland som ramme sættes de over for prøjsisk militarisme, underforstået de militære og politiske magthavere. Hertil udpegede Jepsen i brevet interessant nok Storbritannien som Tysklands militære hovedmodstander, samt Rusland som hvad, der kan tolkes som en civilisatorisk modpol.³⁷⁰ En behandling af civilisationsopfattelser falder uden for afhandlingens rammer, men emnet skal kort behandles i slutningen af dette afsnit. Her skal det i første omgang

³⁶⁹ ADCB – P345, Jepsen, brev, 30-10-1916.

³⁷⁰ Ibid.

Om opfattelser af Rusland se Liulevicius 2000; Sturfelt 2013. Om det engelske fjendebillede, se Ulrich og Ziemann 2010, s. 65-66; Sørensen 2005, s. 227.

bemærkes, hvordan Jepsen tilsyneladende antog udbredte tyske opfattelser af fjender og civilisationer, og hvordan de mindre, sociale fællesskaber, som Jepsen indgik i, kunne udvides til bredere forestillede fællesskaber blandt tyske frontsoldater, endda *"Folket"*. Ligeledes hvordan disse blev afgrænset i forhold til etappen og *"prøjsisk Militarismus"* i en intern tysk kontekst samt Storbritannien og Rusland i henholdsvis en krigs- og civilisationsmæssig sammenhæng.

Tilsvarende fortalte Jepsen i et andet brev, at han havde købt mælk hos en bonde for at spæde lidt til brødrationerne, men nu var alt beslaglagt, og der var indført straf, hvis bønderne solgte ud af deres varer: *"Det er jo nok blot d'Her Officer kan pleje sig, den menige Mand behøver intet, han kan let klare sig med det tørre Brød."* Herefter fortælles der ydermere om strafeksercits og disciplineringen af soldaterne, hvortil Jepsen afsluttede med kommentaren: *"Ja, det er ingen russiske Tilstande, men prøjsiske. Gid Fanden havde dem."*³⁷¹ Endnu en gang opstilles en modsætning mellem den menige soldat, som i dette tilfælde implicit ligestilles med franske bønder, over for de preussiske officerer. Jepsens forestillinger om tilstandene i Rusland blev herefter benyttet som en målestok for den dårlige behandling af tyske soldater. For Jepsen synes antipatien til både etappen og især officerer således også at markere en grænse for soldaterfællesskabet. Den peger i retning af en forståelse af hærens hierarki ud fra socialklasser, hvor de preussiske officerer meget tydeligt blev markeret som modstykket til og undertrykkeren af 'almindelige folk', soldater såvel som civile.

Denne opfattelse var i øvrigt ikke et vestfrontsfænomen. På en tilsvarende måde fik uvilje og frustrationen også frit løb i Laue Bills dagbog, da han i sommeren 1915 deltog i Centralmagternes fremrykning på den sydlige del af Østfronten. Notitserne kredser om de hårde og lange marchture i den

³⁷¹ ADCB – P345, Jepsen, udateret.

russiske sommerhede, hvor mange segnede om, da soldaterne efter hans udsagn ofte hverken fik vådt eller tørt. Hertil kom kamphandlerne, og anstrengelserne var i Bills øjne *"overmenneskelige"*. Ansvar lå hos officererne, og Bill lagde ikke fingre imellem: *"En nederdrægtig Behandling faar man af det forhadte preussiske Pak [...] Føj!"*³⁷²

Eksemplerne kan knyttes til det såkaldte 'officershad' i den tyske hær under 1. Verdenskrig. Det var et udbredt fænomen, og soldaternes bitterhed stammede ofte fra den skævhed, der gjorde sig gældende i forhold til en række privilegier, som officerskorpset nød godt af, bl.a. i forhold til fordelingen af fødevarer. Der var f.eks. en stærk kontrast til forholdene for menige såsom Lorens Jepsen, Laue Bill og Hans Lorentzen, som på forskellige tidspunkter alle klagede over sult, og militærlægen Hans Lausten-Thomsen, som deltog i overdådige officersfester og efter eget udsagn tog på i vægt.³⁷³ Også i forhold til løn var der en betragtelig ulighed, et faktum som f.eks. Lausten-Thomsen var opmærksom på. En forfremmelse ville for ham betyde 100 Mark mere i månedsløn, og ved en pengeuddeling i forbindelse med julen 1914 fik løjtnanter 200 Mark: *"og vi almindelige dødelige hver 2 Mark. Så kan vi sagtens være glade."*³⁷⁴

Alexander Watson har dog argumenteret for, at modsætningen ikke primært var begrundet af sociale skel, og i den nordslesvigske kontekst peger Christensen på de menige soldaters fordomme om fejhed blandt officerer og etappen, samt en følelse af at blive forfordelt og urimeligt behandlet. Hertil kom, at frontsoldaterne ikke havde mulighed for at opfatte den officersmangel, som udviklede sig, eller de strukturelle

³⁷² RA0055, Bill, 2.-9. juli 1915.

³⁷³ Se f.eks. RA0055, Bill, august 1915; ADCB – P345, Jepsen, brev, 18-06-1915; Borup 1998, s. 89-95; RA0734A/4, Lausten-Thomsen, brev, december 1914.

³⁷⁴ RA0734A/4, Lausten-Thomsen, breve, 02-09-1914, 24-12-1914. Se også Ulrich & Ziemann 2010, s. 101; Henningsen 2015, s. 193.

ændringer i den tyske hær, der i løbet af krigen i højere grad placerede officersopgaver hos befalingsmændene. Dette betød færre officerer i frontlinjerne, hvilket efterlod mange tyske soldater med det indtryk, at de unddrog sig de farlige opgaver.³⁷⁵

Selvom modviljen mod 'preusserne' ikke var til at tage fejl af hos f.eks. Laue Bill, skal man dog være påpasselig med at konkludere, at nordslesvigere på den baggrund ikke kunne identificere sig med rollen som soldat. Bill skelnede nemlig mellem sine foresatte og de menige soldater. Når han benyttede benævnelser som 'preussisk' eller 'tyskere' i en negativ kontekst, var det således oftest med henvisning til officererne. Til gengæld kunne han sagtens italesætte sig selv som en del af det almindelige soldaterfællesskab. I juni 1916 ser man således, hvordan Bill i mødet med østrigske soldater afgrænsede disse og samtidig på sin vis udtrykte et tilhørsforhold til den tyske hær: "*Vi befinder os i Retning efter Luszka, Østrigerne er jo her blevet trængt langt tilbage og har haft svære Tab [...] Nu er vi jo kommen hertil og skal rive dem ud af Skidtet.*"³⁷⁶ Det 'vi', Bill benyttede i denne sammenhæng, kan kun forstås som 'vi tyske soldater'. Det viser en grænse mellem et tyske soldaterfællesskab over for de østrigske allierede, og det tyder således på, at et forestillet tysk soldaterfællesskab, der også kunne strække sig til nationalt bevidste minoritetsgrupper.

På trods af at Bill ikke havde været i frontlinjen siden september 1915, men nu derimod var kusk ved regimentets kantine, var han efter 1918 stadig utilfreds med krigslivet. Det hjalp heller ikke på humøret, at han blev ramt af postrestriktioner. Han beklagede sig i dagbogen og benyttede i denne forbindelse betegnelser, som ligeledes indikerer forskellige

³⁷⁵ Watson 2007; Christensen 2009, s. 165-169. Se også Thygesen 2008, s. 128.

³⁷⁶ RA0488, Lassen, brev, 28-06-1916.

fællesskabsforståelser: *"Tyskernes Chikane hører nok aldrig op, endskønt det usle Pak staar paa Afgrundens Rand, de har nu havt mit Hejmdal beslaglagt i ca. 4 Uger [...] de har jo Angst for at vi skal faa Sandheden at vide. Men vær ubekymret "Michel", vi faar det dog at vide, vi "Feltgraa" ere ikke saa dumme, som vi ser ud til [...]"*.³⁷⁷ Betegnelsen 'der deutsche Michel', var en personifikation af Tyskland og et symbol på national identitet. Under krigen blev det brugt som tilnavn for den almindelige tyske soldat – på samme vis som udtrykket 'den danske Jens'. Blandt nordslesvigske soldater blev begge disse betegnelser benyttet, sidstnævnte naturligvis i en dansksindet sammenhæng.³⁷⁸ 'Feltgraa' var et andet tilnavn for den menige tyske soldat, afledt af uniformsfarven. I hans foragt for officerer og myndigheder formulerede Bill med sidstnævnte betegnelse altså samtidig en selvforståelse som tysk soldat, og muligvis også en forståelse af at være en del af et bredt soldaterfællesskab.

Hans Moos og Thyge Thygesen betegnede officerer og politiske magthavere som f.eks. *"høje herrer"* eller *"Ekscellencer"*³⁷⁹ med slet skjult sarkasme. De tilkendegav også begge en tydelig modsætning, for Moos vedkommende fordi 'de store herrer' i hans optik gjorde *"forretning med vort blod, som det udtrykkes her ved fronten."*³⁸⁰ Udgrænsning af officerer og politikere kunne hermed afspejle opfattelsen af et bredt fællesskab blandt lavere rangerende soldater ved fronten. Thygesen ærgrede sig ligeledes over det, han anså som unødigt militærdisciplin bag fronten, hvilket han beskrev som 'preussiske' med tydelig negativ konnotation. Efter han kortvarigt havde været levende begravet under et

³⁷⁷ RA0055, Bill, 17-09-1918.

³⁷⁸ Ulrich & Ziemann 2010, s. 135. Om 'den danske Jens' se ordnet.dk. For eksempler på brugen af termerne, se Henningsen 2015, s. 54, 72, 90 og 240; RA0112/-1, H.V. Clausen bog nr.332, *Fra et af de store Slag i Østpreussen*.

³⁷⁹ Thygesen 2008, s. 37, 82.

³⁸⁰ RA0523, Moos, brev fra 12-12-1915.

bombardement på Somme-fronten i september 1916, blev endda selv de læger, der skulle tilse ham, omtalt distancerede. Trods dette kunne Thygesen godt etablere gode relationer til laverestående officerer, i det han eksempelvis omtalte to af sine løjtnanter positivt.³⁸¹ Thygesen afgrænsede sig således tydeligst fra personer, som var placerede relativt højt i det militære hierarki, og det peger igen i retning af en niveauinddelt forståelse, som tog højde for rang og sociale skel.

Claus Bundgård Christensen har henvist til, at dansksindede soldaters syn på de overordnede på Vestfronten generelt set var præget af mistillid, idet nordslesvigernes krigserfaringer på dette, som så mange andre områder, ikke afveg fra den almene tyske soldats. For mindretallene i den tyske hær kunne et nationalt aspekt dog også spille ind, når minoritetsbaggrund vækkede mistro eller medførte chikane. De meniges forhold til officererne behøvede dog ikke at være negativt, og mindretalsbaggrund kunne også godt føre til at styrke forholdet mellem menig og officer, hvis de delte samme nationale tilhørsforhold.³⁸² Der er eksempler på, at nordslesvigske soldater gav udtryk for, at de pga. deres danske sindelag forventede at få, eller reelt modtog, en form for positiv særbehandling af militærlægen Hans Lausten-Thomsen.³⁸³

I forlængelse af Christensens konklusioner kan man også pointere, at frontsoldaters negative indstilling over for officerer og etappen ikke kun illustrerer de modsætninger eller nationale spændinger, der kunne være indeholdt i den militære identifikationsramme. Afgrænsning af soldaterkammeratskabet viser også noget grundlæggende om soldaters fællesskabsforståelser: Kollektiv identifikation kunne være flersidig,

³⁸¹ Thygesen 2008, s. 203, 205, 43-44, 95.

³⁸² Se f.eks. Thygesen, i privat eje, 01-05-1916; Christensen 2009, s. 169.

³⁸³ Skar 1931 s. 102; Sprogforeningens Almanak 1920, s. 47-49.

overlappende og modsætningsfyldt, og det træder ret tydeligt frem i forbindelse med opfattelsen af bredere fællesskaber. Christensen nævner, at frontsoldaters syn på etappen var paradoksal, idet de fleste håbede på selv at få en lignende bestilling bag fronten. På samme vis var reaktionen blandt nordslesvigere oftest positiv, når gode kammerater blev overført til en mere gunstig position i etappen.³⁸⁴ Christensen giver dog umiddelbart ikke en forklaring på dette paradoks, men det må netop være betinget af en fællesskabsforståelse, hvor det *ikke* var etapetjeneste i sig selv, der udgjorde modsætningen, men derimod den 'Anden', der bestred stillingen. For når en pålidelig og karakterfast kammerat fik plads i etappen, er der ikke noget, som tyder på, at han blev ekskluderet fra soldaterfællesskabet. Jeg vil derfor pege på, at det modsætningsfyldte forhold, mange frontsoldater havde til etappen, kan forklares, hvis man netop anser soldaternes fællesskabsforståelser som niveauinddelte og dynamiske. Det militære fællesskab var ikke kun udtryk for eller bestemt af hærens struktur. Soldaterkammeratskab kunne forstås bredt som noget, der omfattede alle frontsoldater – og potentielt også øvrige militærpersoner, der var solidariske med denne gruppe.

Der var naturligvis også brudflader i forhold til militær identifikation. Modsætninger mellem forskellige soldatertyper er i sig selv eksempler på dette, men det er også interessant, at følelsen af et bredt militært fællesskab kunne komme og gå. Dette illustreres i to af Hans Moos' breve, hvor han på den ene side kunne give udtryk for et alment frontfællesskab for såvel franske som tyske soldater. På den anden side spillede et sådant sammenhold ingen rolle i forbindelse med julen. I et brev til sin søster den 15. december 1915 gav Moos udtryk for, at det mandskab, han var iblandt, ville påvirke højtiden i negativ retning, for: "[...] *Sympatier eller åndelige*

³⁸⁴ Christensen 2009, s. 160.

værdier har man jo slet ikke tilfælles med de mennesker man lever iblandt. Den eneste er jo Nikolaj."³⁸⁵ Kun tre dage tidligere havde Moos til gengæld sendt et brev, hvori han beskrev en spontan våbenhvile på det frontafsnit, han befandt sig på. Beretning viser, hvordan Moos kunne markere tre forskellige sociale og fællesskabsmæssige grupperinger ved fronten: 1) En konkret regional afgrænsning af "*Bajrerne*", hvilket illustrerer den almindelige skelnen mellem de forskellige regioner i det tyske rige blandt soldaterne; 2) en intern afgrænsning i forhold til erstatningsmandskab; og 3) det der kan læses som en soldateropfattelse, der transcenderede ingenmandsland. Moos knyttede nemlig den kommentar til den kortvarige forbrødring mellem tyske og franske soldater, at det kun var generaler og politikere, som havde fjendebilleder og ønskede strid. Soldaterne i de respektive skyttegrave ønskede ikke hinanden noget ondt.³⁸⁶ Dette brede skæbnefællesskab var derimod ikke i Moos' bevidsthed, da julen skulle fejres. I denne forbindelse var det de sociale relationer og fællesstræk, som blev vægtet højest, hvorved det kun var Nikolaj Kræmer, som han følte han havde noget til fælles med. Om det var fordi Kræmer også var dansksindet nordslesviger synes givet, men det "*åndelige*", som Moos betegnede det, må også at have spillet ind.

Hvad end de sociale relationer og nære fællesskaber var bundet op på, er det endnu en gang iøjnefaldende, hvordan der kan udpeges niveauforskelle i den måde fællesskab blev italesat i en militær kontekst. Eksemplerne på de forskellige former for identifikation, som her er blevet præsenteret, synes at bekræfte flersidighed og flertydighed ved kollektiv selvopfattelse. Nordslesvigerne kunne på en og samme tid arbejde med forskellige fællesskabsforståelser, som ikke nødvendigvis var

³⁸⁵ RA0523, Moos, brev, 15-12-1915.

³⁸⁶ Ibid. 12-12-1915. Om nordslesvigeres opfattelse og forhold til soldater fra andre tyske regioner, se Christensen 2009, s. 160-161.

sammenhængende og potentielt stod i modsætning til hinanden. Identifikation kunne spænde vidt fra tæt venskab til forestillinger om brede fællesskaber, og hvilken gruppetilknytning, der kom til udtryk, afhang af den givne situation, soldaten befandt sig i, da han nedfældede sine tanker. Ligeledes var der også klare begrænsninger for soldaterkammeratskabet, hvilket dermed først fik reel betydning, når det kunne knyttes op på nære sociale relationer.

Militær identifikation kan desuden have haft en anden dimension og større gennemslagskraft blandt nordslesvigere på Østfronten. Hvor der på Vestfronten ses flest eksempler på selv- og gruppeidentifikation som nordslesvigsk eller dansk over for det øvrige tyske mandskab eller i interaktion med franske civile, blev kollektiv selvopfattelse ofte formuleret på en anden måde på Østfronten. I forhold til Nordfrankrig og Belgien fremstod landskab, samfundsstrukturer, kultur og sprog langt mere fremmed i Østeuropa. Herudover blev civilsamfundene meget ofte anset for primitive og eksotiske af de tyske soldater, herunder også nordslesvigerne. Modsat Vestfronten, hvor civilbefolkninger og ukendte samfunds- eller kulturtræk som regel blev mødt med sympati, bar mødet med Rusland præg af distance og negative stereotyper om den slaviske kultur og befolkning. Netop derfor var kulturmødet, eller måske nærmere kulturchocket, på Østfronten med til at mindske de opfattede forskelle og den eventuelle nationale spænding mellem dansk og tysk. Nordslesvigere oplevede nemlig et Østeuropa, der var præget af fattigdom, og i sammenligning med, hvad de var vant til fra deres egen hjemstavn, var landbruget og infrastrukturernes tilbagestående. De civiles beboelsesforhold og beklædning blev ligeledes set som usle og uhygiejniske, og man ser på den ene side en meget tydelig afgrænsning i forhold til 'russeren', på trods af at flere nordslesvigere var nok så bevidste om, at den russiske befolkning ikke var nationalt, sprogligt eller religiøst

homogent. På den anden side fremhævede den meget stærkt opfattede modsætning til den russiske civilbefolkning lighederne mellem nordslesvigere og tyskere. Derfor var nordslesvigere på Østfronten muligvis mere tilbøjelige til at identificere sig med tyskere eller fremhæve positive egenskaber ved tysk kultur og militær. Man kan i materialet faktisk også se antydninger af kollektiv selvopfattelse som *germaner*. Muligvis også tegn på en styrkelse af en fællesskabsfølelse blandt tyske soldater pga. kulturchocket og den opfattede kulturelle og etniske kløft mellem dem og 'russeren'.³⁸⁷ Ses dette i et bredere perspektiv, som en generel diskurs ikke blot blandt nordslesvigere, men også blandt tyske soldater i almindelighed, blev der skabt en sproglig ramme, hvor germanernes vestlige verden kunne ses som det højeste stade af civilisation i modsætning til Rusland.³⁸⁸ I en sådan sammenhæng kunne kollektiv identifikation således bredes helt ud til et civilisationsniveau.

Militære selvforståelser

Den ovenstående behandling har vist, hvordan en række aktører kunne markere og inkludere sig selv i forskellige former for samhørighed inden for en militær ramme. Sammenholdt indikerer dette på den ene side, at nordslesvigere kunne tænke sig selv ind i en såvel social som strukturel sammenhæng på forskellige niveauer i den tyske hær. På den anden side er dette i sig selv ikke tegn på nogen form for stærk militær selvforståelse. Personer som Laue Bill, Peter Østergaard eller Mathias Mygind, der bestemt ikke identificerede sig med soldaterrollen, benyttede også ordene

³⁸⁷ Christensen 2015, s. 15-19; Christensen m.fl. 2018, s. 163-70; Christensen 2018, s. 16; Liulevicius 2000, s. 151-75.

³⁸⁸ Christensen 2015, s. 19. Se også Sturfelt 2012 for forståelser af civilisations- eller racemæssige forskelle og modsætninger mellem germaner og slaver.

'vi' og 'vore' om både det nærmeste mandskab og de mindre hærenheder. Således skal disse sproglige handlinger nok i første omgang ses som en afspejling af militærets organisering, hvor individet givetvis spillede en mindre rolle, og hvor mandskabets inddeling langt hen ad vejen dannede rammen for de sociale grupperinger.³⁸⁹ Militær identifikation var imidlertid ikke et spørgsmål om enten/eller, da en dansksindet og modvillig soldat som Jeppe Østergaard omvendt godt kunne engagere sig i soldaterrollen. Her spillede krigens påvirkning og kronologi formodentlig ind, idet soldater blev formet af deres oplevelser og i stigende grad integreret i eller tilvænnet militæret. Det være sig socialt samt i forhold til at forstå og navigere inden for hærens organisation, men konkret på slagmarken.

Accept, indlevelse og stolthed

Dette afsnit skal undersøge de tilfælde, hvor aktører accepterede, levede sig ind i og måske endda kunne finde værdi eller stolthed ved krigstjenesten. Hensigten er endnu en gang at vise identifikationsmæssig diversitet, her gennem positive eller engagerede tolkninger og beskrivelser af krigsdeltagelsen. Et sådan syn hang givetvis sammen med vellykket integration i hæren herunder det sociale fællesskab i den enkelte enhed. Til gengæld var det ikke nødvendigvis naturligt forekommende. Imidlertid påvirkede den socialisering, som militæret uvægerligt udøvede gennem disciplin, hierarki og organisering, samt den konformitet, dette forudsatte, med stor sandsynlighed de fleste værnepligtige i et eller andet omfang.³⁹⁰ Selv en meget modvillig soldat, såsom Kresten Andresen, var ikke immun. Efter et par uger ved fronten tog han i december 1914 sig selv

³⁸⁹ Zimann 2007, s. 111-115.

³⁹⁰ Ibid.; Harste 2014, s. 81-101; Watson 2008, s. 56-58.

i at nynne en tysk slagsang, og han måtte koncentrere sig om at komme i tanke om en dansk melodi.³⁹¹ Af materialet fremgår det også, at både Jeppe Østergaard og Mathias Mygind i social henseende måtte tilpasse sig forholdene i hhv. garnisonen og ved fronten, om end modvilligt.³⁹²

Denne ensrettende effekt kunne være stærk, men behøvede ikke at udøve en betydelig indflydelse på den enkeltes selvopfattelse. Der kunne også være tale om, at konformitet tilskyndede en forening af individets selvforståelse og soldaterrollen. Selve talehandlingen, at omtale sig selv som soldat, kan ses som et skridt i denne retning, hvilket man kan finde eksempler på hos flere af de udvalgte aktører, f.eks. Thorval Dau. Han benyttede trods tiltagende krigstræthed betegnelser som 'soldaten' og 'den gamle soldat' om sig selv så sent som i slutningen af 1917.³⁹³ Det er derfor svært at argumentere imod, at soldaterrollen var blevet en del af Daus eget selv billede, men omvendt var det også naturligt i den forstand, at krigsdeltagelsen for Dau som så mange andre strakte sig over flere år. Med andre ord kunne soldatergerningen udgøre individets praktiske væren i dagligdagen gennem en årrække. Derfor skal selvkaraktistik som soldat nok i første omgang forstås som tilpasning til soldaterlivets vilkår mere end en egentlig selvopfattelse. Eksempelvis når Hans Moos, med chancerne for overlevelse for øje, i august 1914 skrev, at "*Vi soldater*" måtte håbe på tysk sejr i krigen. Andre breve tyder på, at Moos rent faktisk håbede på det modsatte udfald, men hans egen tilstedeværelse ved fronten nuancerede tilsyneladende holdningen til krigens udfald.³⁹⁴

³⁹¹ Christensen 2012, s. 79.

³⁹² Skar 1931, s. 26; Kreutzmann 1999, s. 118.

³⁹³ RA0134, Dau, breve, 12-11-1917, 06-10-1917.

³⁹⁴ RA0523, Moos, breve, 04-08-1914, 21-08-1914, 08-01-1916.

Til gengæld kunne både Iver Henningsen og den udpræget dansknationale Thomas Kaufmann identificere sig med deres respektive tjenesteformer. De var henholdsvis sanitet- og armeringssoldat, og derfor ikke selv direkte indblandet i kamphandlinger, men begge sidestillede de deres tjeneste med frontsoldaternes og betonedede, at deres indsats var krævende, farlig, værdifuld og prisværdig.³⁹⁵ I samme tråd udtrykte flere aktører, at krigstjenesten som sådan ikke var slem, men i nogle tilfælde lærerig, og denne opfattelse kan findes på tværs af aldersskel og sindelagets bevidsthedsgrad.³⁹⁶ Sådanne betragtninger er svært forenelige med betoningen af 'den tunge pligt' i den traditionelle udlægning af historien, og de står også i kontrast til opfattelserne hos Steffensen og Mygind.³⁹⁷ Det skal også nævnes, at synet på krigen som lærerig eller karakteropbyggelig sandsynligvis knyttede sig til krigens første 12-16 måneder. Krigsdeltagere kunne nok nemmere forlige sig med soldaterrollen, desto mere velkendt den blev. Omvendt var der givetvis færre af sådanne ytringer, i takt med at krigen trak ud og intensiteten samt tabene steg, og fra 1916 blev krigstjenesten mere et spørgsmål om udholdenhed end indlevelse for soldaterne.

Ikke desto mindre var veteraners afgrænsning af rekrutter som nævnt et udtrykt for en militær selvforståelse. Både Mikael Steffensen, Hans Moos, Thorvald Dau og Friedrich Nissen italesatte sig selv som 'gamle'. Denne betegnelse var positiv og ikke knyttet til alder, men derimod til militær erfaring og evner. Veteraner kunne nemlig bedre læse slagmarken eller skift i krigshverdagen, såsom overflytning til en anden front eller ordres

³⁹⁵ Kaufmann 1967, s. 64; Henningsen 2015, s. 107-108.

³⁹⁶ Se Thygesen 2008, s. 40; Henningsen 2015, s. 135; RA0134, Dau, brev, 26-11-1914; Skar 1931, s. 57.

³⁹⁷ Rørdam 1918, s. 34, 42, 91; Kreutzmann 1999, s. 119.

reelle indhold.³⁹⁸ Det var netop ud fra denne erfaring, at Thorvald Dau i juli 1915 vurderede nye rekrutter. Han var blevet gjort til korporalskabsfører for 25 soldater, der alle var over ti år ældre end ham selv, og selvom han havde sympati for deres situation, var han på ingen måde imponeret over deres militære formåen.³⁹⁹ I det hele taget var Dau bevidst om sine evner som soldat, hvilket også afspejles i hans vurdering af soldater fra andre hæere. Rumænere opfattede han som tapre, men dårligt ledet, mens han ikke havde meget tilovers for de østrigske allierede.⁴⁰⁰ Blandt de mange breve til forældrene, strækkende sig tilbage til tjenestetiden før krigsudbruddet og til april 1918, findes flere beskrivelser fra frontlinjerne, hvoraf Dau indirekte fremstillede sig selv som en modig soldat, der ikke stod tilbage for at deltage aktivt i kamphandlingerne. Det lader også til, at det var ham magtpåliggende, at hans danske sindelag ikke skulle give anledning til at betvivle hverken hans militære formåen eller pligttrøskab. Dette ses både i krigens begyndelse og slutning. I et brev fra februar 1918 opremsede han således sine bedrifter, da det i hjemegnen var blevet antydnet, at han måske ville flygte over grænsen til Danmark, hvis han fik bevilget orlov. Han havde været såret to gange, modtaget to udmærkelser og var på forholdsvis kort tid blevet forfremmet til underofficer. Derfor afviste han også blankt mistanken om faneflugt som "*latterlig*".⁴⁰¹

Det er tydeligt, at ret bevidste dansksindede krigsdeltagere, som Thorvald Dau og Hans Moos, knyttede nogle bestemte værdier til soldaterollen, f.eks. mod og pligttrøskab, men de lagde også vægt på egen erfaring, karakter og evner i denne sammenhæng, og Moos havde på et dagbogsblad

³⁹⁸ Rørdam 1918, s. 89; RA0523, Moos, 25-02-1915; MSS, Nissen 13-11-1915; RA0134, Dau, breve, 08-07-1916 og august 1916, se også Lausten-Thomsen 1930, s. 8.

³⁹⁹ RA0134, Dau, brev, 12-06-1915.

⁴⁰⁰ Ibid. september 1916. Se også RA0448, Lassen, brev, 28-06-1916.

⁴⁰¹ RA0134, Dau, breve, 12-02-1918, 20-03-1915, 10-10-1916. Se også Kirkeblad for Havnbjerg Sogn, 2006, årg. 47.

eksempelvis også optegnet samtlige de 10 slag eller træfninger, han havde været involveret i fra krigens begyndelse til oktober 1915. Noget tilsvarende kan ligeledes anes hos Jeppe Østergaard, som fremhævede stærke nerver, ro og beherskelse hos sig selv og kammeraterne, selv under stærk beskydning.⁴⁰² Dette kan tale for tilstedeværelsen af et bestemt maskulint ideal i forbindelse med krigsdeltagelse, som også dansksindede delte. Igen kan udvikling i og påvirkning fra krigen også have spillet ind, da Steffensen, Moos og Dau med tiden blev mere hærdede frontsoldater og vænnet til krigens karakter.

Ligesom en underliggende tilstedeværelse af danskhed kunne komme til syne i soldaternes relationspleje med deres pårørende, kan indoptagelsen af en soldaterselvforståelse ligeledes skimtes i denne sammenhæng. Dette fremgår eksempelvis af nogle af Mikael Steffensens breve. Det lader til, at han netop forbandt krigstjenesten med et maskulint ideal, da han i brevene til sin forlovede aktivt benyttede sin soldaterrolle til at beskrive sig selv om en modig mand, der ikke fandt sig i uretfærdig behandling, og i så fald let satte selv de mest hærdede soldaterkammerater på plads; "*jeg tumler let disse vilde Bøller, nogle af Storstædernes vildeste Slæng.*"⁴⁰³ Også Thorvald Dau kom i et brev ind på, hvad moderne krig mentalt krævede af soldaten. Her fremhævede han stærke nerver og udholdenhed, hvilket var karaktertræk, han tilskrev "*den gamle Soldat*", som derfor også var nyuddannede soldater overlegen.⁴⁰⁴

I forhold til relationsplejen er det i denne sammenhæng desuden lige så interessant, hvordan beskrivelser i breve kunne ændre sig i forhold til modtageren. Således var det næppe tilfældigt, at Steffensen i et brev til en

⁴⁰² RA0523, Moos, brev, 07-10-1915 og løst dagbogsblad; Skar 1931, s. 61.

⁴⁰³ RA2099, Jensen, brev, 26-09-1917. Se også 09-11-1916.

⁴⁰⁴ RA0134, Dau, brev, 12-11-1917.

soldaterkammerat fremhævede gode stunder mellem kammerater i en bestemt skyttegravsdækning, men også de kæmpendes karakter og sit regiments indsat under Påskeslaget ved Arras i 1917. Han formulerede herigennem stolthed og tilknytning til sit regiment, men lignende beskrivelser ses ikke i brevene til f.eks. hans plejemor eller gårdejerens Vilken Nissen, som ellers stod ham nær.⁴⁰⁵ Til gengæld formulerede han, over for sin bror og svigerinde, samme stolthed og tilhørsforhold i forbindelse med sin enheds indsats ved Somme i 1916. Her kom følelserne imidlertid indirekte til udtryk i en barsk beskrivelse af krigens gru, og de blev tilsyneladende knyttet til den nordslesvigske selvopfattelse.⁴⁰⁶ Brevet skal behandles nærmere i kapitel 6, og her skal det blot nævnes, at den militære tilknytning, selvforståelse og selvrespekt tydeligt træder frem. Dette knyttes tilsyneladende til nordslesvigsk selvidentifikation, hvilket viser, hvordan indsatsen som tysk soldat ikke nødvendigvis var i konflikt med dansk sindelag.

Erfaring og dygtiggørelse rent militært kunne altså have betydning for nogle nordslesvigeres selvbillede. For Moos, Dau og Steffensen, der alle tjente over en længere periode fra krigens første måneder, blev en selvforståelse som en erfaren og dygtig soldat således muligvis mere udtalt, trods de alle var bevidste dansksindede. Det er endnu en indikator på, at forskellige og potentielt modstridende former for identifikation kunne udøves samtidigt. Den stigende spredning af nordslesvigerere i de tyske regimentter fra 1915 kan ligeledes have bidraget til, at dansksindede i højere grad var henvist til det bredere soldaterkammeratskab rent socialt, hvilket på sigt kan have styrket en militær selvforståelse.

⁴⁰⁵ Rørdam 1918, s. 64-69.

⁴⁰⁶ RA2099, Jensen, brev, 15-08-1916. Dette brev behandles igen på s. 261.

Der kan i hvert fald findes flere eksempler på en begrebslig forståelse af *soldaten* knyttet til bestemte karaktertræk, vilkår eller værdier, hvormed der indirekte italesættes en form for militær selvforståelse. Ofte ses det i brugen af betegnelser, såsom 'vi soldater', 'vi krigere', 'en feltgrå' eller endda 'tysk Mikkel'.⁴⁰⁷ Iver Henningsen gav i 1915 udtryk for, at selvom mange modtog jernkorset, var alle ikke nødvendigvis soldater "*i ordets rette forstand*". Selvom han ikke her beskrev, hvad dette krævede, understregede han dog, at den stigende tildeling af udmærkelsen i høj grad havde fået den til at miste anseelse blandt "*os her i felten*".⁴⁰⁸ I et bredere perspektiv kunne reaktionerne på tildelingen af jernkorset blandt afhandlingens aktører svinge fra stolthed over ligeegyldighed til foragt,⁴⁰⁹ men modtagelsen af hæderstegnet skal måske i ligeså høj grad ses i relation til det nære sociale fællesskab. Således reagerede både Hans Moos og Hans Lorentzen positivt, da de modtog jernkorset, men det handlede for dem begge om at blive værdsat af soldaterkammeraterne.⁴¹⁰

Man ser tydeligst soldateridentifikation, når der formuleres engagement, stolthed eller beundring i beskrivelser af krigshandlinger. Her kan Iver Henningsen igen trækkes frem som et eksempel på en nordslesviger, der både anså tjenesten som meningsfyldt, håbede på tysk sejr i krigen og ligeledes beundrede de tyske kampsoldater, især de ældre landstormsmænd, der særligt på Østfronten under tiden også kom i kamp, og som Henningsen tydeligvis identificerede sig med.⁴¹¹ Bevidsthed om dansk tilhørsforhold behøvede ikke at spille ind i denne sammenhæng.

⁴⁰⁷ RA0523, Moos, brev, 21-08-1914; RA0448, Lassen, brev, 05-10-1915; RA0055, Bill, 17-09-1918; Henningsen 2015, s. 90.

⁴⁰⁸ Henningsen 2015, s. 222.

⁴⁰⁹ Se f.eks. Wemmelund 2000, s. 159; Schultz 1996, s. 134; RA0055, Bill, 04-07-1918. Se også Christensen 2009, s. 162, 273.

⁴¹⁰ RA0521, Moos, 28-12-1914; Borup 1998, s. 150.

⁴¹¹ Henningsen 2015, s. 113, 165, 59, 103, 181 (tegning).

Således værdsatte og prioriterede Steffensen tydeligvis sin danske herkomst, men også den kristne tro. For ham var gud og fædreland de "[...] *to poler, hvorom vort Liv drejer sig, og som giver vort Liv indhold.*" Derfor følte han på den ene side, at han måtte kæmpe og lide for en sag og et land, der ikke var hans.⁴¹² På den anden side kunne Steffensen hylde sine tyske soldaterkammerater, sit regiments indsats og give engagerede beskrivelser af kamphandlinger. I et brev fra april 1917 skrev han f.eks. således om sine kammerater:

*"Disse stovte, bredskuldrede, ranke Gutter, som gaar i Slag, vaager, lider i Døgn, sulter, tørster, staar der, – men bliver. Mange finder deres Grav derude, andre lemlæstes. Man holder af disse Gutter; thi man deler alt med dem, den sidste Rest af Humøret, den sidste Mundfuld Vand, og den sidste Bid Brød. Det er dem, der i Dødens Stund forbinder det blødende Saar, dem, der varsomt hyller den døde Kammerat ind i Kappen og gemmer ham i Moder Jords Skød. Og saa spænder de den tunge Hjelm af og bøjer Hovedet i Bøn for den døde Kammerat. – De Ting, som binder en til disse Krigere, det gør ondt at se dem segne, segne uden Smil."*⁴¹³

Ordene kan næppe læses som andet end en hyldest til et sammenhold og et frontfællesskab, han selv følte sig en del af. Der er intet glørværdigt i beskrivelsen, men der er værdighed, udholdenhed og følsomhed. I et andet brev fra november samme år beskrev Steffensen desuden angsten, lidelserne og de store anstrengelser, der var forbundet med offensiverne på Vestfronten i krigens sidste halvdel, i dette tilfælde det tredje slag ved Ypres.⁴¹⁴ Igen bemærkede han, at regimentet havde modtaget ros, og fremhævede, at det britiske stormløb var blevet standset *"foran vor*

⁴¹² Rørdam 1918, s. 90-91.

⁴¹³ Ibid. s. 68-69; Speck 1937, s. 137-161.

⁴¹⁴ Speck 1937, s. 186-199.

Linje".⁴¹⁵ Fronttjenesten krævede i Steffensens øjne legemlig og åndelig styrke, og han fremhævede i denne forbindelse, at "*Vor Division regnes blandt de haardest prøvede her paa Vestfronten, en Division, som altid maa holde for.*"⁴¹⁶ Om der ligefrem kan knyttes stolthedsfølelse til disse ytringer kan være svært at vurdere, men Steffensen havde utvivlsomt et militært selvbillede, hvortil han knyttede nogle særlige værdier og egenskaber. I denne sammenhæng blev ikke blot det nære sociale fællesskab fremhævet, men ligeledes tilknytningen til regimentet og divisionen.

Til gengæld kan man finde ytringer om egen kampindsats hos Friedrich Nissen, som ret klart viser stolthed. I flere tilfælde lader det endda til, at han var decideret kamplysten. Adfærd og praksis på slagmarken skal behandles i det følgende kapitel, og her skal det blot bemærkes, at Nissen i hvert fald i starten af krigen håbede på at komme i ilden. Flere gange i løbet af 1915 viser hans dagbøger også, hvordan han tilsyneladende ivrigt kastede sig ind i stormløb mod fjendtlige stillinger.⁴¹⁷ Som det også skal vendes tilbage til, er det svært at konkludere på Nissen rent identifikationsmæssigt, men han levede sig tydeligvis ind i tjenesten og identificerede sig med rollen som soldat.

Selvom Iver Henningsen ikke selv var frontsoldat identificerede han sig alligevel med de kæmpende. Han benyttede et fælles 'vi' i forbindelse med en ellers kritisk beskrivelse af kampene på Østfronten, ligesom han på postkort tegnede hhv. stormende og jublende soldater med hævet sabel og med tysk fane.⁴¹⁸ Henningsen opfattede også krigstjenesten som en nødvendighed, og i et bredere perspektiv har Nørregård peget på, at

⁴¹⁵ Rørdam 1918, s. 86-90.

⁴¹⁶ Ibid. s. 85.

⁴¹⁷ MSS, Nissen, dagbøger, april til september 1915, se f.eks. 17-07-1915.

⁴¹⁸ Henningsen 2015, s. 128, 181, 194.

nordslesvigere på tilsvarende vis som tyskere kunne tolke og retfærdiggøre krigsdeltagelsen som et forsvar af hjemstavnen.⁴¹⁹ At se krigstjenesten som en statsborgerlig pligt til gavn for sin hjemegn var centralt i denne sammenhæng. Eksempelvis var Thorvald Dau, så sent som vinteren 1917, tilsyneladende af den overbevisning, at også en tysk sejr i krigen kunne føre til bedre vilkår for danskheden i Nordslesvig,⁴²⁰ men dette skal behandles i analysens sidste kapitel.

Netop Dau skrev i sommeren 1916 sine breve fra en udsagnsposition som erfaren, hårdfør veteran solidt placeret i det tyske soldaterfællesskab. Her drog han i felten igen, men denne gang skulle han til Verdun, hvor kampene havde raset med stor voldsomhed siden februar. Ikke desto mindre giver han indtryk af at være en afklaret og fattet soldat, som ikke gjorde sig overvejelser om tung pligt eller tvang, sådan som Mathias Mygind, Peter Østergaard eller Kresten Andresen gjorde det. Han stillede sig kritisk over for eksempelvis øvelser samt den hårde disciplin og tjeneste bag frontlinjerne, men her synes han at være helt på linje med de øvrige tyske soldater.⁴²¹ Dau var altså ikke blot dansk eller nordslesvigsk af selvpfattelse. Hans breve tegner også et billede af en garvet veteran, som var fuldt ud integreret i den tyske hær. Det er også værd at bemærke, hvordan soldaterkammeratskabet træder frem i Daus skildring af ankomsten til de forreste linjer ved Verdun. Her var han villig til at dele ud af sin feltflaskes sparsomme indhold til en for ham ukendt såret tysk kammerat. Der er ingen idealisering over Daus beskrivelser af Verdun, som for ham var "*et rent helvede*".⁴²² Trods dette benyttede han ikke de forfærdelige oplevelser til at distancere sig fra pligten, og han gjorde sig

⁴¹⁹ Ibid. s. 96, 221; Nørregård 2006, s. 123; Sørensen 2005, s. 189.

⁴²⁰ RA0134, Dau, brev, 16-11-1917.

⁴²¹ RA0134, Dau, breve fra 8. juli til 24. juli 1916.

⁴²² Ibid. 15-08-1916.

heller ikke tanker om formålet. Han udgør hermed et eksempel på, at dansksindede ikke nødvendigvis blev integreret i den tyske hær *på trods* af deres nationalitetsopfattelse. I nogle tilfælde kunne det militære tilhørsforhold holdes adskilt eller endda forenes med dansk sindelag, hvilket skal behandles nærmere i kapitel 7. Undersøges identifikationen, som den kom til udtryk hos eksempelvis Thorvald Dau og Mikael Steffensen, fremgår det i hvert fald, at sammenhængen mellem militær integration og selvopfattelse ikke ubetinget stod i modsætning til danskhed.

Delkonklusion

Uanset sindelag kunne nordslesvigere opfatte sig selv som del af ét eller flere fællesskaber inden for den tyske hær. Den helt brede militære identifikation kan i første omgang måske forklares med hærens organisering og struktur, der på godt og ondt udgjorde rammen for soldaternes hverdagsliv. Mens indhold og forestillinger knyttet til militær identifikation var varierende, stod de sociale relationer i de mindre hærenheder helt centralt, og det er i sammenspillet mellem den organisatoriske ramme og socialpraksis, at fundamentet for et soldaterfællesskab skal findes. Til soldaterkammeratskabet kan desuden knyttes en vag forestilling om sammenhold og fælles skæbne blandt frontsoldaterne i almindelighed, som til tider kunne bredes ud til hele Tyskland, men hvis betydning omvendt ikke må overvurderes. Samhørighedsfølelse havde sine klare begrænsninger, og man kan se et socialt hierarki i beskrivelserne af frontsoldater sat over for officererne. Der blev også skelnet mellem et nært socialt kammeratskab og det overordnede soldaterfællesskab, som synes mere af strukturel karakter, byggende på delte levevilkår og pligter. Havde soldater ikke dette tilfælles,

stoppede samhørigheden, hvilket tydeligst ses af udgrænsningen af etapemandskab.

Trods modsætninger kunne nordslesvigere ikke desto mindre forstå sig selv som først om fremmest *tyske soldater* i krigshverdagen, men her lader det til, at netop militærkonteksten og relationen til kammeraterne var udslagsgivende, selvom man også kan finde udtryk for stolthed og indlevelse i forbindelse med soldatergerningen. Det gennemgåede materiale viser kollektive identifikations flersidighed og dynamik, og aktørernes selvopfattelse kunne i nogle tilfælde slet og ret få en anden karakter, når identifikationen skete i en krigsmæssig sammenhæng. Krigsdeltagelsen kan ses som paradoksal, idet dansksindede på en og samme tid kunne lægge afstand til både krigen og den tyske hær via national italesættelse, men samtidig lade sig integrere i hæren og udgøre loyale soldater.⁴²³ Spørgsmålet er dog, om den danske selvopfattelse var det springende punkt i denne sammenhæng, når dansk sindelag kunne være forenelige med hvervet som tysk soldat. Soldaterrollen kunne utvivlsomt opfattes som modsætningsfyldt og give anledning til indre splid hos den enkelte soldat, men eksempelvis demonstrerer Thorvald Daus breve, at dette ikke var givet, ligesom Mikael Steffensens viser, at modsætningen ikke nødvendigvis forhindrede militær identifikation.

⁴²³ Christensen 2018, s. 22-23.

Kapitel 6 – Militær adfærd og praksis

Mens de to foregående kapitler behandlede, hvordan forskellige former for kollektiv identifikation blev beskrevet og sprogligt kom til udtryk, vendes blikket nu mod adfærd og handlemåder i den militære kontekst. Den militære praksis er dermed i centrum for indeværende kapitel, om end en fuldstændig løsrivelse fra afhandlingens hidtidige sproglige analyseform er svær at opnå, da behandlingen nødvendigvis også må omfatte aktørers beskrivelser af f.eks. handlinger og valg. Ikke desto mindre er det hensigten at undersøge adfærd og praksis i relation til identifikation, og i denne forbindelse skal tegn på militær formåen, indlevelse og engagement undersøges. Tilsvarende skal dette kapitel også afdække indvilligelse og frivillighed i forhold til tjenesten, ligesom det modsatte – undvigende handlinger og udtryk for modvilje – ligeledes skal behandles.

Soldaternes selvopfattelse og handlemåder i en militær sammenhæng var givetvis forbundet med spørgsmålet om militær integration. Claus Bundgård Christensen har som allerede nævnt beskrevet forholdet mellem dansknational selvopfattelse og nordslesvigernes overordnede krigsindsats som et paradoks, der dog kan forklares med tilstedeværelsen af stærke nordslesvigske primærgrupper. Dette kapitel ønsker at udbygge denne tese med udgangspunkt i identifikations dynamiske og flersidet karakter. Herved muliggøres en mere sammensat forklaring på spørgsmålet om militær integration, i form af koblingen mellem social forbundethed og evnen til at relatere sig til soldaterrollen, eller eksempelvis udspringende af en regional selvopfattelse, hvilket skal behandles i kapitel 7.

Indledningsvist må det også overvejes, hvorvidt det er muligt at udpege generelle træk for dansksindedes adfærd på slagmarken, når man

sammenknytter praksis og selvopfattelse? Denne afhandling vil med sit grundlag og tilgang ikke være i stand drage almene konklusioner, men det er tydeligt, at der blandt de mest udpræget og bevidst dansksindede aktører findes flest udtryk for modvilje mod tjenesten og selverklæret tilbøjelighed til at skåne fjenden. Som vi skal se, er dette billede dog ikke entydigt. Der har med stor sandsynlighed være lige så stor spredning i forhold til praksis og adfærd blandt nordslesvigere, som deres tyske medsoldater, og nationalt sindelag kan ikke antages at have været den eneste faktorer i denne sammenhæng.

Claus Bundgård Christensen og Martin Bo Nørregårds respektive forskning har da også vist, at nordslesvigerne indgik i hæren og udkæmpede krigen på lige fod med den almindelige tyske værnepligtig. Således kan der overordnet set heller ikke peges på nogen særtræk eller markante forskelle i nordslesvigske krigsdeltageres praksis. Christensen har ligeledes slået fast, at der ikke kan findes belæg for, at dansksindede generelt undlod at skade fjendens soldater. Dette er en myte, som uden tvivl blev affødt af den måde erindringer om krigen formede sig efter krigen.⁴²⁴ En kerne i eftertidens sønderjyske fortælling er netop, at deltagelsen foregik under tvang og for en fremmed sag, hvorved der dannes en underliggende præmis om modvilje, pacifisme og offerrolle. Dette er muligvis et resultat af netop den type krigsdeltagere, som i høj grad kom til orde i eftertiden og blevet hyldet i mindekulturen. Både under og efter krigen undlod soldater herudover ofte at beskrive faren og voldsudøvelsen forbundet med krigen, bl.a. for at skåne de pårørende, men også for at undgå selv at genkalde sådanne oplevelser.⁴²⁵ Dette var muligvis også medvirkende til et fravær af aktiv voldsudøvelse i

⁴²⁴ Christensen 2018; Nørregård 2006; Christensen 2009, s. 452-458.

⁴²⁵ Jones 2006, s. 233-34, 245-46; Lyons 2013, 71-77; Sørensen 2005, s. 151-53.

mindekulturen. Hertil kommer, at der i et bredere internationalt perspektiv blandt historikere har været en tendens til at rense fremstillinger om krigen for voldsudøvelse og drab, eller beskrive dette på en indirekte og distanceret måde.⁴²⁶ Således er det relevant at analysere voldsudøvelse i sig selv og undersøge det spænd, der kan findes blandt de udvalgte aktører i forhold til deres erfaringer med og deltagelse i kamphandlinger. Dette kan yderligere afdække den diversitet, man kan finde blandt nordslesvigske soldaters tilgang til, opfattelse og udøvelse af krigstjenesten.

Udøvelse af tjenesten

Når nordslesvigske krigsdeltageres krigstjeneste og indsats generelt set ikke var forskellig fra øvrige tyske soldaters, er det således heller ikke hverdagspraksissen i sig selv, dvs. de enkelte tjenesteopgaver, som her er relevant. For flere af aktørerne, der var beskæftiget bag frontlinjerne, såsom Jens H. Møller, Hans Bruun, Thomas Kaufmann, til dels Jørgen Friis, men også militærlægen Hans Lausten-Thomsen er det også svært at analysere eller fortolke på de praksisbeskrivelser, der foreligger i materialet. Her er der ofte kun tale om korte konstaterende sætninger om udførte opgaver, og ikke sjældent findes slet ingen beskrivelser af tjenesten. Det interessante er derimod, hvordan handlemåder og valg kunne afspejle kollektiv identifikation. At belyse netop dette har ikke været muligt for samtlige af de udvalgte aktører. Herudover er det i flere tilfælde specifikt handlemåde og valg på slagmarken, som er interessant – og disse er desuden også sjældne i en hverdag, der ofte bestod af monoton

⁴²⁶ Audoin-Rouzeau & Becker 2002, s. 15-20, 44.

vagt- eller arbejdstjeneste.⁴²⁷ Handlemåder i felten behandles nedenfor, og i første omgang skal en række praksiseksempler bag fronten vendes.

I eftertiden er Kresten Andresen som allerede nævnt ofte blevet fremhævet som repræsentant for den danske sønderjyde i tysk uniform. Netop hans tilgang til krigen og soldaterlivet kan dermed siges til en vis grad at have formet den gængse opfattelse af emnet, men Andresen udgør i særlig grad et eksempel på, hvordan nordslesvigske soldater kunne udgøre modvillige soldater. Han ønskede ikke på nogen måde at drage i krig, men opfattede det alligevel som sin pligt. Indtrådt i hæren gjorde han således intet, der kunne bringe ham i betragtning til avancement. Tværtimod afviste han blankt at uddanne sig til officer, meldte sig så vidt vides ikke frivilligt til tjenesteopgaver, såsom patruljevirkosomhed, og han havde tilsyneladende ingen forståelse for sådan frivillighed, ligesom han udtrykte beklagelse og bedrøvelse over, hvad han havde oplevet på slagmarken.⁴²⁸ På dette punkt lignede Andresen ganske vist mange andre nordslesvigere med dansknational observans, bevidsthed og engagement, ligesom eksempelvis Peter Østergaard og Mathias Mygind. Alligevel var Andresen, i kraft af sin baggrund, på flere måder et meget ukarakteristisk eksempel på en nordslesvigsk soldat, og man skal da heller ikke lede længe i kildematerialet, før man finder eksempler på krigsdeltagere, hvis adfærd peger i ganske andre retninger.

Som vist i det foregående kapitel, var Iver Henningsen eksempelvis en person, der med lethed kunne relatere til soldaterrollen, den tyske hær i almindelighed og til sin egen sanitetstjeneste i særdeleshed. Hans breve og dagbøger tyder også på, at han knyttede en bred fællesskabsforståelse op på den tyske hær, og han havde tilsyneladende en særlig beundring for de

⁴²⁷ Se Christensen 2009, s. 170-87, og i et bredere perspektiv Sørensen 2005, s. 154-164.

⁴²⁸ Christensen 2012, s. 303, 62, 101, 108.

tyske landstormsenheder, som han også identificerede sig med. Det er allerede nævnt, at den 40-årige Henningsen desuden meldte sig frivilligt til krigstjenesten, hvilket i kildeudgivelsens redaktørtekst bliver slået hen som blot en foregribelse af det uundgåelige.⁴²⁹ Dette er i og for sig korrekt, men det kan i sin tid alligevel næppe have været Henningsens egentlige begrundelse. I starten af 1915 kunne ingen forudse krigens forløb eller vide, at værnepligten ville blive så bredt favnende. Herudover omtalte han netop selv flere gange den frivillige indtræden i sine breve, hvoraf det nærmere lader til, at det var en trang til at opleve og udrette noget, der drev ham. Derfor kan det heller ikke overraske, at Henningsen gik ind til tjenesten med en vis beslutsomhed, dedikation og pligtfølelse. Eksempelvis deltog han frivilligt i en sygetransport, på et tidspunkt hvor sanitetskompagniet ellers var hårdt prøvet.⁴³⁰ Henningsen gav i øvrigt også udtryk for, at tjenesten gav en form for tilfredsstillelse, da han i midten af oktober 1915 skrev: "*Jeg har lyst til min gerning her, den er ofte svær, men taknemmelig.*"⁴³¹ Han længtes naturligvis også efter hjemmet og familien, og han havde ikke tænkt sig at blive bag fronten længere end nødvendigt. Alligevel er det centrale i denne sammenhæng hans frivillighed og engagement, som viste sig i tjenesten som sanitetssoldat.

Som nævnt kan man tilsvarende tolke Henningsen syn på både det russiske militær og de civile russere som et udtryk for en selvforståelse som tysk soldat. Det russiske militær udgjorde et utvetydigt fjendebillede, mens tilstande og civilbefolkningen i landet forekom ham usle, primitive og tilbagestående. I denne spejling kom den tyske hær og den civiliserede 'german' til at stå som den positive modsætning. Dette kunne også give sig udslag i den måde, hvorpå Henningsen agerede i mødet med netop de

⁴²⁹ Henningsen 2015, s. 20.

⁴³⁰ Ibid. s. 20, 68, 107, 155-56.

⁴³¹ Ibid. s. 220.

civile. Han anså dem ikke sjældent, dog ikke udelukkende, med mistro og foragt, og opstod der situationer, hvor civile ytrede utilfredshed med tyskernes tilstedeværelse eller beslutninger, tøvede han ikke med at føre hånden til sin revolver for at tydeliggøre, hvor magten og autoriteten lå. Tilsvarende var Henningsen tilsyneladende ikke bleg for at fratage levnedsmidler og materialer fra civilbefolkningen, ligesom dette i en bredere sammenhæng heller ikke var noget, der faldt ham for brystet. Tværtimod blev en hårdhændet håndtering af russiske civile i foråret 1915 fra Henningsens perspektiv set i sammenligning med den russiske fremfærd i Østpreussen i 1914, hvorved den tyske fremgangsmåde ikke kunne opfattes som uretfærdig.⁴³²

Når Henningsens handlinger sammenholdes med de mange udtryk for militær identifikation, afspejler dette ikke en udenforstående person uden aktie i konflikten. Dette er nærmere et indtryk, man kunne få af f.eks. Thyge Thygesen eller Hans Bruuns breve og dagbøger. Henningsen anså sig selv som aktivt deltagende og havde et klart fjendebilledet, og konflikten retfærdiggjorde bestemte handlinger over for fjendens soldater og befolkning, som desuden udgjorde en klar modsætning til det fællesskab, Henningsen selv var en del af. Han engagerede sig i krigen samt i sin tjeneste og placerede sig dermed i et bredt tysk fællesskab både militært og folkeligt. I det beskedne omfang, man kan knytte handlinger til spørgsmålet om selvopfattelse, synes disse at bekræfte denne type identifikation, hvilket illustrerer, hvordan anskuelser og praksis i forbindelse med krigen generelt og krigstjenestens specifikt ikke nødvendigvis fremhæver eller går i spænd med en dansk selvopfattelse.

I denne sammenhæng er de valg og prioriteringer, som Thorvald Dau foretog og gav udtryk for i juni 1915, også interessante at vende. Han blev

⁴³² Ibid. s. 13, 36, 45, 62, 42, 109.

i slutningen af januar ramt af en tyfusinfektion og var indlagt på lazaret indtil slutningen af april, hvorefter han i første omgang igen overgik til garnisonen i Danzig. I juni var han blevet koporalskabsfører, og han forventede snarligt at blive sendt til fronten igen, men han var tilsyneladende stadig ikke fuldstændig fri for sygdommens eftervirkninger. I hvert fald fortalte han i et brev til forældrene den 12. juni, at han besvimele under en marchtur og ligeledes havde svært ved at gennemføre en anden march sammen med sine rekrutter. Han gik derfor til lægen i håb om at få bevilget ferie til rekonvalescens. Dette blev imidlertid afslået af lægen, der i øvrigt antydede, at Dau i en tid havde undveget fronttjeneste, hvilket imidlertid synes ubegrundet i hans tilfældet. Der er på dette tidspunkt intet, der tyder på, at Thorvald Dau frygtede eller aktivt søgte at undgå fronttjeneste, tværtimod forberede han sig netop på at blive sendt afsted igen, og han skrev samtidigt, at det var hans egen skyld, at han blev tidligt udskrevet fra lazarettet. Om det var lægens antydning, der skabte en modreaktion hos Dau er uvist, men i hvert fald erklærede han nu, at han havde til hensigt at tage med den næstkommende transport til fronten: *"Det vil ikke vare længe før jeg ikke kan mere og saa gaar det maaske nok op for dem, hvad jeg fejler. Og saa skal jeg nok passe paa, at de ikke sender mig halvt kureret ud af Lasarettet."*⁴³³

Denne strategi har sandsynligvis bekymret Daus forældre, og få dage senere skrev han følgende til dem: *"Nu maa I heller ikke gaa og tænke at jeg er uforsigtig med at melde mig til Fronten. Jeg havde nok ikke sluppen denne Gang alligevel og længe kan jeg ikke holde ud der. Gaa og hinke omkring her og selv skulde sørge for min Mad er der heller ikke meget ved. Saa er det bedre at prøve den anden Vej."*⁴³⁴ Målet for Dau var på dette

⁴³³ RA0134, Dau, brev, 20-06-1915.

⁴³⁴ Ibid. 23-06-1915.

tidspunkt orlov, hvorved han kunne komme fuldt ud til hægterne igen, men altså tilsyneladende ikke for at undgå eller komme væk fra tjenesten. Alligevel er det bemærkelsesværdigt, at han simpelthen valgte aktivt at opsøge fronten, velvidende at han ikke ville kunne overkomme den strabadserende tilværelse, og at han tilmed fremhævede en kedsommelig tilværelse i garnisonen som noget, der talte for beslutningen. På trods af, at Daus aktive tjeneste og krigens forløb endnu ikke havde rundet et år, kan man alligevel sagtens tænke sig, at mange andre dansksindede nordslesvigere aldrig havde valgt at gå ad samme vej, og det må siges at være en markant anden tilgang til værnepligten, hvis man sammenligner med eksempelvis Andresen, Mygind eller Peter Østergaard. En del af forklaringen på Daus motiver fulgte få dage efter, hvor han igen skrev til sine forældre. Af brevet fremgår det, at han i øvrigt også havde ansøgt om at blive del af Alpekorpsset, en særlig formation uddannet til bjergkamp: *"Tiden vil jo gaa alt imens, og jeg synes det kan være helt morsomt at prøve det."*⁴³⁵ Dau hentyder her til uddannelsen, og ikke bjergkamp, men ikke desto mindre er den positive indstilling til tjenesten værd at bide mærke i. Uddannelse havde som tidligere nævnt den fordel, at soldater var væk fra fronten og dermed i sikkerhed i den tid, et eventuelt kursus varede. Alligevel må man hæfte sig ved, at Dau eksplicit udtrykte interesse og et ønske om ikke blot at deltage i kampuddannelse, men blive en del af en specialenhed, hvilket peger i retning af, at soldaterlivet ikke udelukkende blev oplevet som en tung byrde og pligt for hans vedkommende. Han havde sandsynligvis en eventyrlyst og nysgerrighed, som krigsdeltagelsen på sin vis kunne give afløb for. Dette bekræftes også af, at Dau to år efter, i efteråret 1917, søgte optagelse i det tyske flyvevåben. På dette tidspunkt, efter at have været i ilden af flere omgange bl.a. ved Verdun, havde han

⁴³⁵ Ibid. 26-06-1915.

utvivlsomt fået nok af skyttegravskampene, og han håbede givetvis på bedre forhold og, som det fremgår af brevet, også på bedre overlevelsesmuligheder som pilot. Alligevel virker det til, at Thorvald Dau herudover var fascineret af flyvevåbenet, hvilket afspejler sig i skildringer af flyaktivitet i et senere brev, skrevet kort efter opholdet i frontlinjen ved Passchendaele i Flandern.⁴³⁶

Soldaterne Iver Henningsen og Thorvald Dau er eksempler på, at dansk selvforståelse ikke udelukkede aktive, opsøgende handlinger og valg i tjenesten som tysk soldat. Dau er i denne sammenhæng særlig interessant, idet han tydeligvis var bevidst om sit danske tilhørsforhold og nationalt politisk observant.⁴³⁷ Umiddelbart harmonerer dette ikke med den traditionelle fortællings fremhævelse af tvang, tung pligt og manglende engagement i krigen. Således har Claus Bundgård Christensen og Martin Bo Nørregård da også påpeget, at der var nordslesvigere, som meldte sig frivilligt, samt at eventyrlyst og spænding ligeledes kunne være en del af krigserfaringerne, men dette har tilsyneladende ikke haft en effekt på den brede fremstilling af emnet. Dette viser relevansen i at nuancere opfattelsen og ikke mindst beskrivelsen af, hvordan nordslesvigere kunne forstå og udøve krigstjenesten. Dette bliver ikke mindre væsentligt, når blikket vendes mod selve slagmarken og de forskellige måder, enkeltindivider kunne agere under kamphandlinger.

⁴³⁶ Ibid. 01-10-1917, 06-11-1917.

⁴³⁷ Ibid. 01-02-1914; 20-03-1915; 12-02-1918.

”i Gaar stormede vi en Landsby”

Forholdet mellem praksis og selvopfattelse bliver for alvor interessant, når der tages udgangspunkt i soldater, om hvem der kan udledes forholdsvist entydige udtryk for identifikation og sætte disse i forhold til adfærd og valg i kampsituationer. Trods nordslesvigere var underlagt de samme vilkår og handlemuligheder som øvrige tyske soldater, var der alligevel et handlingsmæssigt manøvrerum for den enkelte soldat, og forskningen har de seneste årtier brugt en del spalteplads på at illustrere, at krigsdeltagerne hverken var magtesløse slagtekvæg eller ordreparerende robotter.⁴³⁸ Således er det relevant at undersøge, hvordan afhandlingens aktører agerede på slagmarken, og i første omgang belyses indstilling, evner og adfærd, der ikke decideret knytter sig til volds- eller drabshandlinger.

Thorvald Dau veg, som det også er nævnt ovenfor, ikke tilbage fra fronttjeneste eller kamp, og da han i september 1914 havde været i den første føling med fjenden, beskrev han det som *”ikke saa slemt”*. I sine beskrivelser af de krigshandlinger, han deltog i, efterlader han desuden et indtryk af koldblodighed, overblik og kompetence, ligesom han omvendt ikke var imponeret over russiske soldaters formåen: *”... i Gaar stormede vi en Landsby, hvor Russerne havde forskanset sig. Det var slet ikke saa farligt, da Russerne ikke skyder godt og er bange. De holder Bøssen op over Dækningen og ser slet ikke hvor de skyder hen. Naar vi saa kommer ind på Livet af dem, kaster de Bøssen og løber deres Vej eller overgiver dem.”*⁴³⁹ I dette tilfælde var der sandsynligvis også tale om, at Dau ønskede at berolige sin familie, men det lader til, at han var en kompetent soldat, der havde bevist sit værd i ildlinjen. Hans formåen i felten ydede ham i krigens

⁴³⁸ Winter 2009, s. 14, 91-122; Watson 2008; Ashworth 2000.

⁴³⁹ RA0134, Dau, breve, 06-09-1914, 10-09-1914.

løb både modtagelse af jernkorset og en bayersk fortjenstmedalje, ligesom han i 1917 blev forfremmet til underofficer på bekostning af en række andre kvalificerede kandidater i kompagniet. I øvrigt blev han såret tre gange (den sidste gang fatalt),⁴⁴⁰ og heraf fremgår det, at Dau omvendt ikke var en over-ivrig soldat. I de to første tilfælde tøvede han i hvert fald ikke med at trække sig ud af ildlinjen, på trods af at der var tale om relativt lette sår.⁴⁴¹

Jeppe Østergaard, der ligesom Thorvald Dau var værnepligtig i Danzig ved krigsudbruddet, og i sensommeren og efteråret 1914 befandt sig på samme del af Østfronten, efterlader også et indtryk af beherskelse og overblik i sine skildringer af de kamphandlinger, han her deltog i. Beskrivelserne og tonen i fremstillingerne er på ingen måde positive, ligesom man ikke fornemmer den samme eventyrlyst og gåpåmod, som hos Dau eller eksempelvis Friedrich Nissen i denne indledende periode af krigen. Ikke desto mindre fremgår det, at Østergaard var i stand til at overskue slagmarken, de gange han deltog i kamphandlinger. Til trods for at være let såret i låret under slaget ved Gumbinnen i Østpreussen, havde han også overskud til at hjælpe andre sårede, og ved senere lejligheder gav han ligeledes udtryk for at kunne bevare fatningen under beskydning: "[...] *kanonerne og geværer taler deres eget sprog og kræver stærke nerver. De gør os sløve og hårde. Hvad enten det går frem eller tilbage, om nedslagene er noget borte eller i umiddelbar nærhed, ro og beherskelse mister ingen.*"⁴⁴² Endnu en gang må man tage i betragtning, hvordan Jeppe Østergaard ønskede at fremstille sig selv over for brevets modtager, men skal

⁴⁴⁰ Ibid. 12-02-1918; 04-09-1917, 13-11-1917, 11-12-1917.

⁴⁴¹ Ibid. 10-10-1916, 06-11-1917.

⁴⁴² Skar 1931, s. 61, 48-49, 66-67.

indholdet stå til troende, var han en kapabel og pligtopfyldende soldat, der i kampsituationer var rolig og kontrolleret.

Efter alt at dømme kan samme karakteristika benyttes om Mikael Steffensen. Levnedbeskrivelsen i Valdemar Rørdams udgivelse fra 1918 henviser eksempelvis til et brev fra Steffensens nærmeste foresatte, der efter hans død fortalte, at han var en trofast og karakterfast kammerat, og som soldat beskrev ham som "[...] *fremragende, Frygt kendte han ikke, og Pligten gik ham fremfor alt.*"⁴⁴³ Dette brev, lige såvel som redaktørteksterne i udgivelsen, ønskede naturligvis at hylde og minde den faldne, men skal man tro skildringerne af Mikael Steffensen og hans egne beskrivelser i brevene, så var han en dygtig soldat og blandt kammeraterne ligeledes vellidt.⁴⁴⁴ Rørdam mente desuden, at Steffensen var "*et værdigt Modstykke til den genialt kampglade Jules Eliassen i de af Harald Nielsen udgivne Danske Soldaterbreve.*"⁴⁴⁵ Eliassen var rigsdansk frivillig i den franske Fremmedlegion, og 'kampglad' er bestemt ikke en underdrivende karakteristisk. At se de to som modstående eksempler på den gode soldat synes også passende. En tydelig kontrast var den måde, hvorpå de opfattede og gik ind til krigen og krigshandlinger. Eliassen fandt spænding, fornøjelse og udfordring ved krigen, også selve drabshandlingen,⁴⁴⁶ hvilket på ingen måde kan spores i Steffensens breve. Til gengæld var de begge tilsyneladende dygtige soldater, og som vist i det foregående kapitel kunne også Steffensen til tider finde noget storslået og beundringsværdigt i soldaternes lidelse, udholdenhed og kamp.

⁴⁴³ Rørdam 1918, s. 20-21.

⁴⁴⁴ RA2099, Jensen, breve, 12-07-1917, 25-08-1917.

⁴⁴⁵ Rørdam 1918, s. 6.

⁴⁴⁶ Nielsen 1917, s. 106, 110-12, 217, 219, 222-23.

Steffensens evner og ageren på slagmarken kan i øvrigt indirekte udledes af brevtteksterne. I november 1917 ledte han som gruppefører f.eks. sit mandskab igennem heftig britisk spærreild. Efter eget udsagn opdannede han kammeraterne undervejs, da modløshed begyndte at brede sig, og han tog selv ansvaret og føringen i den svære situation. Gruppen nåede igennem bombardementet og frem til den forreste skyttegravslinje uden tab, og Steffensens korte skildring af hændelserne herefter, hvor gruppen var med til at stoppe et britisk stormløb på stillingen, illustrerer, at han på dette tidspunkt var en hærdet soldat, der var vant til og ikke frygtede kamphandlingerne: *"Granaterne slog ned omtrent 150 Meter bag os, – nu havde vi kun med Infanteri at gøre, en lige Kamp, paa lige Vilkaar, den frygter ingen. Stormen kom henad Morgenstunden, den blev standset foran vor Linje, thi vi havde et Skudfelt paa 600 Meters Afstand. – Da Solen stod op, havde jeg endnu alle mine Folk, og dem havde jeg den Lykke at faa med uskadt derfra, da vi paa anden Dags Aften blev afløste."*⁴⁴⁷

Steffensen blev allerede i november 1914 sendt til fronten,⁴⁴⁸ og fra august 1916 og frem findes der tegn på, at han havde været og fortsat var indblandet i hårde kampe, hvori hans indsats efter eget udsagn kastede flere indstillinger til jernkorset af sig.⁴⁴⁹ Det tyder i denne periode ikke på, at han var ved at blive nedbrudt eller ramt af kamptræthed, tværtimod gav han i maj 1917, trods hård tjeneste i frontlinjerne, udtryk for, at han ikke kunne klage: *"[...] ti jeg synes, jeg ejer styrke til at bære det alt"*.⁴⁵⁰ Han havde efter tre år i felten også opbygget en god portion erfaring, og han havde ligeledes visse standarder og forventninger til soldaternes adfærd i

⁴⁴⁷ Rørdam 1918, s. 88-90.

⁴⁴⁸ Af Peter Østergaards breve fremgår det, at Steffensen på dette tidspunkt var kommet med en transport til fronten. Se Skar 1931, s. 80-81.

⁴⁴⁹ RA2099, Jensen, brev, 15-08-1916.

⁴⁵⁰ Ibid. 11-05-1917.

frontlinjen. Dette ser man af et brev fra maj 1917, hvor Steffensen beklagede sig over, at hans kammerater manglede indsigt og forståelse for forholdene ved fronten. Uvidenhed var farligt i skyttegravene, men i dette tilfælde var der tilsyneladende ikke tale om nye rekrutter, men derimod soldater, som han havde tjent med i mere end to år. Steffensen havde ingen forståelse eller respekt for en sådan tilgang til tjenesten, men misundte omvendt den sorgløshed, han formodede fulgte med. Mere interessant er det derimod, at han krævede, at andre nordslesvigere i enheden, muligvis også i almindelighed, udviste samme årvågenhed som han selv: *"Er det Ret af mig, at jeg forlanger af mine Landsmænd, at de dog i det mindste skal se klarere end "Flokken"? Jeg tror, at mange kan tage deres Forholdsregler, naar de saa sig lidt mere om. Befaling er Befaling, ja, men Udførelsen kan ske paa forskellig Maade."*⁴⁵¹ Steffensen var i sin tid vendt hjem til Nordslesvig fra et ophold i København, netop for at gøre sin pligt og bevare retten til at leve og virke i sin hjemstavn. Derfor var det sandsynligvis også i hans øjne vigtigt, at flest mulige nordslesvigere bjergede livet og efter krigen kunne vende tilbage til landsdelen og hævde danskheden her. Sammenholdt med de tidligere fremførte eksempler fra Mikael Steffensens breve, antyder særligt den sidste sætning i citatet, at han var en soldat, der udførte tjenesten på upåklagelig vis, og samtidig var i stand til dette uden at udsætte sig selv for unødige farer. Hans adfærd og indstilling til soldaterrollen må vurderes til at have krævet både militære evner og erfaring, og selvom hans selvopfattelse og danske sindelag måske spillede ind i hans tilgang til tjenesten og handlinger ved fronten, gjorde dette ham ikke til en mindre pålidelig eller duelig tysk soldat, nærmere tværtimod.

På nogle punkter tegner et lignende billede sig for Mathias Mygind, på trods af at perioden og omstændighederne ikke var ens. Steffensen tjente

⁴⁵¹ Rørdam 1918, s. 72.

på Vestfronten og størstedelen af hans kamperfaringer synes at ligge fra 1916 og frem, hvorimod den 11 år ældre Mygind, der faldt allerede i september 1915, var indsat på Østfronten i et landeværnsregiment. Hermed tog krigsførelsen og deres individuelle krigserfaringer sig utvivlsomt forskelligt ud. Ikke desto mindre kan man hos Mygind registrere netop den agtpågivenhed og det overblik, som Steffensen ikke blot efterlyste, men krævede af andre nordslesvigere. Eksempelvis indikerer Myginds beskrivelse af en patrulje, der i starten af januar 1915 endte i en skudveksling med russerne, hvor en kammerat mistede livet, at Mygind kunne bevare roen og overblikket i højspændte situationer. Dette bekræftes også af en episode i september 1915, kort inden han faldt, hvor Mygind under fremrykning måske endda havde et større overblik og koldblodighed end sin løjtnant. Delingen skulle besætte en høj ved udkanten af den russiske by Grodno og blev her mødt af stærk russisk ild. Myginds deling indtog en position på en kirkegård ved foden af højen, hvor de kunne være i dækning bag kirkegårdsmuren. Da de herfra trådte frem til storm mod den russiske position, blev straks to såret. Mygind opfordrede så officeren til at undlade et direkte stormløb og i stedet lave en omgående bevægelse i ly af kirkegården. Dette tillod løjtnanten, og delingen undgik hermed den stærke russisk ild.⁴⁵²

Tidligere på året udviste Mygind på samme vis en god forståelse for udformningen af den skyttegravsstilling, han ankom til i april 1915 og tidligere havde opholdt sig i. Således så han hurtigt de forbedringer, der var blevet foretaget siden sidst, og noterede sig, at stillingen var blevet noget sikrere ved mandskabsafløsning og ved et eventuelt tilbagetog fra den forreste skyttegrav. Han noterede sig også sandsynligheden for, at et muligt russisk angreb ville blive rettet mod netop den grav, hans kompagni

⁴⁵² Kreutzmann 1999, s. 110-12, 244-46.

besat, samt nødvendigheden i at trække sig tilbage i det fald, at nabostillingen skulle falde. I den forbindelse forsikrede Mygind også sin kone, at han hellere end gerne gik i russisk fangeskab, hvis muligheden bød sig: *"jeg gør jo hvad jeg kan for at bjærge Livet, saa jeg atter kan komme hjem til dig og de kære smaa Børn."*⁴⁵³ I august 1915 gav Mygind i øvrigt udtryk for, at han fandt de overordnedes håndtering af kompagniet kritisabel. Enheden havde foretaget en fremrykning for at kunne holde kontakt med russerne, der havde trukket sig tilbage, og denne manøvre kostede seks sårede og en enkelt dræbt. I blandt disse var en soldat, som Mygind kendte og netop havde talt med aftenen forinden:

*"Man kan ikke godt frigive sig for at bebrejde og kritisere Officererne, thi mange Tab kunde undgaas om der blot blev brugt lidt mere Omtanke. Feldtvagten var for langt borte fra vort Kompagni og endnu længere borte fra den anden Stilling [...] Det var ogsaa Mening at Feldtvagten skulde holdes besat i Nat. Goos fik det dog ændret saa vi slap for det. En saadan Vagt var aldeles uden Værdi for Hovedstillingen som Sikring, og den vilde uhyre let kunde afskæres af Russerne."*⁴⁵⁴

Faktisk tvivlede Mygind netop på sine foresattes evner i felten, allerede kort efter han var kommet til fronten. Pga. en falsk alarm blev hele enheden beordret til at stå i skyttegraven natten igennem. Det skabte bitterhed blandt mandskabet, og Mygind anså officererne for inkompetente og nervøse, ligesom han også noterede sig, at de somme tider var berusede: *"[...] og naar man saa tænker paa hvor mange Menneskeliv de er betroede, saa kan man ikke andet end forarges over at de tager det paa den Maade."*⁴⁵⁵ Omvendt blev Mygind anset som en dygtig og påpasselig soldat af sine

⁴⁵³ Ibid. s. 159, 174.

⁴⁵⁴ Kreutzmann 1999, s. 213-14.

⁴⁵⁵ Ibid. s. 83.

nærmeste foresatte, på trods af at de var bevidste om hans dansknationale observans. Kort inden han blev dræbt i september 1915 blev Mygind også indstillet til underofficersforfremmelse og jernkorset, men både udnævnelsen og udmærkelsen blev altså posthume.

Mygind udførte øjensynligt sin fronttjeneste på upåklagelig vis, trods sin meget kritiske tilgang til soldaterlivet og –pligten. Omvendt udviste han på ingen måde tegn på et direkte engagement eller fascination med krigen og dens udøvelse, men ønskede blot at komme hjem igen med livet i behold. Derfor gjorde eksempelvis den ovenfornævnte fremrykning mod Grodno også et stærkt negativt indtryk på ham, og han udtrykte taknemmelighed over ikke at have overværet de værste tilfælde af lemlæstelse, som stormen medførte.⁴⁵⁶ Netop engagement og fascination i forbindelse med krigstjenesten kan man imidlertid finde eksempler på hos andre af afhandlingens aktører.

”Jeg fik så lyst til at se fjendens skyttegrav”

Som allerede vist udgør henholdsvis Jeppe Østergaard og Thorvald Dau to eksempler på dansksindede soldater, der tidligt i krigen hverken frygtede fronttjeneste eller aktivt ønskede at undgå den. I samme tråd meldte Iver Henningsen sig frivilligt, ligesom Mikael Steffensen så bort fra en oplagt chance til at undgå krigstjeneste, da krigen brød ud. Dette er ret forskellige eksempler med vidt forskellige motiver. Alligevel viser de en form for engagement eller pligtfølelse i forhold til krigstjenesten, hvorved aktørerne fremstår som aktive i deres tilgang til krigstjenesten, i modsætning til en generel opfattelse af Verdenskrigens soldater som passive ofre.

⁴⁵⁶ Ibid. s. 245-46.

Denne form for aktiv og beredvillig tilgang er altså at finde hos flere af krigsdeltagerne i indeværende materiale, men i forskellige afskygninger og af forskellige årsager. For Hans Moos ser man eksempelvis en tydelig nysgerrighed forbundet med krigsdeltagelsen i hans første måneder ved fronten, hvilket han omvendt tilsyneladende forsøgte at afdæmpe eller undsige sig i sine breve til familien. Alligevel skinnede det eksempelvis igennem, da han i december 1914 skrev hjem om *"en meget interessant Patruilie"*. Moos havde på dette tidspunkt været sendt på patrulje flere gange, og derfor blev han som *"kender af Landskabet"* foran stillingen beordret med på patrulje for at vise, hvor den fjendtlige vagtpost befandt sig:

*"Jeg fik så lyst til at se fjendens skyttegrav på nærmere hold og gik så frem med et par andre. Gennem en lille skov listede vi os forsigtigt frem, gik over en vandgrøft og kravlede så på albuer og tåspidser langs med randen af en lille [ulæseligt] af fjendens stilling på 50-70 m nær. Vi var kun dækkede af brombærkradt. Gennem huller i dette så og hørte vi så hvor fjenden var ved arbejdet. Det var meget interessant."*⁴⁵⁷

Det tyder på, at Moos benyttede sig af den større handlefrihed, der bød sig, når soldater blevet sluset ud i ingenmandsland. Af formuleringen lader det i hvert fald til, at det var på eget initiativ, han valgte at komme helt tæt på den franske stilling. Han udsatte dermed sig selv for en potentiel ganske farlig situation, hvilket han også pointerede i brevet, tilsyneladende frivilligt og drevet af nysgerrighed. Det er svært ikke at læse dette, som et klart eksempel på indlevelse, og at Hans Moos lod sig rive med af situationen. Patruljen synes dog at have været af beskeden karakter, hvor målet blot var indsamlingen af information, modsat større kamppatruljer, som kunne indbefatte flere hundrede mand. Ikke desto mindre var

⁴⁵⁷ RA0523, Moos, brev, 12-12-1914.

patruljevirkosomhed ikke bare en særdeles stressende opgave. Det var livsfarligt og endte ofte i ild- eller nærkampe. Derfor var det også stort set den eneste skyttegravsaktivitet, som primært var baseret på frivillighed, og Claus Bundgård Christensen har i denne forbindelse understreget, at det er svært at konkludere bredt på, hvorvidt dansksindede var mindre tilbøjelige til at melde sig til patruljer. Omtale af disse i kildematerialet er almindeligt forekommende, men der kan kun meget sjældent spores nogen entusiasme. Omvendt var dette den almindelige holdning blandt de værnepligtige tyske soldater, og ikke nødvendigvis noget knyttet til dansk sindelag.⁴⁵⁸ Derfor er det også bemærkelsesværdigt, at Hans Moos rent faktisk fandt patruljen 'interessant', og noget tyder på, at han meldte sig frivilligt til opgaven, om end ikke denne gang, så i hvert fald ved tidligere tilfælde. Af dagbogen ser man, at Moos allerede ti dage senere igen var på en mindre patrulje, og kammeraten Kresten Andresen, som på dette tidspunkt befandt sig i skyttegravsstillingen lige ved siden af Moos' jægerbataljon, bemærkede den 6. januar 1914, at Moos havde modtaget jernkorset og været på patrulje otte gange.⁴⁵⁹ På dette tidspunkt havde Moos været i felten mindre end 5 måneder, og det virker derfor usandsynligt, at han skulle have været beordret ud på så mange patruljer. Tværtimod tyder både Andresens bemærkning og Moos' egen skildring på, at han netop havde meldt sig frivilligt. Det må til gengæld nævnes, at krigen på dette tidspunkt stadig var i den indledende fase, og som konflikten skred frem, mindskedes Hans Moos' militære nysgerrighed, hvilket skal behandles nærmere i det følgende afsnit.

Et noget mere i øjenfaldende eksempel på indlevelse og engagement findes hos sønderborgsoldaten Friedrich Nissen. Efter at han kort inde i krigen

⁴⁵⁸ Christensen 2009, s. 182-87.

⁴⁵⁹ RA0521, Moos, 22-12-1914; Christensen 2012, s. 101.

var blev såret under den tyske fremmarch i Belgien og havde været på lazaretophold i Tyskland, blev han i november 1914 indsat på Østfronten. Her virkede Nissen ivrig efter at komme i kamp og skød tilsyneladende efter fjendtlige soldater, når muligheden bød sig. Den 26. november kan man læse følgende notits i hans dagbog: *"Abends 6 Uhr sehr heftiges Gefecht im Jamgen, wir werden jedoch nicht allarmiert. Hvor kedeligt ikke? –"*.⁴⁶⁰ Der kan ikke herske tvivl om, at Nissen levede sig ind i soldaterrollen og befandt sig godt i den. På dette tidspunkt håbede han ligefrem på at komme i fægtning med fjenden. Endnu engang er der tale om et eksempel fra starten af krigen, men i dagbøgerne for april til september 1915 findes løbende beskrivelser af stormløb, som alle tyder på at Nissen stadig gik ind til soldatergerningen med energi og engagement. Der findes også tegn på stolthed over egne evner og gerninger, som eksempelvis en notits fra 17. juli 1915, hvor Nissen skildrede en fremrykning mod en russiske stilling i området mellem Łódź og Warszawa under den tyske sommeroffensiv på Østfronten: *"Først faar vi Geværild imod os dog ikke saa stærkt, vi var kun spændt paa om det vilde vedblive saa. Da vi kom paa 200 Meter saa løb vi frem med hurra og tog 171 til Fange, kun vort Kompagnie, godt ikke? Jeg førte 124 tilbage, 112 usaaret, 10 saaret, 1 Maskingevær."*⁴⁶¹ Centralmagternes fremrykninger i området, som opfølgning på Gorlice-Tarnow,⁴⁶² gav Nissen rig lejlighed til at komme i kamp, og den 12. august, kunne han i sin dagbog notere, at han under endnu et stormløb på en russisk stilling var *"saa heldig at erobre et Maskingevær ved at være den første i Skyttegraven. [...] Generalen gratulerer mig og beder mig give et Glas*

⁴⁶⁰ MSS, Nissen, 17-11-1914, 26-11-1914.

⁴⁶¹ Ibid. 17-07-1915.

⁴⁶² Se Christensen m.fl. 2018, s. 111-18.

Øl.”⁴⁶³ Nissen må altså have udvist et stort mod og en meget tydelig vilje til aktivt at bekæmpe fjenden.

Som vi skal se nedenfor, synes Friedrich Nissen dermed at fremstå som en diametral modsætning til soldater som Kresten Andresen og Mathias Mygind i forhold til adfærd og indstilling på slagmarken. Et spørgsmål, der kan rejses i denne forbindelse, er, om nogen af disse soldater udgør noget særligt repræsentativt eksempel på den dansksindede eller blot nordslesvigske soldat i almindelighed? Mere sandsynligt er det nok, at deres respektive tilgang til og adfærd under krigshandlingerne illustrerer yderpunkterne på et ret vidt spænd i forhold til den måde, soldaterne kunne agere på under krigen, uafhængigt af sindelag eller nationalpolitisk observans. Dette skal der vendes tilbage til senere i kapitlet.

Grænser for engagementet

Der er altså blandt de udvalgte aktører flere eksempler på, at nordslesvigere ikke blot kunne være engagerede og ligefrem ivrige soldater, men ligeledes at dette gav udslag i deres handlinger og adfærd. Det samme har naturligvis også gjort sig gældende med modsatrettet effekt. Synet på tjenesten hos en given krigsdeltager kunne også føre til undvigende adfærd, hvilket skal behandles nedenfor. Herudover skal det også bemærkes, at der blandt de aktører, som ikke har været under direkte behandling i dette kapitel, netop ikke er fundet tegn på indlevelse, engagement eller iver i forbindelse med krigen. Fælles for disse var ønsket om en snarlig fred og en tilgang til tjenesten, hvor pligterne nok skulle opfyldes og ordre efterkommes, men intet ud over et acceptabelt minimum, hvilket sandsynligvis stemmer overens med størstedelen af de

⁴⁶³ MSS, Nissen, 12-08-1915, 19-07-1915, 06-08-1915.

øvrige værnepligtige soldater i den tyske hær.⁴⁶⁴ Det må også understreges, at der for de få engagerede aktører, som i varierende grad kunne identificere sig med soldaterollen, såsom Friedrich Nissen, Thorvald Dau, Mikael Steffensen og Hans Moos, selvfølgelig var begrænsninger for og i engagementet. Ligesom man så en øget tendens til krigstræthed, længsel efter fred og manglende moral blandt både nordslesvigere og tyske soldater i almindelighed fra 1916,⁴⁶⁵ findes der også helt tilsvarende tegn blandt disse aktører, som krigen skred frem. Hos Friedrich Nissen ser man eksempelvis fra foråret 1915 de første ytringer om fredshåb i dagbogen: "*Nu venter vi kun Freden. Gud give den snart maa komme, jeg vil ikke opleve mere, vil hjem til Als igen – Hjem til min egen lille Thyra.*"⁴⁶⁶ Dette skal vejes op imod hans mere krigeriske beskrivelser i samme periode, som omvendt indikerer, at han ikke af den grund ændrede sin adfærd eller kampgejst i samme periode.

I løbet af 1915 ser man også de første overvejelser om, hvornår freden mon vil indfinde sig hos Thorvald Dau, men for hans vedkommende skal det i første omgang måske snarere tolkes som en erkendelse af, at krigen ikke længere kunne forventes at være kortvarig. Så sent som august 1916 kunne han eksempelvis skrive, at livet i skyttegravene begyndte at tiltale ham, om end med følgende tilføjelse: "*Naturligvis kun fra det Standpunkt at man skal være med i Krigsskuespillet.*"⁴⁶⁷ Brevet må også forstås i rette sammenhæng, da hans enhed på dette tidspunkt havde overstået en streng periode ved Verdun. Fra starten af 1917 synes Daus appetit på krig til gengæld at være mere end mættet. Som nævnt tøvede han ikke med at trække sig ud af kampzonen, de gange han blev såret i henholdsvis oktober

⁴⁶⁴ Ulrich & Ziemann 2010, s. 8; Nørregård 2006, s. 122-123.

⁴⁶⁵ Christensen 2009, s. 275; Watson 2008, s. 155-172.

⁴⁶⁶ MSS, Nissen, 14-03-1915.

⁴⁶⁷ RA0134, Dau, brev, 20-08-1916.

1916 og november 1917, og fra spredte ønsker om fred ser man i brevene nu ytringer, der eksempelvis sidestillede krigen med en ondartet krampe, og i oktober 1917 skrev han sort på hvidt, at han var *"grundig ked af"* at være soldat.⁴⁶⁸

På tilsvarende vis foretrak Mikael Steffensen fra slutningen af 1916 ikke overraskende at befinde sig i en mere tilbagetrukken rolle. I februar 1917 var han derfor godt tilfreds med at besidde en stilling som bataljonsordonnans, hvorved han i første omgang ikke behøvede at deltage i kamphandlingerne, men blot aflevere meddelelser og ordrer mellem bataljonsstaben og kompagniet i de forreste linjer: *"Du kan forstå at jeg er glad. – Selvom nu Bataillonens allarmes, skal jeg ikke med, – i hvert fald ikke straks... Og nu har jeg vel nok min Tid slemt optaget, – men jeg har også en tryggere, ja en rigtig god Post. Det letter, du, at være uden for Skudvidde."*⁴⁶⁹ Steffensen ønskede naturligt nok at beholde denne position, men hans evner og erfaring var tilsyneladende efterspurgt. I hvert fald søgte hans kompagnifører om at få ham tilbage til enheden, men Steffensens strittede imod. Om han blev flyttet tilbage fremgår ikke tydeligt af materialet. I hvert fald beholdt han positionen som bataljonsordonnans, indtil han faldt den 28. november 1917, men han deltog, som nævnt ovenfor, også i kamphandlinger samme måned, ligesom det fremgår, at han året igennem løbende udførte tjeneste i de forreste linjer.⁴⁷⁰

Steffensen synes også at have haft en sammensat opfattelse af krigstjenesten og soldaterrollen. I Rørdams udgivelse fra 1918 beskrives

⁴⁶⁸ Ibid. 06-10-1917, 01-02-1917.

⁴⁶⁹ RA2099, Jensen, brev fra 22-11-1917. At være ordonnans var i øvrigt bestemt ikke ufarlig, men det var i nogle tilfælde at foretrække frem for tjeneste forreste linje, se f.eks. DSK Årbog 1969, s. 64-65.

⁴⁷⁰ RA2099, Jensen, breve, 13-02-1917, 08-07-1917.

han som *"en i alle Måder overordentlig pligtopfyldende Soldater"*, der endda ved flere lejligheder afløste udmattede kammerater i sine egne hviletimer, og som besad stor mentalt styrke og udholdenhed. Det fremgår også af brevene, især de upublicerede, at han dels identificerede sig med soldaterkammeraterne og besad en vis form for selvopfattelse som soldat, og dels kunne han også finde stolthed og et maskulint ideal i krigshandlingerne og soldatertilværelsen. Omvendt følte han også væmmelse, gru og fortvivlelse over kamphandlingerne, og krigstjenesten var for ham utvivlsomt en hård og ubehagelig nødvendighed, ligesom håbet om fred er allestedsnærværende i brevene.⁴⁷¹

Til gengæld synes Hans Moos entydigt at have mistet *"Eventyrlysten"* allerede fra oktober 1915. Som vist var Moos i krigens første måneder muligvis en ivrig patruljedeltager, men end ikke en større dusør for hver tilfangetagne franskmand kunne længere friste ham til at deltage. Efter et år i felten kunne kun en direkte ordre eller en kammerat i livsfare få Moos til at kravle ud i ingenmandsland: *"Skal det være, så går jeg med, men ikke for guld."*⁴⁷² Moos havde haft felttjeneste i hvert fald siden september 1914, og han var ved udgangen af 1915 således en garvet soldat. Dette illustreres i et brev fra den 1. november, hvor jægerbataljonen var kommet til frontafsnittet nord for den franske by Arras nær de strategisk vigtige højdedrag Vimy og Loretto. Her havde der tidligere på året fundet hårde kampe sted:

"Foran stillingerne ligger ligene endnu ubegravede. Det er forfærdeligt som det lugter når viden bærer på. Man bliver hærdet overfor den slags. Så længe livet er i behold kan vi endnu spøge. Efter en granatregn hedder det altid: „Ukrudt forgår ikke så let!" [...] Til

⁴⁷¹ Rørdam 1918, s. 5-30, 64-69, 85-90, 62, 96; RA2099, Jensen, breve, 15-08-1916, 25-08-1917.

⁴⁷² RA0523, Moos, brev, 07-10-1915.

højre for os skiftes Bajrerne og Franskmændene til at gribe an hver anden morgen. Vi ligger så fremskudt at et angreb fra os kan ikke finde sted før vore naboer er kommen frem. Franskmændene kan roligt komme. Jeg hilser dem velkommen.”⁴⁷³

Godt humør var der altså stadig blandt mandskabet, og Moos havde vænnet sig til krigsførelsen. Citatets sidste sætning kan både tolkes om en beredvillighed til kamp, eller som et håb om at kunne slippe ud af krigen gennem tilfangetagelse. Uanset hvad besad han den ro, som fulgte med erfaring, når det kom til muligheden for fornyede kamphandlinger. Ikke overraskende foretrak Moos på helt samme vis som Mikael Steffensen trods dette at udføre endda streng og ubehagelig tjeneste bag skyttegravene, hvis blot det kunne holde ham ude af den forreste linje. I et brev fra slutningen af februar 1916 fortalte han om en strabadserende arbejdsopgave, hvor han skulle bringe pigtrådsruller ud til de forreste linjer, og derefter være med til at bjærge ligene af faldne soldater tilbage til den bagvedliggende sanitetsstilling: *”Det er mangen gang svært nok men ti gange hellere være her end derude hvor man så at sige ikke kan lægge sig til at sove uden at tænke at den næste granat der kommer kan knuse een.”⁴⁷⁴*

Erfaring, og sikkert også eksponering, formede og forandrede altså Hans Moos’ tilgang til tjenesten, men i krigens første måneder kunne han trods en klar dansknational bevidsthed ikke undlade at indleve sig i soldaterrollen. Derimod kan der fra slutningen af 1915 frem til hans død i maj 1916 spores en mental udmattelse, måske endda modløshed.⁴⁷⁵ Eksempelvis fortalte han i et brev i februar 1916, at han ikke længere førte dagbog, da han ikke længere havde lyst til at skrive om krigshverdagen: *”Mange af oplevelserne her vil man hellere glemme. De har så meget angst og*

⁴⁷³ Om kampene ved Vimy se f.eks. Strachan 2014, passim; Christensen 2009, passim.

⁴⁷⁴ RA0523, Moos, brev, 24-02-1916.

⁴⁷⁵ Ibid. 03-12-1915 (to breve af samme dato), 12-12-1915, 08-01-1916.

uro i sig i stedet for glæd [sic] så dem gemmer jeg helst ikke. Jeg kalder det angst og det er dog ikke helt ret. Vi blir jo vandt [sic] til faren."⁴⁷⁶ For Moos gav krigsdeltagelsen også anledning til modstridende synspunkter og følelser, som i sidste ende kan have været virket nedslidende. Som tidligere nævnt gav han på den ene side udtryk for, at han ikke kunne eller ville fejre tyske sejre, men på den anden måtte han som soldat håbe på netop en tysk sejr, da dette medførte en større chance for at komme levende fra krigen (se s. 211). Han oplevede en tiltagende lede ved krigstjenesten, som månederne gik, men omvendt kunne han ikke se sig selv andre steder end lige netop der, hvor pligten havde placeret ham. Pligtfølelse skal behandles mere udførligt i næste kapitel, og her skal det blot nævnes, at denne splittelse kunne fremkalde en følelse af forvirring, fortvivlelse og fortabthed, som var langt fra den spænding, krigen kunne vække i sine første måneder.⁴⁷⁷

Et andet eksempel på et forandret syn på krigen findes i et af Kresten Andresen sidste breve fra sensommeren 1916. Andresen var ikke på noget tidspunkt fascineret eller positivt stemt over for krigsførelsen, og hans modvilje mod krigen blev også kun stærkere, som tjenesten skred frem. Dette fremgår af brevets indledning, som dog også indeholdt en lille indrømmelse angående krigen: "*Kære forældre! Jeg har det godt fremdeles. Der er ikke meget at skrive om. Krig er jeg så led og ked af, at jeg ikke gider skrive noget derom. I begyndelsen af krigen, da var der dog til trods for alt det skrækkelige en vis poesi iblandt. Den er nu forsvundet.*"⁴⁷⁸ Andresen påpegede gerne i sine breve, hvor modbydeligt han fandt hele krigens væsen, men trods dette havde han i den første tid alligevel kunnet se et

⁴⁷⁶ Ibid. 24-02-1916.

⁴⁷⁷ Ibid. 08-01-1916, 12-01-1916.

⁴⁷⁸ Christensen 2012, s. 349.

mere positivt udtryk, som dog gik tabt med Verdenskrigens store materialeslag.

Undvigelse og barmhjertighed

I netop Kresten Andresens, men ligeledes Mathias Mygind, Jeppe Østergaard og Jørgen Friis', skildringer og beskrivelser, finder man eksempler på adfærd, som står i klar modsætning til det engagement og den voldsparathed, man ser hos Friedrich Nissen, eller den spænding og nysgerrighed, som Hans Moos og Thorvald Dau gav udtryk for. Hos alle fire soldater kan man tværtimod finde eksempler på barmhjertighed i mødet med fjenden, men mere interessant også handlinger, man kan anse for undvigelse fra soldatens *raison d'être*: Voldsudøvelsen.

Et tydeligt eksempel på barmhjertighed findes i et af Jeppe Østergaards dagbogsnotater fra 20. august 1914 under slaget ved Gumbinnen. Her var Østergaards enhed udsat for intens beskydning og måtte ligeledes storme en stærkt befæstet stilling. Østergaard beskrev det som *"en kamp så fortvivlet, så fuld af smerte og skrækkelige scener, som jeg aldrig havde troet"* med særlig henvisning til den russiske granatild. Senere stødte enheden på en gruppe russiske soldater, som ønskede at overgive sig, men kamphandlingerne havde medført et voldsraseri hos nogle af de tyske soldater: *"Mange var dyriske og rasende nok til at fyre mod den værgeløse flok. I største ophidselse skreg jeg: "Ikke skyde". Andre stemte i med, og man tog dem til fange."*⁴⁷⁹ Scenariet viser ikke blot barmhjertighed, men ligeledes at Jeppe Østergaard i hvert fald ikke her var blandt de soldater,

⁴⁷⁹ Skar 1931, s. 48.

der blev ramt af blodrus eller hæventørst under kamphandlinger,⁴⁸⁰ og han søgte i dette tilfælde aktivt at undgå unødige blodsudgydelse.

Kresten Andresens første deltagelse i et regulært slag fandt sted i januar 1915. Han havde opholdt sig ved fronten, tæt på den franske by Noyon, siden slutningen af november 1914. *RIR 86*, som han tilhørte på dette tidspunkt, befandt sig på et roligt frontafsnit ved landsbyen Lassigny, men i starten af januar 1915 blev Andresens bataljon overført til et midlertidigt opstillet regiment, som den 11. januar blev kastet ind i kampene ved Soisson. Dette blev Andresens første erfaringer med reelle kamphandlinger af større skala. Han beskrev sine oplevelser under slaget i breve til forældrene, sin søster og morbroderen H.P. Hanssen, hvoraf de to til sidstnævnte blev trykt i Harald Nielsens bog *Sønderjyske Soldaterbreve* (1915). Andresen beskriver både, hvordan de liggende på deres knæ i en sammenskudt skyttegrav måtte udstå et fransk artilleribombardement i næsten 10 timer, og hvordan kompagniet med opplantede bajonetter måtte storme de franske skyttegrave. Andresen giver ikke udtryk for, at han blev stillet overfor særlig mange valg eller havde mulighed for selvstændige handlinger i kampene, og de få, der findes er således desto mere interessante. Under stormløbet nåede mandskabet i Andresens kompagni frem til den franske skyttegrav, idet de franske tropper rømmede linjen. Her forsøgte Andresen at springe over graven, men faldt ned i den og kunne ikke komme op igen: *"Så gik jeg dernede og så dækningerne efter, hvor der sad franskmænd i snesevis og råbte pardon. Da jeg endelig kom op af graven igen, begyndte et maskingevær at knitre foran mig; det blev mig lidt for uhyggeligt, hvorfor jeg forsvandt ned i en granatgrav."*⁴⁸¹ Det er den sidste sætning, som kan være

⁴⁸⁰ Se Crone & Pedersen 2018, s. 100-01; Christensen 2009, s. 308-309.

⁴⁸¹ Christensen 2012, s. 105.

værd at hæfte sig ved. Den kan i hvert fald tolkes i retning af, at Andresen som en spontan handlingsstrategi eller muligvis blot frygt 'trykkede sig'. I hvert fald fortsatte han ikke fremrykning, men om dette var udtryk for en mild form for lydighedsnægtelse eller om det var en reglementeret handling under en kamphandling, er svært at vurdere. Det er også muligt, at der ikke lå nogen form for overvejelse bag handlingen, hvis der netop var tale om en frygtreaktion, hvilket ikke er usandsynligt.

Et andet interessant aspekt ved Andresen adfærd i felten er det faktum, at han ved Soissons ikke afgav et eneste skud, og efter knap tre måneder ved fronten kun havde løsnet tre skud, hvoraf ingen ifølge Andresen selv var affyret med nogen hensigt om at ramme fjenden: "*jeg vil garantere for, at de sidder i vor egen trådforhugning*".⁴⁸² Han nævnte også, at han ikke affyrede sit gevær under kampene ved Soissons, hvilket der dog hverken behøver at være noget overraskende eller usandsynligt i pga. den måde kamphandlinger tog sig ud på Vestfronten. Krigen igennem spillede artilleri og maskingeværild en stadig mere dominerende rolle, og infanteristerne skulle ofte helt ind på livet af fjenden, før de kunne gøre sig gældende, og netop i nærkampssituationer var det lange gevær ofte ikke meget bevendt i den trange plads i skyttegravene.⁴⁸³

Det tredje og sidste eksempel på Andresens ageren på slagmarken, som her skal fremhæves, er igen knyttet til Soissons, selvom beskrivelsen forekom i et brev skrevet godt et halvt år senere. Her fortalte han, at han under et stormløb stod over for en hårdt såret franskmand ved et skovbryn. Andresens sidemand i skyttekæden var 'en ung frivillig': "*Nu hævede den sårede sig op halvt, mat og blodig; da den unge så ham, vilde han*

⁴⁸² Christensen 2012, s. 133.

⁴⁸³ Pöhlmann 2014, Philpott 2014; Christensen 2009, s. 185-86.

rende ham ned med bajonetten, men jeg kom heldigvis imellem."⁴⁸⁴ Det kan undre, at Andresen ikke fortalte om denne barmhjertige gerning i nogen af de breve, han skrev umiddelbart efter slaget, om end der umiddelbart heller ikke er nogen grund til at betvivle episodens sandfærdighed. For Andresen gav en ret enslydende beskrivelse af mødet med den sårede franskmænd i skovbrynet i det ene af brevene til H.P. Hanssen, som også beskrev Soissons-slaget, men her nævnte han blot, at han selv "*hævede Bajonetten og trøstede ham: bon camerad!*".⁴⁸⁵ Under alle omstændigheder er hovedsagen, at Andresen på slagmarken angiveligt aktivt søgte at undgå blodsudgydelse, både i dette konkrete tilfælde, men også generelt i det han ikke forsøgte at ramme fjenden, de få gange han affyrede sit gevær.

Udtryk for uvilje mod at benytte sit våben effektivt, eller i det hele taget at udøve vold, var i øvrigt også tilstedeværende hos både Jørgen Friis og Mathias Mygind. Friis blev indkaldt i juli 1915, men han blev først sendt til fronten i juli 1916. Han ønskede på ingen måde at være soldat, og det gennemgående tema i brevkorrespondancen med hustruen, Inger, er muligheden for og arbejdet med at opnå enten orlov eller fritagelse fra tjenesten. Derfor fandt Friis det både ubehageligt og hårdt, da han i slutningen af august 1916 for første gang måtte i skyttegravene, og han kunne i et brev fortælle sin kone, at han ikke havde så meget som skimtet fjenden: "*for jeg søgte at dække mig, så godt jeg kunne. I det stykke er jeg ikke nysgerrig.*"⁴⁸⁶ Af de næste dages breve fremgår det, at Jørgen Friis frem til starten af september af to omgange blev involveret i kamphandlinger, men i brevene forsikrede han flere gange sin hustru om, at han ikke havde gjort nogen fortræd, ligesom han kun havde medfølelse i mødet med en

⁴⁸⁴ Christensen 2012, s. 203.

⁴⁸⁵ Nielsen 1915, s. 106.

⁴⁸⁶ Schultz 1996, s. 65.

fransk soldat, der ville overgive sig.⁴⁸⁷ På den ene side er det ganske muligt, at Friis ikke havde affyret sit våben, og i modsat fald havde han måske bevidst forsøgt at skåne fjenden. På den anden side kan det heller ikke udelukkes, at han i sine breve blot ønskede at forsikre sin hustru om, at han ikke havde taget del i noget så tabuiseret som voldsudøvelse og drab.⁴⁸⁸ Det fremgår eksempelvis også af et erindringskrift, at Jørgen Friis undlod at fortælle sin hustru om nogle af de kamphandlinger, han var involveret i, og det på trods af, at hun havde opfordret ham til at dele alt med hende.⁴⁸⁹

Også Mathias Mygind undlod efter eget udsagn i mindst to tilfælde at affyre sit gevær, begge gange i situationer hvor hans sidemænd derimod beskød fjenden ivrigt. Der er tale om de to hændelser, som allerede er nævnt ovenfor, henholdsvis en patrulje i januar 1915 og fremrykningen mod Grodno i september. Hvorimod det første eksempel fra patruljen kunne have været en begrundet undladelse, for bedre at kunne observere situationens udvikling, må sidstnævnte eksempel med al sandsynlighed have været et udtryk for barmhjertighed. Inden kompagniet stormede frem mod de russiske positioner i udkanten af Grodno, kom de i føling med en gruppe af fremrykkende russisk infanteri, og der blev givet ordre til afgive 'hurtig ild': *"Det var et meget uhyggeligt Oprin. Jeg rystede af Spænding, kunde ikke faa mig selv til at lægge Bøssen til Kinden og sigte paa disse Ulykkelige paa saa kort Hold, og ønskede at de bare maatte komme uskadt derfra."*⁴⁹⁰ Af samme dagbogsoptegnelse ser man dog, at Mygind naturligvis også affyrede sit gevær, når der skulle afgives ild for at

⁴⁸⁷ Ibid. s. 66, 69.

⁴⁸⁸ Jones 2006, s. 233-37.

⁴⁸⁹ Schultz 1996, s. 58, 208-09.

⁴⁹⁰ Kreutzmann 1999, s. 245.

undertrykke eller forhindre fjendtlige troppers manøvre, men om han her skød for at ramme, må stå hen i det uvisse.

De tre viste eksempler, hvor dansksindede soldater angiveligt affyrede deres våben uden intention om at ramme et bestemt mål eller decideret forsøgte at undgå at ramme fjenden, kan ses som udtryk for et udbredt diakront fænomen blandt krigsdeltagere. Således vurderede S.L.A. Marshall, officiel historiker for den amerikanske hær under 2. Verdenskrig, i sin undersøgelse af amerikanske soldaters adfærd under kamphandlinger i både Europa og Stillehavsområdet, at kun en fjerdedel af infanteriet skød for at ramme. En senere undersøgelse af den amerikanske psykolog og pensionerede oberstløjtnant, Dave Grossman, har desuden pointeret nye rekrutters behov for specialiserede og realistiske træningsmetoder, herunder desensibilisering og konditionering, for at kunne overvinde den naturlige modvilje mod at dræbe. Sådanne uddannelsesmetoder tog det amerikanske militær i stigende grad til sig i årene efter 1945, hvilket resulterede i en effektiv skudratio på ca. 55 % under Koreakrigen og helt op mod 90 % under Vietnamkrigen.⁴⁹¹ Disse tal kan naturligvis dårligt overføres direkte på 1. Verdenskrig i almindelighed eller nordslesvigerne specifikt. På linje med Christensens konklusioner giver det dog en indikation af, at dansksindedes modvilje eller undvigende adfærd i så fald ikke nødvendigvis skal knyttes til deres nationalpolitiske observans, om end der på overfladen synes at være et slående sammenfald. I hvert fald er Thorvald Dau, der var udpræget dansksindet, i hvert fald et eksempel på en nordslesviger, der ikke udviste samme reservation over for krigsudøvelsen.

⁴⁹¹ Jones 2006, s. 230.

Der skal i øvrigt her skelnes mellem ineffektiv beskydning, som ikke nødvendigvis var intentionel, og så at nægte at affyre sit våben eller bevidst at undgå at ramme fjenden. Om 1. Verdenskrig se også Grossman 2009, s. 14, 28-29 og 226.

Dette ændrer ganske vist ikke ved, at der blandt afhandlingens aktører i flere tilfælde ikke blot blev udtrykt modvilje mod krigshandlinger, men i nogle tilfælde ligeledes udvist en form for ikkevoldelig adfærd blandt soldater med dansk sindelag af en relativt høj bevidsthedsgrad, men afspejlede denne adfærd reelt den måde, de udøvede soldaterrollen på? Det er ikke utænkeligt, at Andresen, Mygind og Friis underspillede deres egne handlinger og intentioner, eller tilsvarende overspillede deres barmhjertighed. Medicinhistorikeren Edgar Jones har eksempelvis henvist til, at britiske soldater i selve krigssituationen hverken havde tid eller tilbøjelighed til at nedfælde refleksioner eller følelser. Dagbøger og breve blev oftest skrevet efter kamphandlingerne var overstået, når enheden var trukket ud af farezonen eller under stille perioder i fronttjenesten. Hermed blev beretningerne en del af soldaternes forsøg på at finde en mening med det, de havde været igennem. I nogle tilfælde kunne soldatens beskrivelser således udgøre efterrationaliseringer eller forsøg på at imødegå modtagernes forventninger.⁴⁹² Det er således ikke usandsynligt, at nordslesvigere fortrængte og fortiede visse dele af kamphandlingerne, eller omvendt pyntede på historierne om barmhjertighed. På den anden side er der i de nævnte tilfælde umiddelbart ingen grund til at tro, at aktørerne aktivt løj over for deres pårørende, om end dette naturligvis ikke kan udelukkes. Det er også værd at overveje, om Andresen, Friis og Myginds adfærd og handlinger afspejlede normalen for dansksindede nordslesvigere? Dette vil jeg på linje med Claus Bundgård Christensen stille mig tvivlende over for, men jeg vil tilføje hertil, at disse aktører nærmere skal ses som det ene yderpunkt i et adfærds- og handlingsspektrum. Det andet yderpunkt med voldsparathed og kamplyst

⁴⁹² Jones 2006, s. 233-34.

skal behandles nedenfor, men langt de fleste værnepligtige soldater befandt sig sandsynligvis et sted på midten af et sådant spektrum.⁴⁹³

Bredes perspektivet lidt mere ud, tegner der sig et billede af, at der blandt afhandlingens bevidst dansksindede aktører også var en udbredt tendens til at bortcensurere egne handlinger i felten. Ofte blev krigshandlingerne beskrevet, som om brevskriveren var tilskuer til begivenhederne og ikke selv aktivt deltagende, og i de tilfælde, hvor der findes konkrete beskrivelser, ses ofte ingen skildringer af voldudøvelse eller våbenbrug. Denne form for kildetavshed gælder i og for sig også for Mikael Steffensen og Thorvald Dau, på trods af at de netop skildrede krigshandlingerne, men i den tyske hær var det mere reglen end undtagelsen, at soldater af forskellige årsager ikke ønskede at eksponere deres pårørende for krigens gru.⁴⁹⁴ Ikke desto mindre kan man hos netop Steffensen, Dau og ligeledes Hans Moos finde tegn på, at de i højere grad hengav sig til og engagerede sig i soldatergerningen, med alt hvad det førte med sig, i den første del af krigen. Selvom man også kan finde entusiasme og tydelig militær identifikation hos sanitetssoldaten Iver Henningsen, så er den mere rendyrkede krigsbegejstring kun fundet hos Friedrich Nissen. Han kastede sig tilsyneladende ind i krigshandlingerne med stort engagement i 1914-15, hvorefter hans kamplyst synes at være blevet mættet og i højere grad erstattet af længsel efter fred.

Det tyder på, at både Nissen og Henningsen havde et dansk sindelag med en begrænset, og i Nissens tilfælde måske endda ikkeeksisterende, bevidsthedsgrad. Sammenholdt med adfærden hos udpræget dansksindede, såsom Andresen, Friis og Mygind, kan man i disse tilfælde fristes til at se en sammenhæng mellem sindelagsgrad og militær praksis,

⁴⁹³ Ibid. 238.

⁴⁹⁴ Ziemann 2007, s. 118.

hvor de to nationalt bevidste aktører søgte at undgå vold og drab, mens de to mindre bevidste havde større tendens til at leve sig ind i soldatergerningen. Man skal imidlertid være varsom med en sådan slutning. På den ene side er det også en mulighed, at der blot var sammenhæng mellem det nationale sindelags bevidsthedsgrad og den måde den enkeltes krigsdeltagelse blev fremlagt og beskrevet. Med andre ord, at udpræget dansksindede måske i højere grad ønskede at distancere sig fra voldsudøvelse og forsikre deres pårørende om, at krigen ikke havde ændret deres karakter. På den anden side er Mikael Steffensen, Hans Moos og Thorvald Dau i sidste ende eksempler på, at sagen ikke er ligetil, hvilket muligvis også fremgår tydeligere, hvis man retter fokus mod voldsudøvelse og drab specifikt.

Vold, drab og selvopfattelse

Blandt afhandlingens aktører havde 13 af 18 tjeneste i frontlinjerne, hvormed de potentielt kunne have taget del i kamphandlinger i bredeste forstand, hvilket vil sige alt lige fra ild- og nærkamp til artilleribeskydning fra et fjerntliggende batteri. Aktørernes beskrivelser af sådanne hændelser varierer meget, men ingen beskriver eksplicit egne voldshandlinger, med undtagelse af at afgive geværskud i fjendens retning. Derimod er der tilfælde, hvor volds- eller drabshandlinger implicit er indeholdt i beskrivelserne, ligesom konteksten i andre tilfælde viser, at sådanne handlinger med al sandsynlighed fandt sted. Som allerede nævnt var selvcensurering eller brug af eufemismer og sprog billeder i denne forbindelse ganske udbredt, ikke blot blandt nordslesvigske krigsdeltagere, men i al almindelighed blandt soldaterne under 1. Verdenskrig.

Thorvald Daus breve er et eksempel på dette. Selvom han ved flere lejligheder gav endog ret detaljerede beskrivelser af kamphandlinger, krigens gru og de rædselsfulde vilkår ved fronten, f.eks. ved Verdun og i Rumænien i 1916 samt Flandern 1917, så beskrev han ikke egen voldsudøvelse. At Dau selv udøvede vold og havde taget fjendtlige soldaters liv fremgår ikke desto mindre allerede i marts 1915. Her havde han, som tidligere vist, en meningsudveksling med en foresat om sit danske tilhørsforhold, og Dau erklærede i denne sammenhæng: "[...] *at han behøvede ikke at være bange, jeg havde flere Russere paa min Samvittighed end saa mangen Tysker.*"⁴⁹⁵ Bemærkning blev nærmere begyndelsen på diskussionen end enden, men pointen er her, at Dau efter ca. seks måneder i felten angiveligt havde taget flere liv.

Som det fremgår ovenfor, udviste Friedrich Nissen i flere tilfælde både voldsparathed, et tydeligt engagement og handlekraft under kamphandlinger. I november 1914 skød han således efter eget udsagn mod fjenden, når muligheden bød sig: "*ab und zu zeigen sich die Russen aber in respektvollen Abstand aber wir versuchen doch unser Glück einen herunter zu schießen ob uns gelingt, er weiß, bestimmt sehen wir es ja nicht wenn geschossen wird schmeiße man sich immer hin, sodaß nicht zu konstatieren ist ob der Feind gefallen ist.*"⁴⁹⁶ Nissen kunne i dette tilfælde altså ikke med sikkerhed vide, om han traf sit mål, men formulering i dagbogen tyder på, at han skød for at ramme. Et brev og en anden dagbogsnotits begge fra 17. juli 1915 viser også, at han ikke tøvede med at skyde på fjenden. Efter et stormløb mod en russisk skyttegravsstilling besatte Nissens enhed graven og beskød flygtende russere, der forsøgte at nå tilbage til en bagvedliggende grav. Overraskende nok er det i brevet, at man finder det,

⁴⁹⁵ RA0134, Dau, brev,20-03-1915.

⁴⁹⁶ MSS, Nissen, 17-11-1914.

der i afhandlingens materiale kommer tættest på en samtidig beskrivelse af en (mulig) drabshandling: *"Her til venstre for mig stod et par Russ oprejst paa Skyttegraven og skød endnu efter os, dem sendte jeg et par Hilsener, de skyder ikke mere."*⁴⁹⁷ De efterfølgende timer fortsatte Nissens enhed med at beskyde fjenden, når han viste sig, og den beskrevne situation var ikke helt ulig det allerede nævnte scenarie fra Grodno, som Mygind beskrev, blot med den betydelige forskel, at Mygind ikke kunne få sig selv til at skyde på de flygtende russere.

To dage senere beskrev Nissen desuden artilleribeskydningen ved og fremgangsmåden for et tysk angreb: *"[...] med den sidste Granat staar den første tyske soldat i den fjendtlige Skyttegrav, naar Fjenden ikke giver sig, bliver han bearbejdet med Haandgranater – saa vidt lader Russerne det dog sjelden komme."*⁴⁹⁸ Der er ganske sandsynligt, at Nissens beskrivelser ikke blot byggede på personlige erfaringer, men også egne handlinger. Skal hans ord stå til troende, var han i adskillige tilfælde involveret i kamphandlinger, hvor han var aktivt agerende og initiativtagende. Sammenholder man hans skildringer af kamphandlinger, virker det også mere end sandsynligt, at han under krigen ikke bare sårede, men også dræbte fjendtlige soldater, selvom netop helt eksplicitte beskrivelser af dette glimrer ved deres fravær. Hvorvidt dette siger noget entydigt om Nissens selvopfattelse i relation til krigen er svært at fastlægge. Ikke desto mindre, er det sandsynligt at han i hvert fald i krigens første år kunne relatere til krigens formål og hændelser. På baggrund af sin undersøgelse af bayerske soldater konkluderer Benjamin Ziemann nemlig, at det i de fleste tilfælde kun var den minoritet af tyske soldater, som identificerede

⁴⁹⁷ Ibid. 17-07-1915; brev af samme dato.

⁴⁹⁸ Ibid. 19-07-1915.

sig positiv med krigen, der i breve detaljeret beskrev krigshandlinger og ene bedrifter på slagmarken.⁴⁹⁹

Der findes som vist også skildringer af kamphandlinger i Mikael Steffensens breve, selvom de er få og ofte indirekte. I sammenligning med Nissen skrev Steffensen mere malende og stemningsmættede beskrivelser og tog ved flere tilfælde en observatørs perspektiv i stedet for aktørens.⁵⁰⁰ Trods dette skildrede han i ét tilfælde konkrete krigshandlinger, som i hvert fald hentydede til egen deltagelse i voldshandlinger. Ankomsten til en hvilestilling i Landrecies skrev han den 15. august 1916 om de hårde kampe, hans regiment havde været involveret i ugerne forinden ved Somme. *RIR 84* blev indsat på fronten den 24. juli og dækkede et afsnit mellem Pozières, Courcellette og Martinpuich. Her blev enheden frem til den 9. august udsat for gentagne, meget stærke artilleribombardementer og adskillige britiske stormløb.⁵⁰¹ Selv beskrev Steffensen oplevelserne således:

"Hvad vi har lidt i de sidste Uger, kan ingen forestille sig. Vi kommer fra Verdens Historiske største Slag, og fra det allerværste Sted. Der fortælles, at 14. Divisioner blev ført frem mod vor Brigade, og ikke en Tomme gik tabt for os, men den sidste nat var vi af 600 mand kun 11 tilbage, hvor vi havde stået Skulder ved Skulder. Vi lå der mellem dynger af rådne og friske Lig, om Dagen i brændende Sol og stadig under en Helvedes Ild, om Natten under Trommeild, hvorimod de hårdeste Dage ved Verdun skal være Barneleg. – Og dog kunde vi slå. Det var for livet, vi slog. Engl. sad hos os i samme Grav, så I kan tænke, hvad der er foregået, ti der blev ingen Fanger taget el. givet,

⁴⁹⁹ Ziemann 2007, s. 118.

⁵⁰⁰ Rørdam 1918, s. 86-90; RA02099, Jensen, brev, 08-07-1917. Observatørperspektivet kan i nogle tilfælde forklares med Steffensens position som bataljonsordonnans.

⁵⁰¹ Se Speck 1937, s. 64-99.

i hvert Fald uhyre få. – Det var Nordsl. der stod. De bød den gamle Parole: Pligten til sidste Mand. – Fire Gange blev vi taget tilbage, blev afløste, det kunde ske en Times tid om Morgenen i Tågen, men atter måtte vi ud. Hvordan jeg slap fra det, aner jeg ikke. – Tre Gange blev jeg foreslået til Jernkorset, og til Forfremmelse, – om det sker, ved jeg ikke, jeg vil ikke håbe. Som det nu er, er jeg Genstand for Ærbødighed, – andet ønsker jeg ikke [...] – – Hvor gruer jeg ved Tanken om det, som er skeet. – men, – det er gjort som Soldat.”⁵⁰²

Der er flere interessante aspekter ved ovenstående citat. Særligt springer fremhævelsen af nordslesvigere og en selvopofrende pligtfølelse i øjnene, men her skal der i første omgang dvæles ved den indsats og de handlinger, der skildres. Med ordene ”*det var for Livet, vi slog*” og ”*Hvordan jeg slap fra det, aner jeg ikke*” var der tydeligvis tale om hårde kampe, som Steffensen tog aktiv del i. At Steffensen under de beskrevne forhold måtte udøve voldshandlinger, eventuelt tage fjendtlige liv, virker sandsynligt, og ikke mindst den sidst citerede sætning synes at understøtte, at dette kunne være tilfældet. Endnu en gang er selve voldshandlingerne reelt set bortcensureret, men alligevel klart tilstedeværende ud fra sammenhængen og brugen af verbet ’slå’.

Det er også værd at bemærke, at dette brev ikke blev bragt i Rørdams udgivelse i 1918. Hvad dette skyldes, kan der kun gisnes om, men under alle omstændigheder synes indholdet kun at give et mere nuanceret billede af Steffensens person og krigserfaringer. Han var ’den grundtvigianske sønderjyde’, som kunne udgøre ’et værdigt modstykke til den kampglade soldat’. Trods en stærk kristen tro, ’offervillig danskhed’ samt den hjælpsomme og kærlige natur⁵⁰³ var Steffensen ikke desto mindre også en soldat, der deltog i hårde kampe, kæmpede til sidste mand

⁵⁰² RA2099, Jensen, brev, 15-08-1916.

⁵⁰³ Se forordet og introduktionen til Rørdam 1918, s. 5-25.

og fandt stolthed i både sin egen og enhedens indsats. Sammenligningen mellem de netop overståede kampe og slaget ved Verdun, som Steffensen ikke selv deltog i, er også værd at bide mærke i, idet den betoner og understreger mandskabets anstrengelser og udholdenhed. Over for en tilsyneladende umådelig overmagt havde det kollektive 'vi' holdt stand, til trods for de herved blev kraftigt decimeret. Steffensen fremhævede faktisk også indirekte sin egne indsat, om end med en understregning af, at han ikke ønskede hæderstegn. Om brevets formuleringer er udtryk for stolthed er selvfølgelig et spørgsmål om fortolkning. Alligevel er det svært at nægte, at der til kamphandlingerne, trods uhyrlighed og gru fra Steffensens perspektiv kunne forbindes nogle værdier eller idealer om sammenhold, udholdenhed, pligttroskab og muligvis også en maskulin selvopfattelse.

Til gengæld fandt Steffensen intet positivt ved volden i sig selv, men den kunne retfærdiggøres gennem forståelsen af pligt og et militært selvbillede. Det er muligvis også her, at forbindelse mellem voldsudøvelse på den ene side og selvopfattelsen på den anden skal findes blandt afhandlingens aktører. Soldaterne Dau, Nissen og Steffensen synes alle tre at have været relativt velintegreret i deres respektive enheder. De kom alle godt ud af det med deres nærmeste foresatte, og havde også et godt forhold til det øvrige mandskab. Herudover kunne alle tre på et eller andet niveau identificere sig med soldaterrollen og synes at have accepteret denne og dens formål. Således kan der have været en sammenhæng mellem militær identifikation og social integration på den ene side og adfærd under krigshandlingerne samt oplevelsen af disse på den anden. Dette udelukkede imidlertid ikke, at de nævnte soldater samtidigt kunne have en kritisk holdning til krigen, et brændende ønske om fred eller se sig selv i et modsætnings- og tvangsforhold til det tyske militær. Alligevel påtog de sig et militært 'Selv', og agerede i dette inden for hærens rammer. I modsætning hertil synes hverken Kresten Andresen, Jørgen Friis eller

Mathias Mygind at have opnået samme form for integration, hvis man ser bort fra det tætte sociale fællesskab blandt ligesindede. Tilsvarende kan der ikke spores den samme grad af militære identifikation blandt disse tre soldater og heller ingen tegn på, at krigsdeltagelsen i deres øjne kunne knyttes op på værdier eller idealer ud over pligtfølelse.

Adfærd, integration og identifikation

For Claus Bundgård Christensen var dansksindede soldaters krigsindsats paradoksalt i lyset af deres nationale selvopfattelse, idet en dansknational baggrund på den ene side ikke forhindrede loyalitet over for den tyske hær, men på den anden side kunne benyttes til at distancere sig fra de tyske militærmyndigheder. I denne forbindelse ser Christensen integration i primærgrupper, der også indeholdt andre nordslesvigere, som essentiel. I disse grupper spillede nationalt tilhørsforhold ikke en central rolle, men mændene kunne i stedet knytte fællesskab gennem den sønderjyske dialekt, lokale traditioner og andre kulturelle præferencer,⁵⁰⁴ med andre ord den regionale baggrund og de heraf afledte fællestræk. Denne konklusion knyttes til nordslesvigerne som en samlet gruppe, men må alligevel siges at være mest gældende blandt soldater indsat på Vestfronten, og særligt i slesvigske regimenter, hvor antallet af nordslesvigere var højest. Derfor kan nordslesvigsk integration i den tyske hær næppe primært have været afhængig af tilstedeværelsen af denne type primærgruppe, som i sig selv også var skrøbelig og svær at opretholde pga. tab, orlov og omrokeringer (se s. 173-75). Et ikke uvæsentligt aspekt ved vellykket integration kan i denne sammenhæng også have været evnen til at identificere sig med militæret og/eller soldaterrollen. Thorvald Dau,

⁵⁰⁴ Christensen 2018, s. 23.

Mikael Steffensen og Hans Moos er i hvert fald eksempler på, at det enkelte individ i varierende grad og på forskellig vis, kunne forene dansknational selvopfattelse med en form for militær identifikation, som man kan argumentere for transcenderede pligttrøskel gennem indlevelse og selvforståelse. Denne militære selvopfattelse kunne ligeledes manifestere sig i deres adfærd og den måde, de omtalte krigstjenesten, herunder også i nogle tilfælde voldsudøvelsen.

Ser man udelukkende på voldsudøvelse, kan der i øvrigt være yderligere aspekter, som taler for en sammenkædning af integration i hæren, militær identifikation og effektiv kamptjeneste. Dave Grossman har i sin undersøgelse af soldaters drabshandlinger i krig gjort opmærksom på forskellige faktorer, som enten presser eller øger tilbøjeligheden til at udføre drab. Flere af disse synes at knytte sig til, hvor effektiv en soldat integreres i militæret. Der er eksempelvis tale om et pres fra militære autoriteter og et gruppepres fra det øvrige mandskab, som soldaten deler enhed med. Herudover betoner Grossman, at både militærtræning og forudgående oplevelser, men naturligvis også individets psyke, har indvirkning på soldatens evne til at dræbe. Træning kan som allerede nævnt være med til at nedbryde en iboende modvillighed mod vold, men et nyligt tab af f.eks. et nærtstående medlem af primærgruppen kan eksempelvis også føre til en øget tilbøjelighed til voldsudøvelse.⁵⁰⁵ Udover vilkår og omstændigheder for voldsudøvelsen knytter flere af disse aspekter sig til den enkelte soldats forhold til dels sine foresatte og hæren som institution, dels til de nærmeste soldaterkammerater. Det må forventes, at effekten af disse forhold følger graden af militær integration. Hvis evnen til at identificere sig med hæren i almindelighed og soldaterrollen i særdeleshed hos en given nordlesviger øgede chancerne

⁵⁰⁵ Grossman 2009, s. 141-85. Se f.eks. HBA, nr. 10358, Campradt, 23-08-1916; 29-09-1916.

for en vellykket integration i den tyske hær, var sandsynligheden for at denne soldat agerede stabilt og effektivt på slagmarken givetvis også højere.

Det er særligt Friedrich Nissens beskrivelser af kamphandlinger og den opfattelse af voldsudøvelsen, som heraf kan tolkes, der skal fremhæves i denne sammenhæng. Det må dog understreges, at det ikke eksplicit fremgår af materialet, at Nissen rent faktisk tog et eller flere liv, endsigte knyttede noget positivt til eventuelle volds- eller drabshandlinger. Disse handlinger var i fredstid også et brud på både samfundslivet og religionens mest grundlæggende normer og var dermed vanskelige at skulle stå ved over for pårørende. De var ligeledes svære at acceptere over for sig selv og potentielt traumatiserende.⁵⁰⁶ Derfor kan det heller ikke overraske, at emnet ikke blev ekspliciteret af en ellers kampberedt soldat som Nissen. Lader man fornuften råde, virker det også mest plausibelt, at krigsdeltagere, der aktivt opsøgte voldsudøvelse og rent faktisk udtrykte begejstring ved denne, i højere grad var undtagelsen end reglen. Ikke desto mindre har historikerne Joanna Bourke og Niall Ferguson hver især fremhævet soldaters velvilje og nydelse i forhold til drabshandlingen under 1. Verdenskrig, og endda forfægtet dette som et udbredt fænomen.⁵⁰⁷ Dette synes at være uforeneligt med tilstedeværelsen af en naturlig menneskelig aversion overfor drab, som fremhæves af Grossman, og ligeledes antydtes i flere studier i kølvandet på 2. Verdenskrig.⁵⁰⁸

Med et betydeligt kvantitativt afsæt har Claus Bundgård Christensen da også pure afvist, at begejstring eller nydelse ved drabshandlingen var et mærkbart fænomen blandt dansksindede soldater, ligesom han også

⁵⁰⁶ Jones 2006, s. 233; Sørensen 2005, s. 151-53.

⁵⁰⁷ Bourke 1999, s. 13; Ferguson 1998, s. 357-58.

⁵⁰⁸ Grossman 2009, s. 4; Jones 2006, s. 230.

påpeger, at Bourke og Fergusons konklusioner næppe udspringer af et solidt empirisk grundlag.⁵⁰⁹ Desuden pointerer Edgar Jones i denne forbindelse, at man ikke blindt kan stole på, at beskrivelser af drab og drabshandlinger i kilderne nødvendigvis udtrykker en ukompliceret pointe. Soldaterne kunne som nævnt efterrationalisere oplevelser eller handlinger i et forsøg på at imødegå brevmødtageres forventninger. Lige såvel som soldater nedtonede eller rensede breve for krigens gru for at maskere krigens rædsler, kunne beskrivelser af kampbegejstring, kamphandlinger og drab også være udtryk for et ønske om at skabe et heroisk billede eller imponere, f.eks. en kæreste.⁵¹⁰ Dette blotlægger en svaghed i den kvalitative tilgang bag både Bourke og Fergusons konklusioner, men også denne afhandlings analyse. Det skal således bemærkes, at Nissen netop stiledede dagbøgerne til sin forlovede, Thyra Dau, ligesom der, som allerede nævnt, kan findes en passage i et af Mikael Steffensens breve til sin forlovede, Anna Jensen, som lader til at ville imponere og fremvise et maskulint ideal.⁵¹¹

Under alle omstændigheder kan det ikke nægtes, at der i det nordslesvigske materiale i et bredere perspektiv kan findes tegn på spænding, begejstring og engagement i forhold til krigen og kampsituationer. Med udgangspunkt i denne afhandlings kildemateriale kunne det tyde på, at denne velvillige eller i hvert fald pligttopfyldende tilgang til tjenesten kan knyttes til flere aspekter af krigsdeltagelsen end blot vellykket integration i den tyske hær, som Claus Bundgård Christensen betoner. I hvor høj grad den enkelte soldat kunne identificere sig med soldaterrollen og dens formål spillede sandsynligvis også ind. Kammeratskab, herunder dannelse af stærke primærgrupper, var givetvis

⁵⁰⁹ Christensen 2009, s. 452 og 523 (note 1).

⁵¹⁰ Jones 2006, s. 233-34.

⁵¹¹ MSS, Nissen, 08-08-1915; RA2099, Jensen, brev, 26-09-1917.

en vigtig brik i denne sammenhæng, men som vist i det foregående kapitel, var dette ikke noget, der knyttede sig specifikt til dansk sindelag eller udelukkende gjorde sig gældende blandt nordslesvigere. På samme vis som flere, endda potentielt modstridende, fællesskabsopfattelser på én og samme tid kunne gøre sig gældende hos en soldat, er det også tænkeligt, at vellykket integration i hæren, identifikation med soldaterollen og den aktive udøvelse af krigstjenesten på den ene side kunne være vævet sammen med en dansk selvopfattelse. Dette skal behandles nærmere i det følgende kapitel, men på den anden side kunne flere forskellige, modsætningsfyldte selvopfattelser også tænkes at være til stede samtidig, men isoleret fra hinanden, uden det nødvendigvis havde en betydelig påvirkning på hverken integration i hæren eller adfærd på slagmarken.

Behandlingen af nogle få individer i dette kapitel peger i retning af, at varierende selvopfattelser gav mulighed for vidt forskellige former for adfærd, herunder evne og tilbøjelighed til voldsudøvelse. Der er ikke noget, der tyder på en ukompliceret årsagssammenhæng, hvor dansknational selvopfattelse førte til modvillighed eller undvigelse, sådan som man ser det hos Mygind og Andresen. Thorvald Dau og Mikael Steffensen peger som eksempler netop i modsat retning. Nuancerne tydeliggøres, når man undersøger enkeltindivider i stedet for den samlede gruppe af nordslesvigske krigsdeltagere, og det tyder på, at der var betydeligt mere rum for variation i forholdet mellem selvopfattelse og udførelse af krigstjeneste. Dette spændte fra modvilje og undvigelse (eksemplificeret ved Friis og Andresen) over pligtopfyldenhed (Moos og Steffensen) til engagement og begejstring (Henningsen og Nissen). I forlængelse heraf kan der i forhold til individets evne til at agere effektivt som soldat muligvis antydes en forbindelse mellem militær identifikation og integration i hæren. I denne sammenhæng vil jeg argumentere for, at

militær *identifikation* kunne være uafhængig af dansk sindelag, uanset bevidsthedsgrad, og militær *integration* kunne være uafhængigt af regionale eller specifikt nordslesvigske primærgrupper. Dette kan Thorvald Dau ses om et eksempel på, netop fordi han hverken tilhørte enheder med en stor koncentration af nordslesvigere eller i socialt sammenhæng knyttede særlige tætte bånd til en eller flere nordslesvigske kammerater. Ikke desto mindre var han meget bevidst om sit danske tilhørsforhold, velintegreret i hæren både praktisk og socialt samt en engageret og pligtopfyldende soldat.

Hvis man kan fæste lid til Kresten Andresen, Jørgen Friis og Mathias Myginds udsagn, illustrerer deres handlinger desuden, at nogle dansksindede rent faktisk undlod at skade fjenden, selvom der ikke er noget, som tyder på at dette skulle være et udbredt fænomen. Omvendt udelukker det ikke, at de selv samme personer på andre tidspunkter udøvede vold, og måske endda tog menneskeliv, men blot afholdt sig fra at nævne dette for pårørende eller gentage det over for sig selv i dagbogsnotater. Rent adfærdsmæssigt findes især Friedrich Nissen, men på sin vis også Thorvald Dau og Hans Moos, i den anden ende af spektret. De udgør bevis på, at nordslesvigske, og for de to sidstnævntes vedkommende også bevidst dansksindede soldater, der i krigens begyndelse skildrede patruljer og kamphandlinger med indlevelse og spænding. Friedrich Nissen lod i hvert fald til at kaste sig ind i kamphandlinger med både engagement og målrettethed.

Alligevel er en kritisk tilgang til begge typer af beretninger nødvendig i denne sammenhæng. På den ene side var voldudøvelse tabuiseret og kunne i sig selv være potentielt traumatiserende, hvilket kunne tilskynde til undertrykkelse og tavshed. På den anden side kunne beskrivelser af netop krigshandlinger og soldatens egen aktive deltagelse heri også have til formål at heroisere, imponere eller blot give krigsindsatsen mening ved

at knytte værdier eller særlige egenskaber til den. Hermed er beskrivelser af adfærd på slagmarken i soldaterbreve, og i nogen grad dagbøger, et godt eksempel på, hvordan historikers primære vindue til forståelse af soldaternes krigserfaringer er et produkt af interaktion mellem soldat og pårørende og dermed også identifikation, hvor relations- og fællesskabspleje var på spil.

Derfor er det heller ikke ubetydeligt, at Friedrich Nissens dagbøger og breve var stilet til hans forlovede. Det samme gjorde sig gældende for Mikael Steffensens beskrivelse af sin egen deltagelse i kamphandlinger ved Somme i 1916 samt hans portrættering af sig selv som en erfaren og frygtløs soldat. Dette gør i udgangspunktet ikke Nissen og Steffensens beretninger mindre troværdige, men i tråd med Jones' pointe kan de næppe tages som udtryk for hverken en simpel følelse, selvforståelse eller pointe.⁵¹² Tilsvarende er det værd at bemærke, at beskrivelser af egne handlinger og aktive deltagelse i kamp blandt bevidst dansksindede frontsoldater, såsom Andresen, Steffensen, Hans Moos og Peter Østergaard, tilsyneladende blev bortcensureret eller rensset for voldsudøvelse. For de to sidstnævntes vedkommende er det helt fraværende, men viden om, hvordan de faldt, afslører, at de begge deltog i kampe, hvori de med al sandsynlighed ikke kunne have forholdt sig passive. Moos faldt den 21. maj 1916 under et tysk stormløb ved Vimy, og han var således del af den angribende part. Peter Østergaard faldt den 3. august 1916 efter at være blevet ramt af håndgranatssplinter. Han deltog i hårde kampe ved Somme, hvor hans gruppe på tredje dag i træk forsvarede en udsat stilling, hvor afstanden til den fjendtlige grav må have været beskeden.⁵¹³

⁵¹² Jones 2006, s. 233.

⁵¹³ RA0523, Moos, notater af faderen; Skar 1931, s. 126.

Ingen af de to scenarier er i sig selv bemærkelsesværdige, men det fremgik ikke af brevene til deres pårørende, at de stod over for eller tidligere havde deltaget i sådanne kamphandlinger. I et postkort dagen inden han faldt lod Moos blot sine forældre vide, at hans enhed havde håbet på at blive afløst, men desværre måtte foretage "*noch eine grössere arbeit*" de næste dage i frontlinjen.⁵¹⁴ Det synes lige for at antage, at både Østergaard og Moos hermed ønskede at beskytte deres pårørende og undlade at ængste dem. Kresten Andresen kunne således meddele sine forældre, at Moos efter sigende havde frygtet for sit liv og inden angrebet taget afsked med alle sine kammerater. Godt to måneder senere blev Andresen selv meldt savnet og formodet falden ved Somme, men i sine to sidste breve, også skrevet i dagene inden han blev meldt savnet, forsøgte han også kun at berolige sine forældre.⁵¹⁵

Det skal her påpeges, at krigsdeltagere fra bevidst dansksindede og nationalpolitisk aktive miljøer netop kunne have øget grund til at nedtone eller fortie deres aktive deltagelse i krigen over for deres pårørende. Skønt der var bred opbakning om, at den danske sag var bedst tjent med, at alle nordslesvigere opfyldte den militære pligt, fandtes der stadig tilhængere af protestpolitiske standpunkter i den danske bevægelse. Forud for krigen var der i visse kredse således en opfattelse, der forbandt Vælgerforeningens milde, forhandlende kurs med modvilje, ydmygelse og interessekonflikt,⁵¹⁶ men dette skal behandles nærmere i det følgende kapitel. Her skal det blot konkluderes, at de ovenfornævnte eksempler dels illustrerer, hvordan relationspleje til de pårørende kunne påvirke skildringerne af krigsdeltagelsen, og dels hvordan koblinger mellem soldaters selvopfattelser på den ene side og deres beretninger om eller

⁵¹⁴ RA0523, Moos, postkort, 20-05-1916.

⁵¹⁵ Christensen 2012, s. 319, 349-51.

⁵¹⁶ Se f.eks. Hansen 2018, s. 231.

udladelse af aktiv deltagelse i kamphandlingerne på den anden, hverken var ukompliceret eller let isolerbare.

Delkonklusion

På overfladen kunne det tyde på en sammenhæng mellem de behandlede aktørers sindelagsgrad og militær praksis, hvor nationalt bevidste individer søgte at undgå vold og drab, mens mindre bevidste havde større tendens til at leve sig ind i soldatergerningen. Imidlertid skal man være varsom med en sådan slutning, da det på den ene side er plausibelt, at der blot var sammenhæng mellem sindelagets bevidsthedsgrad og den måde den militære adfærd blev skildret i breve og dagbøger. Soldater med rødder i den danske bevægelse i Nordslesvig ønskede med andre ord måske i højere grad at distancere sig fra voldsudøvelse og forsikre deres pårørende om, at krigen ikke havde ændret deres karakter. På den anden side er Mikael Steffensen, Hans Moos og Thorvald Dau i sidste ende eksempler på, at sagen ikke næppe er så ligetil.

Adfærd på slagmarken og oplevelse af krigshandlingerne hos den enkelte soldat afspejlede således ikke nødvendigvis nationalt sindelag. Dansknationalt orienterede individer kunne være både modvillige og passiv i soldaterrollen, men ligeledes dygtig, pligtopfyldende samt endda investeret og engagerende. Eventuelt engagement og indlevelse i krigen havde imidlertid sine klare begrænsninger, og fra 1916 synes selv tidligere tjenstvillige soldater såsom Moos, Dau og Nissen at være ramt af krigstræthed.

Undvigende adfærd eller udpræget tendens til skånsel var sandsynligvis ikke udtryk for normalen blandt dansksindede nordslesvigere. Til gengæld kan de varierende handlemåder påvist i dette kapitel ses som udtryk for et

adfærdsspektrum, hvor undvigelse og barmhjertighed udgør det ene yderpunkt, og voldsparathed det andet. Til gengæld befandt langt de fleste værnepligtige soldater sig sandsynligvis et sted på midten af et sådant spektrum. For nogle aktører kunne voldsudøvelse nemlig retfærdiggøres eller forklares gennem pligtforståelse og et militært selvbillede. Herved kan der have været en sammenhæng mellem militær identifikation og social integration på den ene side samt den militære praksis på den anden. Desuagtet var det muligt for nordslesvigere på en og samme tid at indtage en kritisk holdning over for krigen, længes efter fred og endda se sig selv i et modsætningsforhold til den tyske hær. Derfor skal nordslesvigsk adfærd på slagmarken og krigsindsatsen i det hele taget muligvis også ses i lyset af varierende former for kollektiv selvopfattelse, da der ikke er noget som tyder på en ukompliceret årsagssammenhæng, hvor dansknational selvopfattelse førte til modvillighed eller undvigelse.

Kapitel 7 – Sammensat identifikation

I dette kapitel foretages et analytisk skifte fra en undersøgende indfaldsvinkel til en mere forklarende tilgang. Et hovedformål er at nuancere forståelsen af danskhedens rolle og betydning som kollektiv identifikation blandt nordslesvigske krigsdeltagere, og her kommer afhandlingens kvalitative analyseform til sin ret, da man hermed bedre er i stand til at indfange diversitet og dynamik end mere kvantitative tilgange. I kapitel 4 blev det undersøgt, hvordan dansk identifikation baserede sig på social forbundethed og praksis samt på fællestræk og genkendelig kulturel og socioøkonomisk baggrund. Dette kapitel adskiller sig herfra ved at behandle dansk identifikation i kombination med hjemstavnsfølelse og formuleringer af selvopfattelse, som udsprang fra en regional selvforståelse.

For det første skal kapitlet vise, at en regional hjemstavnsfølelse kunne være uløseligt forbundet med danskhed – selv blandt meget bevidste dansksindede og nationalpolitisk engagerede nordslesvigerere. For det andet skal det vises, at danskhed i denne identifikationsbinding ikke nødvendigvis var primær. For det tredje skal der argumenteres for, at hjemstavnsfølelsen, dvs. det regionale tilhørsforhold, derimod var et helt centralt element i nordslesvigske krigsdeltageres kollektive selvopfattelser. Sammenkoblingen af danskhed, hjemstavnsfølelse og pligtfølelse var nemlig essentiel for nordslesvigeres syn på krigsdeltagelsen, og denne identifikationsmæssige binding udgør derfor også nøglen til at kunne forstå og forklare de modsætningsfulde forhold, der var indeholdt i den nordslesvigske krigsdeltagelse. Pligtspørgsmålet skal således behandles i sammenhæng med identifikation, hvor krigsdeltagelsen analyseres ud fra tre overlappende opfattelser; som en

borgerpligt i en tysk statsborgerkontekst, som en borgerpligt mod hjemstavn og danskhed samt som et udtryk for tvang.

I en tysk samfundskontekst gik det organiserede danske mindretal ind til Verdenskrigen som et særskilt fællesskab med et klart defineret politisk mål om genforening med Danmark, hvilket krigen eventuelt kunne forløse. Indtil dette mål kunne fuldføres, måtte nordslesvigerne dog acceptere forpligtelserne i at indgå i et større tysk fællesskab med et radikalt andet mål i relation til krigen. Dette var grundlaget for den dobbelthed, at bevidst dansksindede intet havde at kæmpe for i identifikationsmæssig forstand, men kunne soldaterne udstå og overleve prøvelserne, så havde det været i hjemstavn og danskhedens tjeneste. Dette udgjorde et paradoks, da man på den ene side både kunne opfatte krigsdeltagelse som en påtvungen pligt og kamp for en fremmed sag, men også som et stridt på vejen til at bevare danskhed i landsdelen og retten til at bevare dansk sprog og kultur. Herved blev der indirekte kæmpet for en dansk sag, men dette var betinget af konflikten udfald og Tyskland position i kølvandet på krigen.

Som vist i afhandlingens indledning indtager denne dobbelthed en fremtrædende position i eftertidens fortolkning af og fortælling om den nordslesvigske krigsdeltagelse. Claus Bundgård Christensen fremhæver også det paradoksale ved, at nordslesvigerne, trods en dansk baggrund og selvopfattelse, kunne udgøre loyale soldater, mens præcis samme nationale tilhørsforhold samtidigt kunne være fremmedgørende i forhold til krigen og benyttes til at distancere sig fra de militære myndigheder.⁵¹⁷ Den danske selvopfattelse rummede med andre ord både legitimering og distancering, men endnu mangles en dyberegående besvarelse af det underliggende spørgsmål om, hvordan soldaterne forstod og eventuelt

⁵¹⁷ Christensen 2009, s. 265-66; Ibid. 2018, s. 23

fandt sig tilrette med krigsdeltagelsens paradoksale element. Jeg vil argumentere for, at svaret kan findes ved at anse kollektiv nordslesvigsk selvopfattelse som *multivalent*, dvs. sammensat af forskellige elementer af varierende betydning og indbyrdes tilknytning. Særligt bindingen mellem regional hjemstavnsfølelse og dansk tilhørsforhold var essentiel i relation til krigsdeltagelsen, og det regionale element må ikke undervurderes i denne sammenhæng. Jeg vil derfor også lægge vægt på, at det i udgangspunktet således er mere givende at forstå nordslesvigske krigsdeltageres identifikation som en form for hybriditet end en ensartet identitetskategori. Identifikationsmæssigt var det sammenkædning af danskhed og regional hjemstavnsfølelse, der udgjorde støttepillen mellem dansk sindelag på den ene side og den generelle militære effektivitet og stabilitet på den anden. Dette kapitel skal således bidrage til den eksisterende forskning ved at vise, hvordan flere identifikationsformer, mere specifikt regional hjemstavnsfølelse og danskhed, kunne være til stede samtidigt uden at udelukke hinanden og tilmed være tæt forbundet. Herved fremstår identifikationsmæssig ambivalens ikke som problematisk, ligesom det bliver muligt at undersøge hjemstavnsfølelse som en selvopfattelse i sig selv, uden et behov for at adskille den fra nationalfølelse.

At pege på hjemstavnsfølelse i en dansk nordslesvigsk kontekst er muligvis et forsøg på at slå åbne døre ind, da ingen har nægtet regional selvforståelse i denne sammenhæng. Sagen er nærmere, at der endnu mangles et forsøg på for alvor at indarbejde dette begreb i behandlingen af nordslesvigsk selvforståelse i almindelighed og krigsdeltagelsen i særdeleshed. Claus Bundgård Christensen og Martin Bo Nørregaard berører begge begrebet, men med en anden forståelse, hvor

hjemstavnsfølelse præsenteres som noget adskilt fra danskhed.⁵¹⁸ Denne afhandling forsøger derimod at anlægge en mere åben identifikationsmæssig analyse end tilfældet er i den eksisterende forskning på området, og lægger sig mere på linje med f.eks. Nina Jebsen og Martin Klatts tilgang i deres behandling af genforeningsvalgkampen i 1920. Her fremhæves netop kollektive identifikationers flydende og flersidige karakter i grænselandsområder, og det betones samtidigt i henhold til Slesvig, hvordan hjemstavnsbegrebet var forbundet med og aktivt blev knyttet til national argumentation fra både tysk og dansk side under valgkampen.⁵¹⁹

Ser man udelukkende på krigsdeltagelsen, har Christensen konkluderet, at selvom opfattelsen af et bredt fællesskab blandt nordslesvigere står klart, er det svært at afgøre, hvorfor dette var tilfældet. Nordslesvigerne lagde selv meget vægt på det danske sprog, men fællesskabsopfattelsen afkrævede ikke dansk nationalpolitisk observans. Tysksindede nordslesvigere og nationalt indifferente kunne gnidningsløst indlemmes i et fællesskab, hvis blot deres modersmål var dansk. Herudover fremhæver Christensen fælles hjemstavnsfølelse og kultur samt en dansk identitet som centrale faktorer bag opfattelsen af en nordslesvigsk samhørighed, mens han ligeledes påpeger national identitets flertydighed og foranderlighed. Ikke desto mindre indikerer de benyttede kategorier en tendens til en 'enten-eller'-opfattelse af identitetsbegrebet, hvor nordslesvigere i sidste ende enten var danske, tyske eller nationalt indifferente. Ligeledes henviser Christensen også til afstemningsresultaterne ved det tyske rigsdagsvalg i 1912 og genforeningsafstemningen i 1920,⁵²⁰ hvorved udgangspunktet bliver en

⁵¹⁸ Christensen 2009, s. 12, 149, 457; Nørregård 2006, s. 122.

⁵¹⁹ Jebsen & Klatt 2014.

⁵²⁰ Christensen 2009, s. 11-12, 149-156, 496 note 1; Christensen 2018.

nationalpolitisk forståelse af tilhørsspørgsmålet knyttet til det organiserede, selvbevidste mindretal.

Selvom et regionalt tilhørsforhold ofte anerkendes, betegnes denne identifikationsform sjældent som en selvstændig, ligeværdig eller betydelig komponent i kollektiv identifikation pga. et insisterende fokus på danskhedens betydning. Eksempelvis bliver den samtidige brug af betegnelserne *nordslesviger* og *Nordslesvig* anerkendt som indikation på både et regionalt og nationalt tilhørsforhold, men hovedvægten lægges alligevel ofte på de nationale konnotationer med en dansk-tysk modsætning som en forudgående præmis, om end der uomtvisteligt er tale om regionale betegnelser.⁵²¹ Et insisterende fokus på den danske selvopfattelse blandt krigsdeltagerne er både ganske berettiget og interessant, men man kan argumentere for, at den bliver problematisk, hvis det tilsidesætter andre former for kollektiv identifikation. Der mangles en begrundelse for, hvorfor det nationale som udgangspunkt skal opfattes som det bærende i krigsdeltageres selvopfattelser, og i det følgende vil jeg argumentere for, at i fald dette rent faktisk var tilfældet, var det ofte i form af en identifikationsmæssig binding mellem regionale hjemstavnsfølelse og danskhed.

Hjemstavnsfølelse

Hjemstavnsfølelse er på dansk ikke behandlet eller begrebsliggjort på samme måde som det tyske begreb *Heimat*, der bærer specifikke konnotationer i tysk historie og kultur. Derfor findes der heller ikke helt tilsvarende ord på hverken dansk eller engelsk.⁵²² Det kan oversættes til

⁵²¹ Christensen 2018, s. 10; Hansen & Henningsen 1997, s. 5-26.

⁵²² Applegate 1990, s. 3-4.

hjem eller *hjemland*, og tyske soldater under 1. Verdenskrig benyttede oftest ordet som en henvisning til deres bopæl, lokalegn eller hjemlige region, dvs. et velkendt og trygt sted, som de ønskede sig tilbage til, dog udelukkende i en regional sammenhæng.⁵²³ Der findes imidlertid forskellige definitioner på *Heimat*, og den amerikanske historiker Celia Applegate definerer begrebet bredt som en samhørighedsfølelse på tværs af social klasse, køn og religion samt de linjer, der adskiller en provins fra nationen, den er en del af. Hun påpeger også, at begrebet er dynamisk og ikke har én enkeltstående betydning, der udtrykker en sammenhæng mellem det regionale og det nationale eller det særlige og det generelle.⁵²⁴ I forlængelse heraf, men med et mere specifikt sigte har den israelske historiker Alon Confino argumenteret for, at hjemstavnsfølelse i en tysk kontekst var en måde for mennesker at absorbere den abstrakte forestilling om nationen og fæstne det til det velkendte både socialt, stedsligt og tidsligt.⁵²⁵ I en nordslesvigsk kontekst har historikere knyttet begrebet til et regionalt sted/rum, hvor folk var rodfæstet historisk og kulturelt, og hvis udmøntning i identifikation muliggjorde både modstand og tilpasning til nationaliseringsprocesser og -tiltag. Derfor kunne den sociale og kulturelle udøvelse af hjemstavnstilknytning også tilsidesætte nationale skel.⁵²⁶ I forlængelse heraf kan det nævnes, at den amerikanske historiker Tara Zahra i et bredere europæisk perspektiv har indskærpet, at lokale og regionale selvopfattelser ikke nødvendigvis faciliterede nationalisering.⁵²⁷

⁵²³ Ulrich & Ziemann 2010, s. 186.

'Heimat' kunne i andre sammenhænge også henvise til Tyskland eller tyske landområder i modsætning til f.eks. fronten, eller de tyskbesatte territorier.

⁵²⁴ Applegate 1990, s. 1-6.

⁵²⁵ Confino 1997.

⁵²⁶ Jebsen & Klatt 2014, s. 195; Hansen 2009, s. 226-28.

⁵²⁷ Zahra 2010, s. 95-96.

Denne afhandlings brug af *hjemstavnsfølelse* læner sig op ad de ovenstående forståelser, og begrebet skal på den ene side undersøges som en identifikationsform, der i praksis var udtryk for både en kulturel og historisk tilknytning til Nordslesvig, men på den anden side også som en håndgribelig stedlig og social binding til regionen og et forestillet fællesskab i sig selv. Hjemstavnsfølelsen forstås dermed som en kollektiv selvopfattelse i sin egen ret, der blot ofte var i en fast forbindelse med danskhed.

En regionalt baseret nationalbevægelse

For at kunne forklare de paradoksale elementer ved den nordslesvigske krigsdeltagelse må man i mine øjne forstå relationen mellem danskhed, hjemstavnsfølelse og pligt. Dette kræver, at man kaster et blik tilbage på mindretallets ideologiske baggrund fra før krigen. Vælgerforeningens mål var ikke blot at fastholde danskheden i landsdelen, men i sidste ende at kunne sikre en genforening med Danmark. Således var pragmatisme og forhandling en underliggende præmis i den langsigtede nationalpolitiske strategi under H.P. Hanssens ledelse. Dette krævede imidlertid indordning og samarbejde med den tyske stat,⁵²⁸ og den langstrakte kamp for danskheden kunne desuden have følgevirkninger for selvopfattelsen i landsdelen. I et bidrag til det rigsdanske tidsskrift *Tilskueren* fremhævede H.P. Hanssen i 1887 således risikoen for en kløft mellem yngre danske nordslesvigere og Rigsdanmark:

"Ungdommen står i fare for at blive fremmed over for sit eget folk – dens nationalitetsfølelse for at blive rodløs. [...] Den er fostret under fremmedherredømmet, har levet barneårene i den germaniserede statsskole og for en stor del tre ungdomsår i de preussiske kaserner. I hjemmene har den lært

⁵²⁸ Hansen 2018, s. 251.

*at elske "gamle Danmark", men dette Danmark er blevet et uvirkeligt fantasiland; det "ny Danmark", vor tids danske folk [...] kender den opvoksende sønderjyske ungdom i det hele kun lidt til."*⁵²⁹

Der var i Hanssens øjne fare for, at de yngre generationer på hver sin side af Kongeåen fjernede sig fra hinanden, og han frygtede i dette tilfælde "*den gamle provinsialfølelse*" som et skridt på vejen til germanisering. Hanssen argumenterede for vigtigheden af at bevare tilknytning til Rigsdanmark, og således blev der i perioden frem til 1914 også gjort en indsats fra både dansk og nordslesvigsk side for at opretholde en forbindelse for danskheden på tværs af grænsen, ofte faciliteret gennem rigsdansk og nordslesvigsk foreningsliv.⁵³⁰

Hanssen skrev som det organiserede mindretals stemme og fra et standpunkt, hvor der var truffet et nationalitetsmæssigt valg, som udelukkede ambivalens. Ikke desto mindre indikerede Hanssens bekymring også et grundvilkår, der sjældent dvæles ved i forbindelse med nordslesvigsk historie i perioden. For det første, at danskhed ikke var eller er én velafgrænset og sammenhængende størrelse. Ser man bort fra den ældre generation, havde medlemmerne af de danske foreninger i Nordslesvig netop aldrig været en del af Kongeriget. For det andet, at national selvopfattelse ikke var den eneste identifikationsform i landsdelen. Hanssens pointering af en provinsiel slesvigsk selvopfattelse peger indirekte i retning af flertydighed, og hans frygt for denne selvforståelse skal forstås ud fra samtidens essentialistiske identitetsopfattelse.

Dieter Paul Küßner, forhenværende formand for Sydslesvigsk Forening, har påpeget, at det er kendetegnende for afvisningen af en kollektiv

⁵²⁹ Ibid. s. 111-112.

⁵³⁰ Ibid. s. 112, 115-127.

slesvigsk selvforståelse, at den gives af personer, som allerede har foretaget et nationalpolitisk valg. Lige så længe der har været konflikt omkring nationalt tilhørsforhold i Slesvig, har der også været et både udtalt og udtalt krav om stillingtagen. Personer, der ikke meldte klart ud, blev stemplet som 'blakket' eller vægelsindet. Blandt det organiserede mindretal forblev hævde af slesvigsk selvopfattelse på tilsvarende vis et særstandpunkt, der blev tilskrevet den enkeltes usikkerhed over for det forpligtende valg, der før eller siden måtte finde sted.⁵³¹ Trods øget fokus på udfordringer ved behandlingen af identitetsbegrebet har denne opfattelse levet videre i historiografien, hvor der ikke har været blik for, at regional selvforståelse ikke behøvede at udelukke eller stå i stedet for nationalt sindelag. For historiker og tidligere generalkonsul i Flensborg, Troels Fink, var 'slesvigeren' en person, der måtte træffe et valg mellem dansk eller tysk, og ifølge Hans Schultz Hansen var 'den særlige slesvigske identitet' reelt en umulighed efter 1864, hvorfor den også gradvist forsvandt.⁵³² I begge tilfælde anses valget som en nødvendighed og den nationale identitet som primær, hvilket antyder en teleologisk eller deterministisk antagelse om de nationale processer i Nordslesvig.

Det kan imidlertid ikke herske tvivl om, at hverdagslivets sociale praksis i grænselandet, ikke mindst i et bredere befolkningsmæssigt perspektiv, var knap så sort-hvidt. Det er meget tænkeligt, at der var forskel på udøvelse af danskhed i Nordslesvig og Danmark, da danskhed i grænselandet efter 1864 sandsynligvis slog ind på et særegent spor som årtierne gik. Herved kunne identifikation påtage sig en anden form, og der fandtes desuden også andre former for selvopfattelse i regionen, som i udgangspunktet ikke knyttede sig til nationalitet – det være sig lokale, religiøse eller

⁵³¹ Küßner 1992, s. 134-142; Jepsen & Klatt 2014, s. 182.

⁵³² Küßner 1992, s. 139-140; Hansen 1997, s. 147-153; Hansen 2018, s. 112, 310.

erhvervsmæssige selvforståelser, men netop også en regional hjemstavnsfølelse. Eksempelvis modtog Vælgerforeningen også støtte fra tysksindede, da preussiske myndighederne efter 1909 igen strammede kursen mod det danske mindretal.⁵³³ Undersøges hjemstavnsfølelse som en kollektiv identifikationsform, så tydeliggøres det, at det regionale ikke behøvede at være løsrevet fra eller i modsætning til danskhed, hvilket vil blive belyst i et senere afsnit. Den hidtidige forskning har nemlig haft tendens til en snæver og skarpt inddelt definition af identitetskategorier, hvorimod denne afhandling arbejder med en mere åben tilgang. Jeg vil derfor også understrege, at hjemstavnsfølelse i denne afhandling ikke skal forstås som f.eks. blot en anden form for national indifference. Selvom 'blakkede' i højere grad var formet af lokal eller regional selvfølelse frem for national orientering,⁵³⁴ kunne hjemstavnsfølelse med en konstruktivistisk forståelse sagtens gå i spænd med danskhed.

Tilstedeværelsen af en hjemstavnsbaseret nordslesvigsk selvforståelse fremgår desuden af den danske bevægelses regionale forankring, som hang sammen med Vælgerforeningens langsigtede politiske strategi. Der var et fokus på retten til jorden og ligeledes en opfattelse af, at forsvaret for dansk sprog og kultur skulle udgå fra et solidt økonomisk og socialt fundament i regionen. Tanken var, at de danske nordslesvigere skulle være økonomisk uafhængige af den tyske stat, og i det nordslesvigske landbrugssamfund betød dette i første instans en sikring af dansksindede gårdmænds vilkår og jordbesiddelser. I modsætning til forhåbningerne blandt protestpolitikkers tilhængere var erkendelsen af, at indlemmelse i Danmark ikke var et sandsynligt scenarie på den korte bane, centralt i H.P. Hanssens forhandlingslinje. Derfor skulle danskhed hævdes og styrkes

⁵³³ Hansen 2018, s. 300.

⁵³⁴ Christensen 2009, s. 12.

inden for regionen ved at bevare landbrugsjorden på danske hænder, sikre dansksindede sparekasser og styrke foreningslivet, alt imens nordslesvigerne gjorde sig som lovlydige tyske statsborgere.⁵³⁵

De politiske forhold mellem Danmark og Tyskland, samt udsigten til en langvarig indsats for at bevare danskhed inden for rammerne af den tyske stat, skabte imidlertid en isoleret position for den danske bevægelse i Nordslesvig. Dette afkrævede netop den 'milde' linje, som H.P. Hanssen var eksponent for, men den måtte også kræve en særlig nordslesvigsk selvforståelse. Opfattelsen af at være et fællesskab for sig – utvivlsomt dansk, men en særlig 'folkestamme', hvilket var det ord, Hanssen benyttede ved det danske årsmøde 1910 i Gråsten.⁵³⁶ Det danske mindretal kunne således, i den situation landsdelen havde befundet sig siden 1864, se sig selv som et folk og et land i sin egen ret, ikke kun i forhold til Tyskland og tyskere, men også i forhold til Rigsdanmark og rigsdanskere. Derfor var et kernepunkt for den danske sags eksistensberettigelse at være ikke blot dansk, men dansk *i Nordslesvig*.

H.P. Hanssen benyttede sig ved flere lejligheder af retorik, hvor skellet med det regionale og det danske blev flydende. Eksempelvis den såkaldte 'Hygumtale' under rigsdagsvalgkampen i oktober 1906, som Hans Schultz Hansen kalder "*en lyrisk kærlighedserklæring til den sønderjyske landsdels natur, kultur og historie*". Hanssen citerede i denne sammenhæng den norske forfatter Bjørnstjerne Bjørnsons ord: "*Denne bostavn er vor, og vi elsker den for, hvad den var, hvad den er, hvad den bliver igen.*"⁵³⁷ Hæfter man sig ved ordet 'bostavn' ser man, at det var det nære fællesskab, der blev besunget, og talens afsæt var unægtelig regional, men det var den

⁵³⁵ Sørensen 1989, s. 17; Hansen 2018, s. 90, 172-73, 195.

⁵³⁶ Hansen 2018, s. 255.

⁵³⁷ Ibid. s. 238-239

politiske kontekst naturligvis også. Under det danske årsmøde 1914 i Haderslev benyttede Hanssen tilsvarende ordene 'vort Land' og 'vor folkesag', hvilket underforstået måtte være noget separat fra Rigsdanmark, på trods af at et centralt element i talen selvfølgelig var danskhedens lange historie i Nordslesvig.⁵³⁸

At pege på tilsyneladende tvetydigheder eller en regional betoning i samtidens nationalpolitiske retorik er hverken et forsøg på at underkende danskhedens betydning eller at fremmane tilstedeværelsen af en form for nordslesvigsk separatisme. Hovedsagen er nærmere, at der indlejret i den danske bevægelse var et ikke ubetydeligt regionalt element. Dette kan på den ene side ses som en bestemt formulering af det nationale tilhørsforhold. På den anden side kan det, som Alon Confino har argumenteret for, også opfattes som en måde at indoptage og konkretisere et abstrakt nationsbegreb. Confino, peger i en tysk kontekst på, at national identitet ikke var ekskluderende, blot fordi den afviste *andre nationer*, men nærmere inkluderende i sin natur. Dette giver plads til eksempelvis den regionale selvopfattelse, og for Confino muliggjorde *Heimat* en samtidig manifestation af det lokale, det regionale og det nationale.⁵³⁹ At udtrykke sig nationalt igennem regional selvopfattelse, eller sidestillet hermed, var et udbredt fænomen i Tyskland i overgangen mellem det 19. og 20. århundrede. Det var også gældende i forbindelse med Verdenskrigen, og man kan ligeledes finde tilsvarende eksempler blandt franske soldater.⁵⁴⁰

Anerkendes hjemstavnsfølelse som en betydelig del af nordslesvigsk selvforståelse i almindelighed og som en integreret del af nordslesvigsk danskhed i særdeleshed, så er spørgsmålet, hvordan og i hvilke

⁵³⁸ Ibid. s. 304-309

⁵³⁹ Confino 1997, s. 4, 101.

⁵⁴⁰ Se Applegate 1990; Confino 1997; Ziemann 2007; Lyons 2013, s. 132.

sammenhænge denne identifikationsbinding kom til udtryk blandt nordslesvigske soldater i krigens kontekst, samt hvilken betydning den havde. Jeg vil argumentere for, at en sammenkædning mellem hjemstavnsfølelse og danskhed var et almindeligt udgangspunkt blandt nordslesvigere, men ligeledes at den blandt de kæmpende under Verdenskrigen kunne hjælpe med at legitimere krigstjenesten og forlige de paradoksale elementer ved deltagelsen.

Hjemstaven og danskhed

I overgangen fra politisk retorik til soldaterperspektivet udgør Thomas Kaufmann et passende eksempel. Han var selv national- og ikke mindst socialpolitisk aktiv, og fra 1906 blev han valgt ind i Vælgerforeningens tilsynsråd. At Kaufmann var ærkedansk kan der derfor ikke herske nogen tvivl om.⁵⁴¹ Imidlertid var den nære tilknytning til hjemstaven også tilstede i hans bevidsthed. Endda så meget at han i oktober 1917 så sig nødsaget til at forsvare sin hjemstavn i et brev til Hejmdal, efter han havde læst en kritisk beskrivelse af Nordslesvigs natur i et soldaterbrev trykt i avisen. Her blev der øjensynligt givet udtryk for, at Nordslesvig var fattig på naturskønheder, men dette kunne Kaufmann kun være helt uenig i og hentydede til, at brevsriveren ikke kendte sin "*Hjemstavn*." I hans øjne kunne Rhinens skønhed ikke måle sig "*med vore hjemlige Fjorde og Sunde*", og han beskrev malerisk sit "*Hjemlands Skønhed*". Der var stolthed og en følelsesmæssig tilknytning til Nordslesvig i Kaufmanns ord, hvilket viser, hvordan hjemstavnbegrebet kunne være bredt defineret. For Kaufmann var hjemstaven hverken lokal eller en underkategori, men et 'hjemland'

⁵⁴¹ Hansen 1989, s. 296-99; Kaufmann 1962, s. 101; RA0383, Kaufmann, 07-08-1914.

og dets indbygger *"Landsmænd"*.⁵⁴² Der var altså ejerskab og en selvbevidsthed forbundet med hjemstavnsfølelsen, og dette var givetvis også nødvendigt i en situation, hvor danskhed i Nordslesvig ikke bare var afskåret fra resten af det danske folk i Rigsdanmark, men også under pres fra bl.a. de preussiske myndigheder. Derfor kan et dybtfølt regionalt tilhørsforhold som Thomas Kaufmanns også sættes i forbindelse med danskhed, men det understreger i så fald, at disse to elementer var sammenhængende.

Levende beskrivelser af hjemstavnen, som Kaufmanns, er dog generelt set ikke det, der kendetegner kildematerialet. De mest almindelige udtryk for regionalt baseret identifikation kan groft grupperes i 1) en regional synsvinkel i mødet med omverdenen og 2) eksplicite udtryk for oplevelsen af en særlig tilknytning til hjemstavnen. Dette danner rammen for de næste to afsnit.

Et regionalt perspektiv

Inddeling af folk og omverden ud fra et regionalt perspektiv ses blandt flere af afhandlingens aktører og er ligeledes almindelig i kildematerialet generelt. Således benævnes øvrige soldater i en enhed ofte *"saksere"*, *"meklenborger"*, *"hamborgerne"* og *"bajrerne"*.⁵⁴³ Dette tydeliggør en regional, tysk referenceramme i krigshverdagen, hvor nordslesvigere således i første omgang næppe opfattede sig selv som et dansk mindretal omgivet af et tysk flertal. Der var en betydelig regional heterogenitet i Tyskland, og Ziemann har i denne forbindelse fremhævet, at bayrer i høj grad identificerede sig med Bayern og nærede mistillid over for preussere.

⁵⁴² Ottosen 1917, s. 142-144.

⁵⁴³ Kaufmann 1967, s. 55, 71; Wemmelund 2000, s. 23; RA0523, Moos, 11-11-1915.

Tilmed blev regionale stridigheder i den tyske hær, især fra 1916-17, et reelt problem for de tyske militærmyndigheder.⁵⁴⁴ En udbredt regional diskurs og synsvinkel i Tyskland har givetvis både omfattet og påvirket nordslesvigere, og man kan finde eksempler på, at tyskere sidestillede den danske minoritet med andre tyske regionalbefolkninger eller kategoriserede dem som 'tysk-danskere'.⁵⁴⁵ At der muligvis lå mere i de sproglige markeringer end blot dansksindedes møde med tysk regional forskellighed tydeliggøres eksempelvis af Iver Henningsen. Hans selvopfattelse var kun i mindre grad nationalt betinget, og han kunne skrive ud fra en ren tysk statsborgersammenhæng. Angående kontrasten til det civile liv understregede han følgende i august 1915: "*Man har ikke vidst, hvor godt man har haft det. I det hele har vi nordschleswigere det al for godt mod selv vore andre tyskere. Dette lærer man først at kende her, hvor alle Tysklands forskellige sammensætninger er repræsenterede. Af alle har vi i levemåde og omgang det bedst.*"⁵⁴⁶ I et bredere perspektiv er der altså grund til at tro, at regional italesættelse også kunne udtrykke en separat selvopfattelse, der ikke var forbundet med danskhed, på samme måde som den nationalpolitiske retorik eller Kaufmanns hyldest til hjemstavnen. Det kan også tages som et udtryk for en anderledes fundering af den kollektive selvopfattelse, hvor det regionale tilhørsforhold spillede en væsentlig rolle.

Den måde, Friedrich Nissen omtalte mødet med andre nordslesvigere, kan læses på en tilsvarende måde. Fra slutningen af april til starten af maj 1916 blev han opsøgt af nogle nordslesvigske landstormsmænd: "*[...] vi faar os saa en lille Snak, rigtig Plattdansk.*"⁵⁴⁷ Nissen noterede sig desuden, at der

⁵⁴⁴ Ziemann 2007, s. 137-154; Christensen 2018, s. 13.

⁵⁴⁵ Christensen 2015, s. 25.

⁵⁴⁶ Henningsen 2015, s. 180.

⁵⁴⁷ MSS, Nissen, 01-05-1916.

skulle være flere "alsinger" ikke langt fra, hvor Nissen selv befandt sig.⁵⁴⁸ Nissens sindelag skal behandles nærmere i et følgende afsnit, men her skal det blot gentages, at han på ingen måde synes at have været bevidst dansksindet. Derfor var der sandsynligvis også tale om, at disse nordslesvigere søgte sammen pga. den regionale baggrund, og i et andet tilfælde den alsiske hjemstavn, hvilket fremhævelsen af at tale dialekt også antyder.⁵⁴⁹

Mere generelt kunne en regional selvopfattelse også afspejle sig i den måde f.eks. tyske soldaterkammerater blev omtalt eller afgrænset. Nordslesvigere på Østfronten kategoriserede også folkegrupper på baggrund af mere specifikke tilhørsforhold end lukkede nationalitetsbetegnelser, såsom 'danske', 'tyskere' eller 'russere'. I forlængelse heraf er det værd at bemærke, at en regional diskurs ligeledes overlevede i mellemkrigstidens erindringer. Her ville man umiddelbart forvente en mere rendyrket dansknational diskurs med de nationalpolitiske omvæltninger, som grænseændringen i 1920 bragte med sig. Det er også tilfældet, f.eks. i DSK-årbøgerne, men det er alligevel påfaldende, at regionale markeringer af tyske kammerater stadig spiller en rolle i den ellers noget mere nationale sprogbrug, som præger erindringsmaterialet.⁵⁵⁰

Alt taget i betragtning kan der spores et regionalt tyngdepunkt i nordslesvigske soldaters inddeling af omverdenen og deres sociale praksisser i krigsdagligdagen. På den ene side kunne nordslesvigere f.eks. blive fanget i, eller selv indoptage, regionale preussisk-bayerske modsætningsforhold. På den anden side ser man i materialet ofte et

⁵⁴⁸ Ibid. 20-04-1916; 21-04-1916; 24-04-1916; 05-05-1916.

⁵⁴⁹ Lokalpatriotisme var muligvis udbredt på Als, se Hansen 2009, s. 205.

⁵⁵⁰ Se f.eks. Christiansen 1923, s. 79-83, 123; Nielsen 1930, s. 10; Christensen 2018, s. 24.

positivt syn på folk fra Hamborg og ligeledes et godt forhold til kammerater fra de øvrige dele af Slesvig. Dette kunne i og for sig betragtes udelukkende i en regional sammenhæng, men alligevel betones den nationale modsætning hos Claus Bundgård Christensen, idet han påpeger, at hamborgere ofte forholdt sig neutrale i forhold til den nordslesvigske grænsestrid, samt at det indbyrdes forhold mellem slesvigere først blev belastet i den sidste del af krigen, hvor en dansk-tyske grænseændring blev et realistisk scenarie.⁵⁵¹ Disse betragtninger kan ikke fornægtes, men omvendt behøver de heller ikke at få identifikationsmæssig forrang. Beholdes det regionale udgangspunkt, kunne dette forhold forklares med en sideløbende nordslesvigsk selvopfattelse, hvor hjemstavnen og dets beboer udgjorde det naturlige centrum. I næste række kunne sydslesvigere opfattes som en del af en beslægtet forbindelse, mens der for holstenere, stadig var en grad af kulturel genkendelighed. I de næste led befandt sig så de øvrige dele af Tyskland, hvor eksempelvis bayrer, men også østprøjsere, som med deres dialekter og mindre genkendelige kulturelle baggrund virkede mere fremmedartet. Tages Mathias Mygind som et eksempel, så synes han netop at opfatte dansksindede nordslesvigere som landsmænd, med alt hvad det indebar af intern kategorisering. Dansktalende sydslesvigere blev accepteret socialt, men også prioriteret frem for andre tyske grupper i en bredere fællesskabsmæssigt ramme. Endelig kunne hamborgere til nød bruges i socialt sammenhæng, hvis han ikke havde mulighed for omgang med andre.⁵⁵² Dette peger i retning af, at følelsen af fællesskab med øvrige tyske soldater fra et nordslesvigsk perspektiv i udgangspunktet var mindre, hvis der ikke var et bredt regionalt tilhørsforhold til fælles. Blandt soldater fra

⁵⁵¹ Christensen 2018, s. 13.

At det ikke altid forholdt sig sådan fremgår af Kreutzmann 1999, se f.eks. s. 113-19.

⁵⁵² Kreutzmann 1999, s. 203, 205.

Slesvig, eller måske nærmere betegnet inden for sprogrænsen, var der derimod i det mindste mulighed for en form for samhørighed. Eksempelvis antydes en sådan opfattelse i redaktør og mindretalspolitikeren Ernst Christiansens krigserindringer fra 1923, som ligeledes flere steder indtager et regionalt perspektiv.⁵⁵³ Det må dog understreges, at en sådan form for regionalt baseret identifikation ikke skal sættes i stedet for dansk selvopfattelse, som f.eks. også var stærkt tilstede hos Mygind, som også netop udtrykte modsætningsforhold over for hamborgske soldater i enheden.⁵⁵⁴ Regional selvopfattelse kunne ikke desto mindre have en betydelig tilstedeværelse sideløbende med eller i forbindelse med danskhed.

Hjemstavnen – ”ingen Plet paa Jord er saa skøn”

Foruden en udbredt regional synsvinkel træder regional identifikation som nævnt også tydeligt frem i nordslesvigske soldaters beskrivelser og fremhævelse af hjemstavnen. I denne forstand kan man argumentere for, at hjemstavnsfølelse kunne udgøre basis for et forestillet nordslesvigsk fællesskab i sig selv. I denne forbindelse er det imidlertid vigtigt igen at understrege analysens teoretiske udgangspunkt, som afviser enten/eller-tilgangen til kollektiv selvopfattelse. Det vil sige, at selvom eksempelvis hjemstavnsfølelse kan analyseres isoleret, var skellet mellem identifikationsformer i praksis ofte flydende eller muligvis slet ikke tilstedeværende. Således er det tænkeligt, at et individ med en forholdsvis lav dansk bevidsthedsgrad kan fremstå som en nationalt indifferent lokal- eller regionalpatriot i kildematerialet, men som nævnt vil jeg argumentere

⁵⁵³ Christiansen 1923, s. 23, 79-83, 123. Se også Christensen 2013, s. 48.

⁵⁵⁴ Kreutzmann 1999, s. 105-108.

for, at dette i udgangspunktet også kan læses som identifikationsmæssig flersidighed.

Hvis blikket løftes fra afhandlingens udvalgte materiale, så var det et udbredt fænomen, at soldater i feltbreve fremhævede Nordslesvig og nordslesvigere, eller gav udtryk for et tæt tilhørsforhold til hjemstavn, eksempelvis med sætninger såsom: "[...] *vel har vi elsket vor Hjemstavn før, men vi elsker den dobbelt nu, hvor vi er saa langt fra den.*"⁵⁵⁵ Dette eksempel blev sendt fra Østeuropa, og det er muligt at bindingen til hjemegnen i særlig grad blev aktualiseret og forstærket på Østfronten. I Rusland var afstanden til det hjemlige og velkendte stor målt både på kilometre, kultur og sprog, og det kulturchok, nordslesvigere ikke sjældent blev udsat for her, skærpede sandsynligvis båndet til hjemstavn og dets folkefærd.⁵⁵⁶ Selvfølgelig kan det ikke afvises, at de varme følelser for hjemstavn også rummede en dansk selvopfattelse og fællesskabsfølelse. Det gjorde de givetvis, men anerkender man, at det nationale ikke automatisk skal gives identifikationsmæssig forrang, var dette omvendt heller ikke nødvendigvis betydende i de givne situationer.

Blandt afhandlingens aktører ser man også en vægtning af hjemstavn på tværs af aldersgrupper og frontmæssig placering. Et lignende savn efter det genkendelige og hjemmelige kan findes hos eksempelvis Hans Moos, der tjente på Vestfronten. Fra skyttegraven ved Lassigny skrev han i slutningen af marts 1915 et brev, hvori han forbandt sin civile landbrugsbaggrund med hjemstavn og en særlig stedlig tilknytning.⁵⁵⁷ Noget tilsvarende kan ses hos gårdejeren Mathias Mygind i samværet med

⁵⁵⁵ Nielsen 1915, s. 201. Se også Ottosen 1917; RA0112/-1, Clausen.

⁵⁵⁶ Christensen 2015, s. 15-19, 29-30.

⁵⁵⁷ RA0523, Moos, 31-03-1915.

dansktalende sydslesvigerne.⁵⁵⁸ Således kunne sammenkoblingen mellem en civil selvopfattelse og et regionalt tilhørsforhold muligvis udgøre et mentalt holdepunkt i en usikker soldatertilværelse. I identifikationsmæssig sammenhæng kan dette have fungeret som en modvægt til krigsdeltagelsens fremmedgørende effekt, som kulturhistorikere som Paul Fussell, Eric Leed og Samuel Hynes på forskelligvis har fremhævet. En dyrkelse af den trygge og velkendte hjemstavn kunne også tænkes at have haft en modvirkende effekt på den følelse af løsrivelse fra den civile selvopfattelse, som Jay Winter har peget på i forbindelse med granatchok.⁵⁵⁹ I en sådan sammenhæng kan hjemstavnsfølelse måske betragtes som en af de identifikationsprocesser, der styrkede deres evne til at udholde tjenesten. Her kan national selvforståelse meget vel også have spillet ind, men med udgangspunkt i hjemstavnen måtte den i så fald været koblet til det regionale tilhørsforhold og erfaringsgrundlag.

Dette kan støttes af et eksempel fra erindringsmaterialet, der indikerer en regional nordslesvigsk samhørighed på tværs af nationalpolitisk orientering. Den første DSK-årbog fra 1941 tog som vist udgangspunkt i kammeratskab (se s. 173), og her blev det konkluderet, at sammenholdet mellem dansksindede krigsdeltagere var noget ganske særligt: "*Vi kunde være glade for de andre [tyske soldater], men bedst var det i Kredsen af vore egne. Saa lød de uforfalskede sønderjyske Maal, hjemligt og kært. Hele det lille Nordslesvig blev pludselig som ved et Trylleslag rykket midt ind i Skyttegravene, naar saadan en Flok mødtes. Saa kunde vi synge vore Sange, vore Salmer sammen.*"⁵⁶⁰ Her blev der sigtet til specifikt det dansksindede fællesskab, men samhørigheden kunne netop også være nordslesvigsk

⁵⁵⁸ Kreutzmann 1999, s. 161.

⁵⁵⁹ Winter 2006, s. 61-75; 2009, s. 183.

⁵⁶⁰ DSK-årbog 1941, s. 10.

uden at indbefatte dansknational observans. Dette fremgik tidligere i erindringsteksten, hvor forfatteren inddragede hjemmetyskere i det sønderjyske fællesskab:

"Men vi var sønderjyske krigsdeltagere. Nogle var Hjemmetyskere. Det gjorde ikke noget for Kammeratskabets Skyld. Derude var der Sammenhold. En Oplevelse, jeg aldrig glemmer, kan jeg ikke forbigaa. Vi var falden i Fangenskab, mange Tusinder paa samme Dag. Jeg fandt snart en sønderjysk Kammerat. Han var Hjemmetysker. En Dag laa vi og talte sammen, naturligvis paa Dansk. Vi fik en temmelig ublid Medfart. Saa sagde han: "De forstaar os jo slet ikke". Jeg følte i dette Øjeblik, at der var noget, der skilte ham fra de andre og bandt ham til os. Til syvende og sidst hang hans Hjerte ved det lille Stykke Land mellem Kongeaaen og Flensborg Fjord, ved dets Folk og dets Sprog."⁵⁶¹

Man ser i erindringsglimtet en skelnen mellem 'os' (danksindede), 'ham', (hjemmetyskeren) og 'de' (tyske soldater), men endnu vigtigere fremgår det, at det danske – eller måske mere præcist sønderjyske mål – både udgjorde et afgrænsende kendetegn udadtil og et effektivt bindingsmiddel indadtil, men som fællesskabsmekanisme kunne det ligeså vel være knyttet til hjemstavnen og et regionalt tilhørsforhold. For de dansksindede kunne dette fællesskab altså inkludere tysksindede nordslesvigere, potentielt også dansktalende sydslesvigere, eksemplificeret ved Mathias Mygind, om end han prioriterede en kristen dansknational fællesskabsforståelse. I Friedrich Nissens breve til sin forlovede findes muligvis et endnu klarere eksempel på den rent regionale fællesskabsfølelse med udgangspunkt i sproget. I januar 1916 befandt han sig i en hvilestilling bag fronten, og da han var officersstedfortræder henvendte en menig ved navn Jepsen sig til ham med en klage over den

⁵⁶¹ Ibid.

daglige eksercits. Den menige havde nemlig været syg, og han følte sig endnu ikke helt rask: "[...] *"ja, saa maa De være fri"* [for eksercits], *sagde jeg saa men hvad er de for en Landsmand? Jeg er Slesvig-Holstener svarede han fra Flensborg Egnen men har levet 8 Aar i Danmark – Na, saa kan De jo snakke dansk siger jeg, og saa gik det paa dansk og saa bød jeg ham ind at spise Middag hos mig [...]*".⁵⁶² Eksemplerne antyder, at på et basalt plan kunne slesvigsk herkomst og det talte sprog udgøre en underliggende forudsætning for fællesfølelse, om end denne samhørighed naturligvis kun blev stærkere, hvis øvrige forhold eller værdier var fælles eller tættere sammenfaldende, såsom hjemstedets placering i regionen, nationalt sindelag eller vægtningen af religion. Den almindelige tyske soldat stod derimod selv sagt uden for en samhørighedsfølelse baseret på det danske sprog og den regionale hjemstavn.⁵⁶³

En regional forankret selvopfattelse kunne også vise sig i form af nordslesvigsk selvkarakterisering. Et væsentligt element i kollektiv selvopfattelse er nemlig den interne gruppeidentifikation, herunder opfattelsen af en kulturel eller værdimæssig ensartethed, som kommer til udtryk i den måde medlemmerne af en given gruppe beskriver og opfatter sig selv.⁵⁶⁴ Der kan findes adskillige eksempler på dette i materialet, eksempelvis når Thomas Kaufmann skrev, at: "*Nordslesvigere er jo i reglen intet støjende folkefærd.*"⁵⁶⁵ I det bredere kildemateriale kan fremhæves en fælleshilsen fra 1915, indsendt til Hejmdal af ni nordslesvigere, hvor selvbevidstheden ikke er til at tage fejl af: "*Hos Nordslesvigerne er der ingen Brovten og Pralen, men rolighed, Ædruelighed og Paapasselighed i alle Retninger; der er ingen Drikken og ingen Banden. I kan tro, jeg er stolt af*

⁵⁶² MSS, Nissen, 14-01-1916.

⁵⁶³ Christensen 2015, s. 21-22.

⁵⁶⁴ Jenkins 2011, s. 3-4.

⁵⁶⁵ Kaufmann 1967, s. 84. Se også Kreutzmann 1999, s. 105.

mine Landsmænd; hos dem gaar pligten over alt. Jeg har dog nu lært mange Slags Mennesker at kende, men Nordslesvigeren er Nr. 1."⁵⁶⁶ Det centrale er her tilstedeværelsen af en intern gruppeidentifikation, der antyder bred ensartethed over en regional befolkningsgruppe. Det skal endnu en gang medgives, at denne interne selvopfattelse også sagtens kunne være udtryk for danskhed, men her til kan man spørge til relevansen eller nødvendigheden af at adskille identifikationsformerne? Et eksempel på selv- og gruppekaraktisering fra Laue Bills hånd indikerer således, at det regionale og danske kunne være forbundne, idet han efter en sygdomsperiode henviste til den danske digter St. St. Blicher med ordene: *"Jyden er stærk og sejg"*.⁵⁶⁷ Også håbet om fred var for Laue Bill forbundet med længsel efter hjemstavnen, da han i efteråret 1915 skrev: *"Ja, kære Venner, blot vi havde Fred og kunde vende sunde og friske tilbage til det kære Nordslesvig, thi ingen Plet paa Jord er saa skøn, som du mit Hjem."*⁵⁶⁸

"vort snævrere hjemland" – regionalt baseret danskhed

Martin Bo Nørregård nævner, at det i forhold til nordslesvigske soldaters selvopfattelse er svært at skelne mellem danskhed og regionalisme. Claus Bundgaard Christensen har tilsvarende øje for hjemstavnsfølelsen, men den regionale selvforståelse synes at blive anset for noget sidestillet, men separat fra dansk sindelag, og derfor knyttet til national indifferens eller underordnet danskhed.⁵⁶⁹ Jeg vil dog stille spørgsmålstegn ved behovet for at adskille de to identifikationsformer fra hinanden? Der synes at være konsensus om, at identifikation er flydende, samt at regional og national

⁵⁶⁶ RA0112/-1, Clausen, 331, Ved Fronten i Østpreussen, 11-01-1915.

⁵⁶⁷ RA0448, Lassen, brev, 24-02-1918.

⁵⁶⁸ Ibid. 05-10-1915. Se også Rørdam 1918, s. 77-78.

⁵⁶⁹ Nørregård 2006, s. 122; Christensen 2009, s. 12, 149, 457; Christensen 2018, s. 10.

selvopfattelse er svær at differentiere i kildematerialet. Dette peger i retning af, at de to størrelser netop var sammenhængende og på ingen måde behøvede at modarbejde eller konkurrere med hinanden. Tilsvarende peger Christensen som nævnt på, at tyske soldaters selvopfattelser generelt set var bundet op på deres regionale identiteter,⁵⁷⁰ og i forlængelser heraf vil jeg argumentere for, at det samme også kunne være tilfældet for selv dansksindede nordslesvigere.

I kildematerialet, både i almindelighed og for denne afhandling, findes flere eksempler, hvor hjemstavnsfølelse og danskhed kan tolkes som sammenhængende eller forbundne. Kort efter krigens udbrud skrev Jeppe Østergaard således hjem til sin familie med et håb om, at både Rigsdanmark og "*[...] vort snævrere hjemland vil blive skånet for krigens rædsler.*"⁵⁷¹ Der skelnes hermed mellem to hjemlandsdefinitioner, og noget tilsvarende ses hos Hans Moos, da han i april 1915 skrev hjem med håb om, at hele familien snart kunne samles: "*[...] under ny og gode forhold, under det ganske kære flag. [...] Een ting er jeg dog klar over og det er, at hellere blive under fremmedregimente, end at vort kære hjemland skal blive hjemløst af krigens rædsler, eller at Danmark skal deltage i krigen.*"⁵⁷² Moos' ord er et eklatant eksempel på dansk selvopfattelse og håb om genforening, men interessant nok ikke for enhver pris. Moos var altså rent hypotetisk villig til at give afkald på enhver dansk nordslesvigers drøm samt Vælgerforeningens ufravigelige endemål og eksistensberettigelse, hvis det kunne forhindre blot ét af de to hjemlande i at blive hærget af krigen. For Moos var der således både et snævrere og bredere tilhørsforhold, men tilknytningen lader her til at være ligeværdig.

⁵⁷⁰ Christensen 2018, s. 13.

⁵⁷¹ Skar 1931, s. 47.

⁵⁷² RA0523, Moos, 22-04-1915

Der findes mange eksempler i kildematerialet som de ovenstående,⁵⁷³ og som allerede nævnt var det almindeligt, at tyske soldater, herunder nordslesvigere, tolkede krigsdeltagelsen som et indirekte forsvar for hjemstavnen (se s. 218-19). Denne opfattelse gav krigsindsatsen legitimitet, og ifølge Christensen udgjorde også det reelt det eneste positive element ved krigstjenesten.⁵⁷⁴ I forlængelse heraf kan man argumentere for, at tilknytningen til hjemstavnen spillede en væsentlig rolle som et meningsgivende element ved krigen, der ellers for en stor dels vedkommende var forbundet med negative begrundelser. At der også kunne være tale om en specifik regional betoning i denne sammenhæng, viser et af de upublicerede breve fra Thyge Thygesens, da han formulerede sit håb således: "*Bare da hvort kære Slesvig må blive forskånet for Krigens Rædsler!*"⁵⁷⁵ Dette taler for, at den regionale selvopfattelse bør gives mere plads i behandlingen af nordslesvigernes krigserfaringer, for med brugen af ordet Slesvig på bekostning af *Nordslesvig*, er det svært at argumentere for, at formuleringen var udtryk for et særligt dansk tilhørsforhold, på trods af at Thygesen var sit danske sindelag bevidst.

Et andet eksempel tyder også på, at selvopfattelsen blandt den ellers dansksindede Thygesenfamilie ikke udelukkende var national. I efteråret 1917 befandt Thygesen sig i Eisleben nær Leipzig, hvorfra han skrev hjem og fortalte, at han havde fået mulighed for at træffe "*en Dansker*", og der var tale om en kvinde fra Haderslev.⁵⁷⁶ Mødet blev i første omgang ikke til noget, hvorfor Thygesens far skrev følgende: "*Vi seer af dit Brev, at du saa ikke traf Damen, det kan jo ogsaa være, at hun er tysktalende, men nu skal vi*

⁵⁷³ MSS, Nissen, 04-01-1916; Kaufmann 1992, s. 35; Henningsen 2015, s. 111; Thygesen 2008, s. 150.

⁵⁷⁴ Christensen 2009, s. 455.

⁵⁷⁵ Thygesen, i privat eje, 26-04-1915.

⁵⁷⁶ Ibid. 28-10-1917.

see, hvad du senere skriver derom, heelt morsomt kunde det da være at træffe en Landsmand saa langt borte, især hvis det var en dansktalende."⁵⁷⁷ Det interessante er her skelnen mellem at være tysktalende eller dansktalende *landsmand*. Når dansksindede nordslesvigere benyttede landsmandsbegrebet, behøvede det med andre ord ikke at henviser til andre dansksindede. Det kunne være en regional fællesskabsbetegner, hvormed en nordslesviger blev anset for en landsmand på trods af national observans eller modersmål. Dette synes at indikere en ikke ubetydelig regional fællesskabsopfattelse, som sameksisterede med den nationale modsætning. Set fra denne vinkel kan mange nordslesvigeres håb om, at hjemstavnen måtte gå fri af krigen, måske henføres til en regionalt baseret kollektiv identifikation i bredere forstand, ud over det mere snævre hensyn til den enkelte soldats egen familie og pårørende.

Selvom der både fra et teoretisk standpunkt, med udgangspunkt i Applegate og Confino, og fra eksempler i kildematerialet kan argumenteres for en sammenhæng mellem national- og hjemstavnsfølelse, så skal det også pointeres, at den regionale tilknytning ikke behøvede at være nationalt betinget. Hvis en given nordslesviger var mindre bevidst om sit nationale sindelag, og dette ikke spillede en væsentlig rolle i den sociale udøvelse af identifikation i hverdagen, så var der intet til hindring for, at en regional selvopfattelse kunne spille en betydelig rolle, måske særligt i krigssituationen, hvor en regional tysk kontekst udgjorde rammen både organisatorisk og socialt. Således udtrykte f.eks. Iver Henningsen tydeligst et tilhørsforhold til snævrere hjemland, da han i midten af oktober 1915 svarede på et brev fra sin hustru, som begræd, at så mange måtte drage i krig: "*O I kære derhjemme, det må nu til for landets sikkerhed. Hvad ville det have bleven til, hvis krigen var i vort eget land, og tænk eder vort land*

⁵⁷⁷ Ibid. 03-11-1917

(hermed mener jeg Nordslesvig), hvis krigen havde været der. Fra grænsen til Flensburg var ikke sten på sten bleven tilbage. Vi ved det godt her, at der fordres meget af vort land."⁵⁷⁸ Også Henningsen skelnede mellem to 'lande': *Tyskland*, hvis sikkerhed krigstjenesten afkrævede, og Henningsens egentlige hjemland, *Nordslesvig*. Som tyske statsborgere var også nordslesvigere nødt til at bære krigens byrder, men indsatsen beskyttede ligeledes hjemstavnen. Med ordvalget 'vort eget land' og udpenslingen af, at han hermed mente Nordslesvig, tyder det på, at Henningsen trods et dansk sindelag i første række følte sig forbundet med hjemstavnen i den givne kontekst. At dette tilhørsforhold medførte forpligtelser i form af værnepligt, var Henningsen indforstået med. I sammenspillet mellem forskellige tilhørsforhold og pligter kunne vægtningen af hjemstavnen og det nationale sindelag, men ligeledes øvrige selvforståelser, variere og give udslag i forskellige former for identifikationsudøvelse. I denne forstand udgør Henningsen et godt eksempel på, hvor differentieret nordslesvigiske soldaters kollektive selvopfattelser kunne være.

Bindingen mellem danskhed og hjemstavn

Blandt flere dansksindede soldater kan der også findes tegn på, at hjemstavnsfølelse og danskhed tilsyneladende hang uløseligt sammen, også for en så udpræget bevidst dansk person som Mikael Steffensen. Hans breve viser til tider en gruppefølelse, som unægtelig peger på, at den regionale selvforståelse var et centralt element i hans danske selvopfattelse, hvorved der må sættes spørgsmålstegn ved den hidtidige betoning af udelukkende det dansknationale element.

⁵⁷⁸ Henningsen 2015, s. 221.

I november 1914 var han endnu ikke sendt til fronten, og i et brev til sin tidligere arbejdsgiver og ven benyttede han ordene "*vort stolte lille Folk*" med klar henvisning til nordslesvigerne. Dette tilhørsforhold blev herefter knyttet til krigstjenesten således: "[...] *det gør smerteligt ondt for de mange af os, som med Hjerte og Sjæl er bundet til et Land, til et Folk, som nu i 50 Aar er haanet og trængt.*"⁵⁷⁹ Steffensen må her have forholdene i Nordslesvig siden 1864 i tankerne, hvilket kan tolkes som dansk selvopfattelse, men ved netop at benytte ordene 'et land' og 'et folk' særskilt om landsdelen og dens indbyggere, kan skellet mellem national og regional selvforståelse anses for flydende, men det kan også tolkes som en tæt forbindelse mellem de to identifikationsformer.

Dette bliver især tydeligt, når man læser de upublicerede breve fra Steffensens hånd. I Rørdams udgivelse fra 1918 står Steffensens danskhed tydeligt frem, men alligevel opnås den bedste indsigt i hans selvopfattelser ved inddragelse af de upublicerede breve til Anna Jensen, som han i sommeren 1917 blev forlovet med. Steffensen beskrev eksempelvis, hvordan han som sønderjyde aldrig havde følt sig "*helt hjemme i de kredse, jeg blev ført ind i*", under sit opholdt i Danmark inden krigen. Lige inden denne sætning havde Steffensens desuden understreget, hvor betydningsfuldt det var for ham, at Anna Jensen også var sønderjyde, da "*kun en Sønderjyde*" kunne blive hans brud.⁵⁸⁰ Ordene viser, hvor højt Steffensen vægtede sin regionale herkomst, men i ligeså høj grad hvordan den gik i spænd med hans danskhed.

Eksemplet udgør i øvrigt ikke en enlig svale i brevene til Anna Jensen. Steffensen arbejdede før krigen for Den nordslesvigske Fælles-Landboforening, men han var også valgt ind i Landeværnet, som arbejdede

⁵⁷⁹ Rørdam 1918, s. 43.

⁵⁸⁰ RA2099, Jensen, 20-08-1917.

for at sikre, at nordslesvigske landejendomme forblev på danske hænder. Steffensen var med andre ord nationalpolitisk aktiv, og var efter eget udsagn blevet positivt anerkendt af "*ledende Mænd derhjemme*". Han var også blevet tilbudt et en stilling som bestyrer af en oversøisk afdeling i den store rigsdanske koncern, Det Østasiatiske Kompagni, men Steffensen havde betakket sig: "[...] *den Tanke falder helt. Vi to, Anna, vil ikke svigte vort Land, vil blive i det Folks Midte, af hvis Rod vi er rundet, og som vi tilhører, og som trænger til os, og som vi er knyttet til ved Mindets og Kærlighedens Bånd.*"⁵⁸¹ Den italesatte tilknytning til Nordslesvig er så stærk og grundlæggende, at man uden for kontekst kunne forledes til at tolke det som nationalisme, men der er nærmere tale om en udviskning af en regional og national distinktion.

Steffensens danske selvopfattelse synes altså at have været uløseligt forbundet til landsdelen Nordslesvig. Det var med andre ord ikke et bredt nationalt fællesskab, som Steffensens italesatte, vægtede eller for den sags skyld så sig selv befinde sig i, når krigen sluttede. Det var nærmere den regionale danskhed, den snævre og særskilte danskhed, der var forbundet med de regionale rødder, i kulturel og historisk forstand, og de følelsesmæssige bånd til hjemstavnen og det nordslesvigske folkefærd. Således opfattede Steffensen i første række sig selv som dansk nordslesviger, hvormed det nationale isoleret set ikke udgjorde grundlaget i hans selvforståelse.

Et lignende eksempel findes i et af Peter Østergaards breve, hvilket illustrerer, at Steffensens opfattelse ikke var et isoleret tilfælde. Østergaard overvejede i februar 1916, hvordan forholdene i Nordslesvig ville være efter krigen med tanke på de nationale modsætninger og ikke mindst den hårde linje over for mindretal i Tyskland: "*Der er jo dem, der*

⁵⁸¹ Ibid. 30-06-1917.

siger, at de efter krigen ikke kan tænke sig at blive boende her. Når der ikke sker større forandring, så vil de nord for åen. Jeg kan ikke rigtig forstå den tankegang. [...] Nej, hverken med det gode eller med det onde skal de få den glæde at se os forlade hjemstavnen.”⁵⁸² Udover at Østergaards standpunkt viser danskhedens stærke tilknytning til hjemstavnen, ser man også de divergerende opfattelser i spørgsmålet om, hvorvidt danskheden i Nordslesvig var bedst tjent med en protestpolitik eller en pragmatisk forhandlingslinje. Pointen er i denne sammenhæng, at nordslesvigsk danskhed ikke var en ensartet identifikationsform, men kunne udmønte sig i forskellige vægtninger af forholdet mellem national- og hjemstavnsfølelse.

Det tydeligste eksempel på en udviskning af skillelinjerne mellem danskhed og regionalt tilhør findes imidlertid i et af Mikael Steffensens breve til Anna Jensen i september 1917. Brevet handlede om forhold uden sjælelig forståelse og ægte kærlighed, og i denne forbindelse skrev Steffensen: “[...] – *Selv ville jeg gå til Grunde af Anger og Skam* [i et sådan forhold]. *Eller, – jeg havde haft Styrke nok, – og jeg havde søgt Lindring i Arbejdet for det, jeg elsker over alt, – mit Fædreland, mit elskede Slesvig.*”⁵⁸³ Mikael Steffensen, som i Valdemar Rørdams udgivelse blev fremstillet som en legemliggørelse af den danske bevægelse, udpeger her *Slesvig*, som sit fædreland. Der kan ikke være tale om indeholdt national betydning, uklarhed eller underspilning af en kulturel nyorientering, der havde forvandlet dansksindede slesvigere til danske jyder, som det konkluderes af Christensen eller Hansen & Henningsen.⁵⁸⁴ Fædrelandsbegrebet benyttes her om Slesvig, ikke *Nordslesvig*, hvilket uden for kontekst kunne tolkes som rendyrket regionalisme, hvilket imidlertid næppe var tilfældet.

⁵⁸² Skar 1931, s. 115.

⁵⁸³ RA2099, Jensen, 08-09-1917.

⁵⁸⁴ Christensen 2018, s. 10; Hansen & Henningsen 1997, s. 17.

Sætningen udgør tværtimod en meget tydelig indikation på, at dansk selvopfattelse ikke nødvendigvis behøvede at være en primær eller dominerende identifikationsform, i dette tilfælde endog hos en person, som ikke blot var sig bevidst som sit danske tilhørsforhold, men også dybt engageret og investeret i den danske sag. Hermed kunne danskhed være uløseligt forbundet til et regionalt fundament, hvorved hjemstavnsfølelse kunne indgå i en fast forbindelse med det danske tilhørsforhold uden at være underordnet denne. Dette virker i øvrigt meningsfyldt i kraft af Nordslesvigs formelle, men også håndgribelige adskillelse fra det opfattede moderland, Danmark, som Kongeåsgrænsen skabte.

Hvis Steffensens vægtning af det regionale tilhørsforhold, og selvopfattelsen som dansksindet *slesviger* tages for noget mere end et isoleret tilfælde, så kan den tvetydighed mellem regional eller national selvopfattelse i det overordnede nordslesvigske materiale, som f.eks. Nørregård påpeger, tolkes i nyt lys. Anser man en overordnet nordslesvigsk selvopfattelse blandt krigsdeltagerne som en forbindelse mellem danskhed og regional selvforståelse, fjernes usikkerheden fra upræcise fællesskabsbetegnelser, såsom 'landsmand' eller 'hjemland', og behovet for partout at skelne mellem regional og national selvopfattelse overflødiggøres. Anerkendes det teoretiske udgangspunkt, at forskellige udformninger af kollektiv identifikation ikke udelukker hinanden, så tydeliggøres den regionale vægtning i beskrivelser af tilhørsforhold og fællesskabsopfattelse. Eksempelvis når Thomas Kaufmann i september 1917 reflekterede over, hvordan krigen havde rykket "*vi ellers så adstadige nordslesvigere*" ud af de trygge, hjemlige rammer og sendt dem afsted til verdens slagmarker. Dette brev viser tydeligt den danskkulturelle baggrund, bl.a. med reference til et af H.C. Andersens digte, men indholdet

har samtidig en tydelig regional vægtning, hvor hjemstavnen betones.⁵⁸⁵ Dermed kan man udpege en kobling mellem hjemstavn og danskhed, der strækker sig fra den danske bevægelses politiske top til menige dansksindede krigsdeltagere, og specifikt i relation til krigsdeltagelsen giver denne sammenkædning et bedre udgangspunkt for at forstå nordslesvigske krigsdeltageres selvopfattelse og fællesskabsforståelse.

Af det ovenstående tyder det på, at kollektiv identifikation kunne være en binding af forskellige elementer, hvoraf især danskhed og hjemstavnsfølelse, men f.eks. også religion står tydeligst i kildematerialet (se f.eks. s. 149-50). Hvordan disse elementer blev indbyrdes betonet eller gik i forbindelse med hinanden varierede, men særligt det danske sindelags tilknytning til hjemstavnsfølelsen må fremhæves. Denne binding og dens betydning i den nordslesvigske verdenskrigs kontekst står desuden endnu tydeligere frem, når blikket vendes mod de pligtfølelser og -forståelser som blev knyttet til krigstjenesten.

Pligt til at gå i krig

*"[...] ligesaa energisk, som de danske Nordslesvigere har krævet deres statsborgerlige Rettigheder respekterede, ligesaa samvittighedsfuldt vil de opfylde deres statsborgerlige Pligter i disse alvorlige Tider."*⁵⁸⁶

Udmeldingen fra Vælgerforeningen var helt utvetydig, da Verdenskrigen brød ud i august 1914. Ordene er fra H.P. Hanssens leder *Et Alvorsord* i avisen *Hejmdal* den 7. august, og artiklen kan ses som et af de mest markante udtryk for Vælgerforeningens forhandlingslinje. Tilsvarende tydelige var støtten til denne linje i Nordslesvig, da samtlige

⁵⁸⁵ Kaufmann 1967, s. 107.

⁵⁸⁶ Kraack m.fl. 2001, s. 67.

militærpligtige adlød indkaldelsesordren i krigens første fem måneder. Over de næste år blev opbakningen dog mindre entydig, og som krigen skred frem, flygtede omtrent 2.500 krigspligtige over grænsen til Danmark. Nøgternt set var nordslesvigsk faneflugt altså ikke et udbredt fænomen, men alligevel betydeligt nok til at både de tyske myndigheder og Vælgerforeningen i løbet af 1915 fik øje for problemstillingen.⁵⁸⁷ For nordslesvigerne hang pligtspørgsmålet uløseligt sammen med hjemstavnen. Værnepligten og krigstjenesten blev således efterkommet af hensyn til det nordslesvigske samfund, og ikke den tyske stat, men som vi skal se i det følgende, varierede fortolkningen af pligtens udstrækning og betydning i forhold til hjemstavnen og danskhed. Her var faneflugtsproblematikken et af de tydeligste tegn på, hvorfor desertion blandt dansksindede heller var ikke tabuiseret, men i krigens sidste tre år i stigende grad var en beslutning, der var overladt den enkelte soldat og hans pårørende.⁵⁸⁸ For nordslesvigerne var der således tale om et sammensat pligtbegreb, hvor særligt hjemstavnsfølelse spillede en central, men ikke altid altafgørende rolle. Det var derfor også en pligtforståelse, som adskilte sig fra eller rakte ud over den rent militære definition af pligt, der knyttede sig til bl.a. disciplin og patriotisme.

Historiografisk blev nordslesvigsk faneflugt under Verdenskrigen, herunder pligtspørgsmålet, allerede behandlet i 1920'erne i N.P. Petersen-Paulis monografi *Sønderjyske Rømningsmænd* (1921), ligesom Karl Alnor i *Handbuch zur Nordschleswigschen Frage* (1928) og P. Eliassen i *Kongeaagen eller Den gamle Grænse* (1926) kort berørte i emnet. Petersen-Paulis udlægning var klart dansknational, og han tilskrev faneflugten nationalpolitiske årsager, særligt modsætningen til det preussiske militær.

⁵⁸⁷ Sørensen 1989; Christensen 2009, s. 264-82.

⁵⁸⁸ Christensen 2009, s. 33-34, 266, 456.

Modsat forfægtede Alnor tydeligvis tyske synspunkter og var især kritisk over for H.P. Hanssen, mens P. Eliassen afviste, at nordslesvigere var flygtede over grænsen til Danmark af nationale grunde: "*Flugten skete først og fremmest for at redde Livet.*"⁵⁸⁹ Foruden Claus Bundgård Christensens stedvise behandling af faneflugt og pligttopfattelse er den eneste nyere behandlingen af emnet Svend Falkner Sørensen's monografi *Faneflugt?* (1989). Her bekræfter han Eliassens konklusion om, at bjergning af livet var den primære motivation bag faneflugt. Dog medgiver Sørensen, at det nationale element spillede en rolle, og i denne forbindelse peger han på en interessant geografisk fordeling af rømningsmændene, hvor man ser en 'vestlig tendens' i Haderslev-kredsen. Det var her de fleste desertører kom fra, og fordelingen knytter han til protestlinjen, som stod stærkest i det vestlige Nordslesvig.⁵⁹⁰

Spørgsmålet om nordslesvigeres pligt blev faktisk også rejst i et bredere dansk perspektiv i 1917, da pjecen *Pligtspørgsmaalet* blev udgivet anonymt i Danmark under pseudonymet "*En Dansker*". Formålet var at redegøre for og begrunde dansksindedes pligt under krigen. Reelt udgjorde den et forsvarsskrift for Vælgerforeningens standpunkt, som det blev udtrykt af H.P. Hanssen i ovennævnte avisleder, men den var i høj grad også et moralsk forsvar af nordslesvigske desertører. *Pligtspørgsmaalet* udgør altså ikke et upartisk indblik i en dansksindet nordslesvigsk pligttopfattelse. Til gengæld viser udgivelsen med al tydelighed den kompleksitet, der fulgte med overvejelser om pligt, krigstjeneste og faneflugt, ligesom pjecen er en interessant og værdifuld kilde til et samtidigt dansksindet syn på pligtfølelse. Teksten har dog ikke alene kildeværdi. Den kan også benyttes som et analytisk udgangspunkt,

⁵⁸⁹ Eliassen 1926, s. 266. Se også Sørensen 1989, s. 11, 24.

⁵⁹⁰ Sørensen 1989, s. 49-57.

hvorved jeg har udledt tre overlappende forståelsesrammer, som i det følgende er afsættet for den nærmere behandling af pligtforståelse i relation til aktørernes selvopfattelse. Tanken om krigstjeneste som en borgerpligt er til stede i samtlige af pjecens definitioner af pligtsspørgsmålet, men man kan pege på to separate, og dog sammenhængende forståelser: 1) En borgerpligt i en overordnet statsborgerkontekst, hvor hensyn til sindelag eller politisk observans ikke umiddelbart blev vægtet højest. 2) en borgerpligt med en specifik prioritering af hjemstavn og danskhed. Hertil kommer oplevelsen af tvang, som ligeledes kunne være til stede i adskillige af samtidens pligtforståelser. Inden for disse tre rammer skal det undersøges, hvilke selvopfattelser, værdier og begrundelser, der blev knyttet til pligtfølelse, ligesom også *soldaterpligten* skal nævnes inden for hver af disse kontekster, da den efter min opfattelse hang sammen med disse i mange tilfælde.

Ser vi først på pligtbegrebet, opdelt forfatteren til pjecen dette i hele ni kategorier, som hver blev sat i relation til nordslesvigerne.⁵⁹¹ Alle punkterne skal ikke vendes her, men det er værd at undersøge en række af dem, som en indgang til en samtidig dansksindet opfattelse af pligtbegrebet. Det blev slået fast, at nordslesvigerne naturligvis var fri for *fædrelandsforpligtigelse*, da de ikke anerkendte Tyskland som deres fædreland. Ikke desto mindre havde de stadig pligt til at indordne sig og adlyde, men det skete i afmagt og som en nødvendighed, idet nægtelse ville medføre repressalier og undertvingelse. I denne situation var ønsket og håbet at opnå rettigheder på lige fod med majoriteten, hvorved den politiske forhandlingslinje kan skimtes: At efterkomme og opfylde krigspligten kunne i denne sammenhæng udgøre et middel til at opnå

⁵⁹¹ Pligtsspørgsmaalet 1917, s. 4.

bedre vilkår for mindretallet, set i lyset af at Tyskland muligvis ville vinde krigen. Imidlertid gjorde staten i udgangspunktet magtretten gældende, og pligten var derfor ikke moralsk for nordslesvigeres vedkommende. I forlængelse heraf var selve værnepligten derfor også *en slavisk pligt*, da nordslesvigerne måtte kæmpe og dø mod deres vilje, men der fandtes en moralsk sideeffekt ved denne tvang. Værnepligten kunne nemlig anses som en pligt mod de landsmænd, som ellers ville blive udsat for hævnakter og yderligere undertvingelse.⁵⁹² Derfor er det ikke uden en vis dobbelthed, at den slaviske pligt fremhæves i pjecen.

Bemærkelsesværdig er i øvrigt isoleringen af *pligten mod den hjemlige jord*. Ifølge forfatteren vedrørte denne *ikke* nordslesvigsk krigsdeltagelse, fordi jordkampen havde været indstillet siden krigens udbrud. Pligten med den hjemlige jord havde efter forfatterens opfattelse kun været under betragtning, fordi den var blevet rejst fra rigsdansk side. Her havde man ønsket at hædre dem, der gik i døden, på bekostning af rømningsmænd. Pjecen argumenterede for, at pligten mod den hjemlige jord i forhold til krigen var selvmodsiggende, da mange mistede liv og lemmer, hvorved de ikke kunne bevare jorden. Her vil jeg dog argumentere for, at der på den ene side må skelnes mellem det konkrete i ejendomsret og jordkamp, og noget moralsk på den anden. Det virker tilstræbt, når jordkampen udsondres og gøres til den eneste hævde af hjemstavnsens jord. Når krigstjeneste kunne anskues som en beskyttelse af den hjemlige befolkning, kunne den vel også anses som en beskyttelse af jorden. En sådan opfattelse af pligten ville kunne knyttes til et håb om bedre forhold, på samme måde som det blev fremsat i forbindelse med mindretallets pligt mod staten. Med andre ord at udførelsen af borgerpligt kunne legitimere

⁵⁹² Ibid. s. 7.

ikke blot borgerrettigheder, men også ejerskab til landsdelen, herunder eksempelvis øget selvstændighed i forhold til sprog og kultur.⁵⁹³

Pjecens forfatter udsondrede desuden også *soldaterpligten*, da bevæggrunde for at indtræde i hæren var fuldstændigt individuelle. Når valget var truffet, blev sindelag neutraliseret, ligesom motiver og politisk ståsted måtte vige for disciplin. Derimod var netop kombinationen af den slaviske pligt og soldaterpligten på den ene side et tegn på, hvor ærbare og gode soldater nordslesvigerne var, og på den anden bevis for, at deres hjerter ikke var på tysk side. Som vist i kapitel 5-6 er der belæg i kilderne for militære selvopfattelser og identifikationsmæssig påvirkning i denne forbindelse, men forskningen tyder ikke på, at tjenesten satte forudgående civile selvforståelser ud af spil, nærmere tværtimod.⁵⁹⁴ For det andet måtte pligten have været mere meningsgivende, hvis soldaten kunne betragte den som hensigtsmæssig for hjemstavnen.

Den sidste pligtkategori, som der her skal tages fat på, er *rømningsmandens pligt*, og heri findes pjecens reelle kerne. Denne berørte ifølge forfatteren alle de øvrige pligtforståelser – eller nærmere modstred dem alle, og rømningsmanden kunne derfor ikke forlige sig med dem. Til gengæld følte han "*uhygge*" ved tanken om, at folk i hjemstavnen måske måtte lide pga. af hans unddragelse.⁵⁹⁵ På daværende tidspunkt i 1917 var antallet af desertører ifølge forfatteren således taget til, da et tilstrækkeligt offer var blevet bragt for at forhindre endnu hårdere forfølgelser i hjemstavnen fra myndighedernes side. Når det kom til pligten mod den hjemlige jord, så mente rømningsmanden desuden, at han varetog denne bedre ved at flygte. Dermed havde desertører ingen moralske forpligtelser over for stat

⁵⁹³ Se f.eks. Wemmelund 2000, s. 36, 38.

⁵⁹⁴ Se f.eks. Münch 2009; McCartney 2005.

⁵⁹⁵ Pligtspørgsmaalet 1917, s. 11.

eller militærvæsen, og de ønskede at gavnne hjemlandet *efter* krigens afslutning. I mange tilfælde ville de i øvrigt hellere "*udslette sig selv*" end kæmpe i den tyske hær.⁵⁹⁶ Rømningsmanden var derfor ikke fej, da det var livsfarligt at forsøge at flygte over grænsen til Danmark, og hertil kom det store afsavn, der var forbundet med at leve i landflygtighed uden sin familie, "*maaske aldrig for at se dem igen*".⁵⁹⁷

Ved nærmere eftersyn er der dog flere tvivlsomme aspekter ved *Pligtspørgsmaalets* udlægningen af især rømningsmandens pligt. For det første synes der ikke at være noget, der taler for, at antallet af desertører steg ud fra en betragtning om, at nordslesvigerne havde bevist deres værd og ofret nok, hvorfor også Vælgerforeningen tog afstand fra faneflugt. Antallet steg kraftigt, især fra 1916, men dette kan med højere sandsynlighed tilskrives de store slag ved Verdun og Somme, og desertion knyttes i nyere undersøgelser i langt højere grad til kamptræthed og frygt for at miste livet end moralske eller nationale overvejelser.⁵⁹⁸ For det andet virker det også overdrevet at fremstille rømningsmanden som så fanatisk, at han i sidste ende måtte udslette sig selv, hvis krigstjenesten ikke kunne undgås. Tværtimod er der nærmere grund til at tro, at de mest nationalt bevidste og nationalpolitisk engagerede var mere tilbøjelige til at gøre deres pligt, udholde krigen og i mange tilfælde lade livet undervejs.⁵⁹⁹ For det tredje må det tilføjes til den betragtning, at desertører kunne varetage den hjemlige jord bedre ved netop at rømme, at dette krævede et tysk nederlag eller alternativt et markant regimeskifte i en noget mere liberal og demokratisk retning end tilfældet var i 1917. Herudover var krigens udfald på dette tidspunkt stadig usikker, og det var desertørernes

⁵⁹⁶ Ibid. s. 13.

⁵⁹⁷ Ibid.

⁵⁹⁸ Sørensen 1989; Christensen 2009, s. 265, 274-76.

⁵⁹⁹ Christensen, under udgivelse.

mulighed for at vende tilbage til hjemstavnen efter krigen dermed også. Netop denne usikkerhed fremgår desuden tydeligt i erindringsmaterialet, hvor en forpligtelse over for hjemstavn og fædrene jord fremhæves som det, der tilskyndede nordslesvigere til krigsdeltagelse.⁶⁰⁰ Tilsvarende var de risici og afsavn for rømningsmanden, som pjecen fremhævede, i mindst ligeså høj grad gældende for de soldater, der forblev loyale over for hæren.

Pligtspørgsmaalets tekst er endnu et udtryk for forskellige anskuelser af krigstjenesten i samtiden. Det være sig internt i Nordslesvig, hvor forfatteren på den ene side ikke kunne tage en side i spørgsmålet om, hvorvidt pligttroskab eller desertion var det rigtige valg, men på den anden side tydeligvis forsvarede og fremhævede rømningsmænd ud fra et moralsk standpunkt. Hertil var pjecen også rettet mod Rigsdanmark, som ifølge forfatteren havde et forvrænget syn på pligtspørgsmålet og faneflugt.⁶⁰¹ I dette lys var pjecen en protest mod rigsdanske forsøg på at kategorisere nordslesvigerne og definere dansk eller moralsk korrekt adfærd i den svære situation, krigen skabte for minoritetsgruppen. Særligt interessant er i øvrigt spørgsmålet om den hjemlige jord. Om end forfatterens argumentation fremstår en smule bagvendt, var det netop stadig hensynet til hjemstavn, arv og danskhed, der blev betonet, hvilket i sidste ende stemmer overens med de fleste erindringer skrevet af pligttro soldater. I deres optik var desertering lig med at svigte det, man i generationer havde opbygget og kæmpet for at bevare i Nordslesvig.⁶⁰² I pjecens afslutning ser man desuden helt specifikt en implicit italesættelse af et regionalt fællesskab og vægtningen af et regionalt særtræk blandt nordslesvigerne, der gjorde det muligt at *"bære de paatvungne Byrder og Savn uden at bryde sammen. [...] At det er muligt, har sin Aarsag i*

⁶⁰⁰ Se f.eks. Bergholt 1969, s. 14-15; Christiansen 1923, s. 10.

⁶⁰¹ *Pligtspørgsmaalet* 1917, s. 16.

⁶⁰² Sørensen 1989, s. 18.

Sønderjydernes uopslidelige jyske Lune, at de gennem Slægtled er hærdede i Modgang og Kamp [...].⁶⁰³ Fremhævelsen af netop det jyske sind og den regionale historie, synes at antyde en regional danskhedsopfattelse, og dette er ikke et enestående eksempel, da f.eks. Thomas Kaufmann og Laue Bill ligeledes knyttede nordslesvigernes karakter og soldaterevner til *jyske* egenskaber.⁶⁰⁴

Krigsdeltagelse som statsborgerlig pligt

Hvorvidt det danske mindretal burde opfylde pladsen som loyale tyske statsborgere eller ej var et grundlæggende stridspunkt blandt dansksindede politikere allerede fra slutningen af 1860'erne.⁶⁰⁵ Oprettelsen af Vælgerforeningen kan ses som et afgørende skridt væk fra protestpolitik, men også her fandtes en betydelig modsætning mellem tilhængere af den pragmatiske forhandlingslinje, med H.P. Hanssen i spidsen, og oppositionens protestlinje, forfægtet først af Jens Jessen, senere af Ernst Christiansen og A. Svensson. De sidstnævnte ønskede en kompromisløs protestpolitik med udgangspunkt i det såkaldte retsstandpunkt, hvor målet var genforening med Danmark ud fra retskravet i Pragfredens § 5. Modsat forhandlingslinjen var dette en kortsigtet politik, som i 1860'erne og '70'erne manifesterede sig ved udvandring til Danmark og edsnægtelse blandt dansksindede politikere. Protestlinjen forudsatte hermed en snarlig politisk omvæltning, der kunne udløse en folkeafstemning 'i Slesvigs nordlige distrikter'.⁶⁰⁶ Det var præcis,

⁶⁰³ Pligtspørgsmaalet 1917, s. 16.

⁶⁰⁴ Kaufmann 1967, s. 15; RA0134, Lassen, 24-02-1918.

⁶⁰⁵ Rerup 1982, s. 264-68.

⁶⁰⁶ Om protestpolitikken se Rerup 1982, s. 261-68; Hansen 2009.

hvad der skete i 1914, om end udfaldet af krigen forblev usikker helt frem til efteråret 1918.

Krigen igennem fastholdt Vælgerforeningen den kurs, H.P. Hanssen havde udstukket ved krigsudbruddet. Nordslesvigerne skulle gøre deres pligt og bevise sig som lovlydige statsborgere, og i juli 1915, da faneflugtsproblematikken var taget til, vedtog man desuden en udtalelse til foreningens protokol. Heri tog man afstand fra den stigende desertion, dog ikke offentligt, men man begrundede den med militærets nationale chikane. Både protest- og forhandlingsfløjene stod samlet på dette punkt. Ernst Christiansen og H.P. Hanssen, som klart stod i oppositionen til hinanden før krigen og ligeledes blev arge modstandere i den såkaldte grænsestrid efter krigen, var i krigsårene rørende enige om pligtsspørgsmålet. Hermed kan man anse protokoludtalelsen som en form for kulmination i den nordslesvigske forhandlingspolitiske linje, men at man i Vælgerforeningen fandt fælles fodslag mellem de to fløje kunne dog ikke slette uenighederne fra før 1914. Her havde der været grundlæggende forskellige syn på, hvordan mindretallet skulle agere politisk, og denne modsætning reflekterede sig også blandt krigsdeltagernes opfattelse af krigspligten. Nationalpolitisk motiveret faneflugt kunne udgøre et åbenbart eksempel på dette, men også blandt soldater, der accepterede krigspligten og bar den til det sidste, gav modsætning mellem protest og forhandling genlyd. Som det vil blive vist i det følgende synes f.eks. Peter Østergaard, Mikael Steffensen, Thorvald Dau at have abonneret på den pragmatiske linje, hvor krigsdeltagelsen kunne retfærdiggøres som en beskyttelse af hjemstavnen og et skridt på vejen mod et politisk endemål.

Derimod syntes især Mathias Mygind at have været af den opfattelse, at omkostningerne ved krigstjenesten var for store.⁶⁰⁷

Man kan pege på, at der i Vælgerforeningens pragmatiske linje, og i mindst to af *Pligtspørgsmaalets* pligtdefinitioner, er et retsligt aspekt. Som borger måtte man deltage i statens opretholdelse og følge dens love. Med andre ord var der indlejret en bestemt forståelse af statsborgerskabsbegrebet, der indeholdt et ideal om aktiv deltagelse og en balance mellem rettigheder, pligter og lighed.⁶⁰⁸ Dansksindede kunne hverken effektivt eller med nogen ret kræve fulde statsborgerlige rettigheder og friheder, hvis ikke de selv deltog i det fællesskab, staten udgjorde. Således var dette retslige aspekt hævet over f.eks. nationalt sindelag, så længe det sikrede en status som fuldgældigt medlem af samfundet, men heri lå netop kampen fra et dansksindet perspektiv.

En sådan opfattelse genlyder f.eks. i det tidligere nævnte brev fra Chrestine Nygaard (se s. 158), men retslig forpligtelse kunne hverken afkræve entusiasme eller patriotisme. I tråd med *Pligtspørgsmaalet* kunne værnepligten blandt dansksindede således opfattes som *en erobret borgers pligt*, der kun skulle efterkommes med en acceptabel minimumsindsats. Således gav både Kresten Andresen og Hans Moos i 1914 udtryk for, at de nok skulle gøre, hvad der blev krævet af dem, men så heller ikke mere.⁶⁰⁹ Hvor der i højere grad for Andresen kan tales om en sammenhæng mellem hans pligtopfattelse og udøvelse af tjenesten, synes dette imidlertid at variere over tid og ud fra kontekst for Moos' vedkommende. Som vi skal se nedenfor, kunne han knytte sin pligtforståelse til hjemstavnen og den danske sag, men som krigen skred frem tvivlede han på det gavnlige i

⁶⁰⁷ Kreutzmann 1999, s. 119, 163. Se også RA0734A/-4, Lausten-Thomsen, 08-03-1915; RA0734A/-4a, Lausten-Thomsen, 22-08-1916, 01-11-1918.

⁶⁰⁸ Se f.eks. Lister 2003, s. 13-23; Smith 2002, s. 106.

⁶⁰⁹ Christensen 2012, s. 45; RA0523, Moos, 04-08-1914.

krigsindsatsen, hvis den ikke stillede bedre vilkår for danskheden i sigte. Hertil synes han også i et enkelt tilfælde at tilkendegive, at dansksindede også kunne tjene som tyske soldater uden der nødvendigvis var en nationalpolitisk bagtanke herved⁶¹⁰ Dette illustrerer, at fortolkning og legitimering af krigsdeltagelse kunne variere og peger i retning af den statsborgerlige fortolkning af pligtspørgsmålet.⁶¹¹

Hensynet til familien kunne også spille en rolle i tolkningen af pligten, som i Iver Henningsens tilfælde. Han havde generelt en mere positiv fortolkning end Andresen og Moos, men hans familie stod højere end nogen pligtfølelse.⁶¹² Herudover fortolkede han i første række pligten inden for en statsborgerlig kontekst, hvori forsvaret af hjemstavnen nødvendiggjorde, men også retfærdiggjorde indsatsen (se s. 298-99). I tråd med *Pligtspørgsmaalet* tyder det ligeledes på, at soldaterpligten gjorde sig gældende, fra det tidspunkt Henningsen indtrådte i hæren, og det var tilsyneladende af den grund, at nordslesvigsk faneflugt bød ham imod. Han fandt det en *"uforsvarlig fejhed"*, der tilmed skadede pligtros mulighed for både orlov og militært avancement, og han benyttede i den forbindelse et tysk mundheld: *"Die Kerle sind nicht echt"*.⁶¹³

I forhold til chancen for avancement tyder det dog på, at også jordnære overvejelser om højere løn var i spil, men Henningsens modvilje var altså nationalpolitisk.⁶¹⁴ Omvendt anså han netop faneflugt som en politisk handling. I hvert fald troede han, at der på grund af faneflugt ville: *"[...] blive trukket strenge Toiler for Nord Schw"*, og han skelnede i denne forbindelse mellem *"Danskerne"* og *"Os der staar i Felden"*, tilsyneladende i

⁶¹⁰ RA0523, Moos, 26-01-1915.

⁶¹¹ Jf. i øvrigt Jeppe Østergaards tanker fra Elbing i aug. 1914, s. 199.

⁶¹² Henningsen, i privat eje, udateret.

⁶¹³ Henningsen 2015, s. 142.

⁶¹⁴ Ibid. s. 142, 193.

en nordslesvigsk kontekst.⁶¹⁵ Hermed var der mere på spil end blot orlov, forfremmelse og løn, hvilket brugen af ord som 'fejhed' og 'ægthed' også peger i retning af, og Henningsen ønskede tilsyneladende ikke, at nordslesvigere skulle stå i et dårlig lys eller rammes af repressalier efter krigen. Ellers er det gennemgående for Henningsens breve, at han så sig selv som en pligtopfyldende soldat.⁶¹⁶ I hans øjne var krigspligten ufravigelig som statsborger og med den fulgte værdier som troskab, ansvarsbevidsthed og oprigtighed. Der findes imidlertid et enkelt eksempel fra september 1915, hvor Henningsen knyttede pligten til "*vort hjem og fædreland*", men her udtrykte han sig på vegne af de tyske soldater i almindelighed og citerede almindelige slagord.⁶¹⁷ Dermed kunne han muligvis godt relatere til en pligtforståelse, som knyttede sig til hjemstavn og en national selvopfattelse, men som vist spillede i hvert fald sidstnævnte ikke nogen særlig rolle for hans selvopfattelse.

Også Friedrich Nissen synes at give udtryk for, at værnepligt overgik nationalt sindelag og politiske mål, da krigen i hans øjne skabte andre forhold end i fredstid (se s. 164). At Nissen i øvrigt var villig til at gå langt i denne forbindelse ses af et dagbogsnotat skrevet knap fire måneder tidligere. Her fremgår det, at han fik ordre til at afbrænde en russisk landsby syd for den polske by Łódź. Han sørgede for eksekveringen, dog uden selv at deltage, og af beskrivelsen virker det ikke til, at Nissen havde nogen skrupler med at udføre ordren. Alligevel tilføjede han til: "*Det er jo egentlig sørgelig og hårdt [...] men hvad er der at gøre, vi skal jo.*"⁶¹⁸ Nissen

⁶¹⁵ Henningsen, i privat eje, udateret.

⁶¹⁶ Henningsen 2015, s. 193, 220.

⁶¹⁷ Ibid. s. 213.

⁶¹⁸ Ibid. dagbog 01-10-1915.

synes således at være et rammende eksempel på en soldat, der gik ind for og udøvede soldaterpligten.

Tilfælde af diskrimination fra militærmyndighedernes side kunne til gengæld belaste denne sondring mellem pligtfølelse og det nationale sindelag. Mange dansksindede soldater nævnte tilfælde af diskrimination, især i forhold til orlov og forbud mod benyttelsen af det danske sprog, og reaktioner varierede fra uforståenhed over pragmatisme til stærk forargelse.⁶¹⁹ Thyge Thygesen var en af de dansksindede soldater, som krigen igennem var forbitret over diskriminationstilfælde, fordi det blotlagde en ubalance i forholdet mellem ret og pligt i en statsborgerlig kontekst. For Thygesen var orlovsspærring f.eks. ikke blot diskriminerende, men også unødvendig og kontraproduktiv, og han var af den opfattelse, at der også burde vises hensyn til individet, når soldaten opfyldte sin pligt med livet som indsats.⁶²⁰ Det viser forståelse af et gensidigt udvekslingsforhold mellem statsborgersoldaten over for hæren som repræsentant for staten. Værnepligten åbnede med andre ord for en bredere forståelse af statsborgerret, hvor den indsats, soldaterne gjorde ved fronterne, skulle udmønte sig i borgerrettigheder, men i første omgang blot afkrævede en respekt for soldaterne og deres rettigheder i felten.⁶²¹

Thorvald Dau, der var ganske bevidst om sin egen indsat som soldat, havde i starten af 1918 åbenbart fået inddraget sin orlov. Han fandt det dog latterligt, at myndighederne pga. hans sindelag stillede spørgsmålstegn ved hans pligt troskab. Især når han ved fronten modtog en efter hans egen opfattelse berettiget påskyndelse, og han bemærkede derfor: "*Mærkeligt*

⁶¹⁹ RA0134, Dau, 12-02-1918; MSS, Nissen 21-07-1916; Jens H. Møller, dagbog 16-11-1916; Thygesen 2008, s. 13-14. Se også Nørregård 2006, s. 120-22; Christensen 2009, s.281-91.

⁶²⁰ Thygesen 2008, s. 210.

⁶²¹ Ulrich & Ziemann 2010, s. 11. Se også McCartney 2005.

*er det ogsaa at man tør lade Nordslesvigerne staa Vagt, hvor Kampen raser. Hvorfor trækker man saa os ikke ud af de forreste Linier [...]”.*⁶²² Når krigspligten blev sat i relation til rettigheder og forpligtigelser, skulle der efter både Thygesen og Daus mening altså være et gensidigt forhold mellem militæret og soldaten, og der synes at have været opmærksomhed på værdier som hæderlighed og ikke mindst retfærdighed i spændet mellem soldaternes indsats og den behandling, de modtog.

I lys af det ovenstående kan man se omridset af en pligtforståelse med tilhørende idealer blandt nordslesvigere, som udsprang fra den statsborgerlige ramme, som værnepligten tilhørte. I praksis kunne denne opfattelse løsrives fra nationalt sindelag samt knyttes til et militært fællesskab og soldaterollen.⁶²³ Spørgsmålet er dog, hvor stærk og varig en sådan pligtforståelse var. I takt med at krigen trak ud, slagene blev mere intense og tabene steg, indfandt krigstræthed og stigende desertion sig blandt nordslesvigerne. Dette sandsynliggør, at den enkelte soldat kunne få behov for at knytte pligtforståelsen til noget ud over den statsborgerlige ramme, noget meningsgivende og retfærdiggørende. Blandt flere af de undersøgte aktører fandtes dette i sammenknytningen af danskhed og hjemstavnstilhør.

Borgerpligt mod hjemstavn og danskhed

Som nævnt er der grund til at tro, at der blandt nationalpolitisk engagerede nordslesvigere også var en meget stærk pligtfølelse. Hvordan det kom til udtryk, og hvad det blev knyttet sammen med varierede, men det går igen

⁶²² RA0134, Dau, 12-02-1918.

⁶²³ For et lignende eksempel på en minoritets skelnen mellem loyalitet og identifikation med staten se Rachamimov 2007. Man ser også både betoning af civile værdier og idealer også i forbindelse med pligtforståelse og -trokab blandt tyske soldater. Se Münch 2009, s. 241-252.

blandt flere af de behandlede aktører, at fremhævelsen af hjemstavnsfølelse og danskhed knyttes til pligtspørgsmålet. Der er her tale om den kernegruppe af unge, veluddannede og ressourcestærke nordslesvigere, der så ofte er blevet fremhævet både i samtiden og i eftertiden som personificeringer af den dansksindede krigsdeltagelse. At netop denne gruppe lagde stor vægt på hjemstavnen og indtænkte deres krigsindsats og danskhed i en regional sammenhæng er interessant, da dette tilsyneladende er blevet overset eller ignoreret i eftertidens genfortællinger. Dømt ud fra soldater som Steffensen og Peter Østergaard, var der heller ikke tale om, at denne opfattelse var udtryk for indledningsvis accept af Vælgerforeningens linje i krigens begyndelse. Som det vil fremgå nedenfor blev opfattelsen af at kæmpe for hjemstavnen fastholdt selv efter 1916, men tilsyneladende ikke som et håb om snarlig genforening. Nærmere var der, på linje med H.P. Hanssen vurdering, tale om et længere sigte, hvor krigsindsatsen som minimum kunne sikre muligheden for fortsat at kæmpe den danske sag efter krigen, men forhåbentlig også kaste bedre vilkår af sig i en tysk samfundskontekst.

Kort efter krigens udbrud beskrev Jeppe Østergaard krigsdeltagelsen som en ubehagelig nødvendighed, som dog også rummede både et ansvar og potentiale for noget positivt: *"Man må lære at forstå det uundgåelige, tunge i skæbnen, handle derudfra og så gøre sin pligt. Nordslesvigs sønner er nu spredt til alle sider. På Europas slagmarker vil manganen en lade sit unge blod, men mange vil også vende tilbage, rigere og bedre, end de drog bort. Kærligheden til hjemstavnen uddybes i det fremmede. Tro mod vor fortid til vi i fremtiden atter fylde vor plads og gøre vor pligt, som enhver alt gør det her."*⁶²⁴ For Jeppe Østergaard spillede pligten mod hjemstavnen således en

⁶²⁴ Skar 1931, s. 47.

stor rolle, og i en form for historiebevidsthedstænkning stod den aktive deltagelse i krigen som den rette vej at gå for danske nordslesvigere.

En enslydende opfattelse findes hos Jeppe Østergaards bror, Peter. I juli 1915 gav han udtryk for sit syn på pligt og faneflugt. Hans tanker kredsede også om det snævre fællesskab blandt nordslesvigere, hvorved han ikke kunne se sig tilfreds eller være tilpas med, at være i Rigsdanmark som rømningsmand, mens nordslesvigere stadig udkæmpede krigen. Ansvarsfølelse over for hjemstavnsfællesskabet spillede altså en central rolle, men fremtidsperspektivet var også vigtigt, da han på dette tidspunkt endnu ikke mente, at en eventuelt fred ville bevirke nogen ændring for Nordslesvigs status som nationalt undertrykt grænseregion.⁶²⁵ Tilsvarende havde Hans Moos overvejet faneflugt før krigen, men han understregede efter mere end et år i felten, "[...] *at vor gode retfærdige danske sag er bedst tjent med at alle unge står hvor pligten sætter dem.*"⁶²⁶

Her er det en vigtig pointe, at der blandt nordslesvigerne herskede en udbredt tro på, at Tyskland ville vinde krigen. Således kæmpede man som dansksindet i første instans for regional anerkendelse og status i den tyske stat. Alternativt måtte man håbe på tysk nederlag, og da Moos i januar 1916 kun kunne forestille sig en tysk sejr, påvirkede det hans opfattelse af pligt og formål: "[...] *alt er revet ud af sin rette sammenhæng og alt er forvirret. Det er for mig som grunden er borte under mig. Jeg tvivler næsten på alt. Jeg synes det kan ikke være ret at t. skal sejre og alt ser jo ud derefter. [...] Så kommer der anden tvivl, øg modløshed og ja det hele synes meningsløst for mig.*"⁶²⁷ At det på alle måder var en vanskelig og kompliceret situation, dansksindede befandt sig i, tydeliggøres kun af, at

⁶²⁵ Ibid. s. 101.

⁶²⁶ RA0523, Moos, 03-12-1915.

⁶²⁷ Ibid. 08-01-1916.

Moos tidligere havde givet udtryk for, at man som soldat kun kunne håbe på tysk sejr. Det var dog ud fra en betragtning om den enkeltes chance for at overleve,⁶²⁸ men opfattelse og fortolkning af krigsdeltagelsen kunne altså ændre sig over tid og ud fra omstændighederne.

Det er også værd at bemærke, at Moos ikke udtrykte en følelse af tvang eller overvejede faneflugt. Både før og efter det ovenfor citerede brev gentog han, at han ville gøre sin pligt, lige meget hvor svært han fandt den: *"Det er jo det eneste sted hvor jeg kan gavne mit kære lille hjemland og de der kommer levende ud af denne elendighed."*⁶²⁹ Moos fordømte ikke faneflugt, men han mente altså kun at kunne gavne Nordslesvig ved at gøre sin pligt. Opfattelse af hensyn, ansvar og fællesskab tyder på at være et udslag af koblingen mellem hjemstavnsfølelse og danskhed, som ikke kunne varetages eller opretholdes som rømningsmand i Rigsdanmark.

Det er også i forventningen til fremtiden, at pligtens berettigelse tydeligst fremgår hos Peter Østergaard. I et brev fra februar 1916 nævnte han arbejdet for danskheden i det civile liv, og hvordan krigen ville påvirke dette fremadrettet. Denne tankerække ledte ham frem til både, hvorfor han deltog i krigen, og hvorfor han ikke kunne se sig selv leve andre steder end i Nordslesvig, ligegyldigt hvilket udfald krigen måtte få:

Ved at tænke mig ind i fremtiden, så må jeg jo gå ud fra noget fast, og dette er og bliver for os nordslesvigere et hjem, et hjem, hvor vi kan arbejde for det, der er os kært, både den daglige gærning og den folkelige og åndelige [...] jeg kan da ikke tro, at de [tyske myndigheder] kan gøre os det så hedt derhjemme efter dette, at vi skulde løbe af os selv. Nej, vi er der [i Nordslesvig], og vi bliver der,

⁶²⁸ Jf. s. 253.

⁶²⁹ RA0523, Moos, 03-12-1915, 12-01-1916.

ikke af kærlighed til dem, men til alt, hvad der er vort. Og det er også kun derfor, vi er her [ved fronten].”⁶³⁰

Gjorde nordslesvigerne blot deres pligt, kunne forholdene i hjemstavnen efterfølgende i hvert fald ikke forværres, og det var kærligheden til hjemstavnen og den danskhed, kultur og arv, knyttet hertil, som gjorde pligten udholdelig. På dette tidspunkt forestillede hverken Østergaard eller Mikael Steffensen sig, at landsdelen ville blive indlemmet i Danmark efter krigen. Derfor var en tilværelse i Danmark også lig med fravælgelse af det nære fællesskab og tilhørsforhold. En sådan opfattelse understreger hjemstavnsfølelsens betydning i en dansk-slesvigsk selvopfattelse. Uden en forventning om genforening forblev muligheden for at hævde og udleve danskhed 'derhjemme' det væsentligste formål ved krigsdeltagelsen.⁶³¹

Krigsdeltagelsens formål og berettigelse står endnu tydeligere i et af Steffensens breve fra november 1916. Her svarede Steffensen på en bemærkning fra Anna Jensen om, hvorvidt det kunne være farligt for en ung pige at skrive til en soldat, hun knap kendte. I svaret ser man både den regionale selvopfattelses centrale placering i Steffensens selvbillede, men ligeledes et klart regionalt betinget formål med krigsindsatsen, som en kamp for "*det dyreste og bedste vi ejer*", hvorfor han gav hende, lige såvel som alle nordslesvigerne i almindelighed, følgende opfordring: "[...] *hold ud, vær stærk, for vort Lands, for vor Fremtid, for deres Venners og for Deres egen Skyld.*"⁶³² Steffensen kan næsten ikke have sigtet til andet end en dansk fremtid for Nordslesvig i denne sammenhæng, men her forstået i bredeste forstand og i første omgang ikke som en genforening. Her er på sin vis en kontrast til fortællingen om, at nordslesvigerne var tvunget til at

⁶³⁰ Skar 1931, s. 116.

⁶³¹ Rørdam 1918, s. 58.

⁶³² RA2099, Jensen, 09-11-1916.

kæmpe en fremmed sag, for sideløbende med denne opfattelse kunne der også henvises til noget meningsfyldt i krigsdeltagelsen.

Når Mikael Steffensen kunne udpege Slesvig som sit fædreland (se s. 302), er det rimeligt at antage, at hans selvforståelse og fremtidshåb i første række knyttede sig til hjemstavnen. Det afspejles også i, at han rejste fra Danmark, da krigen brød ud: "*[...] for i alle Tilfælde ikke selv at forskertse den Ret og den Pligt som jeg har overfor Stammen. Det brænder i mig for at virke for den Plet Jord, som Fædrene gav mig i Arv. Nedarvet Kærlighed til mit Land og mit Folk har vist mig den Vej, jeg burde gå.*"⁶³³ Nordslesvig var Steffensens land, danske slesvigere hans folk, og inden for dette fællesskab fandtes det tætte og håndgribelige bånd til slægt, arv og jord. Set ud fra et rent pligtperspektiv kan dette tolkes sådan, at det i og for sig var ligegyldigt, hvilken stat fællesskabet og den fædrene jord hørte under i denne sammenhæng. Identifikationsmæssigt var Steffensens pligtopfattelse således nok bundet op på danskhed, men denne var solidt fæstet og afgrænset til en slesvigsk ramme og selvforståelse.

Selvom pligten og indsatsen under krig kunne anskues som meningsfyldt og formålsrettet, kunne den samtidigt opleves som yderst tung, ligesom tvivlen sagtens kunne råde. Ikke desto mindre fastholdt Steffensen, at pligtens vej var vejen frem for et dansk Nordslesvig, på trods af at krigen medførte et stort tab og en endnu større smerte i landsdelen.⁶³⁴ Alligevel viser et brev fra oktober 1917, hvordan også han havde været ved at miste modet pga. den indirekte karakter, formålet med krigstjenesten havde, ligesom modsætninger over for militæret og de tyske krigsmål også er tydelige. Af samme grund ville Steffensen ikke fordømme faneflugt, selvom han ikke selv kunne tage et sådan skridt: "*[...] jeg staar paa det, jeg har sagt,*

⁶³³ Ibid. 17-03-1917.

⁶³⁴ Rørdam 1918, s. 81-82.

*jeg kan ikke andet. Mit land kan kræve det af mig. Det er Vejen til at væрге mit Land, selv om Vejen er haardere, end Mennesker kan udholde alene.*⁶³⁵

Brevet viser også tydeligt det paradoksale ved krigsdeltagelsen. På den ene side var pligten for Steffensen ikke blot i uoverensstemmelse med hans selvbillede og overbevisning, men også grænsende til uudholdelig. På den anden side var den ufravigelig, berettiget og moralsk forsvarlig. Selvom det var muligt at udpege en dansk-slesvigsk sag forbundet med krigen, var den ikke desto mindre bagvedliggende og betinget af en ukendt fremtid. Derfor krævede denne opfattelse af pligten og dens formål en stærk overbevisning for at være tilstrækkelig. Den kolossale mentale og fysiske byrde, som krigsdeltagelse udgjorde på såvel et individuelt som kollektivt plan, og den usikkerhed den var behæftet med i forhold til endemålet, gjorde, at man i det danske miljø sjældent tog afstand fra faneflugt. Det var den enkeltes valg, men i det omfang faneflugt kunne tages som et udtryk for overbevisning eller tilhørsforhold, må det have været knyttet til en anden vurdering af den danske sag og dens betydning. I denne forbindelse udgør det efter min mening ikke en overfortolkning at antage, at en dansknational og foreningsaktiv nordslesviger, som Mikael Steffensen, identifikationsmæssigt forstod sig selv som tilhørende et Nordslesvig, der udgjorde noget særskilt fra Danmark. Steffensen italesatte et dansk-slesvigsk fællesskab som noget for sig, ikke blot en dansk befolkningsdel på et stykke dansk jord i tysk besiddelse. Derfor var krigsdeltagelsen i hans øjne den rette måde at væрге sit land.

En sådan opfattelse kunne styrkes, hvis man, i modsætning til Hans Moos, ikke antog tysk nederlag som nødvendig for forbedring af danskhedens vilkår i Nordslesvig efter krigen. Således anså Thorvald Dau i november 1917 stadig en tysk sejr som sandsynlig, men dette ændrede ikke hans

⁶³⁵ Ibid. s. 84.

positive syn på fremtiden. Dau troede nemlig på, at krigens afslutning kunne medføre en ny international, diplomatisk orden, som ville tilgødes mindretal og skabe større demokratisk udvikling og frihed. Hans umiddelbare fremtidshåb var således tilsyneladende *ikke* en genforening med Danmark, men større statsborgerlig lighed og frihed inden for en reformeret tysk stat: *"Saa kommer ogsaa den gode Dag for os i vort kære Nord Slesvig. Den Dag vil ingen hindre os i at bruge vort Modersmaal og den Dag vil vi med helt andre Øjne kunne se paa det tyske Folk der er rensed for dem der var Skyld i vores skæve Øjne til dem."*⁶³⁶ For Daus vedkommende var forventning og håb altså sammenfaldende med udfald og konsekvens af krigen. I hans øjne var voldspolitikken uundgåelige bankerot, som H.P. Hanssen havde udtrykt det på det danske årsmøde i juni 1914, altså ikke nødvendigvis et resultat af et tysk nederlag. Hvis Tyskland rensede sig selv for militarisme og fjernede tvangsregimentet, var der også mulighed for national forsoning.

Denne meget håbefulde anskuelse kan forklare, hvordan selve krigsdeltagelsen tilsyneladende ikke fremkaldte samme modløshed hos Dau, som for Hans Moos, og som det skal vises nedenfor også Mathias Mygind. Håbede man som dansksindet soldat på tysk nederlag, fremstod krigsdeltagelsen, om end man kunne retfærdiggøre denne som en kamp for danskhed, unægtelig selvmodsigende. Derfor er det ikke usandsynligt, at desto stærkere dansk bevidsthed og nationalpolitisk observans, en nordslesviger besad, jo større udholdenhed havde han som soldat. Var man hertil af den opfattelse, at *også* tysk sejr kunne skabe en mere ønskværdig dansk position i det tyske samfund, så kunne tjenestens selvmodsigende karakter overvindes eller overflødiggøres. I dette lys

⁶³⁶ RA0134, Dau, 16-11-1917.

kunne krigsdeltagelse fremstå ikke bare meningsfyldt, men også som den sikreste vej til bedre vilkår for danskheden i hjemstavnen.

En sådan indstilling var dog på ingen måde givet, hvilket Hans Lausten-Thomsen var et eksempel på. Han så tilsyneladende med meget kritiske øjne på tankerne bag den nordslesvigske pligttopfattelse. Således skrev han i et brev fra november 1918, at nordslesvigerne var *"rede til at vove livet for penges og ejendoms skyld"*.⁶³⁷ Som dansksindet protesttilhænger anså Lausten-Thomsen muligvis krigsindsatsen som ikke alene udspringende fra den etablerede gårdmandsstands materielle og økonomiske egeninteresser. Hans bemærkning viser både nuancer og kompleksitet med hensyn krigsdeltagelsen. For med denne opfattelse kan Lausten-Thomsen heller ikke have abonneret på det synspunkt, at nordslesvigerne kæmpede for en sag, der ikke var deres egen. Hvis der var bagvedliggende økonomiske motiver for krigsindsatsen, måtte nordslesvigske egeninteresser have været på spil, ifølge Lausten-Thomsen blot ikke de rette.

Tvangselementet

Historiker Hans Schultz Hansen har fremhævet, at den følelse af meningsløshed, som greb en stor del af Verdenskrigens soldater i almindelighed, havde en ekstra dimension for dansksindede, da *"de var tvunget til at kæmpe for det land, der undertrykte deres nationalitet."*⁶³⁸ Af det ovenstående burde det imidlertid stå klart, at en sammenkædning af krigsdeltagelse, meningsløshed og tvang ikke blot udgør en generalisering, men også en forsimpning. Ganske vist var en følelse af tvang unægtelig

⁶³⁷ RA0734A/4a, Lausten-Thomsen, 01-11-1918.

⁶³⁸ Hansen 2009, s. 234.

tilstede blandt nordslesvigerne, men opfattelse og legitimering af krigsdeltagelsen var alt andet end en simpel sag om indvilgelse eller tvang, selvom netop denne dikotomi ellers udgør udgangspunktet i en international forskningsdebat (se s. 24-26).

Spørgsmålet om tvangselementets betydning er altså ikke indskrænket til mindretalsoldater fra de krigsførende lande. I behandlingen af den franske hær skelner Leonard Smith f.eks. mellem to former for indvilgelse, hhv. den indledningsvise accept og den kontinuerlige sociale og kulturelle beslutning om at fortsætte under mere og mere alvorlige omstændigheder. Under mytterierne i den franske hær i 1917, var det ifølge Smith ikke tvang, som satte en stopper for soldaternes våbenedlæggelse. Soldaterne vendte selv tilbage til skyttegravene, og det var dermed ikke ekstern tvang, som gjorde sig gældende.⁶³⁹ For nordslesvigerens vedkommende må der på tilsvarende vis peges på, at der ikke udelukkende var tale om decideret tvang i form af lovgivning og straf. Den fortsatte sociale og politiske accept spillede givetvis også ind, men den kom dog under pres i krigens løb, særligt med udmattelsesslagene i 1916. Heller ikke John Horne accepterer dikotomien tvang/indvilgelse. Han vil hellere tale om *tvang* og *overtalelse*, og anser begge dele som eksterne påvirkninger med henvisning til både militær og civil lovgivning. Hertil kom de moralkodekser, som blev knyttet til krigsdeltagelse, såsom maskulinitet, frygt for ringagtelse og synspunktet om, at nationalstaten var truet af en fjende. Dette udgjorde tilsammen et meget indvirkningsfuldt moralsk og kulturelt miljø, som gjorde det svært for soldaterne at nægte udførelsen af deres 'pligt'.⁶⁴⁰

Blandt afhandlingens aktører er oplevelsen af tvang tilstede på tværs af alder, frontmæssig placering, krigens kronologi og sindelagets

⁶³⁹ Winter 2009, s. 96-100.

⁶⁴⁰ Ibid. s. 105-108

bevidsthedsgrad. De yppigst forekommende eksempler er kortere bemærkninger i varierende sammenhæng: Det kunne være, at den pågældende hellere ville være hos familien, at krigen stred imod personlige værdier eller blot den utvetydige italesættelse af at være under tvang.⁶⁴¹ Hans Lorentzen opfattede således sig selv som "tvangssoldat", og i mødet med franske civile i Alsace kaldte sig for "muss-preussen".⁶⁴² Særligt er Mathias Mygind værd at dvæle ved i denne sammenhæng, da han beskrev forskellige og til tider selvmodsigende opfattelser af krigspligten. Han var en modvillig soldat, der dog som vist i det foregående kapitel samtidig var kapabel og ansvarsbevidst i denne rolle. Det lader ikke til, at han på noget tidspunkt overvejede faneflugt, men i modsætning til f.eks. Peter Østergaard eller Mikael Steffensen tvivlede han tilsyneladende på devisen 'gør din pligt, kræve din ret', på trods af at han i praksis støttede op om denne linje. Hans håb var tydeligvis, at krigen i sidste ende ville resultere i Nordslesvigs indlemmelse i Danmark, men han kunne også forbinde krigstjenesten med en forpligtelse over for hjemstavn og slægt:

"[...] bare man dog kunde haabe paa, at Udfaldet bliver en Befrielse fra Tyskeraaget. Det er en tung Pligt, der er lagt paa de mange Nordslesvigere at drage i Kamp med Undertrykkerne. Af alt hvad et lille Folk har lidt i Aarhundreder synes mig intet saa haardt som dette at ofre Liv og stille sig selv blandt Erobrernes og Undertrykkernes Række, for at bruge et mildt Udtryk, medens vort inderligste Ønske er Selvbestemmelsesret for alle undertrykte Folkelag. Man maa saavidt mulig søge at stænge for Tanken, at den ikke kommer ind paa dette Omraade, thi da synes den tunge Pligt som Fædres Jord og Fædres Arv paalægger os næsten tungere end

⁶⁴¹ Jens H. Møller, dagbog 21-05-1916, 24-03-1917; Christensen 2012, s. 60; Wemmelund 2000, s. 28, 87; ADCS P345, Jepsen 18-06-1915, 09-11-1915; RA0734A/4a, Lausten-Thomsen, 15-11-1918.

⁶⁴² Borup 1998, s. 66.

*man kan bære. Vi maa se at dvæle ved Øjeblikket, og at takke Gud for hver Dag, der gaar [...] Da kan man da ogsaa trods alt takke for Arven vi har faaet at kæmpe for, nu mærker vi, hvor vi holder af vort lille Land og vort kære Hjem.”*⁶⁴³

I en og samme tankerække sammenfattede Mygind reelt set det, der skulle blive kernen i eftertidens bærende sønderjyske fortælling om krigen. Han så sig selv i sine undertrykkers tjeneste, og han følte dermed, at han med livet som indsats, indirekte kæmpede imod egne ønsker og interesser. Trods det knyttede han alligevel pligten til 'fædres jord og arv', og 'vort lille land og kære hjem' var netop det, der skulle kæmpes for. Man ser altså også her en sammenkobling mellem pligtfølelse, danskhed og hjemstavnsfølelse. Denne identifikationsmæssige forbindelse gjorde ikke krigsdeltagelsen mindre paradoks, men den forhindrede potentielt den følelse af meningsløshed, som Hans Schultz Hansen fremhæver. Det kunne tyde på, at jo større tiltro en dansksindet soldat havde til, at opfyldelsen af pligten var det rette, og at bedre vilkår for danskheden i Nordslesvig ikke partout afhang af tysk nederlag, desto mere meningsgivende kunne krigsdeltagelsen fremstå. Dette var en skrøbelig overbevisningskonstruktion, og man ser ligeledes tvivl og modløshed hos både Steffensen, Moos og Peter Østergaard, der ellers synes at have været af netop denne overbevisning.

Mygind mistede derimod hurtigt troen på, at krigsdeltagelse var vejen at gå for danskheden. I maj 1915 påvirkede nyhederne om den tyske fremgang på Østfronten ham i hvert fald negativt. I dagbogen skrev han: *"[...] skulde Voldsregimenter og Militarisme sejre gaar vi nok trange Tider i Møde. Da synes mig Ofret for stort, hvad danske Mænd har bragt ved at gennemgaa denne skrækkelige Krig og sætte Liv til og kæmpe imod det man*

⁶⁴³ Kreutzmann 1999, s. 119, se også s. 169.

holder af, Fædres Jord, Fædres Arv og vort Modersmaal."⁶⁴⁴ Der kan være tale om en upræcis formulering, men som ordene faldt, virker det til, at Mygind på daværende tidspunkt anså krigsdeltagelsen som stridende imod den danske sag. Hvis Mygind var protesttilhænger, kunne det store offer i form af nordslesvigske faldne kun retfærdiggøres af en genforening, hvilket fremstod mindre sandsynlig, hvis Tyskland vandt krigen. I denne forbindelse må man spørge, hvad der så fik Mygind til at bevare følelsen af forpligtelse? Værdier som udholdenhed, karakterfasthed, retskaffenhed og hæderlighed var knyttet til pligtkulturen og kunne sammen med militærdisciplin virke understøttende. Tilsvarende var det eneste andet alternativ for Mygind i denne situation faneflugt, men risiciene ved et sådan valg kunne være afskrækkende. I en ren identifikationsmæssig sammenhæng skal svaret måske findes i netop det dansk-slesvigske tilhørsforhold. Trods tvivl og modløshed var det denne selvopfattelse, han vendte tilbage til i sine refleksioner, og det er desuden også retten til at bebo hjemstavnen som dansksindet, der i denne sammenhæng fremhæves af udgiveren af Myginds breve og dagbøger.⁶⁴⁵

Hvis det identifikationsmæssigt skal forklares, hvordan en så modsætningsfyldt indstilling til krigsdeltagelsen kan hænge sammen med nordslesvigernes overordnede set pålidelige og duelige indsat, står forbindelsen mellem en hjemstavnsfølelse og danskhed som et holdbart svar. Danskhed i sig selv kunne næppe fordre udholdenhed og pligtfølelse, da den nationale spænding netop udgjorde kilden til paradokset. Ud fra et rent dansknationalt perspektiv ville nægtelse udgøre et mere oplagte valg. Derfor må det have været hensynet til danskhed i en helt konkret nordslesvigsk kontekst, som var det springende punkt, hvis landsdelen

⁶⁴⁴ Ibid. s. 163.

⁶⁴⁵ Kreutzmann 1999, s. 254-55.

med størst sandsynlighed ville forblive en del af Tyskland. Ser man på det traditionelle narrativ om krigsdeltagelsen fra dette perspektiv, bliver det tydeligt, at dansksindede krigsdeltagere i almindelighed næppe forventede, at krigens slutresultatet ville blive en grænserevision, eller blot skabe muligheden for dette.⁶⁴⁶

Lader vi for en stund Mathias Mygind og Thorvald Daus opfattelser legemliggøre to overordnede opfattelser af krigspligten, så belyses begge ender af et fortolknings- og forklaringspektrum, der både blotlægger det paradoksale, og samtidigt viser hvordan den pålidelige krigsindsats kunne bestå blandt dansksindede. Fra Myginds perspektiv var de tyske krigsmål og i sidste ende tysk sejr lig med den fremmede sag. I værste fald kunne dette modarbejde det nordslesvigske mål om at hævde landsdelens danskhed. Den tyske stat var en undertrykker og erobrere, og det eneste der knyttede ham til den, var hans tilhørsforhold og kærlighed til hjemstavnen, de danske rødder og den danske arv. Hermed blev krigsdeltagelsen en defensiv handling, hvor man klamrede sig til retten til hjemstavnen. Kun tysk nederlag ville være et positivt udfald, da dette muliggjorde en grænserevision. Her står det paradoksale element tydeligst, når dansksindede netop måtte kæmpe på tysk side. I denne forstand kæmpede de udelukkende for selv at overleve, hvorved deltagelsen kunne opfattes som en offerrolle.

Fra Daus perspektiv så situationen anderledes ud. Han kunne også anse tyske krigsmål som noget, der ikke vedkom en dansksindet, og myndighederne som undertrykkere, men hvis tysk sejr også kunne resultere i forbedrede vilkår for Nordslesvig, måske endda muliggøre en grænseændring, så var der en reel dansk-slesvigsk sag at kæmpe under

⁶⁴⁶ Om en sådan forestilling se f.eks. Adriansen 2006, s. 294.

krigen.⁶⁴⁷ Krigsdeltagelse kunne hermed være en måde at bevise sit værd som statsborgergruppe og tilkæmpe sig national frihed inden for den tyske stat.⁶⁴⁸ Herved kunne det meningsløse skubbes til side, og rollen som tysk soldat fik et reelt nationalpolitisk formål i en regional kontekst. Pligten blev på ingen måde lettere at bære, men retfærdiggørelsen ville bestå, udspringende fra 'det lille hjemland'. Med andre ord var det for nogle dansksindede muligt at tænke kampen for den danske sag ind i krigsdeltagelsen, men her spillede den enkeltes vurdering af krigsudfaldets indvirkning og det mest realistiske fremtidsscenario sandsynligvis en betydelig rolle. Steffensen og Dau står som de bedste eksempler på et positivt syn på krigsdeltagelsen. Mygind og Moos havde derimod sværere ved at se en meningsfuld forbindelse mellem krigen og danskheden i Nordslesvig, hvis ikke Tyskland led nederlag. Ikke desto mindre kan koblingen mellem hjemstavnen, danskhed og krigspligt stadig identificeres i deres syn på krigen.

Om krigsdeltagelsen blev anset som meningsløs eller ej, kunne mindretalsselvforståelse kombineret med følelsen af diskrimination være med til at bekræfte den enkelte i, at desertion var det rigtige valg, selvom der ikke er noget, der tyder på, at national selvopfattelse spillede en væsentlig rolle i nordslesvigsk faneflugt.⁶⁴⁹ Oplevelsen af diskrimination forstærkede det nationale modsætningsforhold, muligvis også i tilfælde, hvor der ikke tidligere havde været et. Sprogforbud og orlovsspærringer udgjorde en påmindelse om minoritetsstatus og den nationale kamp i hjemstavnen – og tilmed fremstod diskriminering endnu mere urimelig i krigshverdagen, da langt størstedelen af nordslesvingerne netop opfyldte

⁶⁴⁷ Se f.eks. H.P. Hanssens tale 17-11-1918, von Jessen 1938, s. 44; Hanssen 2020, s. 35.

⁶⁴⁸ Dette er sammenlignelig med irske nationalister i den britiske hær. At opnå 'home rule' via krigsdeltagelse spillede imidlertid fallit efter Påskeopstanden i 1916. Se Denman 1992.

⁶⁴⁹ Christensen 2009, s. 281-82; Sørensen 1989, s. 24-26.

deres pligt. Dermed styrkede følelsen af diskrimination ikke nødvendigvis bevidstheden om dansk tilhørsforhold i sig selv, men den blotlagde allerede tilstedeværelse opfattelser. Modsætningsforholdet blev således højnet, når der blev gjort forskel, om så diskriminationen var reel eller forestillet. Derfor viser den danske selvforståelse sig så ofte i forbindelse med oplevelsen af diskrimination, og i samme tråd virker det sandsynligt, at særligt protestpolitiske sympatier, der besværliggjorde sammenknytningen af krigsdeltagelse og nationalkampen, i denne forbindelse yderligere øgede tilbøjeligheden til at begå faneflugt.⁶⁵⁰

Jeg vil derfor argumentere for, at trods pligtsspørgsmålet kunne fortolkes forskelligt, blev den anskuelse, Mygind beskrev, den dominerende i eftertiden, da Tyskland netop endte med at tabe krigen, og Genforeningen *blev* en realitet. I dette lys udgjorde tvangsaspektet, offerrollen og håbet om genforening via tysk nederlag et mere oplagt og lettere forståeligt narrativ fra slutningen af 1918. En forståelse for at pligten måtte imødekommes og opfyldes kunne godt leve videre efter Genforeningen, og politikere som H.P. Hanssen havde mulighed for at knytte disse to begivenhedsforløb sammen.⁶⁵¹ Derimod havde den opfattelse, som Mikael Steffensen og Thorvald Dau fremsatte, trange kår, da dens logik med tiden blev vanskeligere at følge i en genforenet kontekst, hvor modsætningen mellem dansk og tysk i øvrigt ikke blev mindsket.

I stedet for at sætte tvang over for indvilgelse burde man måske ligesom John Horne opsætte en tre-vejs-skellen mellem *accept*, *udholdenhed* og *nægtelse*. For at forstå forskellige syn på krigen skal man *ikke* se på, hvordan civilsamfundet opfattede f.eks. nationen eller fjenden – for soldaters opfattelser ændrede sig gennem krigserfaringer og kunne være

⁶⁵⁰ Sørensen 1989, s. 49-57.

⁶⁵¹ von Jessen 1938, s. 43-47.

forskellige fra hjemmefrontens. Dette åbner for soldaters egen følelse af handlekraft. De var ikke udelukkende ofre for krigen. Mange følte et engagement og havde i hvert fald til tider forskellige muligheder for at reagere og agere, og hermed kan man komme bag om efterkrigstidens fortælling. I al fald er udholdenhed en helt central term for Horne, og dette er for nordslesvigernes vedkommende også fremhævet af Christensen.⁶⁵² Blandt nordslesvigere kan der findes eksempler på både accept, udholdenhed og nægtelse, men herudover bør det også betones, at det rent faktisk var muligt for dansksindede soldater at legitimere krigsdeltagelsen i overensstemmelse med deres egen selvopfattelse. Dette kunne være i en ren statsborgerlig forståelse, med vægt på forholdet mellem pligt og ret, eller som en forpligtelse over for hjemstavnen, hvormed krigsdeltagelsen kunne anses som den sikreste måde at værne om danskhed og retten til landsdelen.

Delkonklusion

Behandlingen af afhandlingens aktører viser tydeligt, at danskhed ikke behøvede at være hverken en primær, uafhængig eller afgrænset identifikationsform i krigshverdagen. Selv ikke blandt meget bevidste og nationalpolitisk engagerede individer. På tilsvarende vis kan man, som vist tidligere i afhandlingen, i et bredere perspektiv pege på både modsætninger og spændvidde i opfattelsen af danskhed i forhold til krigstjenesten. På denne baggrund kan danskhed med andre ord næppe forventes at have udgjort en ensartet kollektiv selvopfattelse blandt nordslesvigske krigsdeltagere. Særligt fremgår det tydeligt i den

⁶⁵² Winter 2009, s. 108-109; Christensen 2009, s. 291; Christensen 2018, s. 23. Se også Watson 2008.

ovenstående analyse, at en regionalt baseret hjemstavnsfølelse spillede en central rolle i dansksindede selvopfattelser, og dermed også i forhold til krigspligten og -tjenesten. Man kan anse dette som en absorbering af det nationale samt en social og stedlig konkretisering i form af det regionale, lokale og familiære, men hjemstavnsfølelse var omvendt ikke nødvendigvis nationalt betinget. Alligevel synes regional selvopfattelse ofte at være uløseligt forbundet med danskhed, og identifikationsmæssigt tyder det på, at det netop var denne sammenkædning, der udgjorde støttepillen mellem det nationale sindelag på den ene side og den generelle militære effektivitet og stabilitet på den anden.

Hjemstavnsfølelse var hermed hverken udtryk for national indifferens eller en sekundær selvopfattelse. Som del af en multivalent identifikationsbinding kunne denne identifikation være et helt centralt element, særligt i forhold til pligtfølelse og legitimering af krigsdeltagelsen. I den dansksindede kontekst var pligtoplevelse nemlig ikke entydig, ligesom spørgsmålet om pligt var omstridt. Ikke desto mindre kan man se omridset af en generel pligtforståelse blandt afhandlingens aktører, som udsprang fra en statsborgerlig ramme. I praksis kunne krigsdeltagelsen således i yderste konsekvens løsrives fra nationalt sindelag samt knyttes til soldaterollen og et militært fællesskab. Omvendt kunne pligt og krigstjeneste også anskues som både meningsfyldt og formålsrettet, hvis det blev forstået som en indsats for hjemstavns danskhed. Dette indikerer en forbindelse mellem det udpræget bevidste nationale sindelag på den ene side og pligttrøskel som tysk soldat på den anden. Var soldaten herudover af den opfattelse, at *også* tysk sejr kunne gavne danskhedens vilkår i Nordslesvig, blev tjenestens selvmodsigende aspekter mindre tyngende og nemmere at udstå. Krigsdeltagelsen var nemlig næppe blot et spørgsmål om tvang. Blandt nordslesvigere kan der findes eksempler på både accept, udholdenhed og nægtelse, men herudover bør det ligeledes

betones, at det rent faktisk var muligt for dansksindede soldater at finde mening med krigsdeltagelsen i overensstemmelse med deres egen selvopfattelse. Dette kunne være i en ren statsborgerlig forståelse, med vægt på forholdet mellem pligt og ret, eller som en forpligtelse over for hjemstavnen. Dermed kunne krigsdeltagelsen opfattes som en måde at beskytte hjemstavnen, bevare retten til denne og ligeledes hævde danskheden her.

Dermed udgør den identifikationsmæssige binding mellem hjemstavnsfølelse og danskhed også et væsentligt fundament for at forstå og forklare de modsætningsfulde forhold, der var indeholdt i den nordslesvigske krigsdeltagelse, da netop *regionalt* baseret danskhed til en vis grad kunne forlige krigsdeltagelsens paradoksale elementer, eller i hvert fald hjælpe med at give tjenesten legitimitet.

Kapitel 8 – Diskussion og konklusion

I dette kapitel skal analysens fund diskuteres og sættes ind i en bredere sammenhæng. I første omgang kastes der et kronologisk blik på identifikationsudøvelse og -påvirkning under krigen. Herefter flyttes fokus til en række rammebetingelser for kollektiv identifikation, hvor spørgsmålet om nordslesvigeres kollektive selvopfattelser sættes i en bredere sammenhæng. Dette danner baggrund for at placere det nordslesvigske eksempel inden for den internationale forskningsdebat om brud eller kontinuitet i forbindelse med Verdenskrigen. Dernæst skal eftertidens erindring diskuteres ud fra en hypotese om, at Genforeningen ikke skabte et klart brud, hverken erindrings- eller identifikationsmæssigt.

Et kronologisk blik

Afhandlingens analyse er tematisk opbygget, og derfor er det gavnlig her at lave en opsamlende gennemgang med fokus på kronologi, selvom der løbende har været øje for krigen udvikling. I udarbejdelsen af analysen har der været en underliggende opdeling af krigen i tre faser: En indledende fase fra 1914-1915, en mellemliggende fase fra 1916-1918 samt en afsluttende fase fra sommeren 1918, og identifikationsmæssigt kan der argumenteres for påvirkninger, som kan have relateret sig til udviklinger i krigen over tid. I det følgende vil fokus derfor i forhold til de tre faser være på identifikation som social udøvelse samt i forhold til legitimering af krigsdeltagelsen og pligttænkning. For den sociale udøvelse vil jeg fremhæve to overordnede processer i forbindelse med krigens forløb: På den ene side en afskalning og diversificering i udlevelsen af det dansksindede fællesskab, og på den anden side en generel integration i det bredere soldaterkammeratskab i den tyske hær både socialt og

identifikationsmæssigt. Herudover vil jeg argumentere for, at krigens udviklingen ikke blot påvirkede identifikationsudøvelse, men ligeledes skabte muligheden for en genfortolkning af krigsdeltagelsen i eftertiden.

Med krigens varighed og udvikling in mente virker det rimeligt at antage, at sociale aspekter i tilknytning til kollektiv selvopfattelse, f.eks. gruppedynamik og -opbygning, blev påvirket af krigens gang. Eksempelvis var det tætte fællesskab, centreret om Kresten Andresen og Peter Østergaard, der blev behandlet i kap. 3-4, sandsynligvis kun forekommende i krigens første fase. Her så man en fortsættelse af en social og kulturel samhørighed blandt nordslesvigere, men rammerne for denne fællesskabsform blev svækket i løbet af krigen som følge af tab og forflytninger. Socialt set var der for denne kreds af personer ikke bare tale om et bredt dansksindet fællesskab, men en afgrænset social gruppering blandt et større opbud af nordslesvigere. Soldaterne havde søgt sammen pga. forudgående kendskab, ligesom sammenfaldende værdier, interesser og baggrund ligeledes spillede ind. Dette var muligt, fordi der var tale om et regionalt opstillet regiment hovedsageligt bestående af soldater fra hjemstavnen. I mange tilfælde tjente de dermed med bekendtskaber fra før krigen, ligesom det sandsynligvis også var lettere at etablere sociale forbindelser på baggrund af fælles baggrund, interesser eller personlighedstræk etc.

Som tiden gik, påvirkede tab og mandskabsmæssig omstrukturering imidlertid både de etablerede grupper og muligheden for at danne tilsvarende grupper fremadrettet.⁶⁵³ Fra 1915 indtraf ændringer i den måde, rekrutter eller raskmeldte blev fordelt blandt regimenterne. Mændene blev i højere grad indsat, hvor der var mandskabsmangel frem for deres oprindelige enheder, ligesom militærmyndighederne også

⁶⁵³ Se f.eks. Christensen 2012, s. 348.

spekulerede i regionalt homogene enheder og fordelingen af især minoriteter. I løbet af 1915 så man derfor en øget spredning af mindretalssoldater generelt i den tyske hær, muligvis på baggrund af dårlige erfaringer med det polsktalende mindretal. Efter 1916 vekslede myndighederne dog tilbage igen og forsøgte at opretholde regionalt homogene enheder. Sikkert er det dog, at nordslesvigerne i løbet af krigen i højere grad blev spredt ud og udvekslet mellem hærens regimentter end tilfældet var i den tidlige fase.⁶⁵⁴ Omvendt vedblev nordslesvigerne med at søge ligesindede kammerater med lignende baggrund og værdier som dem selv. Muligheden for at danne særligt afgrænsede sociale fællesskaber inden for enheder var blot forringet. Kammeratskabet og primærgrupperne var således muligvis mere diverse, eller for nordslesvigske grupperingers vedkommende blot mindre og mere forskelligartet i forhold til baggrund, som krigen skred frem.

I et bredere perspektiv, både kronologisk og fællesskabsmæssigt, er der også noget som tyder på, at soldaterne formede de tætteste bekendtskaber i deres første tid under tjenesten eller ved fronten. Mandskabet knyttede i flere tilfælde de stærkeste sociale bånd under uddannelsen i garnisonen og rekrutdepoterne og herefter som en del af frontlivets tilpasningsproces. Man kan altså ane integrationsprocessen for det tyske soldaterkammeratskab i veteranernes ofte indledende skepsis eller afvisning af unge rekrutter.⁶⁵⁵ Formåede nyt mandskab til gengæld at tilpasse sig frontens levevilkår og sociale dynamikker, blev rekrutter også i højere grad accepteret i soldaterkammeratskabet. Man kan også se denne integrationsproces i den soldaterselvopfattelse, som tydeligt var til stede

⁶⁵⁴ Christensen 2009, s. 151-52; Watson 2011.

⁶⁵⁵ Se s. 182 ff.

blandt en række af de behandlede aktører, såsom Mikael Steffensen, Jeppe Østergaard, Thorvald Dau og Hans Moos.

Vendes blikket mod legitimering og pligttænkning, kan den anskuelse blandt krigsdeltagere, at krigen kunne have en uddannende, positiv eller i hvert fald ikke-skadelig påvirkning, så længe soldaten kom hjem igen med helbredet i behold, måske også knyttet til en identifikationsmæssig integrationsproces. I afhandlingens materiale var en sådan opfattelse i hvert fald hyppigst forekommende i krigens indledende fase, eller under alle omstændigheder i soldatens første måneder ved fronten. Det samme gjorde sig også gældende for eventuel eventyrlyst. I hvert fald ser man, hvordan f.eks. Hans Moos fik sin nysgerrighed mættet inden for det første år i felten, hvorefter han ikke længere var villigt til at melde sig til patruljer i ingenmandsland. Fra vinteren 1915 ser man heller ikke længere de samme entusiastiske beskrivelser af stormløb hos Friedrich Nissen, som på tilsvarende vis fik sin appetit på kamp mættet i krigens indledende fase.⁶⁵⁶

Pligttænkningen var også dynamisk, for så vidt at nordslesvigerne først bakkede fuldt op om Vælgerforeningens politiske linje, men i løbet af 1915 begyndte nogle at tvivle på pligtvejens berettigelse. Dette var f.eks. tilfældet for Mathias Mygind og fra starten af 1916 også Hans Moos, som begge følte en tiltagende modløshed og meningsløshed, da de knyttede deres forhåbninger om bedre vilkår for nordslesvigerne til et tysk nederlag i krigen. Dette lå ikke i kortene i krigens første år, og som tiden gik samt tabstallene steg, kunne pligttroen i stigende grad forbindes med national undertrykkelse og nederlag for den danske sag.⁶⁵⁷ Dette stemmer overens med udviklingen i nordslesvigsk faneflugt, om end hverken

⁶⁵⁶ Se s. 244.

⁶⁵⁷ Se s. 328-30.

Mygind eller Moos lod til at overveje desertion. Ud fra de holdninger og ytringer, Mygind skrev i dagbøger og breve, kunne det tyde på, at han støttede den protestpolitiske fløj i Vælgerforeningen, ligesom det faktum at han kom fra Haderslev Vesteramt, hvor denne linje stod stærkest, peger i samme retning.⁶⁵⁸ Således er det også tænkeligt, at mens støtten til Vælgerforeningens politiske linje var massiv i krigens første måneder, fik protestsynspunktet muligvis mere styrke i takt med, at krigen fortsatte, og tabene steg. Omvendt ses der blandt afhandlingens aktører også en fortsat hævde af netop pligtfølelsen, eksempelvis for Peter Østergaard og Mikael Steffensens vedkommende, indtil de faldt i henholdsvis sommeren 1916 og slutningen af 1917. Dette muliggør, at oplevelse af krigen, indstilling til pligtspørgsmålet og tilbøjelighed til faneflugt gensidigt påvirkede hinanden blandt bevidste dansksindede krigsdeltagere.

I hvert fald spredte der sig fra 1916 en betydelig krigstræthed, som i det behandlede materiale også allerede kan antydes i løbet af 1915. På tværs af alder, frontmæssig placering, tjenestearter og sindelagets bevidsthedsgrad kan man finde tegn på, at krigsdeltagelsen sled på soldaterne. Sammenhæng mellem krigstræthed og faneflugt synes også stærk, og den påpeges af både Svend Falkner Sørensen og Claus Bundgård Christensen. Sidstnævnte slår fast, at kamptræthed og frygt for fronten blev mere udtalt, som krigen skred frem og tabstallene steg, og dette var hovedårsagen til, at soldater risikerede flugten over den dansk-tyske grænse. Dette fremgår af rømningsmændenes egne udsagn, men sammenhængen styrkes også af, at desertion ved den danske grænse korrelerede med den generelle udvikling i den tyske hær i forhold til desertion. Dansk selvopfattelse og en oplevelse af diskrimination på grund

⁶⁵⁸ Sørensen 1989, s. 55

af minoritetsbaggrunden kunne tilskynde faneflugt, men i langt de fleste kendte tilfælde spillede national identifikation ikke en afgørende rolle.⁶⁵⁹

Til gengæld er det plausibelt, at national modsætning var højnet henholdsvis i krigens indledende og afsluttende faser, særligt blandt slesvigske soldater, om end det overordnede billede næppe har været så entydigt. Alligevel blev patriotiske følelser og mindretalspositionen måske i højere grad båret uden på tøjet i krigens først måneder, da krigssituationen stadig var ny og usikker, hvilket kan have skærpet modsætninger eller indbyrdes skepsis. Tilsvarende kunne krigens afslutning også have medført lignende spændinger, f.eks. igennem opmærksomheden på tysk nederlag.⁶⁶⁰

Også soldaternes forventning til krigen ændrede sig fra 1914-18, det være sig både i forhold til forløb, varighed og udfald. Dette påvirkede med al sandsynlighed både pligtanskuelsen og opfattelsen af krigstjenestens berettigelse blandt nordslesvigere. I afhandlingens materiale indikerer enkelte kilder, at også følelsen af tvang blev højnet, som krigen trak ud, og krigens trængsler blev flere og mere mærkbare. Hermed er det også muligt, at der skete en stigende orientering mod Danmark, danskhed eller håb om genforening i 1917-18, og sandsynligvis ganske mærkbart i krigens afsluttende fase. Dette kan bl.a. eksemplificeres ved Hans Bruun, som i oktober 1918 overvejede løsningen af det nordslesvigske spørgsmål i henhold til Pragfredens § 5 og udtrykte håb om, at dette ville ske på en fredelig måde. Få dage efter at våbenstilstanden officielt var trådt i kraft, skrev han endda til sin kone og spurgte til begivenhedernes udvikling, nok særligt med tanke på Novemberrevolutionen, men spurgte også direkte: *"hvorfra regeres I nu, fra Kiel eller fra Berlin; thi endnu er det vel ikke fra*

⁶⁵⁹ Sørensen 1989; Christensen 2009, s. 275-76, 282.

⁶⁶⁰ Se f.eks. Kreutzmann 1999, s. 105-8, 118-17; Wemmelund 2000, 38, 161, 170.

*Norden?"*⁶⁶¹ Han nævnte tillige muligheden for en kommende afstemning i december 1918, og det synes derfor oplagt, at han i november 1916 skulle have tænkt i lignende baner, da Polen blev proklameret som et selvstændigt kongerige. Dette var bare ikke tilfældet, på trods af at han reflekterede over stillingen for det polske mindretal i Preussen.⁶⁶²

At Hans Bruun undlod sådanne betragtninger i sin dagbog har næppe været pga. censur. Det tyder i stedet på, at orienteringen mod Danmark i politisk sammenhæng og særligt muligheden for en genforening var højnet i slutningen af krigen. I november 1916 var der ingen klare indikationer på et tysk nederlag, men fra sensommer 1918 stod det derimod klart, at Tyskland i hvert fald ikke ville vinde. I takt med at krigen lakkede mod enden, fik håbet om en grænserevision blandt nordslesvigere ikke blot nyt liv, men scenariet virkede endda sandsynligt. Ud fra dele af det behandlede materiale tyder det i denne sammenhæng på, at denne situation havde en identifikationsmæssig indvirkning, hvor det danske sindelag blev fremmanet på en ny måde i forbindelse med krigen. Med andre ord var dansk selvopfattelse måske mindre relevant som tysk krigsdeltager, da det endnu var uklart, hvordan krigen ville ende. Da der ikke længere var tvivl om udfaldet, kunne nordslesvigerne begynde at skue mod fremtiden og tilbagevendelse til det civile liv på en helt anden måde, hvor et dansk tilhørsforhold var langt mere meningsfyldt. Dette stemmer overens med historiker Ole Feldbæks synspunkt om, at national selvopfattelse kræver: *"[...] en erkendelse af, at man har nogle elementære egeninteresser i det samfund, som man – for Danmarks vedkommende – kan identificere med en stat med et fællessprog og en fælles fortid. Man oplever groft sagt, at man har en aktie i foretagendet – eller man har mulighed for at få det."*⁶⁶³ Det er

⁶⁶¹ Wemmelund 2000, s. 162, 170.

⁶⁶² Ibid. s. 173, 85.

⁶⁶³ Feldbæk 1992, s. 76-77.

formodentlig denne mulighed, som Bruun erkendte i slutningen af 1918, men det kan også give en indikation på, hvordan krigsdeltagelsen i eftertiden ikke længere behøvede at blive sat i relation til hjemstavnen og bevarelsen af danskheden her under fortsat tysk herredømme.

På den ene side kan man derfor i et bredt nordslesvigske perspektiv argumentere for, at krigens udvikling og afslutning simpelthen skabte mulighed for en ny tolkning og rammefortælling. Hvor deltagelsen i begyndelsen blev anset og retfærdiggjort ud fra udsigten til en fortsat tilværelse som dansk mindretal i Det Tysk Rige, kunne krigen fra slutningen af 1918 knyttes direkte til genforening med Danmark. I første omgang var det dog nok ikke blandt soldater, men blandt enkelte politiske aktører, at denne forståelse udviklede sig. Det var nemlig H.P. Hanssen, der allerede i oktober 1918 for første gang kædede den nordslesvigske krigsdeltagelse sammen med en nærtforestående genforening. Krigsindsatsen blev nu set som det nødvendige offer for, at landsdelen kunne vende tilbage til moderlandet.⁶⁶⁴ Da krigen brød ud, havde Hanssen derimod været fortalere for en pligttopfyldende deltagelse i krigen, som i forlængelse med hans politiske linje og vurdering af Nordslesvigs fremtidsudsigter kun gav mening i tysk statsborgerkontekst. På den anden side er der, ud over det ovenstående eksempel, ikke noget i det behandlede materiale, der understøtter, at dette påvirkede soldaterne i udpræget grad, mens de stadig var i felten. Det virker mere sandsynligt, at nytolkningen først gav mening og for alvor slog rod i mellemkrigstiden, men dette skal diskuteres senere i kapitlet.

⁶⁶⁴ von Jessen 1938, s. 43-47.

Rammebetingelser for identifikationsudøvelse

I forlængelse af det kronologiske blik på nordslesvigsk identifikation under krigen, skal der på baggrund af afhandlingens analyse i dette afsnit foretages en rekontekstualisering i en bredere ramme. I det følgende skal en række rammebetingelser for kollektiv selvopfattelse sættes ind i en regional og civil sammenhæng inden for den tyske stat samt en militær sammenhæng i forhold til forskellige fronterfaringer og en overordnet nordslesvigsk krigsindsats i sammenligning med de to øvrige nationale mindretalsgrupper i den tyske hær. I forbindelse med det sidstnævnte skal særligt Claus Bundgård Christensens tese om nordslesvigske primærgruppers betydning for vellykket militær integration diskuteres.

Verdenskrigen skabte en ekstraordinær tilstand, hvor værnepligtige blev revet ud af deres civile tilværelse og ofte efter relativt kort tid til blev sendt i aktiv tjeneste. Derfor er det også rimeligt at forvente en form for påvirkning, uden at krigsdeltagelsen nødvendigvis udgjorde et egentlig brud. Det underliggende argument er, at identifikation omvendt heller ikke var en entydig eller simpel proces, som kan forklares med den eksisterende forsknings velafgrænsede analysekategorier.

Det regionale samfunds dynamikker

Man kan argumentere for, at krigstjenesten socialt set ændrede udgangspunktet for identifikationsmæssig praksis, i og med de indkaldte blev fjernet fra den hjemlige landsdel og i langt de fleste tilfælde placeret i et tysk militærfællesskab. Trods dette tog nordslesvigere med al sandsynlighed stadig et identifikationsmæssigt udgangspunkt i det samfund, de kom fra. I det følgende vil jeg derfor argumentere for, at kollektiv selvopfattelse ofte havde afsæt i den regionale samfundskontekst med mindretalsproblematik og national modsætning. Den civile, regionale

identifikation måtte dog spille sammen med eller ligge under for krigssituationen og den enkelte soldats hverdagsliv, hvorved man kan argumentere tilstedeværelsen af andre dynamikker og en øget identifikationsmæssig diversitet i netop den militære kontekst.

I de sociale processer forbundet med kollektiv selvopfattelse mellem minoritet og majoritet, peger Merete Bo Thomsen på, at påvirkning og kategorisering ikke udelukkende kom fra majoriteten, men også fra mindretallets egne medlemmer.⁶⁶⁵ Dette kan eksempelvis have betydet, at dansk identifikation blev udøvet på andre vilkår i enheder med en større koncentration af nordslesvigere, såsom de slesvigske regimenter. Her var majoritetens eksterne kategorisering, men i høj grad også minoritetsmedlemmers egen selvkategoriisering, i spil. For mere isolerede nordslesvigere er det derimod tænkeligt, at den eksterne påvirkning dels var stærkere, men måske også mindre målrettet mindretallet, hvorved national modsætning ikke nødvendigvis var aktuel. Der kunne også være tale om en regional baseret kategorisering, da man kan finde eksempler, hvor nordslesvigere tilskrives kategorien "*tysk-dansker*" eller sidestilles med andre tyske regionsbetegnelser.⁶⁶⁶ På den ene side kunne dette have tilskyndet nordslesvigere til at opprioritere en regional identifikationsudøvelse i felten. På den anden er det i et bredere perspektiv også plausibelt, at nordslesvigere var udsat for en generel regionalt baseret ekstern kategorisering ud fra en opfattelse af et Tyskland bestående af regioner.⁶⁶⁷ At denne eksterne-interne påvirkning ikke var en simpel proces tydeliggøres af det faktum, at hverken fællesskabsmedlemmer eller den udenforstående 'Anden' var helt skarpt

⁶⁶⁵ Thomsen 2018, s. 22.

⁶⁶⁶ RA0112/-1, Clausen, bog nr. 330, *Af et tysk Feltbrev*; RA0134; RA0134, Dau, brev 20-03-1915.

⁶⁶⁷ Jf. Confino 1997; Ziemann 2007.

defineret grupper.⁶⁶⁸ Tilsvarende var det heller ikke givet, at et individ, der blev tilskrevet et fællesskab, rent faktisk selv betragtede sig som en del af dette, da en nordslesviger f.eks. kunne komme ud for at blive kaldt 'møgprøjsjer' af bayerske soldater, uden på nogen måde have opfattet sig selv som sådan.⁶⁶⁹

Merete Bo Thomsen har desuden påpeget, at kollektiv identifikation, forankret i en oplevet fælles fortid, kan have en beroligende effekt i urolige tider, hvis den rummer en fortælling om kontinuitet. Dermed kan etnisk selvopfattelse fungere som en modvægt til oplevelsen af ydre opløsningstendenser, og den kan udgøre en vigtig kilde til selvrespekt samt personlig autenticitet, ligesom hævdelser af en bestemt kultur kan benyttes til at bekræfte og at fastslå troskab mod ens fortid og forfædre.⁶⁷⁰ Ser man på Verdenskrigen som en opløsning af det civile liv, kan krigsdeltagelsen netop have fordret en sådan hævdelser af kultur, arv, hjemstavn og danskhed. Hermed kunne krigen i sig selv være identifikationsudløsende, men som tilføjelse til Thomsens pointe vil jeg argumentere for, at dette ikke kun var relevant for national selvforståelse, men ligeledes i en regional sammenhæng og i lige så høj grad i sammenkædningen af hjemstavnsfølelse og danskhed.

Under krigen blev det blandt nationalpolitisk engagerede nordslesvigerne muligvis også opfattet som en hensigtsmæssig strategi at reservere dansk identifikationspraksis til de sammenhænge, hvor man havde mulighed for omgås andre dansksindede. Dette antydes af f.eks. Andresen, Moos, Mygind og Peter Østergaards sociale praksisser. I så fald var det konteksten for en given situation i krigshverdagen, som definerede

⁶⁶⁸ Thomsen 2018, s. 29.

⁶⁶⁹ Christensen 2009, s. 161.

⁶⁷⁰ Thomsen 2018, s. 28.

identifikationsudøvelsen, og det forklarer, hvorfor nationale modsætninger ikke automatisk var konfliktskabende, forudsat at såvel minoriteten som majoriteten var indstillet på ikke at gøre nationalt tilhørsforhold til et centralt emne. For dansksindede ville en bestræbelse på fredelig sameksistens med det tyske mandskab i øvrigt være forventeligt, fordi mindretallet var i en forholdsvis sårbar situation, hvis enheden udviklede sig til en national kampplads. Derfor kan man argumentere for et identifikationsmæssigt risikoelement blandt bevidst dansksindede under krigen. Kunne der dannes en nordslesvigsk gruppering i enheden, gav det mulighed for udøvelse af dansk sindelag, hvilket kunne styrke følelsen af fællesskab og samhørighed internt i denne gruppe. Omvendt kunne en sådan socialpraksis, som det blev vist, også falde foresatte eller tyske kammerater for brystet, hvorved et dansk fællesskab måske blev forsøgt udøvet adskilt fra den gængse sociale omgang blandt mandskabet. Det skabte frirum for minoritetsselvopfattelsen og eventuelle negative majoritetsspejlinger,⁶⁷¹ men det var, som vist, til gengæld ikke altid ligetil at opnå dette frirum (se s. 150-52).

For nordslesvigere, der var blandt få eller slet ingen soldater fra landsdelen, måtte en sådan strategi forkastes eller nedskalleres til sammenhold mellem enkeltindivider, men man kan også pege på, at ikke alle nordslesvigere fandt det nødvendigt at 'skjule' eller nedprioritere deres sindelag, men tværtimod understregede den på forskellig vis (se s. 120 ff.). Tilsvarende er det også en mulighed, at en dansk-slesvigsk identifikationsudøvelse ikke på samme måde skabte modsætninger, hvis den var regionalt betonet og netop lagde vægt på pligt troskab og fuldgyldigt medlemskab af det tyske samfund. Dette kan have bidraget til

⁶⁷¹ Ibid. s. 32-34.

en mere gnidningsfri integration i militære fællesskab, selv for nationalpolitisk engagerede soldater.

Fronterfaringer og civilsamfundskontakt

Et andet punkt, hvor selve krigssituationen kunne have indflydelse på identifikation, var de varierende krigserfaringer på forskellige fronter. På Vestfronten kunne nordslesvigere eksempelvis identificere sig med især den franske civilbefolkning, mens noget lignende ikke var tilfældet på Østfronten. Generelt set havde nordslesvigere et godt forhold til og et positivt syn på både den belgiske og franske civilbefolkning, men i Belgien skete dette imidlertid først, da fronten stivnede, og stillingskrigen indtraf, hvorefter den tyske frygt for friskytter og de deraf afledte krigsforbrydelser stilnede af.⁶⁷² Kontakt til civile på Vestfronten, for nordslesvigere såvel som tyske soldater i almindelighed, var givetvis en måde at skabe en følelse af genkendelighed og forbindelse til livet, som det var før krigen. Således kom selvopfattelsen som minoritet muligvis også naturligt til udtryk i denne sammenhæng, men forholdet mellem franske civile og tyske soldater var i almindelighed velfungerende. Eksempelvis var det ikke usædvanligt, at franske kvinder indledte romantiske forhold til tyske soldater,⁶⁷³ og det bør derfor fremhæves, at national identifikation ikke behøvede at spille en vigtig rolle i soldaternes møder med civile.

I en helt anden kontekst delte nordslesvigere også i vidt omfang den tyske antagelse om en fjendtligsindet belgisk befolkning, der angreb de tyske tropper, i sensommeren 1914. De havde derfor heller ikke meget sympati for krigsforbrydelsernes ofre, og dansk sindelag blev heller ikke benyttet

⁶⁷² Christensen 2009, s. 294-99; Christensen 2018, s. 15.

⁶⁷³ Se f.eks. Kaufmann 1992, s. 34; Sørensen 1927, s. 44.

til at skabe distance til den hårdhændede tyske fremfærd, hverken i de samtidige kilder eller erindringer, som her har været behandlet. Christensen peger på, at dette skyldtes, at nordslesvigerne blev hvirvlet ind i den oplevelse af angst og mistænksomhed, som var så udbredt i den tyske hær på dette tidspunkt.⁶⁷⁴ Hertil kan man også tilføje, at den identifikationsmæssige sammenhæng dermed først og fremmest var militær, hvorved den umiddelbare forståelse af 'os' og 'dem' fandt sted i en tilstand, der blev oplevet som guerillakrig. Dette stemmer i og for sig også overens med, at nordslesvigerne delte det udbredte tyske syn på Verdenskrigen som en forsvarskrig. Dette havde muligvis ikke været det samme, hvis mindretallet havde stået uden for militær kontekst.

På Østfronten var interaktionen med civilbefolkningen til gengæld grundlag for helt andre former for spejling, afgrænsning og fællesskabsforståelse.⁶⁷⁵ Hvorimod den civile selvopfattelse kunne hjælpe med at skabe fælles forståelse mellem nordslesvigske soldater og franske civile, udgjorde forholdene og mødet med især den landlige civilbefolkning i Rusland et reelt kulturchok. Set i forhold til levevilkårene i Østeuropa kom de nordslesvigerne generelt set fra en langt mere velstående baggrund, og mange var overraskede over den dybe fattigdom, den underudviklede infrastruktur og det tilbagestående landbrug, de blev stillet over for. I sammenligning med Vestfronten var synet på de civile russere derfor også noget mere splittet, tenderende til overvejende negativ, men sjældent decideret fjendtlig. Endnu en gang var dette helt tilsvarende de generelle opfattelser blandt tyske soldater, som byggede på ofte negative og stereotypiserende syn på slaviske folkefærd. I forlængelse heraf har den amerikanske historiker Vejas Liulevicius anset den tyske

⁶⁷⁴ Christensen 2018, s. 15-16.

⁶⁷⁵ Se Christensen 2015, s. 15-19.

besættelse af store landområder mod øst som en civiliseringsmission blandt befolkningsgrupper, som tyske myndigheder anså som fremmede og tilbagestående. Herved fremstår den tyske tilstedeværelse i Østeuropa som en kulturel krig, hvor ønsket var at gøre vestlig organisation og tænkemåde gældende blandt det, der blev opfattet som primitive befolkninger, hvilket formentlig også vandt genklang blandt nordslesvigere.⁶⁷⁶

Claus Bundgård Christensen henviser også til, at national identifikation kom i spil på en helt anden måde på de østeuropæiske krigsskuepladser, men man kan også argumentere for, at det nationale blot spillede en mindre fremtrædende rolle her, end tilfældet var mod vest.⁶⁷⁷ Om end civilbefolkningerne og de russiske soldater kunne italesættes som en samlet modsætningsgruppe til både de tyske soldater generelt og nordslesvigere specifikt, så var 'russerne' på ingen måde en ensartet gruppe, hvilket nordslesvigere var nok så bevidste om. Dette viser sig af de betegnelser, de benyttede, og afgrænsningerne, de foretog i mødet med civile. På et overordnet plan var den umiddelbare modsætning til nordslesvigsk selvopfattelse på Østfronten oftest 'russeren' forstået som en bred betegnelse, der dækkede over flere nationale undergrupper (f.eks. polakker og ukrainere). Endvidere blev der også skelnet mellem befolkningsgrupper på baggrund af hhv. religion og regionale etniske særtræk i mødet med jøder og ruthenere.⁶⁷⁸

Tilsvarende kan man pege på, at man sjældent ser nogen form for national orientering, når nordslesvigere gav udtryk for, hvad der afgrænsede 'os' fra 'dem'. Tværtimod kan man finde eksempler på en mere generel

⁶⁷⁶ Christensen 2018, s. 16; Liulevicius 2000; Winter & Prost 2005, s. 171; Christensen 2015, s. 19.

⁶⁷⁷ De følgende bygger på Christensen 2015.

⁶⁷⁸ Christensen 2015, s. 15-17.

civilisationsafgrænsning. Således indtog Iver Henningsen en udsagnsposition som en 'germaner' over for både fjenden og civilbefolkningen, ligesom et feltbrev i Hejmdal avis fra marts 1916 illustrerer, hvordan en nordslesviger betegnede en sandsynligvis polsk civil som 'russer', og tilsyneladende accepterede selv at blive kategoriseret som "*germansk*".⁶⁷⁹ På baggrund af afhandlingens kildemateriale tyder det på, at de identifikationsmæssige grænser dermed ikke blev trukket på baggrund af hverken nationalitet eller national selvopfattelse. Dette understøttes af, at jøder var den folkegruppe, som blev tydeligst afgrænset i østfrontsmaterialet. Her skelnede nordslesvigere ofte mellem 'jøder' og 'ikke-jøder', og en meget negativ til tider antisemitisk tone var udbredt.⁶⁸⁰ Udgrænsningen kan dog i denne sammenhæng også ses som dels en spejling af de vante og meget mere velstående omgivelser i Nordslesvig, og dels en generel kontrast mellem Nordvesteuropa og Østeuropa, hvor jøder som en transnational befolkningsgruppe overskred eventuel differentiering på baggrund af nationalitet.⁶⁸¹

At lige præcis jøder træder så tydeligt frem i kildematerialet skyldes imidlertid også, at de grupper, nordslesvigerne oftest kom i kontakt med, tilhørte den absolut fattigste del af den russiske befolkning. De forsøgte at skaffe til dagen og vejen ved at handle med soldaterne, og de kunne kommunikere på grund af den sproglige lighed mellem jiddisch og tysk. Når nordslesvigere spejlede sig i civile på Østfronten, kom jøder i særdeleshed, og den landlige russiske befolkning i almindelighed, til at fremstå ikke bare fremmed, men som en diametral modsætning til et nordslesvigsk selvbillede. Dette havde yderligere den effekt, at forskelle og eventuelle nationale modsætninger mellem nordslesvigere og tyskere ikke

⁶⁷⁹ Henningsen 2015, s. 31, 171, 198; RA0112/-1, Clausen, bog nr. 335.

⁶⁸⁰ Skar 1931, s. 66; RA0448, Lassen, brev 05-10-1915; Nielsen 1915, s. 200.

⁶⁸¹ Christensen 2015, s. 19.

blot blev mindre iøjnefaldende – det fremhævede desuden indbyrdes ligheder. Hvis en afgrænsning mellem tysk og dansk ofte fandt sted på Vestfronten, især inden for rammen af den tyske hær's organisering og soldaterfællesskab, ser man ikke samme tendens på Østfronten. I sammenligning med befolkningerne, levevilkårene og de generelle forhold i Rusland, fremstod tyskere som velkendte og ikke særligt forskellige fra nordslesvigerne selv. I denne situation var de derfor givetvis mere tilbøjelige til at identificere sig med tysk kultur og samfundsorganisation.⁶⁸² Dette kan tages som endnu en indikation på, at kollektiv identifikation blandt dansksindede nordslesvigske krigsdeltagere i højere grad kunne være kontekstbestemt end styret af national selvopfattelse.

Krigsindsatsen – et minoritetsperspektiv

Det sidste punkt, der skal diskuteres, er nordslesvigerne's krigsindsats som samlet gruppe set i forhold til de to øvrige nationale mindretalsgrupper i den tyske hær. Denne sammenligning er relevant i forlængelse af analysens behandling af pligtfølelse og tvang, men særligt i forhold til spørgsmålet om nationale primærgruppers betydning. Generelt set kan man udpege flere ligheder, men også helt tydelige forskelle mellem de tre minoriteter.

I Alsace-Lorraine skete der i årene op til krigen en genopdagelse af den regionale kultur og tilknytningen til Frankrig.⁶⁸³ Samtidigt blev der udtrykt en stigende utilfredshed med tysk overherredømme, men krigsudbruddet polariserede alligevel regionen nationalt. I Tyskland anså dele af eliten

⁶⁸² Ibid. s. 17-19; Christensen 2018, s. 16.

⁶⁸³ Det følgende bygger på Kramer 1997.

krigen som en mulighed for helt at germanisere Alsace-Lorraine, og hæren behandlede både civile og rekrutter fra området som upålidelige og potentielt forræderiske elementer. I modsætning til andre grænseregioner blev området betragtet som et næsten-fjendtligt territorium, og allerede fra krigens begyndelse følte mange alsace-lorrainere sig derfor fremmedgjorte. Derfor så man ikke overraskende også en høj procent af faneflugt og unddragelse af militærtjeneste. Det tyske svar var repressalier og øget diskrimination – hvilket faktisk havde en gavnlige effekt på den korte bane, men på længere sigt skabte grobund for yderligere fremmedgjorthed og mere udbredt illoyalitet. Hertil havde alsace-lorrainerne, ifølge den britiske historiker Alan Kramer, allerede før krigen udviklet en særegen regional identitet, som kun blev styrket af den negative særbehandling.⁶⁸⁴

I Nordslesvig var der også en tydelig regional selvopfattelse, der ligeledes havde forbindelse til et andet 'moderland'. Tilsvarende havde den danske bevægelse også sine kampe med de preussiske myndigheder, og nordslesvigske værnepligtige kunne tillige føle sig fremmedgjorte i den tyske hær. Dog blev det danske mindretal ikke mødt med samme skepsis eller underlagt samme grad af diskrimination som alsace-lorrainerne. Generelt set var nordslesvigere krigen igennem mulige at integrere i hæren, og de bevarede en pligt- og loyalitetsfølelse.⁶⁸⁵ Dette synes at være en væsentlig forskel, som unægtelig må have påvirket den militære integration og holdningen til krigstjenesten.

Vendes blikket mod det polsktalende mindretal,⁶⁸⁶ var det karakteristisk, at soldaterne blev hvervet fra meget uensartede regioner med varierende

⁶⁸⁴ Ibid. s. 105-13.

⁶⁸⁵ Christensen 2009, s. 454-56; Christensen 2018; Hansen 2009, s. 217-19.

⁶⁸⁶ Det følgende bygger på Watson 2011.

tilknytning til den tyske stat. Det spændte fra udbredt polsk nationalisme og selvstændighedsønsker i Posen og Vestpreussen, til vellykket national integration i Masurien. Herudover var nationale tilhørsforhold fleksible og mere underordnede i Øvre Schlesien, hvor regionale og religiøse identiteter til gengæld stod stærkt.⁶⁸⁷ Denne variation skyldtes bl.a. forskellige grader af urbanisering, industrialisering og andre socioøkonomiske og historiske faktorer. Ligesom resten af den tyske hær blev de polsktalende soldater som udgangspunkt også opstillede i regionale regimenter, og de kunne derfor, som mange nordslesvigere, indgå i primærgrupper med en stærk regional eller national sammenhængskraft. Kort tid efter krigens udbrud så man imidlertid betydelige deserteringer fra polske minoritetsgrupper, og i foråret 1915 var der seriøse bekymringer for de polsktalende troppers indsats blandt den tyske hærledelse, især i forhold til soldater fra Posen. Efter krigen satte veteraner fra det polsktalende mindretal fokus på tvang som en forklaring på krigsdeltagelsen, men dette er ifølge Alexander Watson en simplificering, og det lader heller ikke til, at der var en sammenhæng mellem tydelige polsk-nationale tilhørsforhold og faneflugt. Polske nationalister kunne, ligesom dansksindede, sagtens udgøre loyale soldater, eller opfatte krigstjenesten som en måde at fremme polske interesser inden for den tyske stat.

Da krigen brød ud, indgik begge mindretalsgrupper principielt set på lige fod med tyskere i hæren, og både nordslesvigere og polakker blev i almindelighed betragtet med en mindre grad af mistro end mindretallet fra Alsace-Lorraine. Men både dansk- og polsktalende soldater oplevede i mange tilfælde også diskrimination, og på et mere generelt plan tåler Nordslesvig sammenligning med særligt den polske region Posen. Begge

⁶⁸⁷ Se i øvrigt Bjork, 2008.

områder var domineret af landbrug, og blandt de to befolkningsgrupper fandt man begge steder en udbredt nationalfølelse, der ikke var tysk. Begge regioner havde gennemgået lignende politiske forløb fra 1870'erne, hvor preussisk fortyskningspolitik blev mødt med øget mindretalsorganisering.⁶⁸⁸ Alligevel er der i hvert fald to nævneværdige afvigelser, når de to gruppers krigsindsats sammenlignes. For det første har man for Nordslesvigs vedkommende ikke dokumentation for faneflugt før årstiftet 1914/1915, hvorimod polsktalende soldater, især fra Posen, kort efter krigsudbruddet deserterede i mærkbar grad. For det andet lader det til, at hvorimod enheder med et flertal af polsktalende angiveligt viste sig at være særligt upålidelige, så blev 'danskerregimenterne' heroverfor anset for stabile.⁶⁸⁹ Frem til november 1915 blev begge minoritetsgrupper hovedsageligt opstillet i regionalt baserede regiment, som kunne skabe stærke primærgrupper på baggrund af modersmål, lokale traditioner og andre kulturelle præferencer, men dette havde åbenbart vidt forskellige indvirkning for de to grupper.

Ser man isoleret på selve krigsindsatsen, synes nordslesvigerne dermed at være mere sammenlignelige med de øvre-schlesiske tropper, hvor national troskab spillede en mindre rolle, men regionale selvopfattelser derimod var meget stærke. Selvom de militære myndigheder også udviste denne gruppe en vis skepsis, blev tropper fra Øvre Schlesien sædvanligvis vurderet som pålidelige. For det polske mindretal som helhed skelner Watson i øvrigt mellem krigens første halvår og den efterfølgende reorganisering af den tyske hær i starten af 1915. I den indledende fase synes patriotiske tilhørsforhold at have påvirket krigsindsatsen: Her adskilte polsktalende soldater sig fra tyskernes, og generelt set varierede

⁶⁸⁸ Watson 2011, s. 1138-54; Christensen 2009, s. 282-91; Christensen (under udgivelse).

⁶⁸⁹ Watson 2011, s. 1147, 1150; Christensen 2009, s. 454-55.

deres adfærd sammenstemmende med graden af statsloyaliteten i hjemegnene. Dette er en konklusion, som kan pege i retning af, at patriotisk engagement på selv et meget lavt niveau måske var nok til at skabe indvilgelse på slagmarken blandt polsktalende soldater.⁶⁹⁰

Ifølge Claus Bundgård Christensen var dette ikke nødvendigt for at realisere det militære potentiale blandt nordslesvigere på Vestfronten, ligesom danskhed heller ikke hindrede integration i den tyske hær. Det sidstnævnte begrundes som allerede nævnt med, at en betydelig del af nordslesvigerne kunne indgå i stærke primærgrupper. Tesen om de regionale primærgruppers vigtighed svækkes imidlertid af, at der for det første ikke er fremført belæg for, at nordslesvigere på Østfronten, der således i mindre grad havde gavn primærgrupper, var sværere at integrere i hæren. For det andet var veletablerede primærgrupper i sig selv ikke nogen garanti for loyalitet eller en pålidelig militærindsat. En høj koncentration af polsktalende i et regiment førte, ifølge Watson, ikke til øget engagement ved fronten, og tyske hærførere understregede faktisk, at det netop var i enheder, hvor procentdelen af polskindede soldater oversteg tyskere, at mindretalsgruppen gav problemer. Hvor Christensen konkluderer, at de nordslesvigske primærgrupper var vitale for det danske mindretals integration i den tyske hær, havde disse, ifølge Watson, i nogle tilfælde den helt modsatte effekt for polske grupper.⁶⁹¹ Netop denne negative effekt fremhæves også af den amerikanske historiker Christopher Hamner. Han fremhæver psykologiske og sociologiske forskningsresultater, men ligeledes historiske eksempler fra bl.a. Vietnamkrigen, der viser, at primærgruppeeffekten faktisk kan modarbejde organisatoriske målsætninger ved at give medlemmer mod til

⁶⁹⁰ Watson 2011, s. 1151.

⁶⁹¹ Christensen 2018, s. 12, 23; Watson 2011, s. 1148-50.

at modstå påtvungen autoritet, hvilket er ødelæggende i hierarkiske strukturer såsom militære enheder.⁶⁹²

Nordslesvigske primærgrupper havde givetvis en positiv indvirkning på integrationen og den hovedsagelige loyale indsats i den tyske hær blandt dansktalende soldater, men med tanke på det ovenstående virker det ikke overbevisende, at disse grupper udgjorde det springende punkt. Andre forhold må også have spillet ind, men i dette tilfælde kan Watsons konklusion om patriotisk engagement blandt dele af polsktalende tropper næppe overføres. En varierende tilbøjelighed eller evne til at identificere sig med soldaterollen kan i bedste fald have understøttet integrationen af nordslesvigere i hæren, men det kan næppe udgøre en forklaring i sig selv. Jeg vil derfor pege på, at forklaringen på den forholdsvis stabile og pålidelige nordslesvigske krigsindsats delvist skal findes i den måde, hvorpå en kollektiv identifikation formåede at sammenknytte danskhed samt en regional forankret ansvarsfølelse over for hjemstavn, slægt og arv med forpligtigelse og loyalitet i rollen som soldat. Hermed var det sammensmeltningen af dansk tilhørsforhold og regional tilknytning til Slesvig, med den sidstnævnte som den centrale komponent, der gjorde 'den tunge pligt' udholdelig og kunne afhjælpe følelsen af meningsløshed, mens krigen stod på.

Brud eller kontinuitet

På baggrund af den ovenstående rekontekstualisering skal spørgsmålet om nordslesvigeres kollektive identifikation i dette afsnit sættes i sammenhæng med den bredere internationale forskningsdebat om brud eller kontinuitet med hensyn til Verdenskrigens indvirkning på soldaterne.

⁶⁹² Hamner 2012.

Formålet er at placere det nordslesvigske eksempel inden for den strømning i den internationale forskning, som dels gør kontinuitetsanskuelsen gældende, og dels fremhæver udnyttelsen af den civile baggrund og selvopfattelse i forbindelse med krigsdeltagelsen.

At nordslesvigere orienterede og definerede sig på baggrund af en civil selvopfattelse og samfundskontekst går nemlig i spænd med en bredere forskningsmæssig udvikling de seneste 20-30 år.⁶⁹³ Eksempelvis har den britiske historiker Helen McCartney undersøgt to britiske reserveregimenter fra Liverpool med fokus på soldaternes forhold til både hæren og hjemmefronten. Hun konkluderer, at mange soldater ikke bare bevarede deres civile værdier, evner og traditioner, men ligeledes anvendte dem i soldaterrollen. Hun introducerer i denne sammenhæng begrebet *citizen soldier* og peger på, at disse soldater bevarede deres civile selvopfattelser og støttede sig til lokale, civile netværk med stærke forbindelser til deres hjemegn. Den civile baggrund kunne benyttes, hvis soldater ønskede at gøre indsigelser eller forhandle med militærmyndigheder og officerer, f.eks. i forhold til taktiske overvejelser eller hvis de følte, at deres basale rettigheder blev tilsidesat. Dette bidrog til en følelse af kontrol, som i sidste ende hjalp med at sikre fortsat indvilgelse og engagement i krigen.⁶⁹⁴ Selvom vilkår og baggrund for henholdsvis britiske tropper og tyske mindretalssoldater naturligvis afveg fra hinanden på adskillige punkter, er det rimeligt at foretage en sammenligning. For blandt nordslesvigske krigsdeltagere kan der også findes indikationer på, at civile baggrunde, netværk og selvforståelser ikke blot bestod krigen igennem, men ligeledes kom i spil i løbet af krigsdeltagelsen. Faktisk kan der findes tre konkrete lighedspunkter for de

⁶⁹³ McCartney 2005, s. 2; Winter 1995; Englander 1994; Audoin-Rouzeau & Becker, 2002, s. 242, note 12.

⁶⁹⁴ McCartney 2005, s. 1, 88, 117, 160.

to soldatergrupper i forbindelse med social praksis, forbindelsen til hjemmefronten og benyttelsen af handlingsstrategier fra det civile liv.

McCartney konkluderer, at socioøkonomisk baggrund havde indflydelse på socialpraksis blandt reservetropperne fra Liverpool, der hovedsageligt tilhørte middelklassen. De søgte socialt homogene enheder og ønskede at tjene sammen med venner. Dette bidrog i krigens første år til god moral og øget tillid soldaterne imellem, idet især bekendtskaber fra før krigen var beroligende og skabte en følelse af genkendelighed for soldaterne i en usikker situation ved fronten. Som individer bevarede liverpoolsoldaterne også civile tilknytninger og fordomme, og oplevelserne i skyttegravene skabte dermed ikke en forbrødring på tværs af klasseskel eller sociale barrierer. Generelt set er der hermed slående ligheder til de dansksindede gårdmænd og gårdmandssønner i de slesvigske regimente, såsom Kresten Andresen, Peter Østergaard og Hans Moos. Især den sociale praksis og de heraf afledte primærgruppers positive indvirkning på nordslesvigernes integration i hæren fra et socialt perspektiv, synes at have lighed med det britiske eksempel. Selvom kammeratskabet var ikke universelt i hverken den britiske eller tyske hær, var der for nordslesvigerne dog i det mindste mulighed for, at minoritetspositionen på den ene side kunne slå bro over socioøkonomiske forskelle i et vist omfang. Kresten Andresen, der var universitetsuddannet, synes eksempelvis at have haft et godt forhold til en daglejer i sin gruppe, ligesom militærlægen Hans Lausten-Thomsen gerne tilbragte flere timer i selskab med soldater med en landbrugsfaglig baggrund. På den anden side søgte netop Hans Lausten-Thomsen og Kresten Andresen sammen, ligesom også Mathias Mygind foretrak at tilbringe sin tid med kammerater, der havde tilsvarende åndelige interesser og boglige forudsætninger.⁶⁹⁵

⁶⁹⁵ Christensen 2012, s. 142-43; Kreutzmann 1999, s. 63, 100-102.

I det britiske eksempel blev forbindelsen til det civile liv desuden understøttet først af lokal og senere i krigen amtslig ensartethed i forhold til regimenternes organisering. Det er sandsynligt at noget lignende også gjorde sig gældende i krigens begyndelse i de slesvigske regimenter, hvor mandskabet især blev hvervet fra landbrugssamfundet.⁶⁹⁶ Som vist i kapitel 4, var der i regimenter som *RIR 86* i hvert fald muligheder for, ikke blot at påvirke mandskabsfordelingen, men ligeledes at skabe en ramme for sociale grupperinger byggende på fællestræk, fælles overbevisning og interesser samt i det omfang, det var muligt, forudgående kendskab.

Forbindelserne til hjemmene havde også en indvirkning for begge soldatergrupper. På både ude- og hjemmefronten gik man langt for at holde kontakten vedlige, og især tre kommunikationskanaler kan fremhæves i denne forbindelse: Brevvekslinger, orlovsophold og avispressen. Herigennem kunne både de britiske soldater og nordslesvigere videregive deres egne oplevelser af krigen, mens de pårørende til gengæld forsynede dem med nyheder og oplysninger om hjemegnene. Brevvekslingen, men også den stadige strøm af fødevarepakker fra hjemme til fronten, var desuden med til ikke bare at bevare en forbindelse til hjemmefronten, men ligeledes holde moralen oppe.⁶⁹⁷ Hertil vil jeg for nordslesvigere også fremhæve den relationspleje, som kildematerialet i flere tilfælde afspejler. Jeg vil argumentere for, at den var en del af kommunikationen, der udover at understøtte forbindelsen til det civile liv og selvbillede også havde et konkret identifikationsmæssig formål og effekt i forhold til en særlig bekræftelse af det danske sindelag.

For de britiske reservetropper var det også kendetegnende, at de besad både uddannelsen og de nødvendige civile kontakter til effektivt at kunne

⁶⁹⁶ McCartney 2005, s. 87-88; Nørregård 2006 s. 95-96; Christensen 2009, s. 44-45.

⁶⁹⁷ McCartney 2005, s. 117; Nørregård 2006, s. 105, 108-11; Christensen 2009, s. 357-64, 370, 410-11.

forhandle med deres foresatte. De fastholdt ligeledes en selvagtelse, der bundede i deres position i det civile liv, hvilket øgede bevidstheden om deres rettigheder og ansvar som soldater, men også gav dem den fornødne selvtillid til at udfordre de overordnede.⁶⁹⁸ Noget tilsvarende kan udledes af det nordslesvigske materiale, om end situationen ikke var direkte sammenlignelig. Ikke desto mindre ser man tydeligt, hvordan både Mathias Mygind, Kresten Andresen og Peter Østergaard vidste, hvordan de kunne og skulle interagere med både befalingsmænd og officerer (se s. 122 ff.). Særligt skal det dog i denne sammenhæng fremhæves, hvordan Jørgen og Inger Friis benyttede sig af deres forbindelser i både lokalsamfundet og Haderslev Østeramt i håbet om at få bevilget Jørgen Friis mest muligt orlov og i sidste ende en fritagelse fra tjenesten. Inger Friis var løbende i kontakt til både kommuneforstanderen og amtsforstanderen, og hun fik endda et møde med landråden i Haderslev, Hugo von Löw angående en af ansøgningerne. Jørgen Friis fik ret ofte orlov, svarende til ca. én gang hver 5. måned, hvorimod den almindelige frontsoldat ikke kunne forvente orlov mere end én gang om året. Her spillede Friis' alder, beskæftigelse, erhverv, tjenstlige placering bag fronten sikkert ind.⁶⁹⁹ Alligevel vil jeg fremhæve, at især Inger Friis' indsats med benyttelse af civile kanaler og arbejdsgange var en væsentlig faktor bag den høje orlovsfrekvens. Forbindelsen til det civile liv og den civile selvforståelse var altså bestemt ikke ubetydelig i Jørgen Friis' tilfælde. Af ægteparrets brevveksling fremgår det desuden, at Jørgen Friis også søgte at udnytte et godt forhold til en række af de foresatte. Forbindelserne til befalingsmændene blev plejet med smør eller flæsk sendt fra hjemmet, men selvom der også var et oprigtigt godt socialt

⁶⁹⁸ McCartney 2005, s. 125-61.

⁶⁹⁹ Schultz 1996, s. 220; Nørregård 2006, s. 109; Christensen 2009, s. 365-66.

forhold i mellem dem, var det i lige så høj grad et udtryk for en handlingsstrategi, som også var kendt på hjemmefronten.⁷⁰⁰

Der er altså adskillige indikationer på, at nordslesvigske soldater på forskellige vis kunne bevare deres civile selvforståelse. Hans Lorentzen havde f.eks. løbende blik for landbruget i de områder han færdedes under krigen, og italesættelse af den erhvervsmæssige baggrund viser, hvordan en fastholdelse af det 'civile jeg' ikke blot var mulig, men sandsynligvis også betydningsfuld for den enkelte.⁷⁰¹ Det var heller ikke ubetydeligt, at foreningsaktive dansksindede soldater kunne opretholde en kontakt til deres politiske repræsentanter. Således modtog Vælgerforeningen, herunder H.P. Hanssen, meldinger om eksempelvis diskriminationsepisoder, hvilket dels kan have udgjort en ventil for frustration og ligeledes kunne bestyrke en dansk mindretalsopfattelse i den statsborgerlige kontekst.

Den statsborgerlige selvopfattelse var i den bredere tyske sammenhæng i øvrigt ikke et isoleret fænomen blandt nordslesvigere. Historikeren Phillipp Münch peger på, at også tyske soldater fra det hamborgske borgerskab bevarede civile idealer og værdier under krigen eller integrerede dem i tjenesten. Der var både positive og negative aspekter ved mødet mellem krigstjenesten og borgerskabsværdier, men i flere tilfælde kunne de to forenes. Muligheden for forfremmelse i hæren matchede f.eks. et borgerligt præstationsideal, men også overlevelsestrategier kunne i kampsituationer forene pligttopfyldelse med trangen til at redde livet. Ifølge Münch var nægtelse, f.eks. i form af desertion eller mytteri, derfor næppe udbredt blandt soldater fra borgerskabet. De benyttede i stedet civile kompetencer inden for det

⁷⁰⁰ Schultz 1996, s. 113, 125, 136, 149; Christensen 2009, s. 368.

⁷⁰¹ Borup 1998, se f.eks. s. 41, 92.

militære system til at opnå bedre positioner i felten, og herved kunne de forene nedbringelse af krigens faremomenter med pligttrøskab.⁷⁰² Tilsammen med det nordslesvigske og britiske eksempel udgør det et tydeligt tegn på kontinuitet i forhold til soldaternes civile selvopfattelser under krigen.

Der kan naturligvis tales både for og imod, at krigssituationen havde en identifikationsmæssig påvirkning på soldaterne. Krigserfaringerne og vilkårene ved fronten kunne yde en indflydelse på den enkelte soldat. Den tydeligste påvirkning i forhold til socialpraksis og fællesskabsopfattelse synes at være indtrædelsen i bredere militærfællesskab, særligt i de tilfælde hvor selv bevidst dansksindede og nationalpolitisk aktive personer kunne identificere sig med soldaterrollen, såsom Jeppe Østergaard eller Mikael Steffensen. Identifikationsmæssigt er der imidlertid ikke noget der tyder på, at de i afhandlingen undersøgte nordslesvigere blev fundamentalt påvirket eller forandret under krigsdeltagelsen. De bevarede derimod i høj grad forbindelsen til deres civile liv og fortsatte med at opfatte sig selv på denne baggrund. Dette stemmer overens med Christensens konklusion om, at krigserfaringerne hverken skabte en dyb fremmedgjorthed over for det hjemlige samfund eller førte til en antireligiøs udvikling blandt danske nordslesvigere. Hertil er det også i tråd med den bredere internationale litteratur, såsom McCartney, Münch og Ziemanns studier.⁷⁰³

⁷⁰² Münch 2009, s. 241-252.

⁷⁰³ Christensen 2009, s. 370, 378; McCartney 2005; Münch 2009; Ziemann 2007, s. 162 f.

Erindring i krigens kølvand

I forlængelse af spørgsmålet om selve krigens indvirkning på identifikation, er det også værd kort at drøfte, hvordan selvopfattelse træder frem i udgivne nordslesvigske krigserindringer. Først skal genforeningsprocessens erindringsmæssige indflydelse vendes, hvorefter opmærksomheden hovedsageligt skal rettes mod de måder, hvorpå kollektiv identifikation kom til udtryk i en række erindringer skrevet i krigens kølvand, men til dels også i årtierne efter Genforeningen. Inden vi kommer dertil, skal der dog gives en kort historiografisk introduktion til krigserindringerne som genre på baggrund af historiker Bjarne Bendtsens udforskning af Verdenskrigens aftryk i dansk kultur og litteratur i mellemkrigstiden, efterfulgt af en kort præsentation af det udvalgte erindringsmateriale.⁷⁰⁴ Herefter skal der udpeges en række lighedspunkter i en række udvalgte nordslesvigske krigserindringer, der antyder en bevægelse væk fra den individuelle hukommelse mod fælles repræsentation. På dette grundlag vil identifikationsmæssig diversitet og forskelle i synet af f.eks. krigspligten i erindringsmaterialet efterfølgende blive belyst og diskuteret.

Hensigten er at indramme samtidens identifikationsformer, som de har taget sig ud i analysen, ved at sætte dem op mod det tilbageskuende erindringsformat. Hermed er der i dette afsnit en overgang fra behandlingen af individuel erfaring under krigen til kollektiv repræsentation i eftertiden. Hypotesen er, at en monolitisk national fortælling om den nordslesvigske krigsdeltagelse med fokus på danskhed gradvist blev skabt og vedligeholdt igennem flere processer efter 1920. Genforeningen lagde grunden for en nationalisering af krigsindsatsen inden for en samlet dansk kontekst. Senere så man i 1930'erne en re-

⁷⁰⁴ Bendtsen 2018, s. 281-86, 301-18.

politisering af grænsespørgsmålet og det dansk-tyske modsætningsforhold, som kun blev højnet som følge af den tyske besættelse fra 1940. Jeg vil argumentere for, at disse processer har formet eftertidens erindring og fortælling om nordslesvigernes Verdenskrig. Heroverfor gør særligt to træk sig gældende i 1920'erne: På den ene side var det en periode med en større grad af fortolkningsmæssig frihed og ikke mindst et langt mere mudret billede rent identifikationsmæssigt, men på den anden side viser erindringsmaterialet, at grundelementerne til den nationale fortælling allerede var til stede.

Genforeningsprocessen

Det er allerede nævnt, at den direkte sammenkædning af krigsindsatsen og genforening kan ledes tilbage til H.P. Hanssens tale på Folkehjem i november 1918. Derfor har en mere forsimplet fremstilling af deltagelsen i krigen med vægt på tvang og meningsløshed sandsynligvis rod i de politiske udviklinger og udlægninger før, under og lige efter Genforeningen. I korte træk var der blandt dele af Vælgerforeningen givetvis politisk incitament eller blot et behov for at afstemme den forudgående argumentation om pligt og ret med krigens udfald. Vælgerforeningens begrundelse for og retfærdiggørelse af krigsdeltagelsen imødeså jo i første omgang netop en tysk sejr. Hvis man ved krigsudbruddet havde haft formodning om, at Tyskland ville tabe krigen, havde proteststandpunktet hypotetisk set været både mere oplagt og sikkert at indtage. Dette var imidlertid ikke tilfældet, og der var bred opbakning, såvel folkeligt som politisk, til den valgte linje. Ikke desto mindre kan man argumentere for, at der efter krigens afslutning fra de politisk organiserede dele af mindretallet blev gjort en indsats for at forklare, retfærdiggøre og i sidste ende erindre krigen på en måde, som var

mere forenelig med dels konfliktens endelig udfald samt dels og i særlig grad med den plads i en samlet dansk nationalstat, som landsdelen nu skulle indtage. I denne forstand kan man anse den traditionelle fortælling om sønderjydernes deltagelse i Verdenskrigen som udtryk for, at en særlig nationalpolitisk udlægning blev gjort til en almindeligt accepterede historisk sandhed. For det første tog det organiserede danske mindretals repræsentanter og medlemmer initiativet og tilpassede fortællingen om krigen, så den flugtede med det politiske endemål. For det andet var denne tolkningsramme sandsynligvis lettere at forstå og relatere til for rigsdanskere samt ikke mindst mere brugbar for eftertiden i det genforenede Danmark.

I denne sammenhæng er det også værd at overveje den indre splid, som genforeningen faktisk førte med sig. Både genforeningsafstemningerne i sig selv og de følgende årtier bidrog *ikke* til mindre national polarisering i grænselandet, snarere tværtimod. Senest har Merete Bo Thomsen konstateret dette i sin behandling af dansksindede i udvalgte sydslesvigske distrikter,⁷⁰⁵ men der kan også argumenteres for samme tendens i Nordslesvig. Valgkampene og afstemningerne i 1920 bevirkede en politisk såvel som folkelig polarisering og skabte reelt for første gang en situation, hvor slesvigerne definitivt måtte afgøre, om de ville være enten danske eller tyske. Genforeningen satte imidlertid ikke et punktum for den nationale kamp om grænselandet, hverken i de slesvigske områder eller i Danmark. I grænselandet fortsatte den såkaldte jordkamp, hvor man bestræbte sig på at besidde mest mulig landbrugsjord for henholdsvis dansksindede eller tysksindede gårdejere. Ikke mindst gav særligt spørgsmålet om en ny dansk-tysk grænse anledning til interne politiske stridigheder i både Nordslesvig og Rigsdanmark, da vide kredse ønskede

⁷⁰⁵ Thomsen 2018, s. 62-77, 99-112.

en grænsedragning længere mod syd, end der umiddelbart blev lagt op til. Dette standpunkt var måske tydeligst repræsenteret ved de såkaldte 'Dannevirkemænd', og senere 'Ejderfolk', som ønskede, at henholdsvis dele af Mellemslesvig og hele Slesvig skulle indlemmes i Danmark.⁷⁰⁶ Med Troels Finks ord blev den eufori, som greb de dansksindede i efteråret 1918, altså forholdsvis hurtigt "... *afløst af en splidagtighed, der truede med at overskygge taknemligheden over, at den danske nation kunne heles efter sønderdelingen i 1864.*"⁷⁰⁷

I en samlet dansk kontekst gik modsætningerne dermed dybt i samfundet og på tværs af politiske partier. Fra 1920 fik grænseproblematikken nemlig en anden karakter og kom til at omfatte langt flere politiske niveauer, end den hidtil havde gjort, herunder en skærpet mindretalsproblematik, som strakte sig til statsadministrationerne i København og Berlin. Genforeningen var ikke bare en statsretslig forandring, hvor en stor gruppe danskere kom tilbage til det egentlige fædreland. Der var tale om en proces med politisk samt national tilpasning og harmonisering i forhold til de skel, der havde præget grænselandet siden 1864, inden de nu 'danske sønderjyder' var helt fortrolige med danske forhold. Det omfattede økonomiske, nationale, administrative og praktiske forhold, men samtidigt var det også en national- og indenrigspolitisk kamp.⁷⁰⁸ En sideeffekt af denne kamp kan meget vel have været en tiltagende national tilbageprojicering i den mindekultur, der var forbundet med Verdenskrigen.

Hvis det antages, at der som følge af hele genforeningsprocessen blev tænkt nationale interesser ind i verdenskrigserindringen i Nordslesvig fra

⁷⁰⁶ Fink 1955, s. 50-58; Johnsen 2005, s. 7-17.

⁷⁰⁷ Fink 1978 a, s. 9.

⁷⁰⁸ Fink, 1955 s. 9-13.

ca. 1930, så er det centralt ikke blot at udpege, *hvem* der definerede den nationale interesse, men også hvor disse befandt sig. Steen Bo Frandsens studie *Opdagelsen af Jylland* (1996), der anvender et regionalt perspektiv som metode til at gentænke en række mere eller mindre fastlåste opfattelser af dansk historie og nationsbygningsprocessen i 1800-tallet, tager blandt meget andet fat på netop disse spørgsmål. I en nordslesvigsk kontekst er spørgsmålene om hvem og hvor lige så relevante. For Rigsdanmark udpeger Frandsen den nationale elite i København med en overvejende akademisk og handelsborgerlig baggrund. Han tilføjer desuden, at der i den nationale tradition ikke har været meget lyst til at diskutere, hvorvidt den nationale bevægelses målsætninger kunne tilfredsstille den jyske bondestand i lige så høj grad som det københavnske borgerskab. Det er en rimelig betragtning, at den nationale ideologi som tankegang opstod og fik sin udformning i hovedstaden, og derfor på afgørende områder afspejlede københavnske synsvinkler og interesser,⁷⁰⁹ og helt generelt åbner dette også for en anden opfattelse og udvikling i Slesvig.

I Nordslesvigs historie i perioden kommer man som allerede nævnt ikke uden om gårdmandsstanden, som den nok vigtigste aktørgruppe politisk og kulturelt. Ser man på de soldater, der i et vist omfang blev gjort til repræsentanter for den sønderjyske krigsdeltagelse gennem bogudgivelser, såsom Mikael Steffensen (1918), Kresten Andresen (1919) og brødrene Østergaard (1931), så støttede de alle op om Vælgerforeningens syn på pligtspørgsmålet, de var alle foreningsaktive, og de havde alle forbindelse til gårdmandsstanden. Af den grund repræsenterede de måske mere den dansksindede sociale elites syn på krigen, snarere end en gængs opfattelse. De var enere, hvilket også

⁷⁰⁹ Frandsen 1996, s. 559-60.

eksplicit påpeges i afslutningen på DSK-årbogen fra 1945.⁷¹⁰ Som vi skal se nedenfor, var fortolkningerne i flere af 1920'ernes soldatererindringer langt mere varierede. I denne betragtning er det tænkeligt, at det dermed ikke kun var pga. af uddannelsesniveau og skrivefærdigheder, at netop disse mænd reflekterede over og gav udtryk for pligt troskab, der knyttede sig til danskheden i hjemstavnen. Desuden kan man måske pege på en bredere tendens til, at det i høj grad var medlemmer af den uddannede elite, der kom til orde under og særligt efter krigen, såsom de britiske krigspoeter og Philipp Wittkops udgivelse af faldne tyske studenters soldaterbreve, der i henholdsvis Storbritannien og Tyskland har spillet en dominerende rolle i eftertidens tolkninger af krigen.⁷¹¹ Set i denne sammenhæng står den noget mere udbredte tavshed om nationale tilhørsforhold og selvopfattelse i det bredere nordslesvigske kildemateriale også i et andet lys, og nationalpolitiske spørgsmål og nationalt tilhørsforhold spillede muligvis en langt mindre rolle blandt mere jævne nordslesvigere. Det samme gjorde sig muligvis også gældende i forhold til den kritik eller tvivl om, hvorvidt byrden og farerne ved krigstjenesten stod mål med de politiske gevinster, mindretallet kunne opnå. En lignende tvivl behøvede ikke at have været bredt til stede blandt nordslesvigerne, for en mindre bemidlet landarbejder tænkte ikke nødvendigvis i de samme baner som repræsentanterne for den danske bevægelses rygrad.

Set i relation til eftertidens erindringsprocesser er det sandsynligt, at tiden op til og lige efter Genforeningen udgjorde en opbrudsperiode, hvor kollektive tolkninger og forståelser stadig var ved at finde deres form. Det

⁷¹⁰ DSK årbog 1945, s. 137.

⁷¹¹ McCartney 2005, s. 1; Ulrich & Ziemann 2010, s. 8-11.

afspejler sig også af en række erindringer fra perioden, som skal behandles i det følgende afsnit.

Genrekarakteristik og de udvalgte soldatererindringer

Samuel Hynes, men også den israelske historiker Yuval Harari, har fremhævet den autoritet, som veteraner forlanger i forbindelse med krigserindring pga. deres direkte erfaring. Det vil sige forestillingen om, at kun de, der havde udkæmpet eller i hvert fald oplevet krigen på første hånd, kunne forstå og fortælle sandheden om den.⁷¹² Ifølge Bjarne Bendtsen prægede denne opfattelse også nordslesvigske erindringer, og derfor ser man i flere tilfælde en indledende stadfæstelse af autenticitet blandt forfatterne.⁷¹³ Eksempelvis fremhævede den unge landarbejder fra Løjt Kirkeby, Kristian Tastesen, i indledningen til sine erindringer fra 1921, at han skrev på baggrund af dagbogsoptegnelser, så han kunne *"fortælle det nøjagtigt, som det er foregaaet."*⁷¹⁴ Et andet bredt gældende karaktertræk for genren er tilstedeværelsen af et moralsk projekt. Hensigten var at bevare øjenvidnernes autentiske skildringer af krigens rædselsvækkende begivenheder, således at eftertiden kunne tage ved lære og derved undgå, at historien gentog sig.⁷¹⁵ Herudover udpeger Bendtsen to overordnede tolkninger af nordslesvigernes krigsdeltagelse i både erindringsbøger, brevudgivelser og krigsromaner. Den første var opfattelsen, at man tynget af pligt kæmpede for en fremmed sag, hvorved et tvangselement var underliggende i fortolkningen. Den anden, som især må vedrøre erindringslitteraturen, fremtræder af nordslesvigerne

⁷¹² Hynes 1990, s. 158; Harari 2009; 2010.

⁷¹³ Bendtsen 2018, s. 281-83.

⁷¹⁴ Tastesen 1925, s. 3.

⁷¹⁵ Se f.eks. Christiansen 1923, s. 5-6; Sørensen 1928, s. 5; Brodersen 1933, s. 7.

skildringer af krigen og deres egen deltagelse heri. Her tolkes krigen overvejende som forfærdelig og meningsløs, men Bendtsen gør dog opmærksom på, at ordet 'meningsløs' sjældent blev benyttet i hverken erindringer eller krigsromaner, sandsynligvis på grund af krigstjenestens paradoksale forhold. Man kan da også finde åbenhjertige indrømmelser af villighed og et indledende syn på krigen som en mulighed for store oplevelser,⁷¹⁶ hvormed et spænd mellem tvangsfølelse og eventyrlyst var tilstede i såvel det samtidige materiale som udgivne erindringer. Tematisk var erindringer først og fremmest personlige skildringer, som både skulle beskrive krigen i almindelighed, gengive særlige begivenheder og skildre krigsdagligdagen fra soldaterperspektivet.

Bjarne Bendtsen henviser også til, at to fortolkninger blev fuldstændig dominerende efter krigen: For det første H.P. Hanssens udlægning fra november 1918, at den pligttopfyldende krigsdeltagelse banede vejen for Genforeningen. For det andet den opfattelse, at nordslesvigerne kæmpede for en sag, der ikke var deres egen. Han pointerer også, at sidstnævnte anskuelse på sin vis stred imod beretningerne om nysgerrighed, eventyrlyst og våbenbroderfølelse blandt de kæmpende, som på alle måder ofte måtte ofre sig for hinanden for at kunne skabe den tillid og det fællesskab, der var til stede på trods af forskelle i sindelag eller etnicitet.⁷¹⁷ Hertil vil jeg føje, at de to dominerende udlægnings desuden står i modsætning til Vælgerforeningens langsigtede politiske strategi og den begrundelse, som lå bag tilskyndelsen til krigsdeltagelse og pligttopfyldenhed. Der var konsensus om, at man i første omgang kæmpede for borgerrettigheder og -friheder til at dyrke danskheden inden for den tyske stat. Med det tyske nederlag blev denne baggrund og begrundelse

⁷¹⁶ Se Andresen 1921, s. 3; Eskildsen 1929, s. 11.

⁷¹⁷ Bendtsen 2018, s. 307

imidlertid overflødiggjort, hvormed relevansen efterfølgende også forsvandt i en erindrings- og fortolkningsmæssig sammenhæng. Dette kan forklare, hvorfor eftertidens syn på krigspligten i sidste ende fik en udformning, som stemte mere overens med dansksindede protesttilhængeres opfattelse af tvang end hævdelser af en statsborgerpligt, der var fæstnet til hjemstavnen. Hermed er der klare sammenfald mellem udlægninger i det samtidige materiale og erindringer, men også forskelle i fortolkningerne under og efter krigen.

Fortællingen om den meningsløse krig var ifølge Bendtsen allerede blevet fremherskende i starten af 1930'erne, om end den forskningsmæssigt først blev dominerende i 1970'erne.⁷¹⁸ I den sammenhæng må der for 1930'erne først og fremmest sigtes til litterære værker, men alligevel er det ikke usandsynligt, at en rammefortælling og særlig fortolkning af nordslesvigernes krigsdeltagelse også på dette tidspunkt var begyndt at krystallisere sig ikke bare litterært, men også blandt soldaternes egne erindringer. I en sammenligning af identifikation og fællesskabsopfattelse i hhv. det samtidige materiale og i erindringer giver det således i første omgang mening at indsnævre fokus til en række værker publiceret før 1930. Derfor er 12 publicerede erindringer strækkende fra 1917 til 1929 blevet undersøgt.⁷¹⁹ I udvælgelsen er der således tilstræbt ikke blot en kronologisk spredning, men også i forhold til forfatternes tjenstlige og civile baggrunde. Således er både rømningsmænd, front-, træn- og armeringssoldater samt en regimentsskriver repræsenteret. Der er medtaget både yngre og ældre krigsdeltagere, og de erhvervsmæssige baggrunde dækker over bl.a. flere landmænd, en redaktør og politiker, en

⁷¹⁸ Ibid. s. 313.

⁷¹⁹ Mikkelsen 1917; Petersen 1917; Petersen 1920; Andresen 1921; Tastesen 1921/1925; Bruun 1923; Christiansen 1923; Larsen-Kjær 1923; Poulsen 1924; Nissen 1926; Sørensen 1927; Eskildsen 1929.

murer og en seminarielærer. På tilsvarende vis er der også søgt en variation i udgivelsesformen og dens udbredelse, hvormed både småudgivelser fra egne forlag og de regulære bogudgivelser med et større forlag i ryggen er inkluderet, herunder en reel salgssucces i Kristian Tastesens erindring, som inden for genren udkom i næst flest oplag og sandsynligvis flest eksemplarer.⁷²⁰

Fællesskabsopfattelser i materialet

Nordslesvigske soldatererindringer blev udgivet og solgt i Danmark og indgik i en samlet dansk kontekst både under og efter krigen. Derfor er det tænkeligt, at udgivelserne ikke blot afspejlede de mere gængse udlægninger af krigen, men også i et vist omfang hvad der i Danmark mødte forståelse hos det bogkøbende publikum.⁷²¹ Hermed er det mindre sandsynligt, at publicerede erindringer bød på særtolkninger eller gengav ualmindelige hændelsesforløb og opfattelser. I stedet afspejlede det i højere grad de mere generelle træk fra de samtidige soldaterbreve. Eksempelvis blev der i høj grad benyttet et kollektivt 'vi' til at fortælle om krigsdagligdagen. En undtagelse er naturligvis de individuelle oplevelser og især rømningsmændenes beretninger, hvor et individuelt perspektiv naturligvis tillægges.⁷²² I udgangspunktet tyder det på, at der i 1920'erne trods Genforeningen herskede en mere åben og flertydig tolkning af krigsdeltagelsen og det nationales betydning i praksis. Det var et årti, hvor der endnu var et mere mudret billede i forhold til selvopfattelse og tilhørsforhold, med muligheder for andre tolkninger og prioriteringer end dansk vs. tysk. En slesvigsk selvstyrebevægelse så f.eks. dagens lys i

⁷²⁰ Bendtsen 2018, s. 307.

⁷²¹ Ibid. s. 291.

⁷²² Petersen 1917; Mikkelsen 1917; Bruun 1923; Tastesen 1923; Sørensen 1927.

1920'erne, om end denne trods indledningsvis opmærksomhed og støtte hverken fik politisk indflydelse eller bred folkelig opbakning.⁷²³

I dette perspektiv afspejler denne periodes erindringer nok i højere grad de nuancer, som prægede krigens samtid, end de efterfølgende årtiers. Gennemgående for samtlige de undersøgte erindringer er i hvert faldt tilstedeværelsen af soldaterkammeratskabet eller en underlæggende opfattelse af fællesskab i en given enhed. Eksempelvis fremgår det af den 40-årige KFUM-ungdomsarbejder Peter Poulsens erindringer fra 1924, at fællesskabet kunne være så stærkt, at det i sidste ende overvandt både national og personlig modsætning, idet han blev endog rigtig gode venner med "*en rigtig Prøjsler*".⁷²⁴ Landarbejderen Asmus Andresen fra Aabenraa-området skrev sine erindringer i 1921. Han var kun 19 år, da han indtrådte i hæren, og man kan i hans beskrivelser ane, hvordan der var et særligt bånd mellem mandskabet i den første enhed, han blev tildelt. Eksempler bekræfter i overensstemmelse med dagbogs- og brevmaterialet, at de tætte sociale relationer var at finde i de mindre enheder. Et bredere sammenhold kan dog også skimtes i Andresens skildring af krigens afslutning og enhedens tilbagekomst i Tyskland to måneder senere, ligesom der også kan findes et tilfælde, hvor der udtrykkes en tydelig tilknytning til selve regimentet.⁷²⁵

Det samme billede gør sig gældende for dansk selvopfattelse og fællesskabsfølelse, som er til stede i langt de fleste af de behandlede udgivelser. Det er imidlertid værd at bemærke, at dette sjældent fremhæves som noget definerende. En undtagelse er landarbejderen Hans Petersens bog fra 1920. Han beskrev sig selv som en dansk sønderjyde, der

⁷²³ Hansen 2020, s. 205-11; Becker-Christensen 2009, s. 308-12.

⁷²⁴ Poulsen 1924, s. 49-50.

⁷²⁵ Andresen 1921, s. 72-75; Eskildsen 1929.

var foreningsaktiv og nationalpolitisk engageret, og han lagde derfor også vægt på et dansk fællesskab ved fronten.⁷²⁶ Omvendt findes der også eksempler på, at denne selvopfattelse tilsyneladende slet ikke spillede nogen rolle. Det gælder de tidligste erindringer fra 1917, skrevet af de to rømningsmænd H. Mikkelsen og Hartvig Petersen samt hos Asmus Andresen og murersvenden J. Bruun fra Haderslev, som fik udgivet sine erindringer i 1923. På trods af at der i forlængelse af Mikkelsens beretninger f.eks. var trykt en dansknational sangtekst om rømningsmandens kærlighed, bånd og forpligtelse over for hjemstavnen og fædrene jord, synes det simpelthen ikke at have spillet en rolle i forhold til hverken hans krigserfaringer eller faneflugt.⁷²⁷ Dette indikerer, at det danske sindelag ikke var en ensartet størrelse med lige betydning for hver enkelt nordslesviger. Derimod fandtes der nok nærmere en vifte af danskhedsopfattelse og udtryksmåder, som blev vægtet og erindret forskelligt.

I udgivelserne kan man også finde eksempler, hvor enten engagement eller aktive handlinger i soldaterrollen træder frem. Dette er tilfældet for Asmus Andresen, der ikke var ked af at skulle være soldat ved indkaldelsen i januar 1918. Tværtimod var han nysgerrig, han meldte sig ved flere lejligheder frivilligt til selv farefulde tjenesteopgaver. Ligeledes forblev han disciplineret og pligttro, også efter tilbagekomsten til Tyskland i december 1918, indtil han i marts 1919 officielt blev fritaget for tjenesten. Der findes altså ikke nogen antydning af, at minoritetsrollen havde indvirkning på krigsoplevelsen i negativ retning.⁷²⁸ Det er også velkendt, at seminarlærer Claus Eskildsen, der senere i sit liv blev forkæmper for en dansk grænse ved Dannevirke og forfatter til bl.a. *Dansk Grænselære*

⁷²⁶ Petersen 1920, s. 84, 97, 99, 122.

⁷²⁷ Mikkelsen 1917; Petersen 1917; Andresen 1921; Bruun 1923.

⁷²⁸ Andresen 1921, s.75-77.

(1936), hvori han argumenterede for dansk folkepræg og egenart i Sydslesvig. I sine krigserindringer fra 1929 veg han heller ikke tilbage for at indrømme spænding og engagement i forhold til krigen i de første år. Omvendt var det efter eget udsagn netop i forbindelse med krigen, at det stod klart for Eskildsen, at han ikke kunne fornægte sin danskhed.⁷²⁹ Dermed udgør han også et eksempel på utilstrækkeligheden ved de dikotomiske nationale identitetskategorier, der som oftest følger med behandlingen af krigsdeltagerne. At Eskildsen således vekslede mellem dansk og tysk sindelag er også nævnt af Claus Bundgård Christensen, men mens Christensen tilsyneladende ser dette som et valg, hvor der skiftes fra én national selvopfattelse under krigen til en anden efterfølgende,⁷³⁰ kan man imidlertid også se det som et udtryk for en mudret national virkelighed i et grænseland, hvor nationale tilbøjeligheder endnu ikke behøvede at være et entydigt og udtalt spørgsmål om enten-eller. Det kan her også nævnes, at Eskildsen i 1920'erne havde et regionalt fokus i sine foredrag og sit arbejde for Historisk Samfund for Sønderjylland, hvor slesvigsk identitet samt hjemstavns læren og -historie stod ham nært.⁷³¹

Også Kristian Tastesen slog på den ene side indledningsvist fast i sine erindringer, at krigen var noget, som sønderjyske soldater var tvunget til *"uden at have mindste Ideal at kæmpe for."*⁷³² På den anden side spiller dansk sindelag og fællesskab ingen rolle i hans skildringer, ligesom hans beslutning om faneflugt i sidste ende handlede om krigslede og -træthed. Det er også bemærkelsesværdigt, hvordan han fremhævede at have deltaget i over 30 stormløb og eksplicit beskrev drab på fjendtlige soldater.

⁷²⁹ Eskildsen 1929, s. 57-58; Johnsen 2005, s. 386-87.

⁷³⁰ Christensen 2018, s. 7.

⁷³¹ RA0156/-10, Eskildsen. Det samme gjaldt i øvrigt Hans Lausten-Thomsen, se Hansen 2020, s. 228. Eskildsens fokus fik dog et andet og langt mere nationalistisk præg fra 1933, se Johnsen 2005, s. 10, 386.

⁷³² Tastesen 1923, s. 3.

På dette punkt står Tastesens erindringer ud fra mængden,⁷³³ og hans beskrivelser af krigens rædsler i almindelighed fremstår i flere tilfælde ureflekteret, ligeså vel som hans meget hårde fremfærd i mødet med enlig fransk kvinde med et spædbarn beskrives tilsyneladende helt uden anger.⁷³⁴ Dette kan der være flere grunde til, men Tastesen skiller sig ud ved at portrættere sig selv som en meget aktivt handlende soldat, og det er i den sammenhæng værd at bemærke, at udgivelsen som nævnt var ganske populær. Med andre ord var der et publikum for blodige krigerhistorier med nordslesvigere som aktive udøvere, blot underforstået, at dette var foregået under tvang og uden en sag at kæmpe for. Dette er i sig selv også værd at hæfte sig ved, for selvom Tastesen beskrev sig selv som sønderjyde, knyttede han altså ikke eksplicit krigsdeltagelsen sammen med retten til fædrene jord eller bevarelse af danskhed. Det står i kontrast til den måde, faldne soldater som f.eks. Steffensen og Peter Østergaard blev portrætteret posthumt, men ligeledes fremstillede sig selv. Særligt Steffensen kunne fremstille nordslesvigerne som hårdt kæmpende soldater, men han lagde som vist netop vægt på, at hans egen deltagelse var en pligt over for hjemstavnen (se s. 322-24).

Mathias Sørensen fra Østerby ved Møgeltønder ønskede i 1927, ligesom Tastesen, at fremstille krigens ondskab og gru, men modsat Tastesen fremhævede han, hvordan han ved mere end én lejlighed aktivt forhindrede voldshandlinger. Hermed ligger hans selvkaraktistik som soldat mere på linje med den, man f.eks. finder hos Jørgen Friis og Kresten Andresen i det samtidige materiale. Mathiasen var del af en trænkolonne, hvorved han kun i mindre grad blev indblandet i kamphandlinger.

⁷³³ Ibid. s. 26-27, 49, 58-59, 71.

I Brodersen (1933) findes også eksplicitte beskrivelser voldshandlinger under krigen, men almindeligvis er sådanne beskrivelser sjældne i erindringer, se Crone & Pedersen 2018, s. 113.

⁷³⁴ Se f.eks. Tastesen 1925, s. 57.

Alligevel indoptog han i krigens begyndelse også den gængse tyske opfattelse af en fjendtlig civilbefolkning i Belgien, og han bebrejdede derfor delvist belgierne for den tyske voldsudøvelse i sensommeren 1914.⁷³⁵ Også Hartvig Petersen delte denne forestilling, og han beskrev derfor en hævnaktion, som hans regiment foretog i Leuven i 1914, uden megen eftertanke eller anger. Herudover ser man en næsten patriotisk genfortælling af en af enhedens indsatser på Østfronten i 1915, ligesom en beskrivelse af kampene ved Verdun i efteråret 1916 antyder både vilje og engagement i forhold til krigsindsatsen. Dette er endog til trods for, at skildringen indledes med en konstatering af, at "*Krigshumøret*" på daværende tidspunkt for længst var til ende. Til gengæld sker der et skift i Petersens skildring fra november 1916, hvor man ser et anstrøg af en offeropfattelse, som dog synes at gælde alle tyske soldater. En mulig national modsætning fremgår da også først hos Petersen i hans korte beskrivelse af, hvordan han smed soldatertøjet og jernkorset "*ind paa tysk jord*", da han flygtede over grænsen til Danmark i 1917.⁷³⁶

På baggrund af det ovenstående vil jeg fremhæve den hovedpointe, at der sagtens kan findes diversitet i fortællingerne og de emnemæssige betoningers blandt erindringer udgivet frem til 1930. Dette tyder på, at der endnu på dette tidspunkt ikke var sket en klar udkrystallisering af fortællingen, hvor nordslesvigerne indtog rollen som passive ofre for en påtvungen pligt og en fremmed sag. Ikke desto mindre var grundelementer til denne fortælling til stede i 1920'ers-erindringerne, lige så vel som de var i det samtidige materiale. Både Tastesen og Poulsen beskrev krigsdeltagelsen som påtvungen,⁷³⁷ og træder vi for en kort bemærkning uden for de udvalgte erindringer, kan man f.eks. hos Sigurd Kloppenborg

⁷³⁵ Sørensen 1927, s. 27-31.

⁷³⁶ Petersen 1917, s. 5-6, s. 11-12, 15.

⁷³⁷ Tastesen 1925, s. 3; Poulsen 1924, s. 75.

Skrumsager se, hvordan det mest sandsynlige scenarie fra et nordslesvigsk perspektiv længe var en tysk sejr i krigen. Alligevel ses antydningen af, hvordan en teleologisk anskuelse af krigsdeltagelse tog form i sammenhæng med Genforeningen. Kort tid efter afstemningen den 10. februar 1920 skrev han, at: *"Den bedste og kraftigste sønderjyske ungdom ødelagdes på valpladserne, alt gik tilbage og i forfald, man tabte modet, og håbet blev mange gange lille. Men så kom endelig omslaget i sommeren 1918. Det begyndte at lysne, og snart følte alle, at nu bar det nok frem mod befrielsens dag."*⁷³⁸ Krigsdeltagelsen blev hermed kædet direkte sammen med Genforeningen i langt højere grad, end tilfældet var både før og under krigen. Dette kunne være en indikation på, at det organiserede danske mindretal og bevidst dansksindede veteraner antog denne tolkning om, at krigsindsatsen var et stort symbolsk offer for landsdelens indlemmelse i Danmark.

Man kan dog finde en forskelligartethed i erindringer fra før 1930, og eksempelvis havde Hans Petersen, som udpræget dansksindet, på den ene side et entydigt negativt syn på krigsdeltagelsen, især når pligt blev til kadaverdisciplin. På den anden side var der også et ansvar over for f.eks. kammeraterne forbundet med pligten, hvormed militærdisciplin indirekte kunne fremstå mere hæderligt.⁷³⁹ Man kan hertil finde eksempler på, at pligten indirekte blev knyttet til Rigsdanmark. Således vurderede redaktør og politiker Ernst Christiansen i sine erindringer fra 1923, at udbredt faneflugt kunne have bragt Danmark i fare. Det samme gjaldt Søren Larsen-Kjær, gårdmand fra Københoved, som også fik sine erindringer udgivet samme år. Dansksindede håbede ofte på, at Danmark ville forblive

⁷³⁸ Skau 2013, s. 159-60.

Sigurd Kloppenborg Skrumsager var selv krigsdeltager og søn af mindretalspolitiker og landdagsmand H.D. Kloppenborg-Skrumsager.

⁷³⁹ Petersen 1920, s. 111, 118, 130.

skånet for krigens hærgen, men alligevel var Christiansen og Larsen-Kjærs sammenkædning mellem krigsdeltagelsen og Danmarks stilling med al sandsynlighed en efterrationalisering. Sidstnævnte gik endda så langt til at argumentere for, at de dansksindede havde "*kæmpet for Danmarks Sag*."⁷⁴⁰ Dette var måske et forsøg på at give krigen et formål, der efter 1920 var mere meningsgivende. Larsen-Kjær var imidlertid ikke ene om denne opfattelse i årene efter krigen. I Hejmdal Avis kan man f.eks. læse, hvordan præsten i Sønder-Hygom, i 1922 ved indvielsen af en mindesten for sognets faldne, påmindede forsamlingen om, at målet for den sønderjyske krigsdeltagelse havde været at holde Danmark fri fra krigens ødelæggelser, hvilket forhåbentligt kunne "*mildne lidt paa sorgen*".⁷⁴¹ På dette tidspunkt var forskellige tolkninger altså i omløb, som hver på sin måde forsøgte at retfærdiggøre krigsindsatsen inden for det samlede Danmark. At lige præcis sidstnævnte tolkning ikke vandt indpas kan have mange forklaringer, men én kunne være manglende klangbund nord for Kongeåen.

Diversiteten i det tidlige erindringsmateriale viser sig desuden også gennem eksempler på sammensat identifikation, der rakte udover nationale kategorier og dikotomier, f.eks. erhvervsmæssig selvopfattelse i Larsen-Kjærs tilfælde,⁷⁴² men også religiøs identifikation. Både Sørensen og Poulsen udtrykte således en tydelig kristen selvopfattelse, og for Sørensen blev det eksplicit understreget som det væsentligste tilhørsforhold. Han erklærede sig for "*dansk Sønderjyde*" og accepterede i og for sig de pligter, som fulgte med statsborgerskabet, men som et led i fornægtelsen af alt militærtjeneste, selv for sit reelle fædreland, hævdede Sørensen, at kristnes borgerskab udelukkende var "*i Himlen*." Derfor havde

⁷⁴⁰ Larsen-Kjær 1923, s. 101.

⁷⁴¹ Hejmdal Avis, 11-09-1922, *Mindstensafsløringen i Sønder-Hygom*.

⁷⁴² Larsen-Kjær 1923, s. 66

kristne efter hans mening hverken i krigs- eller fredstids nogen forpligtelser over for staten ud over at betale skattens mønt.⁷⁴³

Erindringer fra 1920'erne viser, hvordan det, der definerede en nordslesvigsk krigsdeltager, og hvordan dette blev sprogliggjort, endnu var til forhandling, idet dansk selvopfattelse også blev knyttet til andre, indbyrdes forskellige selvforståelser. En selvforståelse som dansk kunne på dette tidspunkt også stadig knyttes til hjemstavnen. Hans Petersen forbandt f.eks. "*vort kære, sønderjyske maal*", forholdet til hjemegnen og de pårørende med det danske fællesskab ved fronten.⁷⁴⁴ Sørensen følte sig ligeledes forbundet med "*den sønderjydske hjemlige Slette*", som han længtes efter i et stille øjeblik i en polsk skov, og der findes fremhævelse af hjemstavnen i både Christiansen, Larsen-Kjær og Eskildsens erindringer.⁷⁴⁵ En sammenkædning af hjemstavn og danskhed kan altså ses i materialet, ligesom en regional orientering også kan findes i en række af de behandlede erindringer.⁷⁴⁶ Eskildsen nævnte eksempelvis, at mecklenburgere havde deres egen nationalhymne, og tilegnede sin divisions gode orden og disciplin "*slesvigsk, holstensk, meklenborgsk Ro*".⁷⁴⁷ I 1920'ernes erindringer findes altså også tegn på, at et regionalt inddelt verdensbillede også kunne knytte sig til danskhed og den nordslesvigske hjemstavn.

Den ovenstående gennemgang viser, at der i erindringer fra før 1930 blev italesat flere forskellige identifikationsformer. Dette stemmer overens

⁷⁴³ Sørensen 1927, s. 122-23.

⁷⁴⁴ Petersen 1920, s. 111, 123.

⁷⁴⁵ Sørensen 1927, s. 72; Christiansen 1923, *passim*; Larsen-Kjær 1923, s. 5; Eskildsen 1929, s. 65, 148.

⁷⁴⁶ Se Poulsen 1924, *passim*; Christiansen 1923, s. 123; Larsen-Kjær 1923, s. 16, 97.

⁷⁴⁷ Eskildsen 1929, s. 51, 249, se også s. 257.

med det billede, der tegnes i afhandlingens analyse, hvorved det virker sandsynligt, at man tidligst fra slutningen af 1920'erne fik skabt en bredere konsensus om, hvad der skulle lægges vægt på i erindringen. Der var f.eks. nationale tolkninger i spil, der blot aldrig fandt rod fæste i eftertiden. I et bredere historiografisk perspektiv passer dette, som det vil fremgå af næste afsnit, også med Inge Adriansen og Bjarne Bendtsens konklusioner af 1920'erne Verdenskrigserindringer. Det virker plausibelt, at forståelsen af krigen undergik en udvikling, hvor der i slutningen af 1918 skete et orienteringsskift i forhold til f.eks. legitimering, hvilket fra 1930'erne førte til en udkrystallisering af den måde, krigen blev opfattet. Herfra var krigstjenesten meningsløs og uden formål for nordslesvigerne, som kun deltog på grund af en tung pligt, der på den ene side kunne knyttes til en forståelse af tvang, og på den anden som en nødvendighed for at bevare forbindelsen til familien samt den nordslesvigsk arv, både materielt og kulturelt. Alligevel førte krigen i sidste ende til genforening, hvormed deltagelsen kunne forstås både som et offer og en egentlig indsats i denne sammenhæng. At denne opfattelse indeholdt paradoksale elementer var ingen hindring, mens den samtidige kontekst og forklaringspotentialer i stigende grad blev skubbet i baggrund i den brede fortælling og erindringskultur.⁷⁴⁸

Eftertidens erindringsmæssige og litterære påvirkning

På baggrund af den overstående gennemgang er det oplagt at gå ind i en nærmere diskussion om en mulig ensretning mod en national fortællingsramme i tiden efter ca. 1930. Her kan man i store træk pege på udviklinger rent erindringskulturelt, litterært og historiografisk, men en central rolle spillede nok særligt den indflydelse, som lå i det foregående

⁷⁴⁸ Adriansen 2006, s. 314-15.

begivenhedsforløb og den politiske udvikling, der knyttede til Genforeningen.

Inge Adriansen har vist, hvordan der i de første år efter krigen sandsynligvis ikke var tale om et entydigt dansk erindringsmæssigt billede på Verdenskrigen, hvilket f.eks. fremgår af de mindesmærker, der blev rejst i 1920'erne. Mens der i Rigsdanmark blev opført mindesmærker for afdøde sømænd, krigssejlere og internerede krigsfanger fra Ententen, blev der i samtlige 123 kirkesogne i Sønderjylland naturligt nok opført mindsten for faldne krigsdeltagere. De blev stort set alle bygget fra 1920-25, og på de fleste blev navne på samtlige faldne anført, uanset nationalt sindelag. I grænselandet var man altså, især i landsognene, i stand til at favne over nationale modsætninger, om end der selvfølgelig også var undtagelser. I nogle tilfælde var monumenterne enten dansk- eller tysknationale i symbolikken eller i udvælgelsen af de soldater, der skulle mindes. Ser man samlet på de fire købstæder i Sønderjylland, finder man derfor ikke ensartethed, men stor variation. I Aabenraa opførte man en tosproget mindsten med symbolik for begge nationer. I Sønderborg, hvor de nationale befolkningsgrupper var jævnbyrdige, var mindstenen foruden krigens årstal derimod neutral og helt uden symbolik eller indskrift. I Haderslev, hvor der var dansk flertal, opstod der til gengæld strid om fortolkningen af krigstjenesten, så hele tre monumenter blev rejst. En overtydelig national symbolik kendetegnede derfor de mindesmærker, der blev lavet som svar og modsvar. Derimod udløste et tyskpatriotisk mindesmærke i Tønder ikke et modsvar fra byens danske mindretal.⁷⁴⁹

Denne variation, med tendens til national neutralitet, står i kontrast til den kondensering og ensretning i fortolkningen af Verdenskrigen, som f.eks.

⁷⁴⁹ Adriansen 2010, s. 115-21.

fulgte med monumentet i Mindeparken i Århus. Etableringen udsprang egentlig af to kuldsejlede mindeprojekter for danske statsborgere, der var omkommet i Ententens tjeneste, men da projektet fik vind i sejlene fra 1927, var hovedformålet derimod at mindes samtlige *danske* faldne. Monumentet blev indviet i 1934 og kan i høj grad anskues som en del af en nationaliseringsproces, hvor man søgte at forene den nordslesvigske krigsindsats med de rigsdanske frivillige i et rent dansk mindesmærke. I den forbindelse blev der brugt mange kræfter på at afgøre hvem af de faldne nordslesvigere, der kunne medtages på monumentet, og hvem der måtte ekskluderes som tysksindede, hvorved navnene på ca. 1.000 faldne fra Sønderjylland blev udeladt. Der var kort sagt tale om et forsøg på at erindre noget meningsfyldt gennem én *fællesdansk* fortælling om krigen. Tanken var, at både dansksindede værnepligtige i den tyske hær og frivillige rigsdanskere havde kæmpet for én og samme sag: Sønderjyllands genforening med Danmark. Adriansen har imidlertid slået fast, at dette var en efterrationalisering. Påstanden om, at rigsdanske frivillige kæmpede for Sønderjyllands tilbagevenden, var i bedste fald tvivlsom, og de to soldatergrupper kunne ikke sidestilles.⁷⁵⁰

I forlængelse heraf vil jeg pege på, at man også kan udvide argumentet til det dansksindede mindretal. Vælgerforeningen arbejdede unægteligt for Nordslesvigs indlemmelse i Danmark, men i 1914 regnede man som nævnt ikke en genforening for et nærtforestående scenarie. At opfylde pligten til at gå i krig handlede i første omgang om at bevare danskheden og retten til hjemstavnen inden for den tyske stat. Omvendt var forestillingen om at kæmpe for genforening svært forenelig med protestlinjen, som ideelt set ønskede at modsatte sig værnepligten i det hele taget. Hertil kommer, at i det omfang rømningsmænd under krigen eventuelt valgte desertion af

⁷⁵⁰ Ibid. s. 109-15.

ationale årsager, viser *Pligtspørgsmaalet* (1917), at dette heller ikke skete i en forventning om genforening umiddelbart efter krigen (se s. 309-10). Med andre ord kan det diskuteres, hvorvidt dansksindede samlet set gik i krig på denne baggrund. Genforening var rigtigt nok endemålet, men i første instans handlede krigsdeltagelsen om overhovedet at have muligheden for at arbejde mod dette mål, hvilket i mine øjne er en ikke helt ubetydelig forskel.

I dette lys er det langt mere plausibelt, at der blandt nordslesvigere i samtiden var divergerende holdninger og vurderinger til Vælgerforeningens politiske linje og til krigen udfald, herunder hvad dette ville betyde for Nordslesvigs stilling. Dette medførte en uensartet forståelse af pligtspørgsmålet såvel som krigsdeltagelsens berettigelse og mål. Mindesmærkerne i Sønderjylland fra 1920-25 afspejlede netop heller ikke en entydig dansk erindringskultur. Alligevel blev det tyske krigsnederlag startskuddet til en genforeningsproces, som af det dansksindede flertal i Nordslesvig blev opfattet som lykkelig. Hermed kunne krigsmindesmærkerne ifølge Adriansen ikke hylde taperhed eller offervilje, men kun pege på tabet – og helst omtolke det, så det fremstod som prisen for genforeningen.⁷⁵¹

I den litterære kontekst henviser Bjarne Bendtsen desuden til, at interessen for den skønlitterære behandling af Verdenskrigen, i modsætning til de første krigsår, var blevet mættet blandt det bogkøbende publikum i Danmark ved udgangen af 1918. Først i slutningen af 1920'erne så man igen et *krigsbogsboom* – men omvendt havde erindringsprocessen og krigsbogudgivelser ikke på nogen måde ligget stille i den mellemliggende periode.⁷⁵² Derfor finder jeg det sandsynligt, at det er ca.

⁷⁵¹ Ibid. s. 119.

⁷⁵² Bendtsen 2018, s. 281-86.

ved 10-året for krigens afslutning, at man skal finde begyndelsen på en udkrystallisering af fortællingen om krigsdeltagelsen. Indtil da undergik Sønderjylland en proces, hvor nordslesvigerne, lige meget hvor danske de var, alt andet lige stadig skulle integreres i et samlet dansk samfund, om end muligvis mere praktisk og strukturelt end kulturelt. Desuagtet synes det rimeligt at antage, at man fra både sønderjysk og rigsdansk side forsøgte at nå hinanden i forhold til en sammenhængende tolkning af den historiske og politiske udvikling siden 1864.

Ser man samlet på mellemkrigstiden kan man også argumentere for en genpolitisering og institutionalisering af kløften mellem dansk og tysk med oprettelsen af en række bevægelser og foreninger med hvert sit sigte for at fremme nationale interesser i forhold til f.eks. økonomiske betingelser, skolevæsen m.m. Med nazismens gennembrud i Tyskland blev modsætningen yderligere skærpet, og fra dansk perspektiv kom Tyskland på sin vis til at stå som symbol for totalitarisme, mens Danmark udgjorde en demokratisk modpol, hvormed de to nationaliteter blev endnu mere uforenelige.⁷⁵³ Hitlers udnævnelse til rigskansler, men navnlig en grænserevisionskampagne fra ledende slesvig-holstenske nazister i 1933, var derfor også baggrunden for stiftelsen af den sønderjyske veteranforening DSK i 1936. Foreningen var del af en bredere dansk modreaktion, da nazismen fra 1930 fik godt fat i både Sydslesvig og det tyske mindretal, men ligeledes i de eksisterende tyske veteranforeninger. Dermed ønskede DSK også at bekæmpe en stigende nazificering af krigserindringen i grænselandet og give nordslesvigske krigsdeltagere et alternativ til den tyske veterankultur. Man kan derfor argumentere for, at DSK på sin vis kan ses som et udtryk for, at en bredere fortolkning og erindring af krigsdeltagelsen kom under pres i 1930'erne, og som så ofte

⁷⁵³ Fink 1955, s. 9-120; Becker-Christensen 2009, s. 319-334.

før i grænselandets danske historie var modsvaret organisering og foreningsstiftelse.⁷⁵⁴

I lyset af det ovenstående tyder det på, at en fællesdansk tolkning af krigen først i løbet af 1930'erne vandt bredt indpas, efter at nationaliserings- og polariseringsprocesser i en vis udstrækning havde gjort krigsdeltagelsen til et spørgsmål om dansk-tyske modsætningsforhold. En fuldstændig ensretning af verdenskrigerindringen fra dette tidspunkt er imidlertid svær at argumentere for. Der lå ikke et egentligt fortolkningsmonopol knyttet til de faldne gårdmænd og gårdmandssønner, på trods af at netop deres krigserfaringer og opfattelse af krigen blev fremhævet i publiceringer. Kresten Andresen og Mikael Steffensens udlægninger af krigen havde givetvis indflydelse på eftertidens nationale fokus, men DSK-årbøgerne er et tydeligt eksempel på, at også helt almindelige nordslesvigske veteraner kunne komme til orde ligesom i 1920'ernes erindringslitteratur. Omvendt udelukker det ikke, at et tiltagende nationalt fokus kom til at præge erindringskulturen i en retning, som sandsynligvis også havde indvirkning på den bredere fortælling blandt DSKs medlemmer. En mange-facetteret proces, som havde sin begyndelse tilbage i 1918, kan meget vel i sidste ende have skabt en ensretning af, hvordan man i eftertiden begrundede, vurderede og erindrede den nordslesvigske krigsdeltagelse inden for en fællesdansk forståelsesramme. Hvor Hans Schultz Hansen som allerede nævnt har fremhævet, at der efter 1864 ikke længere var mulighed for identitetsmæssige mellemtoner uden for de nationale kategorier,⁷⁵⁵ vil jeg i denne forbindelse derimod rejse den indvending, at i den udstrækning

⁷⁵⁴ Bendtsen 2018, s. 318; Hansen 2006, s. 336-38.

⁷⁵⁵ Hansen 1997; Hansen 2009, s. 135, 140.

dette kan anses for korrekt i identifikationsmæssig forstand, var det mere passende for tiden efter Genforeningen.

Konklusion

Denne afhandling har analyseret kollektiv identifikation blandt en række udvalgte dansksindede nordslesvigske soldater under 1. Verdenskrig. Det har været formålet at nuancere det traditionelle, nationalt formaterede historiesyn, som på den ene side har reduceret den nordslesvigske krigsdeltagelse til en fortælling om tvang og meningsløshed, og på den anden side har knyttet krigsindsatsen direkte sammen med Genforeningen i 1920. Dermed har det ligeledes været afhandlingens hensigt at vise diversitet og dynamik i aktørernes selvopfattelser og fællesskabsforståelser. Sammenfattende har afhandlingens vigtigste pointe og mest centrale bidrag til forskningen været at vise, hvordan hjemstavnsfølelse gennemsyrede mange dele af nordslesvigsk identifikationsudøvelse i forbindelse med 1. Verdenskrig. Den var udbredt i praksis gennem den sociale udøvelse, moralsk i forhold til pligt-tænkning, i Vælgerforeningens politik, og den var ligeledes til stede i 1920'ernes erindringer. I forbindelse med krigen kunne opfattelser af danskhed med andre ord være noget kvalitativt andet i Nordslesvig end i Rigsdanmark. Man er derfor nødt til at tænke danskhed og regional selvforståelse anderledes end tilfældet har været i den hidtidige forskning, og nok så vigtigt at sammentænke de to identifikationsformer, hvis der skal skabes en bedre og mere nuanceret forståelse af kollektiv identifikation blandt nordslesvigere i perioden. Det er en central pointe, at hjemstavnsfølelse havde to funktioner. Der kunne dels være tale om en regional forstærkelse af danskhed, som netop viser, at nationalfølelse kunne være noget andet end i Rigsdanmark, og dels en regional rummelighed, der kunne neutralisere spørgsmålet om det nationale, i og med der eksempelvis var plads til hjemmetyskere i det nordslesvigske fællesskab under krigen. I den funktion udgør hjemstavnsfølelse nærmest en opblødning af det

ationale og en vægtning af det regionale, uden på nogen måde at fornægte danskhedens betydning.

I de følgende afsnit vil jeg først genopridse afhandlingens forskningsdesign, og dernæst opsummere konklusionerne. Herefter jeg vil sammenfatte afhandlingens bidrag til forskningen og nogle af de historiografiske perspektiver, som afhandlingen har anlagt. Slutteligt vil jeg give et bud på videre perspektiver i behandlingen af kollektiv selvopfattelse i Nordslesvig både i og uden for sammenhæng med Verdenskrigen.

Afhandlingens forskningsdesign

Med afhandlingens analyse er der blevet foretaget en åben, socialkonstruktivistisk behandling af nogle af de mest hyppigt forekommende identifikationstyper i et kildemateriale skrevet af 18 udvalgte dansksindede krigsdeltagere. Helt konkret har fokus været på 1) dansk selvopfattelse, fællesskabsforståelse og social praksis, 2) militær selvopfattelse, adfærd og praksis samt 3) koblingen mellem danskhed og regional hjemstavnsfølelse. Kollektiv selvopfattelse er i denne sammenhæng blevet analyseret som proces, med særlig vægt på den sociale interaktion med mennesker og grupper, som aktørerne enten følte sig en del af eller opfattede som udenforstående eller fremmede. En diskursiv tilgang har belyst, hvordan krigsdeltagerne sprogligt udøvede identifikation, og en praksisorienteret tilgang har klarlagt, hvordan aktørerne rent faktisk agerede og fungerede i krigshverdagen, både socialt og militært. Herudover har det i behandlingen været et underliggende spørgsmål, hvordan kollektiv selvopfattelse på forskellig vis spillede sammen med de paradoksale elementer, som krigsdeltagelsen indeholdt

for medlemmer af det nationale mindretal. Altså hvordan en dansk selvopfattelse kunne forenes med loyal krigstjeneste for den tyske stat, der undertrykte mindretallets nationalitet i Nordslesvig.

Teoretisk har analysen i særlig grad trukket på for det første Rogers Brubaker og Frederick Coopers kritik af identitetsbegrebet, hvorfra analysekategorierne *forbundethed*, *fællestræk* og *gruppefølelse* er afledt. For det andet antropologerne Fredrik Barth og Richard Jenkins' anskuelse af gruppeidentitet som en social afgrænsning mellem 'os' og 'dem'. Metodisk har det været et hovedgreb at centrere undersøgelsen om en række aktører, hvis danske sindelag var udtalt og beviseligt, og hvis breve og dagbøger i flere tilfælde blev publiceret efter krigen. Dette udgangspunkt har givet undersøgelsen et bredt og anerkendt forestillet fællesskab at arbejde ud fra og har udgjort en effektiv måde at udfordre den traditionelle grundfortælling. De 18 aktører er blevet udvalgt, så de på rimelig vis repræsenterer den nordslesvigske demografi og giver en spredning i forhold til alder, krigserfaringsgrundlag og frontplacering.

Strukturelt har det udmøntet sig i en kapitelstruktur, hvor kapitel 3 præsenterede kontekst og baggrund for undersøgelsens problemfelt, hvorefter de fire følgende kapitler i en tematisk opdeling behandlede henholdsvis dansk identifikation (kap. 4), militær identifikation (kap. 5), militær adfærd og praksis (kap. 6) samt den sammensatte identifikationsbinding mellem danskhed og regional hjemstavnsfølelse, herunder spørgsmålet om pligtfølelse og krigsdeltagelsens modsætningsfyldte karakter (kap. 7). Afslutningsvis har dette kapitel (kap. 8.) diskuteret analysens fund og sat dem i en bredere kontekst.

Social praksis og dansk fællesskabsfølelse

I kapitel 4 er det blevet vist, hvordan dansksindede så vidt muligt grupperede sig sammen eller opsøgte hinanden, hvilket er helt i tråd med de rids over nordslesvigernes sociale praksis, som er blevet foretaget i den eksisterende forskning. Dette skete på grund af det danske modersmål, en fælles kulturel baggrund og en regional referenceramme, men ligeledes kunne eksempelvis også den kristne tro være et socialt bindemiddel. I analysen er det herudover blevet vist, hvordan sociale relationer kunne gå på tværs af gruppe-, kompagni- og endda bataljonsinddeling, og i nogle tilfælde også rang. I de slesvigske regimente, hvor man fandt det største opbud af nordslesvigere, så man sandsynligvis også den mest udprægede form for dansk fællesskabsfølelse baseret på sammenfald i værdier, interesser og nationalpolitisk observans, men en tilsvarende socialpraksis kunne lige så vel gøre sig gældende i enheder på Østfronten med en lavere koncentration af dansktalende. Til gengæld var muligheden for at etablere særskilte sociale grupperinger, der ud over sproglige, politiske og kulturelle fællestræk ligeledes var dannet som følge af forudgående kendskab, nok oftest forekommende blandt soldater i 'danskerregimenterne'. I denne forbindelse har særligt sammenholdet mellem en gruppe af dansksindede i *RIR 86*, som indeholdt aktørerne Peter Østergaard, Kresten Andresen og Hans Moos, skilt sig ud. Denne gruppe var et tydeligt eksempel på dansksindet fællesskabsfølelse og -udøvelse i krigens første fase fra 1914-1915. Lige så vigtigt i denne afhandlings sammenhæng er det imidlertid, at dette fællesskab bestod af flere individer, hvis breve og dagbøger fik en uforholdsmæssig stor indvirkning på eftertidens tolkning af krigsdeltagelsen.

På et mere overordnet plan er der i denne afhandling blevet identificeret flere niveauer i fællesskabsopfattelserne blandt de dansksindede aktører. Det danske sprog og nordslesvigsk herkomst udgjorde tilsyneladende den

mest løse binding, men oplevelsen af samhørighed kunne blive stærkere, hvis der også fandtes samklang i forhold til sindelag, eventuelt til nationalpolitisk observans, tro, kulturopfattelse og værdier. Mere specifikt har jeg i kapitel 4 udpeget tre niveauer for dansksindet fællesskabsopfattelse. Her udgjorde de konkrete, sociale og relationelle forbindelser det første trin. Herudover kunne der udtrykkes en opfattelse af fællesskab blandt ligesindede, eksempelvis religiøst og nationalpolitisk. Dette var en bredere fællesskabsopfattelse, der i udgangspunktet ikke nødvendigvis var bundet op på sociale relationer, men omvendt kunne give udslag i meget tætteste sociale relationer. Det tredje trin var et forestillet fællesskab som kunne italesættes for alle nordslesvigere. Ikke desto mindre er der i analysen også blevet påvist modsætning og spændvidde inden for forståelsen af danskhed, f.eks. i forhold til pligtopfattelse, faneflugt og tilknytning til hjemstavnen. Dermed kan det konkluderes, at danskhed næppe var en ensartet selvopfattelse blandt de nordslesvigske krigsdeltagere. Dette perspektiv er blevet udfoldet i kapitel 8, hvor der argumenteres for, at den sociale kontekst ved fronterne, både internt i soldaternes enheder og eksternt i mødet med civile, havde indflydelse på den kollektive identifikation.

Militær selvopfattelse, adfærd og praksis

I krigshverdagen måtte dansk selvopfattelse udøves inden for rammerne af den tyske hær, og for soldaterne var dansk samhørighedsfølelse dermed i praksis indeholdt i et bredere militært fællesskab. Dansksindede soldater kunne helt naturligt orientere sig efter og identificere sig med de enheder, de tilhørte, men den militære identifikation, både oplevet og udøvet, skal nok i første omgang ses i lyset af hærens organisering og struktur. Ligesom for det danske fællesskab var de sociale relationer i de mindre hærenheder

helt centrale i det bredere soldaterfællesskab, og det er i sammenspillet mellem den organisatoriske ramme og socialpraksis, at fundamentet for militær selvopfattelse skal findes. Mere konkret viser undersøgelsen, at nationalt sindelag ikke havde betydning for, hvorvidt en nordslesviger kunne opfatte sig selv som del af ét eller flere fællesskaber inden for den tyske hær. Trods nationale modsætningsforhold kunne identifikationsudøvelse blandt dansksindede til tider afspejle en selvopfattelse som først og fremmest *tysk soldat*, ligesom der kunne findes stolthed og værdi i tjenesten. Blandt aktørerne er der også blevet vist flere eksempler på en begrebslig forståelse af soldaterrollen, som blev tilskrevet bestemte karaktertræk og værdier, såsom udholdenhed, erfaring, mod og pligt troskab, hvormed der indirekte var tale om en form for identifikation med soldaterrollen.

Afhandlingens behandling af soldaterkammeratskab har desuden vist, at nordslesvigerne kunne have en vag forestilling om et generelt sammenhold og skæbnefællesskab blandt lavere rangerende frontsoldater, som til tider kunne bredes ud til hele Tyskland i en statsborgerlig sammenhæng. Betydningen af dette må dog ikke overvurderes, og i praksis havde dette oplevede fællesskab også sine klare begrænsninger. Således udgrænsede frontsoldater ofte officerer, sandsynligvis ud fra et socialhierarkisk syn på verden. Der blev desuden skelnet mellem et nært kammeratskab og det overordnede soldaterfællesskab, og havde soldater ikke pligter eller levevilkår tilfælles, stoppede samhørigheden. Dette ses tydeligst i udgrænsningen af etapemandskab, hvor modsætningen på tilsvarende vis var socialt betinget, men dog ikke udelukkende. Modsætningsforholdet var tillige knyttet til værdier såsom hæderlighed, mod og retfærdighedssans, som mange frontsoldater ikke mente, at etappen besad.

Frontsoldaters negative indstilling over for officerer og etappen synes således ikke kun at afspejle modsætninger mellem mandskab og foresatte

eller nationale spændinger i forbindelse med minoritetspositionen. I tråd med afhandlingens teoretiske grundlag peger afgrænsninger i soldaterkammeratskabet også i retning af noget grundlæggende for soldaters fællesskabsforståelser: Kollektiv identifikation kunne være flersidige og modsætningsfyldt, hvilket ret tydeligt kom til udtryk i italesættelsen af bredere fællesskaber, som f.eks. det tyske soldaterkammeratskab eller en mere overordnet selvopfattelse som 'germansk' i mødet med civile russere. Blandt aktørerne kunne selvopfattelsen i nogle tilfælde simpelthen få en anden karakter, når identifikationen skete i en krigsmæssig sammenhæng. Dansk sindelag og nationalpolitisk observans udgjorde således *ikke* en hindring for militær identifikation.

I forlængelse af det ovenstående har undersøgelsen af militær adfærd vist, at dansk sindelag ikke havde nogen entydig indvirkning på aktørernes handlemåder på slagmarken. Udpræget dansksindede kunne således udgøre modvillige, passive soldater, som eksempelvis Kresten Andresen, men ligeledes være dygtige og pligtopfyldende, såsom Mikael Steffensen og Mathias Mygind, og endda engagerende soldater, som aktivt opsøgte tjenstlige udfordringer ved fronten, som f.eks. Thorvald Dau. De varierende handlemåder, som er blevet påvist i kapitel 6, kan ses som udtryk for et adfærdsspektrum, hvor undvigelse og barmhjertighed udgjorde det ene yderpunkt, og engagement samt voldsparathed det andet, men langt de fleste værnepligtige soldater har formentlig befundet sig et sted på midten af et sådant spektrum. For nogle aktører kunne voldsudøvelse i øvrigt retfærdiggøres eller forklares med pligtforståelse eller et militært selvbillede. Hermed peger analysens resultater i retning af en sammenhæng mellem militær identifikation samt social integration på den ene side og den militære praksis på den anden. Dette forhindrede imidlertid ikke nordslesvigere i på en og samme tid at indtage en kritisk

holdning over for krigen, længes efter fred eller endda se sig selv i et modsætningsforhold til den tyske hær. Derfor skal adfærden på slagmarken i identifikationsmæssig forstand forstås i lyset af varierende former for kollektiv selvopfattelse, da der ikke er noget i denne undersøgelse, som tyder på en ukompliceret årsagssammenhæng mellem kollektiv selvopfattelse og militær handle måde. Militær identifikation kan dog have spillet en rolle for nordslesvigeres integration i hæren, idet en soldat, der var i stand til at identificere sig med tjenesten og militæret, formentlig også var mere tilbøjelig til at agere stabilt og effektivt på slagmarken.

Forbindelsen mellem danskhed og hjemstavnsfølelse

Ligesom dansk og militær identifikation kunne være forbundet og gensidigt påvirke hinanden, har afhandlingen med al tydelighed vist, at danskhed ikke behøvede at være hverken primær, uafhængig eller klart afgrænset i forhold til andre identifikationsformer i aktørernes krigshverdag. Selv ikke blandt de meget bevidste og nationalpolitiske engagerede individer. Ikke ulig soldater fra andre dele af Tyskland træder særligt hjemstavnsfølelse og en generel regional orientering tydeligt frem i kildematerialet.⁷⁵⁶ For nordslesvigerne kunne der være tale om en regionalt baseret identifikationsform, der i praksis var udtryk for både en kulturel og historisk tilknytning til Nordslesvig, en håndgribelig stedlig samt social binding til regionen og et forestillet fællesskab i sig selv. Den kan spores tilbage til den danske bevægelses ideologiske grundlag og politiske strategi fra før Verdenskrigen, og tilknytningen til hjemstavn

⁷⁵⁶ Se f.eks. Ziemann 2007; Christensen 2018, s. 13.

blev både italesat ofte og meget tydeligt som en del af selvkarakteriseringen blandt flere af aktørerne.

Imidlertid træder hjemstavnsfølelsen særligt frem i kombination med en dansk selvopfattelse. Man kan derfor anse den som en absorbering af det nationale samt en social og stedlig konkretisering af danskhed gennem det regionale, lokale og familiære. Samtidig var hjemstavnsfølelse ikke nødvendigvis nationalt betinget. Selv hvis man tolker hjemstavnsfølelsen som noget separat fra danskhed, viser afhandlingens analyse, at disse to selvopfattelser ikke udelukkede hinanden, og her adskiller afhandlingen sig således fra de eksisterende behandlinger af de nordslesvigske krigsdeltagere. I indeværende undersøgelse fremstår regional selvopfattelse tværtimod ofte som uløseligt forbundet med danskhed, og identifikationsmæssigt lader det til, at det netop var denne sammenkædning, der udgjorde støttepillen mellem det nationale sindelag på den ene side og den generelle militære effektivitet og stabilitet på den anden. Hvis det skal kunne forklares, hvordan en så modsætningsfyldt indstilling til krigsdeltagelsen, som eksempelvis Mathias Mygind og Hans Moos gav udtryk for, kan hænge sammen med en overordnet set pålidelig og duelig indsats, står forbindelsen mellem hjemstavnsfølelse og danskhed altså som et holdbart svar. Danskhed i sig selv kunne næppe fordre udholdenhed og pligtfølelse, da den nationale spænding netop udgjorde kilden til paradokset. Det er blevet afdækket, hvordan koblingen mellem hjemstavn og danskhed strakte sig fra den danske bevægelses politiske top til menige dansksindede soldater, og specifikt i relation til krigsdeltagelsen giver denne sammenkædning et bedre udgangspunkt for at forstå nordslesvigske krigsdeltageres selvopfattelse og fællesskabsforståelse.

Pligtopfattelse og legitimering

Når den regionale hjemstavnsfølelse, som tilfældet er i denne afhandling, hverken tolkes som national indifferens eller en sekundær selvopfattelse, men derimod som del af en multivalent identifikationsbinding, fremstår den som central for aktørernes pligtfølelse og legitimering af egen deltagelse i krigen. For dansksindede var pligtopfattelse flertydigt, ligesom spørgsmålet om pligt var omstridt. Blandt afhandlingens aktører kan man ikke desto mindre se omridset af en generel pligtforståelse, som udsprang fra en statsborgerlig ramme. På den ene side kunne krigsdeltagelsen således i yderste konsekvens løsrives fra nationalt sindelag og i stedet kædes sammen med f.eks. en militær selvopfattelse, en bredere forpligtigelse eller et overordnet fællesskab inden for den tyske stat, som i henholdsvis Iver Henningsen, Lorens Jepsens og Laue Bills tilfælde. På den anden side kunne nordslesvigere også anse pligt og krigstjeneste som både meningsfyldt og formålsrettet, hvis det blev forstået som en indsats for hjemstavns danskhed. På denne måde kan man kæde udpræget og bevidst dansk selvopfattelse sammen med pligt troskab i tjenesten som tysk soldat, hvilket ses tydeligst hos Mikael Steffensen. Var en given soldat derudover af den opfattelse, at *også* tysk sejr kunne gavne danskhedens vilkår i Nordslesvig efter krigen, som i Thorvald Daus tilfælde, blev tjenestens selvmodsigende aspekter mindre tyngende og nemmere at udstå.

Historiografiske perspektiver og bidrag til forskningen

Krigens udvikling påvirkede ikke blot identifikationsudøvelse. Noget tyder på, at udviklingen også i sidste ende skabte muligheden for, at den nordslesvigske krigsdeltagelse kunne genfortolkes i eftertiden. I samtiden blev krigsindsatsen begrundet og retfærdiggjort ud fra udsigten til, at

Nordslesvig ville forblive en del af Tyskland, men fra slutningen af 1918 kunne deltagelsen fortolkningsmæssigt knyttes direkte til genforening med Danmark. I denne forbindelse blev der i kapitel 8 opstillet den hypotese, at den traditionelle nationalt formaterede fortælling om sønderjydernes 1. Verdenskrig gradvist blev skabt og vedligeholdt igennem flere processer efter 1920: Genforeningen lagde grunden for en nationalisering af krigsindsatsen inden for en samlet dansk kontekst. I løbet af 1930'erne så man hertil en re-politisering af grænsespørgsmålet og det dansk-tyske modsætningsforhold, som kun blev højnet som følge af den tyske besættelse fra 1940.

Jeg har argumenteret for, at disse processer formede eftertidens erindring og fortælling om nordslesvigernes Verdenskrig. Bedømt ud fra særligt 12 udvalgte krigserindringer fra 1920'ernes, finder man på den ene side en større grad af fortolkningsmæssig frihed og ikke mindst et langt mere mudret billede rent identifikationsmæssigt i dette årti, hvilket stemmer overens med analysens behandling af det samtidige materiale. På den anden side viser erindringsmaterialet også, at grundelementerne til den senere nationalt formaterede fortælling allerede var til stede. Dette indikerer, at en fællesdansk tolkning af krigen først i løbet af 1930'erne vandt bredt indpas, efter at nationalisering- og polariseringsprocesser i en vis udstrækning havde gjort krigsdeltagelsen til et spørgsmål om dansk-tyske modsætningsforhold. Dette er i tråd med Inge Adriansens studier af mindesmærker og erindring, samt Bjarne Bendtsens litterære behandling af emnet, men en fuldstændig ensretning af verdenskrigserindringen fra starten af 1930'erne er imidlertid svær at påvise.

En national forståelsesramme præger i en vis udstrækning stadig den militærhistoriske genre, som eksempelvis Claus Bundgård Christensen repræsenterer. Han skriver således inden for en bestemt historiografisk ramme, som dels har en national orientering samt ofte skriver 1.

Verdenskrig som landehistorier.⁷⁵⁷ Man kan sige, at det for dansk militærhistorie har været nødvendigt, at de nordslesvigske soldater var danske, for ellers ville det ikke være meningsfyldt at tage dem under behandling. Dette kan være en underliggende forklaring på, hvorfor behandlingen af nordslesvigernes identifikationsudøvelse ikke er mere dybdegående eller teoretiserede i studier, som eksempelvis *Danskere på Vestfronten 1914-1918*, og hvorfor Christensen så hurtigt konkluderer, at nordslesvigere var enten danske, tyske eller nationalt indifferente. Ser man med et bredere historiografisk blik, så kan man dog som vist finde alternativer til det udelukkende nationale perspektiv. Steen Bo Frandsen har netop argumenteret for, at man i dansk historieskrivning har et monolitisk billede af en dansk stat uden regionale forskelle, hvor alle indbyggere først og fremmest var danske.⁷⁵⁸ I denne sammenhæng har afhandlingen leveret et klart revisionistisk bidrag til forskningen ved at vise relevansen af i højere grad at lade et regionalt perspektiv komme til orde i behandlingen af den nordslesvigske krigsdeltagelse og vise, hvordan regional selvopfattelse både forstærkede danskhed og fungerede som en rummelig identifikationsramme. Ligeledes placerer afhandlingen den nordslesvigske krigsdeltagelse i en bredere strømning inden for humanistisk og samfundsvidenskabelig forskning, som betoner og nytænker national praksis samt regional eller flertydig identifikation.⁷⁵⁹ Afhandlingen illustrerer også, hvordan netop et kvalitativt og i højere grad individuelt aktørperspektiv ikke blot kan belyse identifikationsmæssig diversitet i langt højere grad end kvantitative undersøgelser, men ligeledes hjælpe til at nedbryde de nationale kategoriers dominerende position.

⁷⁵⁷ Sørensen, 2005, s. 418.

⁷⁵⁸ Frandsen, 1992, s. 103-104.

⁷⁵⁹ F.eks. Brubaker 1996, Stoklund 1999, Cole 2007, Frandsen 1996, Confinio 1997, Zahra 2010 Rachamimov 2007.

Mere konkret har afhandlingen uddybet og suppleret de konklusioner, som især Claus Bundgård Christensen, men også Martin Bo Nørregård har fremsat i forhold nordslesvigernes selvopfattelser generelt, og det danske fællesskabs karakter og udøvelse specifikt. Afhandlingen bidrager også med en identifikationsmæssig forklaring på, hvordan den i udgangspunktet meget modsætningsfyldte krigsdeltagelse for dansksindede kunne forliges i praksis, og hvorfor medlemmer af det danske mindretal kunne integreres så forholdsvis godt i den tyske hær trods de nationale spændinger og modsætningsforhold i det hjemlige samfund. I forbindelse med kollektiv selvforståelse tyder det på, at den overordnet set pålidelige militærindsats fra nordslesvigsk side hverken kan tilskrives tilstedeværelsen af nordslesvigske primærgrupper i sig selv, eller patriotisme, som for nogle polsktalende minoritetsgruppers vedkommende.⁷⁶⁰ Derimod kunne en flersidig og dynamisk identifikationsudøvelse, som bl.a. var i stand til at indoptage en militær selvopfattelse og fællesskabsfølelse, samt bindingen mellem dansk selvopfattelse og regional hjemstavnsfølelse på hver sin vis understøtte nordslesvigeres integration i den tyske hær og afstive deres egne fortolkninger eller legitimering af krigsdeltagelsen.

Soldaterne gik nemlig ikke ind til 1. Verdenskrig som rene tavler, men tog derimod deres civile selvopfattelser, værdier og handlemønstre med sig, og dette gjaldt også for nordslesvigerne. De kunne også benytte deres civile baggrund og selvopfattelse aktivt i krigstjenesten, som en strategi til eksempelvis at opnå mere orlov, eller i mødet med overordnede. Således har denne afhandling i tråd med en fremherskende strømning i den internationale forskning de seneste 15 år, også argumenteret for, at en overordnet kulturel kontinuitet var stærkere end eventuelle brud på f.eks.

⁷⁶⁰ Watson 2011.

kollektiv selvforståelse både i almindelighed og specifikt blandt nordslesvigerne.⁷⁶¹ Mere konkret peger det i retning af, at flersidig og flydende identifikation, men særligt regional hjemstavnsfølelse, også spillede en væsentlig rolle for danskhed i det civile samfund ikke blot under, men også før krigen. Med andre ord gav udøvelsen af danskhed i en særskilt nordslesvigsk kontekst igennem 50 år udslag i en anden form for national identifikation end nord for Kongeåen, men for at se en sådan kontinuitet må der anlægges et samtidigt og ikke et tilbageskuende perspektiv på nordslesvigsk selvopfattelse og danskhed.

Historiografisk har afhandlingen desuden forsøgt at nuancere og for så vidt også bryde med den traditionelle sønderjyske historieskrivning, som ud over en tydelig national optik med fokus på dansk-tyske modsætningsforhold ligeledes har haft tendens til et essentialiseret enten-eller syn på identitetsspørgsmålet. Således vil jeg i modsætning til f.eks. Inge Adriansen påpege, at regional selvopfattelse ikke nødvendigvis skal forstås eller undersøges som noget separat eller underordnet fra dansk sindelag.⁷⁶² Modsat hvad Hans Schultz Hansen har konkluderet, vil jeg også understrege, at regional selvopfattelse ikke modtog et grundstød efter 1864, i hvert faldt ikke i identifikationsmæssig forstand. Tværtimod kunne regional hjemstavnsfølelse udvikle sig sammen med danskhed og forbinde sig til det nationale. Danskorienterede slesvigere blev således *ikke nødvendigvis* til danske sønderjyder før afslutningen på den fornyede nationaliseringsproces, som fandt sted i forbindelse med og især efter Genforeningen i 1920.⁷⁶³

⁷⁶¹ McCartney 2005, s. 2.

⁷⁶² Adriansen 1994.

⁷⁶³ Hansen 1997; Hansen 2009, s. 208-11.

Vendes blikket mod den internationale forskningsdebat om tvang eller indvilgelse ville det i forlængelse af det ovenstående ligeledes være en overforsimpling at anse den nordslesvigske krigsdeltagelse som blot forårsaget af tvang, hvilket er en udbredt tendens i den sønderjyske historieskrivning. Blandt dansksindede kan der nemlig findes eksempler på både accept, udholdenhed og nægtelse, ligesom det rent faktisk var muligt for dansksindede soldater at finde mening med krigsdeltagelsen i overensstemmelse med deres egne selvopfattelser. I denne sammenhæng udgør den identifikationsmæssige binding mellem hjemstavnsfølelse og dankhed et væsentligt fundament for at forstå og forklare de modsætningsfulde forhold, der var indeholdt i de nordslesvigske krigserfaringer. Netop *regionalt* baseret dankhed kunne nemlig hjælpe med at give krigsdeltagelsen legitimitet og til en vis grad skabe praktisk og mental forenelighed mellem en dansknational selvopfattelse sat over for værnepligtig tjeneste i den preussiskledte tyske hær kun 50 år efter det danske nederlag i 1864-krigen.

Videre perspektiver til forskningen

Hvis man forudsætter, at den traditionelle danske og sønderjyske historiografi har haft en tendens til en national ensretning af historien, ligger der stadig et uudnyttet forskningsmæssigt potentiale i forhold til Slesvigs historie i et bredere perspektiv. Det være sig eksempelvis i analysen af opfattelse og udøvelse af dankhed i Slesvig fra 1814-1914 generelt, eller i anlæggelsen af en regional synsvinkel på det organiserede danske mindretals politiske linjer, strategier og interne modsætninger fra 1864-1920 samt i undersøgelsen af national integration og skabelsen af en fælles national historie i perioden efter 1920.

Hvis det antages, at der netop i 1920'erne i højere grad end senere årtier var forskellige syn på fortolkninger af og identifikationsmæssig diversitet forbundet med krigsdeltagelsen, kunne det være både relevant og interessant at undersøge hvilken historiebrug og hvilket historiesyn, der udviklede sig og blev forbundet til den sønderjyske verdenskrigshistorie fra 1930'erne og frem. I hvilken udstrækning formede eller påvirkede eksempelvis foreninger såsom DSK og Historisk Samfund for Sønderjylland den traditionelle fortælling om sønderjydernes 1. Verdenskrig, og kan man se narrative ændringer i veteranernes krigserindringer, publicerede såvel som upublicerede i tidens løb?

Når denne afhandling har kunnet påvise forskellighed i de kollektive selvopfattelser blandt et relativt lille antal udvalgte dansksindede krigsdeltagere, vil det også være givtigt at opskalere antallet af aktører i en tilsvarende kvalitativ undersøgelse. Dette vil sandsynligvis kunne vise yderligere regionale variationer i den kollektive identifikation, f.eks. imellem land- og byboer eller det vestlige og det østlige Nordslesvig. Herudover er det som allerede nævnt også rimeligt at antage, at en tilsvarende identifikationsmæssig variation i et eller andet omfang også var til stede i det nordslesvigske samfund under og muligvis også inden Verdenskrigen. En opskaleret kvalitativ undersøgelse i en anden aktørkreds end krigsdeltagerne vil herved også kunne bidrage med nye perspektiver på kollektiv nordslesvigsk identifikation i perioden. Dette kan eksempelvis undersøges ved at tage civile borgere under behandling i et nedefra-perspektiv eller ved blot bevæge sig uden for det organiserede og nationalpolitisk engagerede mindretal.

Bibliografi

- Adriansen, Inge: *Krigens hverdag 1914-1918 – Træk af dagliglivet i Nordslesvig under Første Verdenskrig*, Aabenraa, 1984.
- Adriansen, Inge: *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet*, Sønderborg, 1990.
- Adriansen, Inge: *Ivan fra Odessa: Krigsfanger i Nordslesvig og Danmark 1914-1920*, Sønderborg, 1991.
- Adriansen, Inge: "Er Sønderjylland dansk eller tysk? Debatten om Sønderjyllands nationale identitet 1817-1950", i *Slesvigsk grænselære – en model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa?*, red. Søren Møller Christensen, Vandkunsten 7/8, Kbh., 1992, s. 22-42
- Adriansen, Inge: "Problemer ved forskning i nationale identiteter", i *National identitet – Fem foredrag om dansk og tysk identitetsfølelse i grænselandet*, Institut for Grænseforskning, Haderslev, 1994.
- Adriansen, Inge: "Mindesmærker i Danmark for faldne sønderjyder", i *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918*, red. Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, Aabenraa, 2006, s. 289-318.
- Adriansen, Inge: *Nationale Symboler i det danske rige 1830-2000*, Bind 1-2, Kbh., 2009.
- Adriansen, Inge: *Erindringssteder i Danmark – Monumenter, mindesmærker og mødesteder*, Kbh., 2010.
- Adriansen, Inge: "Første Verdenskrig 1914-1918", i *Sønderjylland A-Å*, Aabenraa, 2011, s. 127-129.
- Anderson, Benedict: *Imagined Communities – Reflections on the Origin and spread of Nationalism*, London 1983/1991.
- Applegate, Celia: *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat*, Berkeley, 1990.

- Ashworth, Tony: *Trench Warfare, 1914-1918 – the live and let live system*, New York, 1980.
- Audoin-Rouzeau, Stephane og Annette Becker: *14-18 – Understanding the Great War*, New York, 2002.
- Barth, Fredrik: *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*, Boston, 1969.
- Barth, Fredrik: "Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity", i H. Vermeulen og C. Govers (red.), *The Anthropology of Ethnicity, Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'*, Amsterdam, 1994, s. 11-32.
- Bartov, Omer: *The Eastern Front, 1941-45 – German Troops and the Barbarisation of Warfare*, Basingstoke, 1985.
- Baumann, Gerd: *Contesting Culture – Discourses of Identity in Multi-ethnic London*, Cambridge, 1996.
- Baumann, Gerd: *The Multicultural Riddle – Rethinking National, Ethnic, and Religious Identities*, New York, 1999.
- Becker-Christensen, Henrik: "Fra »mod hinanden« til »med hinanden« 1918-2008", i *Sønderjyllands Historie 2 – Efter 1815*, red. Hansen, Henningsen & Rasmussen, Aabenraa 2009, s. 241-472.
- Bendtsen, Bjarne S.: "Krigen i det neutrale åndsliv – Første verdenskrigs-litteratur i Danmark", i *Temp – Tidsskrift for Historie*, nr. 3 (6), 2013, s. 170-182.
- Bendtsen, Bjarne S.: *Mellem Fronterne – Første Verdenskrigs aftryk i dansk litteratur og kultur 1914-1939*, Aarhus, 2018.
- Billig, Michael: *Banal Nationalism*, London, 1995.
- Bjork, James E.: *Neither German nor Pole – Catholicism and national indifference in Central European borderland*, Ann Arbor, 2008.
- Bourke, Joanna: *An Intimate History of Killing*, London, 1999.

- Bowmen, Timothy: *Irish Regiments in the Great War – Discipline and Morale*, Manchester, 2003.
- Brubaker, Rogers: *Nationalism reframed – Nationhood and the national question in the New Europe*, Cambridge, 1996.
- Brubaker, Rogers og Fredrick Cooper: "Beyond "identity"", i *Theory and Society*, nr. 29, 2000, s. 1-47.
- Bruhn, Kristian: "Danskere i allieret tjeneste under Første Verdenskrig", i *Siden Saxo*, nr. 4, 2014, s. 15-25.
- Buk-Swienty, Tom: *Dommedag Als – 29. juni 1864*, Kbh., 2010.
- Christensen, Claus Bundgård: *Danskere på Vestfronten 1914-1918*, Kbh., 2009.
- Christensen, Claus Bundgård: "National identity and veteran culture in a border region: The Danish minority in the German Army during the First World War", i *War in History*, 2018, s. 1-24.
- Christensen, Claus Bundgård, Martin Bo Nørregård og Niels Bo Poulsen: *Fra Verdenskrig til Borgerkrig – Østfronten 1914-1924 – set med danske øjne*, Kbh., 2018.
- Christensen, Claus Bundgård og Niels Bo Poulsen: "Brusilov-offensiven, juni-september 1916 – Sejr og sammenbrud på Østfronten", i *Om læring og indsigt fra krig* (særnummer af *Fra Krig og Fred*), Odense, 2018.
- Christensen, Steffen Lind: "*Hvor kan man være stolt af at være Nordslesviger*" – *En analyse af den nordslesvigske østfrontsoldaters identitetsmæssige tilhørsforhold 1914-18*, upubliceret speciale fra Aarhus Universitet, 2013.
- Christensen, Steffen Lind: "Nordslesvigeren er nr. 1 – Regional identitet på Østfronten 1914-1918", i *Kulturstudier*, nr. 1, 2015, s. 6-36.
- Christensen, Steffen Lind: "Between duty, right and compulsion", i *First World War Studies*, under udgivelse (peer-review).
- Clemmesen, Michael H.: *Den lange vej mod 9. april*, Odense, 2010.

- Clemmesen, Michael H.: *Det lille land før den store krig – De danske farvande, stormagtsstrategier, efterretninger og forsvarsforberedelser omkring kriserne 1911-13*, Odense, 2012.
- Cole, Laurence (red.): *Different Paths to the Nation – Regional and National Identities in Central Europe and Italy, 1830-70*, Basingstoke, 2007.
- Confino, Alon: *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany, and National Memory, 1871-1918*, Chapel Hill, 1997.
- Crone, Katrine og Max Odsbjerg Pedersen: "Den sønderjyske dræber – drabshandlingen og bearbejdningen af 1. Verdenskrigs vold i det sønderjyske erindringsmateriale", i *Sønderjyske Årbøger*, Aabenraa, 2018, s. 93-116.
- Denman, Terrence: "The Catholic – Irish Soldiers in the First World War", i *Irish Historical Studies*, vol. 27, no. 108, Dublin, 1991, s. 352-365.
- Didczuneit, Veit, Jens Ebert og Thomas Jander: *Schreibe im Krieg – Schreibe vom Krieg*, Essen, 2011.
- Edensor, Tim: *National Identity, Popular Culture and Everyday Life*, Oxford, 2002.
- Eksteins, Modris: *Rites of Spring – The Great War and the Birth of the Modern Age*, Boston, 1990.
- Eliassen, Peder M.E.: *Kongeaen eller Den gamle Grænse*, Kolding, 1926.
- Englander, David: "Soldiering and Identity – Reflections on the Great War", i *War in History*, 1/3, 1994, s. 300-318.
- Esculies, Joan og David Martinez Fiol: "Spanish or Catalans? Competing identifications among Spaniard volunteers in the French foreign legion during WWI", i *First World War Studies*, vol. 8, nr.1, 2017, s. 1-15.
- Feldbæk, Ole: "Dansk Identitet 1740-1992 –Et rids", i *Dansk Identitet?* red. Uffe Østergård, Aarhus, 1992, s. 57-77.

- Ferguson, Niall: *The Pity of War*, London, 1998.
- Fink, Troels: *Sønderjylland siden Genforeningen i 1920*, Kbh., 1955.
- Fink, Troels: *Da Sønderjylland blev delt 1918-1920 - Forberedelserne* bd. 1, Aabenraa, 1978 (i noterne markeret med et 'a').
- Fink, Troels: *Da Sønderjylland blev delt 1918-1920 - Grænsestriden*, bd. 2, Aabenraa, 1978 (i noterne markeret med et 'b').
- Fink, Troels: *Da Sønderjylland blev delt 1918-1920 - Afstemningerne og genforeningen januar til juli 1920*, bd. 3, Aabenraa, 1979.
- Frandsen, Steen Bo: *Dänemark – Der kleine Nachbar im Norden – Aspekte der deutsch-dänischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert*, Darmstadt, 1994.
- Frandsen, Steen Bo: *Opdagelsen af Jylland – Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-1864*, Aarhus, 1996.
- Frello, Birgitta: *Kollektiv Identitet – kritiske perspektiver*, Kbh., 2012
- Fussell, Paul: *The Great War and Modern Memory*, London, 1975.
- Glenthøj, Rasmus: *På fædrelandets alter – national identitet og patriotisme hos det danske borgerskab 1807-1814*, Kbh., 2007.
- Grossman, Dave: *On Killing – The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*, New York, 1995/2009.
- Hamner, Christopher: "Why do soldiers fight?", i *Historical Speaking*, vol. 13, udg. 1. Baltimore, 2012, s. 10-12.
- Hansen, Hans Schultz: *Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914*, Aabenraa, 1985.
- Hansen, Hans Schultz: "»Frem arbejder, frem!« : den danske bevægelse i Nordslesvig og »arbejderspørgsmålet« ca. 1900-1914", i *Sønderjyske Årbøger*, 1989, s. 287-310.

- Hansen, Hans Schultz: *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 – som folkelig og national bevægelse*, Flensborg, 1990.
- Hansen, Hans Schultz: "De vedblev at tale dansk – Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-1920: Mobilisering, sociale grupper og national mobilisering" i *Slesvigsk grænselære – en model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa?*, red. Søren Møller Christensen, Vandkunsten 7/8, Kbh., 1992, s. 43-61.
- Hansen, Hans Schultz: "På sporet af slesvigsk identitet", i *Sønderjysk Månedsskrift*, nr. 6, 1997, s. 147-53.
- Hansen, Hans Schultz: "DSK – Foreningen af Dansksindede Sønderjydske Krigsdeltagere 1914-18", i *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918*, red. Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, Aabenraa, 2006, s. 333-354.
- Hansen, Hans Schultz: "Nationalitetskamp og modernisering 1815-1918", i *Sønderjyllands Historie 2 – Efter 1815*, red. Hansen, Henningsen & Rasmussen, Aabenraa 2009, s. 11-240.
- Hansen, Hans Schultz: *De Danske Sønderjyders Førstemand – H.P. Hanssen 1862-1914*, Aabenraa, 2018.
- Hansen, Hans Schultz: *Genforeningens Arkitekt – H.P. Hanssen 1914-1936*, Aabenraa, 2020.
- Hansen, Hans Schultz og Lars N. Henningsen: "»Sønderjylland« og »Slesvig« - i anledning af »Region Sønderjylland/Slesvig«", i *Sønderjyske Årbøger*, 1997, s. 5-26.
- Hansen, Hans Schultz, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen (red): *Sønderjyllands Historie 2 – Efter 1815*, Aabenraa 2009.
- Harari, Yuval Noah: "Scholars, Eyewitnesses, and Flesh-witnesses of War – A Tense Relationship", i *Journal of Literature and the History of Ideas*, vol. 1, nr. 2, juni 2009, s. 213-228.
- Harari, Yuval Noah: "Armchairs, Coffee, and Authority – Eyewitnesses and Flesh-witnesses Speak about War, 1100-2000", i *Journal of Military History*, 74, 1, jan. 2010, s. 53-78.
- Harste, Gorm: *Krigen – Et ustyrligt system*, Aarhus, 2014.

- Herwig, Holger H.: *The First World War – Germany and Austria-Hungary 1914-1918*, London, 2014.
- *Histories of two hundred and fifty-one division of the German Army which participated in the War (1914-1918)*, 1919, genudgivet 1989.
- Hjemstavnsforeningen for Nybøl Sogn: *Fra Nybøl Sogn*, Sønderborg, nr. 3, 1981.
- Holmes, Richard: *Acts of War – The Behavior of Men in Battle*, Croydon, 2004.
- Horne, John: "End of a Paradigm? The Cultural History of the Great War", i *Past and Present*, nr. 242, 2019, s. 155-192.
- Hynes, Samuel: *A War Imagined – The First World War and English Culture*, London, 1990.
- Iversen, Mads: "Nordslesvigs Befolkning 1864-1920", i *Nationaløkonomisk tidsskrift*, 1933, s. 319-336.
- Janowitz, Morris og Edward A. Shils: "Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II", i *Public Opinion Quarterly*, xii, 1948, s. 280-315.
- Japsen, Gottlieb: "Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig", i *Sønderjyske Årbøger*, 1973, s. 63-75.
- Japsen, Gottlieb: *Den fejlslagne germanisering – Den tyske forening for det nordlige Slesvig – Bidrag til det tyske mindretals historie efter 1864*, Aabenraa, 1983.
- Jebsen, Nina og Martin Klatt: "The negotiation of national and regional identity during the Schleswig-plebiscite following the First World War", i *First World War Studies*, vol. 5, nr. 2, 2014, s. 181-211.
- Jenkins, Richard: "Rethinking Ethnicity – Identity, Categorization and Power", i *Ethnic and racial studies*, 17/2, London, 1994, 197-223.

- Jenkins, Richard: *Social Identitet*, Aarhus, 2006.
- Jenkins, Richard: *Rethinking ethnicity*, London, 2008.
- Jenkins, Richard: *Being Danish – Paradoxes of Identity in Everyday Life*, Kbh., 2011.
- Johnsen, Axel: *Dannevirke-mænd og Ejderfolk – Den grænsepolitiske opposition i Danmark 1920-1940*, Flensborg, 2005.
- Jones, Edgar: "The Psychology of Killing: The Combat Experience of British Soldiers during the First World War", i *Journal of Contemporary History*, vol. 41 (2), London, 2006, s. 229-246.
- Jürgensen, Wilhelm: *Füsilierregiment "Königin" Nr. 86 i verdenskrigen – ud fra officielle krigsdagbøger, private optegnelser og personlige erindringer*, red. Martin Bo Nørregård og René Rasmussen, Sønderborg, 2014.
- Jørgensen, Marianne Winther og Phillips, Louise: *Diskursanalyse som teori og metode*, Kbh., 1999.
- Keegan, John: *The Face of Battle*, London, 1976.
- Klos, Michael: "De dansksindede soldater og Verdenskrigen 1914-19", i *Sønderjyske Årbøger*, Aabenraa, 1991, s. 149-160.
- Kramer, Alan: "Wackes at war: Alsace-Lorraine and the failure of German national mobilization, 1914-1918", i *State, society and mobilization in Europe during the First World War*, red. John Horne, Cambridge, 1997, s. 105-121.
- Kramer, Alan: "Recent Historiography of the First World War" (Part I), i *Journal of Modern European History*, vol. 12, nr. 1, 2014, s. 5-28.
- Kramer, Alan: "Recent Historiography of the First World War" (Part II), i *Journal of Modern European History*, vol. 12, nr. 2, 2014, s. 155-175.
- Kühl, Jørgen og Ødegaard, Jens: "Dansksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig – En diskussion", i *Sønderjyske Årbøger*, Aabenraa, 1990, s. 167-174.

- Küßner, Dieter Paul: "Sindelagsgrænsen og den slesvigske identitet" i *Slesvigsk grænselære – en model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa?*, red. Søren Møller Christensen, Vandkunsten 7/8, Kbh., 1992, s. 134-143.
- Køppe, Simo: "Identitet", i *...herfra min verden går – Dansk identitet i fortid, nutid og fremtid*, red. Annette Lerche Trolle, Merete Ipsen, Michel Steen-Hansen, Jens Thorhauge, Vejle, 2002, s. 15-20.
- Lassen, Aksel: *Valg mellem tysk og dansk – Hundrede års folkevilje i Sønderjylland*, Aabenraa, 1976.
- Latzel, Klaus: *Deutsche Soldaten – nationalsozialistischer Krieg? – Kriegserlebnis – Kriegserfahrung 1939-1945*, Paderborn, 1998.
- Leed, Eric: *No Man's Land – Combat and Identity in World War 1*, Cambridge, 1979.
- Lister, Ruth: *Citizenship: Feminist Perspectives*, Basingstoke, 2003.
- Liulevicius, Vejas G.: *War Land on the Eastern Front – Culture, national identity and German occupation in World War I*, Cambridge, 2000.
- Lyons, Martyn: *The Writing Culture of Ordinary People in Europe, c. 1860-1920*, Cambridge, 2013.
- Lund, Jørn: "Sproglige identiteter", i *...herfra min verden går – Dansk identitet i fortid, nutid og fremtid*, red. Annette Lerche Trolle, Merete Ipsen, Michel Steen-Hansen, Jens Thorhauge, Vejle, 2002, s. 31-36.
- Marckmann, Anton: *Ofrene fra Den Store Krig 1914-1918 – Invalidenævnet i Sønderborg og de sønderjyske krigsinvalidere, faldne og deres efterladte*, Aabenraa, 2005.
- Martin, Nancy: "'And all because it is war!' – First World War diaries, authenticity and combatant identity", i *Textual Practice*, vol. 29, nr. 7, 2015, s. 1245-1263.
- Mattingly, C. m.fl.: "Narrative, Self, and Social Practice", i U.J. Jensen og C. Mattingly, *Narrative, Self and Social Practice*, Aarhus, 2009, s. 5-36.

- McCartney, Helen B.: *Citizen Soldiers – The Liverpool Territorials in the First World War*, Cambridge, 2005.
- Münch, Philipp: *Bürger in Uniform – Kriegserfahrung von Hamburger Turnern 1914 bis 1918*, Freiburg, 2009.
- Nelson, Robert L.: "Soldier Newspapers: A Useful Source in the Social and Cultural History of the First World War and Beyond", i *War in History*, 17(2), 2010, s. 167-191.
- Nørregård, Martin Bo: "Sønderjyderne ved fronterne", i *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918*, red. Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, Aabenraa, 2006, s. 95-123.
- Nørregård, Martin og René Rasmussen: *Den Sorte Dag ved Moulin – 6. juni 1915*, Aabenraa, 2017.
- Petersen-Pauli, N.P.: *Sønderjyske Rømningsmænd*, Kolding, 1921.
- Philpot, William: "Warfare 1914-1918", i *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, red. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer og Bill Nasson, Berlin, 2014.
https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/warfare_1914-1918.
- Pöhlmann, Markus: "Warfare 1914-1918 (Germany)", i *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, red. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer og Bill Nasson, Berlin, 2014.
https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/warfare_1914-1918_germany.
- Rachamimov, Alon: "Collective Identifications and Austro-Hungarian Jews (1914-1918) – The Contradictions and Travails of Avigdor Hameiri", i *The Limits of Loyalty – Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, red. Laurence Cole og Daniel Unowsky, Oxford, 2007, s. 178-198.
- Rasmussen, René: "Sønderjyder i allieret krigsfangenskab", i *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918*, red. Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, Aabenraa, 2006, s. 203-222.

- Rerup, Lorenz: *Slesvig og Holsten efter 1830*, Kbh., 1982.
- Remarque, Eric Maria: *Intet Nyt fra Vestfronten*, Kbh, 1929, genudgivet 2014.
- Sheffield, Gary: *Forgotten Victory – The First World War – Myth and Realities*, London, 2001.
- Skau, Jens Skrumsager: "Sigurd Kloppenborg Skrumsagers oplevelser fra sin deltagelse i 1. Verdenskrig", i *Sønderjyske Årbøger*, 2013, s. 117-160.
- Smith, Leonard V.: *Between Mutiny and Obedience – The Case of the French Fifth Infantry Division during World War I*, Princeton, 1994.
- Smith, Leonard V.: *The Embattled Self – French Soldiers' Testimony of the Great*, New York, 2007.
- Smith, Rogers M: "Modern Citizenship", i *Handbook of Citizen Studies*, red. Enqin F. Insin & Bryan S. Turner, London, 2002.
- Steg, Kristian Jepsen: "De blakkede – National indifference og neutralitet i Nordslesvig 1890 til 1940", i *Sønderjyske Årbøger*, Aabenraa, 2004, s. 67-86.
- Stoklund, Bjarne (red.): *Kulturens nationalisering – Et etnologisk perspektiv på det nationale*, Kbh., 1999.
- Stone, Norman: *The Eastern Front 1914-1917*, London, 1975.
- Stouffer, Samuel A., Arthur A. Lumsdaine, Marion H. Lumsdaine, Robin M. Williams, Jr., M. Brewster Smith, Irving L. Janis, Shirley A. Star og Leonard S. Cottrell, Jr.: "The American Soldier – Combat and its Aftermath", (*Studies in social psychology in World War II*), vol. 2, Princeton, 1949.
- Strachan, Hew: *The First World War – Volume I: To Arms*, Oxford, 2001.
- Strachan, Hew: *Første Verdenskrig*, Kbh. 2014.

- Sturfelt, Lina: "The call of the blood – Scandinavia and the First World War as a clash of the races", i *Scandinavia in the First World War – Studies in the War Experiences of the Northern Neutrals*, red. Claes Ahlund, 2012, s. 199-224.
- Sørensen, Nils Arne: *Den Store Krig – Europæernes Første Verdenskrig*, Kbh., 2005.
- Sørensen, Svend Falkner: *Faneflugt? – Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-18*, Aabenraa, 1989.
- Thaler, Peter: "A Tale of Three Communities", i *Scandinavian Journal of History*, 32:2, 2007, 141-166.
- Thomsen, Merete Bo: *Dansksindede i udvalgte sydslesvigske landdistrikter – nationale praksisser 1919-1933*, upubliceret ph.d.-afhandling fra Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 2018.
- Todman, Dan: *The Great War – Myth and Memory*, London, 2005.
- Ulrich, Bernd og Benjamin Ziemann (red.): *German Soldiers in the Great War – Letters and Eyewitness Accounts*, Barnsley, 2010.
- Watson, Alexander: "'For the Kaiser' – The Identity and Fate of the German Volunteers, 1914-1918", i *War in History*, 12/1, 2005, s. 44-74.
- Watson, Alexander: "Junior Officership in the German Army during the Great War, 1914-1918" i *War in History*, nr. 14, s. 439-453, 2007.
- Watson, Alexander: *Enduring the Great War – Combat, Morale and Collapse in the German and British Armies, 1914-1918*, Cambridge, 2008.
- Watson, Alexander: "Fighting for Another Fatherland – The Polish Minority in the German Army, 1914-1918", i *English Historical Review*, 126/522, 2011, s. 1137-67.
- Watson, Alexander: *Ring of Steel – Germany and Austria-Hungary at war, 1914-1918*, London, 2015.

- Wilcox, Vanda: "Encountering Italy – Military Service and National Identity during the First World War", i *Bulletin of Italian Politics*, vol. 3, nr. 2, 2011, s. 283-302.
- Winter, Jay: *Sites of Memory, Sites of Mourning – The Great War in European Cultural History*, Cambridge, 1995.
- Winter, Jay: *Remembering War – The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*, New Haven, 2006.
- Winter, Jay: "Introduction", i *The legacy of the Great War – Ninety years on*, red. Winter, London, 2009, s. 1-17.
- Winter, Jay og Robert Wohl: "The Great War: Midwife to Modern Memory?", i *The legacy of the Great War – Ninety years on*, red. Winter, London, 2009, s. 159-184.
- Winter, Jay, og Antoine Prost: *The Great War in History – Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge, 2005.
- Wolff, Hans: *Sønderjyder på Østfronten i 1. Verdenskrig*, Odense, 2017.
- Zahra, Tara: "Imagined Noncommunities – National Indifference as a Category of Analysis", i *Slavic Review*, vol. 69, nr. 1, 2010, s. 93-119.
- Zerlang, Martin: *1914*, Kbh., 2014.
- Ziemann, Benjamin: *War Experience in Rural Germany – 1914-1923*, London, 2007.

Kilder

Publiceret materiale

- Almanak for Nordslesvig, 1942: "I Slægtens spor – Nogle Træk af til Belysning af sønderjysk Ungdoms-Sind 1914-18", ved *chrp*.

- Alnor, Harald: *Dagbog – En sønderjyde fortæller om begivenheder i 1. Verdenskrig*, Aabenraa, 1986.
- Alnor, Karl: *Handbuch zur Nordschleswigschen Frage*, bd. II, Neumünster, 1928.
- Andresen, Amus: *Noget af, hvad jeg som tysk soldat oplevede under Verdenskrigen*, Grenaa, 1921.
- Brodersen, H.C.: *I Ildlinien*, Kbh., 1933.
- Bruun, J.: *Mine Oplevelser og Flugtforsøg under Verdenskrigen*, Kbh. 1923.
- Bergholt, I. J. I.: *Pligtens Vej – En sønderjyde i 1. verdenskrig*, Kbh., 1969.
- Borup, Inge: *Og det kalder man at være civiliseret – Hans Lorentzens dagbog fra 1. Verdenskrig*, Odense, 1998.
- Christensen, Claus Bundgård (red.): *Krestens breve og dagbøger – En dansker på vestfronten i Første Verdenskrig*, Kbh, 2012.
- Christiansen, Ernst: *Du kan, du maa, du skal!*, Flensborg, 1923.
- Eskildsen, Claus: *Østfront – Vestfront*, Kbh. 1929.
- Foreningen af dansksindede sønderjyske Krigsdeltagere 1914-18, Årbøger 1941-1972.
- Gjerløv, Christian: *Dansk Politistat – Danmarks Politi, Fængselsvæsen, Grænsegendarmeri og Sognefogeder*, Kbh., 1933-1934.
- Hansen, Nina Emilie: *Når Gud sender krige... og folk sender breve*, Århus, 2008.
- *Hejmdal* (avis), 1902-1922.
- Henningsen, Kaj, Lars N. Henningsen og Martin Bo Nørregård: *Sanitetssoldat på Østfronten – Haderslev-vognmaleren Iver Henningsens breve og tegninger 1915*, red. Kaj Henningsen, Lars N.

Henningsen og Martin Bo Nørregård, Haderslev, 2015.

- Jensen, Niels Jørn: *Nyt fra Vestfronten – Marine Jensen og sønnernes breve fra 1. Verdenskrig*, Odense, 1998.
- Jessen, Hanne, Christiane Lund og Bothilde Skjold: *Sønderjydske Kvinder under Fremmedherredømmet*, Kbh., 1930.
- Kaufmann, Thomas: *Minder og tanker – Erindringer fra grænselandet*, Aabenraa, 1962.
- Kaufmann, Thomas: *Med håb i mørket – en sønderjydes breve fra Første Verdenskrig*, Sønderborg, 1967.
- Kaufmann, Thomas: "Thomas Kaufmanns breve til Hejmdal", i *Varnæs Birk*, nr. 17, 1992, s. 34-42.
- Kirkeblad for Kirkeblad for Havnbjerg Sogn, årgang 47, juni-august, 2006.
- Kraack, Gerhard, Frank Lubowitz og Hans Schultz Hansen: *Der nationale Gegensatz – De nationale modsætninger 1914-1933*, Aabenraa/Flensburg, 2001.
- Kreutzmann, Jørgen: *Når retsind fører ordet – Mathias Mygind – En sønderjyde i 1. Verdenskrig – dokumentarroman fra Østfronten baseret på breve og dagbøger*, Odense, 1999.
- Larsen-Kjær, Søren: *Erindringer fra Verdenskrigen*, Aarhus, 1923.
- Mikkelsen, H.: *En lille Fortælling fra Krigen – som jeg selv har oplevet*, eget forlag, 1917.
- Nielsen, Harald: *Sønderjyske Soldaterbreve*, Kbh., 1915.
- Nielsen, Harald: *Danske Soldaterbreve*, Kbh., 1917.
- Nielsen, Peter H.: *Soldat, Fange og Flygtning – En Sønderjydsk Arbejders Oplevelser under Verdenskrigen*, Kbh., 1930.
- Nissen, Nis: *Flugten fra Sibiriens Fangelejre under Verdenskrigen 1914-18 – En sønderjydes Trængsler og Oprejsning*, Aarhus, 1926.

- Ottosen, Martha: *Breve til Hjemmet – Fra sønderjyske Soldater*, Kbh., 1917.
- Pedersen, C.C. Kallenbach: *Vor Ret!*, Odense, 1919.
- Petersen, Hans: *Et Aar i Krig*, Odense, 1920.
- Petersen, Hartvig: *En Sønderjydes Krigsoplevelser fra Krigens Udbrud til 20. Marts 1917*, 1917.
- Poulsen, Peter: *Til Kamp, til Kamp – En sønderjysk soldats Oplevelser under Verdenskrigen*, Aarhus, 1924.
- Reiff, Johannes: "Til Minde om en af dem der faldt – Mikael Steffensen", i *Højskolebladet*, 1921, s. 825-826.
- Richert, Dominik: *The Kaiser's Reluctant Conscript*, Barnsley, 2012.
- Rørdam, Valdemar og Jes Sarup: *Sønderjyden Mikael Steffensen – en af de faldne*, Kbh., 1918.
- *Slesvigland*, årg. 16, nr. 1, 1995, s. 4-9.
- Schultz, Annette Østergård: *Mellem Fjelstrup og fronten – Inger og Jørgen Friis – breve 1915-1918*, Aabenraa, 1996.
- Skar, Marius C.: *To Faldne Brødre – Breve fra Jeppe og Peter Østergård Hjem til Nordslesvig*, Kolding, 1931.
- Sørensen, Mathias: *I fremmed Klædning*, Kbh. 1927.
- Tastesen, Kristian: *En sønderjysk soldats Oplevelser under Verdenskrigen*, Aarhus, 1921/1925.
- Thomsen, H. Lausten: "I Krigens Vold", i *Sønderjyske Årbøger*, Aabenraa, 1930, s. 1-40.
- Thygesen, Jonas Schultz og Martin Bo Nørregård: *Kun legetøj i deres hænder – Thyge Thygesens krigsdagbog og feltpostbreve til Stepping 1914-1918*, Haderslev, 2008.

- Ulrich, Bernd og Benjamin Ziemann: *German Soldiers in the Great War – Letters and Eyewitness Accounts*, Barnsley, 2010.
- von Jessen, Franz: *Haandbog i det slesvigske spørgsmaals historie 1900-1937*, Kbh., 1938.
- Wemmelund, Poul G.: *Den Onde Krig – Uddrag af Hans Bruuns dagbogsnotater og hans brevveksling med hustruen Sofie Bruun under 1. Verdenskrig 1914-1918*, Herning, 2000.

Arkivmateriale

Rigsarkivet Aabenraa

ACC107/-5, D.S.K., Sønderborg Amtskreds, 1936-1950, Medlemskartotek, A – Ju.

ACC107/-6, D.S.K., Sønderborg Amtskreds, 1936-1950, Medlemskartotek, Jø – Å.

HK05, Invalidenævnet, 1411, I-akter: 3175-76; 1506: 3500.

RA0002/-9: Sprogforeningen, medlemslister.

RA004/12 – 4/13: Vælgerforeningen, medlemslister.

RA0005/-032: Skoleforeningen, medlemslister.

RA0054: Sønnichsen, Sönnich, soldaterbreve.

RA0055/-4: Laue Bill, dagbøger.

RA0112/-1: Clausen, H.V.: Avisudklip fra 1. Verdenskrig. (*Bøgerne er uden sidetal, skriftlige optegnelser eller kommentarer, men inddelt efter udklippenes årstal og nummereret 330-337. Ud over bognummer er der i noterne henvist til dato og/eller specifik overskrift på udklippet, hvis muligt*).

RA0134: Dau, Nicolai: Breve, 1913-1918.

RA0135: Dau, Thorvald: Krigsdagbøger.

RA0156/-10: Eskildsen, Claus: Foretagsmanuskripter, 1920-1930.

RA0383/-5: Kaufmann, Thomas: Breve.

RA0448: Lassen, Peter: 22 breve fra Laue Bill (feltpost).

RA0523: Nybøl, Peter Moos: Breve fra sønnen Hans Moos.

RA1880/-116B: Hansen, Hans Kjeldsen, krigsdagbog.

RA1970: Mygind, Mathias: Breve og dagbog fra Mathias Mygind 1914-1915.

RA2099/-1: Jensen, Anna Marie Bothilde: Breve fra Mikael Steffensen.

RA TT01: 1914-1918, Mindeblade for faldne.

Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

– Studieafdelingen og arkivet

ADCB – P345, Lorens Jepsen, feltpostbreve.

Materiale i privateje

Iver Henningsen, Haderslev, breve og tegninger.

Thyge Thygesen, Stepping, krigsdagsbog og breve.

Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, arkivet

Personarkiv:

MSS, Nissen, Friedrich, feltpostbreve og dagbøger.

Haderslev Byhistoriske Arkiv

Nr. 10358, Christian Campradt.

Digitalt tilgængelige kilder

Møller, Jens H. (dagbøger): Første Verdenskrig – de sønderjyske krigsdeltagere, verdenskrig.dk,

<http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/txt/JHMoeller.pdf>, 18-03-2020, kl. 10.08.

Speck, William: "Kongelige Preussiske Reserve-Infanterie-Regiment 84", i *Fra Tysklands store tid – Tyske Regimenters Heltegerninger*, bind 94, Thüringen, 1937.

Dansk oversættelse af Jørgen Flintholm, 2016, denstorekrig1914-1918.dk:

https://denstorekrig1914-1918.dk/wp-content/uploads/2018/07/RIR84_reduced.pdf, 18-03-2020, kl. 10:06.

Hjemmesider og online opslagsværker

denstoredanske.dk, artikel: "H. Lausten-Thomsen",

[http://denstoredanske.dk/Dansk Biografisk Leksikon/Sundhed/L%C3%A6ge/H. Lausten-Thomsen](http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Sundhed/L%C3%A6ge/H._Lausten-Thomsen), 18-03-2020, kl. 10:07.

denstorekrig1914-1918.dk, Sønderjyderne og Den Store Krig 1914-1918,

<https://denstorekrig1914-1918.dk/faldne-lister/liste-over-faldne-1914-1918/>, 18-03-2020, kl. 10:16.

dr.dk/drtv, DR, Rejsen til Slagmarken, sæson 1,

<https://www.dr.dk/drtv/saeson/rejsen-til-slagmarken -1-verdenskrig 43255>, 18-03-2020, kl. 10.31.

ordnet.dk, DLS – Ordbog over det danske Sprog,

<https://ordnet.dk/ddo>, 18-03-2020, kl. 10:57.

Rasmussen, Carsten Porskrog: *historiekanon.dk*, "Første Verdenskrig", del af *Den Sønderjyske Historiekanon* af HistorieLab – Nationalt Videncenter for Historie- og Kulturarvsformidling,

<http://historiekanon.dk/hojdepunkter/foerste-verdenskrig/>, 18-03-2020, kl. 10.32.

Resumé

Denne afhandling foretager en åben, socialkonstruktivistisk analyse af kollektiv selvopfattelse blandt 18 udvalgte dansksindede nordslesvigske krigsdeltagere under 1. Verdenskrig, 1914-18. Hensigten er at nuancere det traditionelle, nationalt formaterede historiesyn, som på den ene side har reduceret den nordslesvigske krigsdeltagelse til en fortælling om tvang og meningsløshed, og på den anden side har knyttet krigsindsatsen direkte sammen med Genforeningen i 1920. I modsætning hertil viser denne afhandling diversitet og dynamik i de nordslesvigske soldaters selvopfattelser og fællesskabsforståelser.

Der er særlig fokus på for det første dansk fællesskabsforståelse og social praksis, for det andet militær selvopfattelse, adfærd og praksis samt for det tredje koblingen mellem danskhed og regional hjemstavnsfølelse. I denne sammenhæng analyseres kollektiv selvopfattelse som *identifikation*, dvs. social proces, med særlig vægt på den sociale interaktion med mennesker og grupper, som aktørerne identificerede sig med eller opfattede som fremmede. En diskursiv tilgang belyser, hvordan krigsdeltagerne sprogligt udøvede identifikation, og en praksisorienteret tilgang belyser, hvordan aktørerne rent faktisk agerede og fungerede i krigshverdagen, både socialt og militært. Herudover er det et underliggende spørgsmål, hvordan kollektiv selvopfattelse på forskellig vis spillede sammen med de paradoksale elementer, som krigsdeltagelsen indeholdt for medlemmer af det nationale mindretal. Altså hvordan en dansk selvopfattelse kunne forenes med loyal krigstjeneste for den tyske stat, der undertrykte mindretallets nationalitet i Nordslesvig.

Teoretisk trækker afhandlingens analyse på Rogers Brubaker og Frederick Coopers kritik af identitetsbegrebet, samt Fredrik Barth og Richard

Jenkins anskuelse af gruppeidentitet som en social afgrænsning mellem 'os' og 'dem'. Metodisk er undersøgelsen centreret om en række aktører, hvis danske sindelag var udtalt og beviseligt, og hvis breve og dagbøger i flere tilfælde blev publiceret under eller efter krigen. Dette udgangspunkt giver et bredt og anerkendt forestillet fællesskab at arbejde ud fra og udgør en effektiv måde at udfordre den traditionelle sønderjyske grundfortælling. De 18 aktører er blevet udvalgt, så de på rimelig vis repræsenterer den nordslesvigske demografi og giver en spredning i forhold til alder, krigserfaringsgrundlag og frontplacering.

Kapitelstrukturen er således, at kapitel 1 introducerer undersøgelsens emne og formål samt præsenterer forskningsfeltet. Kapitel 2 klarlægger afhandlingens teoretiske og metodiske tilgange, og kapitel 3 præsenterer den emnemæssige kontekst og baggrund. Herefter behandler de fire følgende kapitler henholdsvis dansk identifikation (kap. 4), militær identifikation (kap. 5), militær adfærd og praksis (kap. 6) samt den sammensatte identifikationsbinding mellem danskhed og regional hjemstavnsfølelse, herunder spørgsmålet om pligtfølelse og krigsdeltagelsens modsætningsfyldte karakter (kap. 7). Afslutningsvis diskuterer kapitel 8 analysens fund og sætter dem i en bredere kontekst.

I kapitel 4 viser jeg, hvordan dansksindede aktører så vidt muligt grupperede sig sammen på baggrund af det danske modersmål samt en fælles kulturel og regional referenceramme. Sociale relationer kunne gå på tværs af militære enheders inddeling, i nogle tilfælde også rang, og det er sandsynligvis i de slesvigske regimente, man finder den mest udprægede form for dansk fællesskabsfølelse. Den sociale praksis kunne dog lige så vel gøre sig gældende i enheder på Østfronten med en lavere koncentration af nordslesvigere. På et mere overordnet plan identificeres tre niveauer for dansk fællesskabsopfattelse: 1) konkrete sociale og relationelle

forbindelser, 2) opfattelsen af fællesskab blandt ligesindede, f.eks. religiøst og nationalpolitisk, og 3) et bredt forestillet fællesskab, som kunne italesættes for alle nordslesvigere. Imidlertid påviser analysen også modsætning og spændvidde inden for forståelsen af danskhed, f.eks. i forhold til pligtopfattelse, faneflugt og tilknytning til hjemstavnen. Dermed kan det konkluderes, at danskhed næppe var en ensartet selvopfattelse blandt de nordslesvigske krigsdeltagere.

Kapitel 5 viser, hvordan dansksindede soldater helt naturligt identificerede sig med de enheder, de tilhørte. Det var de sociale relationer i de mindre hærenheder, der var centrale for det bredere soldaterfællesskab, og det er i sammenspillet mellem den organisatoriske ramme og socialpraksis, at fundamentet for militær selvopfattelse skal findes. Nationalt sindelag havde ingen betydning for, hvorvidt en nordslesviger kunne opfatte sig selv som del af ét eller flere fællesskaber inden for den tyske hær. Trods nationale modsætningsforhold kunne identifikationsudøvelse blandt dansksindede afspejle en selvopfattelse som først og fremmest *tysk soldat*, ligesom der kunne findes stolthed og værdi i tjenesten. Dansksindede kunne endda have en vag forestilling om et generelt sammenhold og skæbnefællesskab blandt lavere rangerende frontsoldater, som til tider blev bredt ud til hele Tyskland i en statsborgerlig sammenhæng. Til gengæld blev der også skelnet mellem nært kammeratskab og et overordnede soldaterfællesskab, og havde soldater ikke de samme pligter eller levevilkår, stoppede samhørigheden. Således blev særligt officerer og etapemandskabet meget tydeligt udgrænset fra soldaterkammeratskabet.

Undersøgelsen af militær adfærd i kapitel 6 viser, at dansk sindelag ikke havde nogen entydig indvirkning på aktørernes handlemåder på slagmarken. Dansksindede kunne således udgøre modvillige, passive

soldater, men omvendt ligeledes være dygtige og pligtopfyldende, endda engagerende soldater, som aktivt opsøgte tjenstlige udfordringer ved fronten. De varierende handlemåder peger i retning af et adfærdsspektrum, hvor undvigelse og barmhjertighed udgjorde det ene yderpunkt og engagement samt voldsparathed det andet. Voldsudøvelse kunne retfærdiggøres ud fra en opfattelse af pligt eller et militært selvbillede, hvilket antyder sammenhæng mellem militær identifikation samt social integration på den ene side og militære praksis på den anden. Imidlertid skal adfærd på slagmarken forstås i lyset af varierende former for kollektiv selvopfattelse.

I kapitel 7 analyseres forbindelsen mellem dansk selvopfattelse og en regional hjemstavnsfølelse, som træder tydeligt frem i kildematerialet. Hjemstavnsfølelsen kunne i praksis både være udtryk for en kulturel og historisk tilknytning til Nordslesvig, en håndgribelig stedlig samt social binding til regionen og et forestillet fællesskab i sig selv. I kapitlet viser jeg, hvordan en regional selvforståelse kan spores tilbage til den danske bevægelses ideologiske grundlag og politiske strategi fra før Verdenskrigen, og hvordan tilknytning til hjemstaven blev italesat ofte og meget tydeligt som en del af aktørernes selvkarakterisering. Særligt træder hjemstavnsfølelse frem i kombination med en dansk selvopfattelse, hvormed den kan tolkes som en absorbering samt en social og stedlig konkretisering af danskhed gennem det regionale, lokale og familiære. Samtidig var hjemstavnsfølelse ikke nødvendigvis nationalt betinget, men alligevel fremstår regional selvopfattelse ofte som uløseligt forbundet med danskhed. Denne sammenkædning udgjorde tilsyneladende støttepillen mellem det nationale sindelag på den ene side og nordslesvigernes generelle effektivitet og stabilitet rent militært på den anden. Kapitlet afdækker desuden, hvordan koblingen mellem hjemstavnsfølelse og danskhed strakte sig fra den danske bevægelses politiske top til menige

dansksindede soldater, og specifikt i relation til krigsdeltagelsen giver denne sammenkædning et bedre udgangspunkt for at forstå nordslesvigeres selvopfattelse og fællesskabsforståelse i krigshverdagen.

Tolkes den regionale hjemstavnsfølelse som del af en multivalent identifikationsbinding, fremstår den desuden som central for aktørernes pligtfølelse og legitimering af egen deltagelse i krigen. For dansksindede var spørgsmålet om pligt flertydigt og omstridt. Ikke desto mindre viser kapitlet omridset af en generel pligtforståelse, som udsprang fra en statsborgerlig ramme. På den ene side kunne deltagelsen i krigen i yderste konsekvens løsrives fra nationalt sindelag og i stedet kædes sammen med f.eks. en militær selvopfattelse, en bredere forpligtigelse eller et overordnet fællesskab inden for den tyske stat. På den anden side kunne nordslesvigerne også anse krigstjenesten som både meningsfyldt og formålsrettet, hvis den blev forstået som en indsats for hjemstavns danskhed. På denne måde kan man kæde udpræget og bevidst dansk selvopfattelse sammen med pligt troskab som tysk soldat. Var en given soldat derudover af den opfattelse, at *også* en tysk sejr i krigen kunne gavne danskhedens vilkår i Nordslesvig, blev tjenestens selvmodsigende aspekter mindre tyngende og nemmere at udstå.

I kapitel 8 anlægges der indledningsvist et kronologisk perspektiv på analysens resultater, hvorefter rammebetingelserne for kollektiv selvopfattelse sættes ind i en bredere sammenhæng regionalt, civilt og militært inden for den tyske stat. Jeg argumenterer for, at den sociale kontekst ved fronterne, både internt i soldaternes enheder og eksternt i mødet med civile, havde indflydelse på den kollektive identifikation. På denne baggrund sættes spørgsmålet om kollektiv nordslesvigsk identifikation i relation til den internationale forskningsdebat om kulturel brud eller kontinuitet som følge af Verdenskrigen. Endelig indeholder

kapitel 8 også en behandling af 12 udvalgte soldatererindringer skrevet fra 1917-29. Her opstilles den hypotese, at den traditionelle nationalt formaterede fortælling om sønderjydernes 1. Verdenskrig gradvist blev skabt og vedligeholdt igennem flere processer efter Genforeningen i 1920: En nationalisering af den måde krigsindsatsen blev erindret og fortalt inden for en samlet dansk kontekst, en re-politisering af grænsespørgsmålet og det dansk-tyske modsætningsforhold i løbet af 1930'erne og endelig et højnet nationalt modsætningsforhold som følge af den tyske besættelse fra 1940-45. Heroverfor gjorde særligt to træk sig gældende i 1920'erne: På den ene side var der her en større grad af fortolkningsmæssig frihed og ikke mindst et langt mere mudret billede rent identifikationsmæssigt, men på den anden side var grundelementerne til den nationale fortælling også allerede til stede.

Afhandlingens vigtigste pointe og mest centrale bidrag til forskningen er belysningen af, hvordan hjemstavnsfølelse gennemsyrede mange aspekter af kollektiv nordslesvigsk identifikationsudøvelse i forbindelse med 1. Verdenskrig. Den var udbredt i praksis gennem den sociale udøvelse, moralsk i forhold til pligttænkning, i Vælgerforeningens politik og den var ligeledes til stede i 1920'ernes erindringer. I forbindelse med krigen kunne opfattelser af danskhed altså være noget kvalitativt andet i Nordslesvig end i Rigsdanmark. Afhandlingen viser derfor, at man er nødt til at sammentænke danskhed og regional selvforståelse, da man derved kan skabe en bedre og mere nuanceret forståelse af kollektiv identifikation blandt nordslesvigere i perioden. I denne sammenhæng er det en central pointe, at hjemstavnsfølelse havde to funktioner, nemlig dels en regional forstærkelse af danskhed, og dels en regional rummelighed, der kunne neutralisere nationale modsætningsforhold.

Summary

This PhD dissertation conducts an open, social constructivist analysis of collective self-perception among 18 Danish-minded soldiers from North Schleswig during the First World War, 1914-18. The aim is to nuance the prevailing national narrative, which on the one hand has reduced the war participation of the Danish minority in Germany to a matter of coercion and meaninglessness, and on the other hand has linked the war effort directly with 'the Reunification' of North Schleswig and Denmark in 1920. This dissertation, however, shows diversity and interplay in North Schleswigan soldiers' self-perceptions and understandings of community.

The analysis focuses, firstly, on an understanding of Danish community and social practices, secondly, on military self-perception, behaviour and practices, and, thirdly, the connection between Danishness and a regional sense of belonging (*Heimat*). In the analysis, collective self-perception is examined as *identification*, i.e. a social process with emphasis on interaction with people and groups, which the soldiers identified with or regarded as 'Others'. A discursive approach sheds light on how the selected soldiers linguistically practised identification, and a practise-oriented approach examines how the soldiers actually acted and functioned in everyday life at the fronts. Additionally, the dissertation aims at answering how collective identification interacted with the national paradox that war participation entailed for members of the Danish minority. That is, how Danish self-perception could be reconciled with loyal service in the army of the German state, which oppress the nationality of the minority in North Schleswig.

The dissertation draws its theoretical basis from sociologist Rogers Brubaker and historian Fredrick Cooper's critical approach to the concept

of 'identity', as well as the understanding of group identity as social boundaries proposed by the anthropologists Fredrik Barth and Richard Jenkins. The methodological approach is centred on a number of soldiers that were both distinctly and verifiably Danish-minded, and whose letters and journals were published either during or after the war. This provides a starting point based on broad and recognised imagined community, but it is also an effective way to challenge the traditional Danish narrative of the North Schleswig during the First World War.

The first chapter introduces the subject, aim and research field of the study. Chapter 2 establishes the theoretical and methodological approaches, and chapter 3 presents the context and background of the subject field. Subsequently, the four following chapters deal with Danish identification (chapter 4), military identification (chapter 5), military behaviour and practise (chapter 6) and the combination of Danish and regional identification, including the question of duty and the paradoxical nature of the war participation. Finally, chapter 8 discusses the findings of the analysis and places them in a broader context within First World War research.

In chapter 4, I show how Danish-minded soldiers created social groups based on the Danish language as well as a common cultural and regional frame of reference. Social connections were able to cut across military units, in some instances even rank, and the most distinctly Danish sense of community is most likely found among troops in the Schleswigian regiments on the Western Front. However, the social practises would most likely be the same in units on the Eastern Front with fewer soldiers from North Schleswig. Overall, a Danish sense of community can be identified on three levels: 1) the specific social and relational connections between soldiers, 2) the sense of community between like-minded, e.g. religiously

and in terms of national politics, and 3) a broad imagined community, which could be articulated for all North Schleswigians. Still, the analysis also demonstrates contradiction and range within the understanding of Danishness, e.g. in the views on duty, desertion and affiliation to the regional Heimat. Thus, Danish hardly constituted a uniform self-perception among soldiers from North Schleswig.

Chapter 5 shows how Danish-minded soldiers quite naturally identified with the units they were placed in. Socially, the smaller units were important for the broader community between German soldiers and it is in the interplay between the organisational framework and social practise that the foundation for military identification is found. Despite differences in national self-perception, the practises and articulations among Danish-minded soldiers at times reflect a self-image of being primarily a *German soldier*, just as pride and certain values such as bravery, endurance and devotion could be ascribed to military service. There is even suggestions of a vague notion of general solidarity and common destiny amongst the lower ranking soldiers at the frontlines. At times, this notion could include the whole of German society. However, soldiers also distinguished between close comradeship and a community of soldiers on a more general level. Any sense of unity ceased if soldiers did not share the same duties and conditions at the front. Thus, officers and supply personnel were very clearly excluded from the community.

The analysis of military behaviour in chapter 6 shows that Danish self-perception did not have a clear-cut effect on the soldiers conduct on the battlefield. Danish-minded soldiers could on the one hand be reluctant and passive, but on the other competent and devoted, even committed soldiers who actively sought out challenges. Violence on the battlefield could be justified through the concept of duty or a military self-image, which

suggest a correlation between military identification and social integration on the one hand and military practise on the other. However, behaviour on the battlefield must be seen in light of varying forms collective self-perception.

Chapter 7 analyses the connection between Danish self-perception and a regional sense of Heimat, which is evident in the source material. In practise, affiliation with the home region could be evidence of a cultural and historical connection to North Schleswig, a tangible local and social bond with the region and an imagined community in itself. In this chapter I show, how a regional sense of self can be traced back to the ideological foundation and political strategy of the Danish movement in the years before the war, and how affiliation with the Heimat was articulated both often and very clearly as a part of the soldiers' self-characterisation. The regional sense of self is especially evident in combination with Danish self-perception and can hereby be interpreted as an absorption as well as a social and local elaboration of Danishness through the regional, local and familiar. Although, ties to the Heimat was not necessarily contingent on national sentiments there still appears to be an irresolvable link between the regional and Danish sense of self. Furthermore, this might have constituted the cornerstone in the combination of Danish national sentiment on the one hand and the general effectiveness and stability of North Schleswigan soldiers on the other hand. Therefore, in relation to the war, the connection between Heimat and Danishness provides a better underlying basis for understanding the self-perceptions and understandings of community that existed among soldiers from North Schleswig.

If regional sense of self is interpreted as part of a multivalent identification bond, then it becomes apparent, just how deeply Heimat was intertwined

with the notion of duty and the soldiers' legitimation of their war service. For members of Danish minority, the question of duty was both equivocal and contested. Nonetheless, chapter 7 sheds light on the contours of a generic understanding of duty, which originated from a civic context. In the extreme, participation in the war could be detached from national sentiment and instead connected to military self-perception or a broader obligation, even an imagined community, within the German state. However, in North Schleswig war service could also be considered as both meaningful and purposeful, if it was perceived to be an effort to protect or strengthen the Danish position in the home region. Hereby, it is possible to reconcile distinct and conscious Danish self-perception with dutiful service in the German army. Additionally, if a North Schleswigian soldier was of the opinion that even German victory in the war would benefit the conditions of the Danish minority within the German state, then the self-contradictory aspects of military service became less burdensome.

Chapter 8 initially adopts a chronological perspective on the findings of the analysis, after which the framework conditions of collective self-perception is placed into a broader context within the German state. I argue that the social context at the fronts, both within the military units and in contact with civilians, influenced collective identification. On this basis the question of collective North Schleswigian self-perception is put in relation to the international research debate about cultural breaks or continuity as a result of the First World War. Finally, chapter 8 also contains a survey of 12 selected memoirs written by North Schleswigian veterans from 1917-29. Here, I put forward the hypothesis that the traditional Danish narrative was created and maintained by multiple processes within the reunified Danish state after 1920. These processes gathered speed during the 1930s and heightened a national focus and a national conflict between Danish and German. As opposed to this, two

features are distinctive in the memoirs written in the 1920s: On the one hand, interpretations of the war seem to be more varied and identification much more muddled in relation to the war. On the other hand, all the basic elements of the national narrative were also already present.

The most important point of the dissertation and its most significant scholarly contribution is the illustration of how regional self-perception permeated many aspects of collective North Schleswigian identification during the First World War. It was widespread socially in the way soldiers practised their understandings of community, morally through a sense of duty, politically within the Danish movement and in the memoirs of veterans written in the 1920s. In terms of the war, collective perceptions of Danishness could therefore be qualitatively different from those present in Denmark. The dissertation hereby shows that Danishness needs to be seen in connection with regional identification. This creates a better and more nuanced understanding of collective self-perceptions among North Schleswigians in the first two decades of the 20th century. In this context, it is a significant point that *Heimat* had two functions as partly a regional enhancer of Danishness, and partly a regional broadness that could neutralise national conflicts.

Bilag

Bilag 1 – Aktørbiografier

Jeppe og Peter Østergaard

Brødrene Peter og Jeppe Østergaard blev født i Stursbøl i Oksenvad sogn (Haderslev kreds), lige syd for Kongeåen, henholdsvis den 21. juli 1886 og den 12. februar 1891. Faderen ejede en mindre gård, sindelaget i familien var "urokkeligt dansk" og man orienterede sig mod nord.⁷⁶⁴ Således kom de begge på rigsdanske landbrugsskoler, og for Jeppe blev det også til både et efterskole- og et højskoleophold i Danmark, henholdsvis Skibelund, lige nord for grænsen, og Ryslinge på Fyn. De var også aktive i foreningslivet i Nordslesvig, og før deres respektive indkaldelser til den tyske hær var de også begge ansat som konsulentmedhjælpere i Den Nordslesvigske Landboforening.⁷⁶⁵ De var begge ugifte, da de drog i felten.

Peter Petersen Østergaard blev indkaldt kort efter krigsudbruddet og i december samme år sendt til Vestfronten som menig i *RIR 86's* 1. bataljon. Han tjente altså i et af de i eftertiden såkaldte 'danskerregimenter', og delte hermed enhed med mange andre dansksindede nordslesvigere, bl.a. Kresten Andresen, som han havde en veletableret relation til, og de to havde ligeledes flere andre fælles bekendte ved fronten, såsom Hans Moos (begge behandles nedenfor). I et brev fra februar 1915 kan man

⁷⁶⁴ Familien havde tætte forbindelser til f.eks. Jens Bojsen, tillidsmand for Skoleforeningen, og Marie Skau Petersen, som var aktiv i danske bevægelse i Nordslesvig og i øvrigt niece til de dansk-nationale politikere Laurids og Peder Skau. Se Skar 1931, s. 9-10; Jessen, Lund & Skjold 1930, s. 148-168.

⁷⁶⁵ Præsentationen af Østergaard brødrene bygger på Skar 1931, s. 9-15 og 71-75. De to fotografier på de følgende sider er fra samme sted.

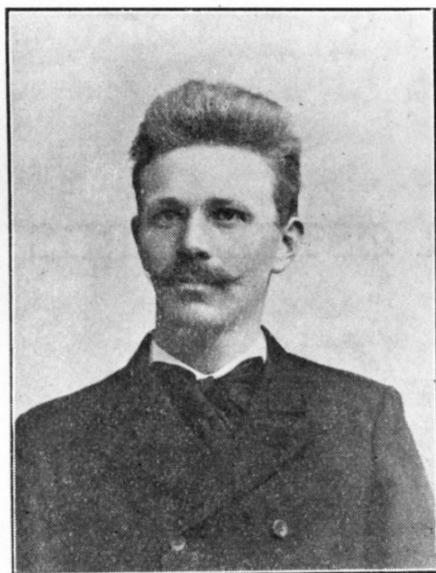
eksempelvis læse, at Peter Østergaard indgik et væddemål om, hvornår freden ville komme, med netop Andresen samt de to bekendte Jørgen Brag og Peter Jensen.⁷⁶⁶ Peter Østergaards danske sindelag afspejlede sig med andre ord i de sociale interaktioner og relationer, han indgik i ved fronten: Udover at indgå i en specifik social gruppering af dansksindede nordslesvigere fik han eksempelvis skaffet dansksprogede sangbøger til fronten, og han var med til at arrangere små sammenkomster, hvor der blev sunget og talt sammen. Af særlige venskaber fremhævede han Mikael Steffensen, som dog var tildelt et andet regiment og dermed opholdt sig på andre frontafsnit. De to kendte hinanden fra før krigen, og inden afgang til fronten delte de indkvartering i Slesvig i efteråret 1914.⁷⁶⁷

I Peter Østergaards breve tegner der sig også rids af de fællesskaber, han orienterede sig mod – bevidst eller ubevidst: Det "vi" han benytter sig af, henviser som oftest til andre nordslesvigere specifikt, eller til mandskabet i hans kompagni/bataljon. Peter Østergaard skelnede mellem disse to former for fællesskaber, ligesom han også benyttede sig af betegnelserne 'danske'/'danskere' stillet over for 'tyskere'. Soldaterlivet faldt ham ikke let, og han havde svært ved at indleve sig i og acceptere dets præmisser. Han anså dog krigstjenesten som en forpligtigelse over for sin hjemstavn, og i maj 1915, efter omtrent et halvt år i felten, afviste han stadig tanken om faneflugt(note). I oktober samme år var han imidlertid kommet dertil, hvor han i hvert fald i ét tilfælde håbede på at falde i fransk fangenskab.

⁷⁶⁶ Skar 1931, s. 73. Dette nævnes også i Andresens breve, men her er væddemålet dog kun mellem Jensen, Brag og Andresen (Se Christensen 2012, s. 143).

⁷⁶⁷ Skar 1931, s. 67.

Det skete imidlertid ikke, og Peter Østergaard faldt den 3. august 1916 ved Pozières under den fransk-britiske Somme-offensiv.

Peter Østergård.

Den yngre bror, Jeppe Christian Østergaard, var i 1912 påbegyndt den toårige værnepligt i Danzig, Østpreussen. Han var således i tjeneste, da krigen brød ud, og blev med 5. Grenadier-Regiment sendt i felten nær den tysk-russiske grænse allerede den 8. august 1914. Ligesom sin broder vægrede han sig på den ene side meget ved livet som soldat, hvilket allerede ses tydeligt i brevene fra kasernetiden før krigsudbruddet. På den anden side var han tilsyneladende en god soldat og kunne også til en vis grad identificere sig med denne rolle, da krigen indtraf.

I Jeppe Østergaards kompagni var der ved krigsudbruddet i alt seks personer fra Nordslesvig, som tilsyneladende holdt sammen, og særligt venskabet med en Nis Fuglsang træder tydeligt frem. Derfor begræd Jeppe Østergaard det også, da han i slut oktober 1914 var den eneste

nordslesviger i enheden. Han synes til gengæld også at have knyttet tætte relationer til tysk-etniske soldater, men sammenholdet med andre nordslesvigere blev fremhævet. Med hensyn til forholdet med netop tysk-etniske soldater, så synes der at ske et skifte, da krigen bryder ud og Jeppe Østergaard kommer i felten. Den tydelige afgrænsning af 'tyskere' og 'prøjsere' fra kasernetiden forstummer, og han synes i højere grad at finde en modsætning i den russiske fjende og de russiske civile. Jeppe Østergaard var involveret i grænsekampene i Østpussen, bl.a. Slaget ved Gumbinnen, og det tyske indfald i Russisk-Polen. Han faldt efter kun knap tre måneder i felten, den 26. oktober 1914 ved Kobylin i Polen.

Jeppe Østergård.

Kresten Andresen

Med udgivelsen af et udvalg af hans breve og dagbøger i 1919 blev Kresten Andresen vel nok den bedst kendte af 1. Verdenskrigs danske mindretalssoldater. Derfor behøver han næppe den større præsentation i indeværende afhandling: Andresen var gårdmandssøn, født den 8. september 1890 i Ullerup, og tilhørte en nationalpolitisk bevidst og aktiv familie med forbindelser til indflydelsesrige kredse i Nordslesvig. Hans morbroder, H.P. Hanssen, var det danske mindretals repræsentant i den tyske rigsdag og den betydeligste sønderjyske politiker i den preussiske tid.⁷⁶⁸

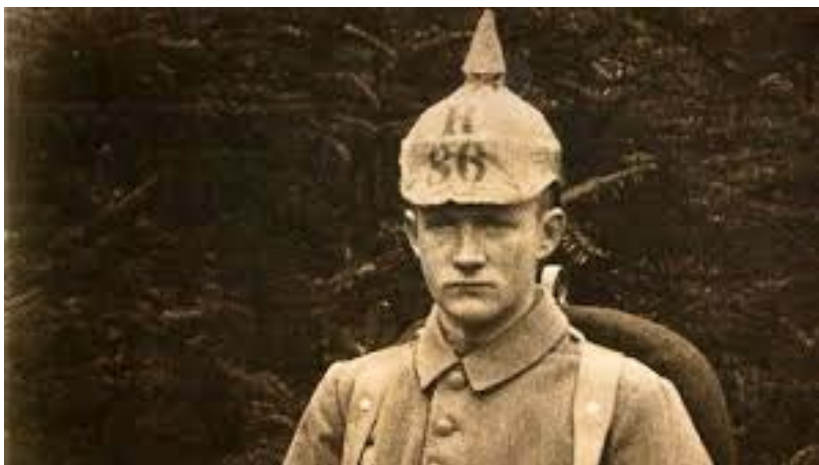
Andresen havde flere skoleophold i Danmark, tog også dansk studentereksamen og blev cand.phil. i København. Herefter var han fra 1911-12 lærer på Vinding Højskole ved Vejle. Andresen følte sig dog knyttet til Nordslesvig, som han i 1913 vendte tilbage til med et håb om at deltage i arbejdet for at bevare danskheden i regionen. Han fik ansættelse i Sprogforeningen som biblioteksassistent og opholdt sig fra foråret 1914 frem til krigsudbruddet mestendels i Nordslesvig.

Indkaldt til hæren som reservist i starten af august 1914 blev Andresen først tildelt en erstatningsenhed, hvor han modtog sin militære uddannelse. Han afgik derfor først til fronten i slutningen af november samme år. Han blev tildelt *RIR 86*, og kom derfor til at tjene med mange andre dansksindede soldater. Fra sit eget 1. kompagni fremstår en Johannes Clausen, Jørgen Nissen Brag, Undelev, som Andresen kendte fra før krigen gennem sin søster,⁷⁶⁹ og Peter Jensen fra Stenderup som nogen af Andresens tætteste bekendtskaber, men han omgik også en række nordslesvigere i regimentets 2. kompagni, hvor bl.a. Peter Østergaard, og

⁷⁶⁸ Hansen 2006, s. 208. Om H.P. Hanssen se i øvrigt Hansen 2018; Hansen 2020.

⁷⁶⁹ Kresten Andresens svogers søster var gift med Jørgen Brag.

Rasmus Nissen fra Lendemark nævnes som gode venner. Men Andresen knyttede forbindelse til adskillige af de mange nordslesvigere tilknyttet regimentet, f.eks. dr. Hans Lausten-Thomsen, eller den øvre enhed 18. Reservedivision, såsom Hans Moos. Tilstedeværelsen af sidstnævnte fremhævede Andresen eksempelvis ved sin ankomst til fronten.

Kresten Andresen (denstorekrig1914-1918.dk).

Kresten Andresen betragtede sig selv som dansker, og hans sindelag kom, ud over den sociale omgang med andre dansksindede nordslesvigere, bl.a. til udtryk i mødet med den franske civilbefolkning, men også ved flere lejligheder i mødet med sine overordnede. Sidstnævnte var dog ikke noget, der skabte problemer, selvom Andresen i nogle tilfælde afgrænsede sig ret tydeligt fra det, han opfattede som 'tysk'. Han kan heller ikke siges at have været tilpas med rollen som tysk soldat – eller soldat i det hele taget – ligesom han også ved flere lejligheder var stærk kritisk over for forholdene i hæren.

Fem dage efter Peter Østergaard faldt, blev Kresten Andresen meldt savnet på samme frontafsnit. Han blev aldrig fundet, og det er sandsynligt at han faldt på slagmarken samme dag. *RIR 86*, som de begge tilhørte var blevet

sat ind ved Somme i slutningen af juli med en styrke på 2.864 mand, og da de blev trukket ud igen den 10 juli 1916 havde de lidt et samlet tab på godt 1.670 mand.⁷⁷⁰

Hans Moos

Hans Lildholdt Moos blev født den 13. juli 1889 i Nybøl tæt ved Sønderborg. Han var gårdmandssøn og kom fra en familie, der var dybt engageret i den danske bevægelse i Nordslesvig, med nære forbindelser til Danmark. Faderen, Peder Moos, havde således eksempelvis haft flere sammenstød med de preussiske myndigheder i årene op til Verdenskrigen, og Hans Moos var også selv stærkt optaget af den danske sag. Det har ikke været muligt at knytte Moos til nogen af den danske bevægelses foreninger, såsom Sprog-, Skole- eller Vælgerforeningen, men han havde selv været på flere ophold i Danmark, bl.a. i Svendborg, Vejle og Skagen, og hans danske sindelag kommer meget tydeligt til udtryk i feltbrevene.⁷⁷¹ Han var 25 år, da Verdenskrigen brød ud, og han må have aftjent den toårige tyske værnepligt få år forinden. Han tilhørte dermed den del af reserven, som skulle melde sig på kasernerne få dage efter mobiliseringsordren blev offentliggjort. Moos var infanterist og tilhørte 9. Reserve-Jägerbataillon, hvormed han kom til at gøre tjeneste på Vestfronten. Inden for sin egen enhed fandt han sammen med nordslesvigeren Nikolaj Kræmer, og de to dannede et tæt venskab ved fronten. Herudover etablerede Moos også kontakt til nordslesvigere i *RIR* 86, som hørte til samme division som Moos' enhed. Især blev relationerne til Kresten Andresen, Peter Østergaard og en Jørgen Brag fremhævet.

⁷⁷⁰ Skar 1931, s. 126; Christensen 2012, s. 20.

⁷⁷¹ RA0523, se f.eks. brev fra 18-07-1914, 06-08-1915 og 28-06-1915, se også Hjemstavnsforeningen for Nybøl Sogn 1981, s. 85-89, samt Hejmdal 21-02-1902.

9. Reserve-Jägerbataillon, som Hans Moos tilhørte, fotograferet primo april 1915
(denstorekrig1914-1918.dk)

Selvom han aktivt søgte og orienterede sig efter andre nordslesvigere havde Moos, som så mange andre dansksindede, dog heller ingen problemer med at indgå i et fællesskab og knytte bånd med tyskere. Alligevel blev 'tyskere' i visse tilfælde omtalt afgrænsende. Sideløbende med tydelig dansknational italesættelse findes der i hans breve imidlertid også flere eksempler på soldateridentifikation, hvormed Moos er et godt eksempel på, hvordan et dansknationalt udgangspunkt kunne forenes med trofast tysk krigstjeneste. Hans Moos faldt ved Vimy i Frankrig den 21. maj 1915.

Mikael Steffensen

Mikael Steffensen var som nævnt en nær ven af Peter Østergaard. Han kendte også Jeppe Østergaard og var tilsyneladende en ven af familien.⁷⁷² Han var født i Styding By i Hammelev Sogn den 26. november 1887, som den yngste i en børneflokk på fire. Familien tilhørte en anset dansksindet bondeslægt, men efter moderens tidlige død i 1894 blev børnene anbragt i plejefamilier. Steffensen voksede således op hos gårdejerfamilien Skøtt i Nustrup og tjente efter konfirmationen hos gårdejer Vilken Nissen i Ørderup. I 1910 tog han på ophold på Høng Efterskole i Danmark, hvor han også forberedte sig til optagelse på Landbohøjskolen i København, hvorfra han i 1913 blev uddannet landbrugskandidat. Han fik efterfølgende ansættelse som konsulent i Den nordslesvigske Landboforening, og af hans breve til sin forlovede, Anna Botilde Jensen, fremgår det, at arbejdet i hjemregionen for ham ikke blot var en pligt, men også en livsopgave. Han ønskede at tjene til gavn for Nordslesvig og dets indbyggere, og ønskede ikke at søge job eller varigt ophold i hverken Danmark eller udlandet. Tillige med en udpræget regional selvforståelse kom hans danske sindelag tydeligt til udtryk i de breve, han sendte hjem fra fronten, ligesom han før krigen var valgt ind i Landeværnet.⁷⁷³

⁷⁷² RA2099, Jensen, brev fra 04-02-1916; 27-09-1916; 09-11-1916.

⁷⁷³ Dansksindede kreditforening af 1913, hvis medlemmer forpligtede sig til at holde deres ejendomme på danske hænder og ikke modtage tyske statslån med nationale betingelser, se Hansen 2006, s. 221.

I august 1914 opholdt Steffensen sig stadig Danmark, og kunne således have unddraget sig den tyske militærtjeneste. Ikke desto mindre valgte han at drage tilbage til hjemegnen, og en måned efter havde han efterkommet mobiliseringsordren. Han anså militærtjenesten som en pligt over for sit folk og som vejen til at kræve retten til "*den Plet Jord, som Fædrene gav mig i Arv*".⁷⁷⁴ Inden afgangen til fronten afgrænsede Steffensen sig selv og sine venner på kasernen i Slesvig fra de 'tyske',⁷⁷⁵ men i felten benyttede han oftest den brede betegnelse 'kammerater', som kunne indbefatte tyskere såvel som dansksindede nordslesvigere. Han knyttede også stærke bånd til tyske-etniske soldater, som introduktionen til den bog, der i 1918 udgav et udvalg af hans feltbreve, ligeledes slog fast. I brevene, publicerede som upublicerede, findes også flere eksempler på, at Steffensen identificerede sig med soldatergerningen og også var en kapabel soldat, der ligeledes udtrykte beundring for de kæmpende, såvel tyske soldater generelt som nordslesvigerne specifikt. Men omvendt havde soldaterkammeratskabet også sine klare begrænsninger, hvilket skal behandles andetsteds.⁷⁷⁶

Mikael Steffensen. Fotografi fra Højskolebladet, 1921 (denstorekrig1914-1918.dk).

⁷⁷⁴ RA2099/1, Steffensen, brev fra 17-03-1917.

⁷⁷⁵ Et lignende eksempel ses fra julen 1914, se Rørdam 1918, s. 39-40.

⁷⁷⁶ Se f.eks. Rørdam 1918, s. 68-69, 86-90 og RA2099, Jensen, breve fra 15-08-1916; 25-08-1917; 26-09-1917.

Steffensen opnåede rang af gefreiter og fra april 1917 tjente han som cykelordonnans. Han faldt den 28. november 1917 ved Gheluveldt i Flandern. Han og Kresten Andresen er siden kommet til at stå som arketyper for den faldne danske sønderjyde, ikke mindst på grund af publiceringen af deres feltbreve i henholdsvis 1918 og 1919.⁷⁷⁷

Thorvald Dau

På Broballe mejeri, Oksbøl sogn, blev Thorvald Dau født den 16. oktober 1891. Faderen var dyrlæge i Havnbjerg på Als, og familien var dansksindet. Efter konfirmationen tjente Dau ved forskellige landmænd i Nordslesvig samt på Tystofte forsøgsstation ved Skælskør. Herudover tilbragte han desuden fem måneder på Vester Vedsted efterskole lige nord for Kongeåen og havde også ophold på Ryslinge højskole. I oktober 1913 blev Thorvald Dau indkaldt som soldat og måtte dermed sætte tilværelsen som landvæsenselev på pause. Da krigen brød ud, blev han med det øvrige mandskab på kasernen i Danzig sendt til Østfronten, hvor han deltog i kampe i det nuværende Polen og senere på den rumænske del af fronten. Han kom også til at gøre kamptjeneste på Vestfronten af flere omgange, bl.a. ved Argonnerskoven og Verdun i sommeren 1916 samt Flandern i

⁷⁷⁷ For fremhævelse af Steffensen, brødrene Østergaard og Andresen, se bl.a. Kaufmann 1967, s. 8, Johannes Reiff 1921, s. 825-826; Christensen 2012, s. 9-26; Almanak for Nordslesvig 1942.

1917. Dau havde rang af gefreiter og blev i slutningen af 1917 udnævnt til underofficer.

Thorvald Dau (denstorekrig-1914-1918.dk)

Thorvald Dau er desuden et andet godt eksempel på, hvordan et udpræget dansk sindelag ikke udelukkede, at en nordslesviger kunne være en både dygtig og tilsyneladende pligtopfyldende soldat. Under uddannelsen på kasernen i Danzig plejede han mest omgang med en gruppe af "danskere" samt to kammerater med polsk baggrund, og han benyttede ord som "fangenskab" og "Tyskernes Tvangskultur" til at beskrive livet som værnepligtig. Alligevel udgjorde han i felten en duelig og effektiv soldat, der til tider synes at leve sig ind i og finde stolthed i soldatergerningen. Han døde på lazaret den 1. maj 1918 efter at være blevet ramt af granatsplinter den 2. april nær Lécluse på Vestfronten.⁷⁷⁸

⁷⁷⁸ Thomsen 1930; RA0134, Dau, *passim*.

Thyge Thygesen

Thyge Thygesen var gårdmandssøn fra Stepping, Haderslev Kreds. Familiegården havde marker, som stødte helt op til Nørreå, der siden 1864 havde udgjort en del af grænsen mellem Danmark og Tyskland. Her blev Thygesen født den 11. maj 1892. Han var 22 år ved krigsudbruddet, blev i december 1914 indkaldt og i marts 1915 tildelt RIR 36. Han kom derved til at gøre fronttjeneste i Frankrig og opnåede rang af gefreiter. Hans regiment blev bl.a. indsat i kampene ved Moulin-sous-Touvent i juni 1915,⁷⁷⁹ ved Verdun i maj og Somme i september 1916. På sidstnævnte slagmark blev Thygesen under et britisk bombardement levende begravet i en sammenfalden skyttegrav den 29. september. Han kom derfra med livet i behold, men kammeraten Marius Iversen meddelte få dage efter familien, at Thygesen var død. Dødsannoncer blev bragt i avisen Modersmålet, og glæden må derfor have været grænseløs, da familien den 18. oktober modtog et brev med livstegn fra sønnen. Han var hårdt kvæstet, men havde overlevet. Dermed var Thygesens tid som frontsoldat også overstået, og han tilbragte efter en rekonvalescensperiode resten af krigen som landstormsmand ved forskellige arbejdskommandoer, hvor han bl.a. bevogtede krigsfanger og passede heste. Han blev fritstillet fra hæren i juli 1918, hvorefter han vendte hjem til Stepping og genoptog tilværelsen som landmand. I 1922 blev han gift og overtog derefter den fædrene gård. Ved siden af gårdens drift påtog han sig også en række tillidshverv i hjemegnen, bl.a. som formand for Stepping Mejeri, medlem af sognerådet og tilsynsrådet for den lokale sparekasse. Han kom sig aldrig helt over den skade, han pådrog sig ved Somme, og døde i 1958, 66 år gammel.

⁷⁷⁹ For mere om disse kampe, især 'den sorte dag' den 5. juni 1915, se Nørregård & Rasmussen, 2017.

Identifikationsmæssigt indgik Thygesen i det almindelige tyske soldaterfællesskab, men han markerede sig selv som dansk ved flere lejligheder. Ligeledes påskønnede han sine to eneste dansktalende kammerater i kompagniet, især Marius Iversen, der kom fra samme lokalområde som Thygesen og blev en kær ven.⁷⁸⁰ Tilsvarende blev tilfældige møder med andre dansktalende fremhævet i brevene eller dagbogen. At Thygesen var dansksindet hersker der næppe nogen tvivl om. Alligevel har det ikke været muligt at knytte ham til nogen af de centrale danske foreninger i Nordslesvig før 1919, hvor han er listet som medlem af Vælgerforeningen.

Thyge Thygesen (denstorekrig1914-1918.dk)

Som soldat udtrykte Thygesen en klar modsætning over for de "de høje Herrer"; tyske officerer, militærlæger og -præster. Selve krigen reflekterede han kun sjældent over – han beklagede sig, ønskede den overstået, og ville kun gøre, hvad der var absolut nødvendigt. Han fordømte ikke desertion blandt andre nordslesvigere, men gav omvendt til tider udtryk for, at man ikke tog skade af krigsoplevelsen, hvis blot man

⁷⁸⁰ Thygesen, upubliceret brev, Nouvron d. 26. 4. 1915, i privateje.

ikke blev fysisk invalideret. I forbindelse med krigsoplevelserne spillede hans kristne tro desuden også en ikke uvæsentlig rolle som beroligelse og håb. Således kom den ikke mindst til udtryk under opholdet ved Verdun i 1916.

Laue Bill

Gårdejer Laue Jensen Bill, fra Rise-Hjarup nord for Aabenraa, blev født den 20. august 1885. I sin ungdom havde han et ophold på Hejls efterskole lige nord for den daværende dansk-tyske grænse, og han tog også sin landbrugsuddannelse i Danmark på Tune landboskole. Han var ugift ved krigsudbruddet 1914, hvor han i første omgang ikke blev indkaldt. Dette blev han imidlertid den 15. marts 1915, og i Flensborg blev han indskrevet som gardist i infanteriet ved RIR 204s II. bataljon.

I juni 1915 blev han således sendt til den sydlige del af Østfronten, hvor han bl.a. kom til at deltage i den tyske offensiv ved Tarnow i Polen, og han opholdt sig også i Galizien. I oktober samme år var hans regiment en del af det tysk-østrigsk-ungarske felttog i Serbien, men på dette tidspunkt var Bills tid som frontsoldat forbi. Han fik den 30. september 1915 en plads i etappen som kusk ved kantinen og medhjælper i marketenderiet. Bill gjorde desuden også tjeneste på Vestfronten i en periode fra slutningen af februar 1916 til midten af maj samme år. Her var hans enhed indsat ved Valenciennes og i Dannevoux nær Verdun. I slutningen af juni blev Bills bataljon igen sendt mod øst, i første omgang til området nær Lutsk, i det nuværende Ukraine. Fra december 1916 til midten af juli 1917 befandt Bill sig i Transsylvanien ved den rumænske grænse, bl.a. i Kronstadt (Braşov), og fra starten af 1918 havde han krydset grænsen til Rumænien. I starten af februar bliver han ramt af lungebetændelse, og han er indlagt på lazaret i Rumænien frem til starten af marts 1917.

Laue Bill kom på orlov i slutningen af august til starten af september 1918, og på sin fars fødselsdag den 29. august blev han forlovet med Marie Cordsen. Den 4. juli 1918 havde han modtaget Jernkorset, ”*som de for min part kunde beholde [...]*”. Med hensyn til kollektiv selvopfattelse identificerede Laue Bill sig således umiddelbart ikke med soldatergerningen, og han afgrænsede sig desuden meget klart fra sine overordnede, som han ved flere lejligheder beskrev meget negativt, ofte med vægt på at det var *preussiske* befalingsmænd. Han havde tilsyneladende heller ikke meget sympati for den jødiske civilbefolkningsgruppe, han kom i kontakt med, hvorimod han indadtil identificerede sig selv som dansk nordslesviger, landmand, og socialt knyttede han sig gerne og hurtigt til nordslesvigere ”af den rette slags” (fra slutningen af 1915 ville det sige to nordslesvigske kammerater, han kendte fra sin tid i garnisonen, Nis Hye og Thomas Hansen, og fra foråret 1918 især Asmus Juhler fra Svejrup, som bliver en nær kammerat, men også en Christian Lassen, Kværs).⁷⁸¹

På trods af at han meget tydeligt afgrænsede ’preussere’ og ’tyskere’, plejede han ikke overraskende alligevel omgang med tyske-etniske soldater, såsom kollegaen i marketenderiet, Richard. Tilsvarende kunne Bill, trods en modvilje over for overordnede og soldaterlivet generelt, alligevel godt omtale sig selv som en af ”de feltgraa” og dermed som en del af det overordnede tyske soldaterfællesskab. Heroverfor blev befalingsmændene udgrænset som ”den tyske Mikkel”.

I slutningen af november 1918 påbegyndte Laue Bills regiment en tilbagetrækning fra dets placering i Rumænien, og Bill ankommer til Flensborg den 3. januar 1919, hvor han får ophold hos en bekendt og kontakter sin familie. Her stopper krigsdagbogen, og Laue Bill vendte

⁷⁸¹ RA055/-4, Dau, *passim*; Hejmdal, 05-04-1918.

tilbage til sin civile tilværelse som gårdejer. Han blev gift med sin forlovede, Marie "Midde" Cordsen. Af en civil dagbog påbegyndt 1. januar 1920 fremgår det desuden, at Bill engagerede sig i det nationale arbejde i forbindelse med den forestående folkeafstemning, og var således til afstemningsmøder på Folkehjem i Aabenraa. Det har sandsynligvis også været i denne forbindelse, at han med sin hustru ved en såkaldt kongemodtagelse i Rødebro den 21. juli 1919 fik lejlighed til "*at trykke Kong Christian i Haanden*". I 1923 blev Bill udnævnt til sognefoged i Rise, en stilling han besad i hvert fald de næste 10 år. Han kan knyttes til Sprogforeningen i 1920, og blev senere også medlem af DSK. Laue Bill døde i 1961 i Rødebro, 75 år gammel.⁷⁸²

Mathias Mygind

Mathias Peter Mygind blev født den 2. august 1876.⁷⁸³ Han var gårdejer i Øster Lindet, og ligesom sin far havde været det, var han en aktiv og fremtrædende person både i lokalsamfundet og i den danske bevægelse i Haderslev Kreds. Han var medlem af Sprogforeningen⁷⁸⁴, Nordslesvigsk Kredit Forening og Landeværnet samt formand for både den lokale ungdomskreds og foredragsforening. Landbrugsuddannelsen havde Mygind taget i Rigsdanmark, på landboskolen i Tune på Sjælland, og han havde også haft ophold på Ry Højskole. Her havde hans ét år yngre hustru Kirsten Margrethe Mygind, født Høyer, også været elev. Hun var ligesom Mathias Mygind gårdmandsbarn, og hun var uddannet fra Sorø Husholdningsskole. De blev gift i 1903, og sammen fik de fra 1905-10 tre børn. Familien var troende, med al sandsynlighed grundtvigianere, og

⁷⁸² RA0055/-4, Bill; Gjerløv 1933-1934, s. 113.

⁷⁸³ Det følgende er baseret på Kreutzmann 1999 og RA1970/1, Mygind.

⁷⁸⁴ RA0002/9, Sprogforeningen, medlemsliste.

kristendommen spillede tydeligvis, ligesom det danske tilhørsforhold, en helt central rolle for Myginds selvopfattelse.

Den tyske værnepligt havde Mathias Mygind aftjent fra 1896-98, og han blev indkaldt til hæren i 1914 på sin 38års fødselsdag. Han blev tildelt Ersatz Landwehr Regiment 84 med rang af gefreiter, og efter kaserneophold i Flensborg og Slesvig blev han sendt til Østfronten i november 1914. Både i garnisonen og i felten søgte Mygind aktivt andre dansktalende soldaters selskab og knyttede sig tættest til nogle få kammerater, der ligesom han identificerede sig med kristendom og danskhed. Ligesom eksempelvis Peter Østergård, savnede også Mygind ved flere lejligheder netop ligesindede kammerater. Et delt modersmål og regional herkomst var i denne forbindelse ikke altid nok: Tro og nationalt engagement var tilsyneladende det mest vægtige, og heri søgte han personlig dybde blandt sine kammerater.

Han var kun modvilligt soldat og fandt sig også i flere tilfælde i et modsætningsforhold til nationalt bevidste tyskere. Omvendt var han også en dygtig soldat, som hurtig blev fronterfaren, og han etablerede også med lethed gode relationer til både tyske soldater, hjemmetyskere og dansktalende sydslesvigere. Mod slutningen af den tyske offensiv på Østfronten i 1915 faldt Mathias Mygind den 10. september 1915 ved Skidel nær Grodno i det nuværende Hviderusland.

Lorens Jepsen

Gårdejer Lorens Jepsen blev født i Valsbøl vest for Flensborg i 1880. Han var dybt optaget af den danske sag, og han engagerede sig ved at samle sognets dansksindede til møder i sit hjem. Han deltog i Verdenskrigen fra 1915-1917, først tilknyttet IR 85 og fra marts 1916 overført til Regiment 75. I foråret 1917 faldt han i britisk fangenskab, og i september blev han

overført til særlejren for dansksindede tyske krigsfanger i Feltham, England.

Jepsens danske sindelag skinner i kildemateriale bl.a. igennem efter tilfangetagelsen, hvor han glæder sig over igen at være "*blandt Venner*", hvor han kunne "*tale sit eget Sprog*".⁷⁸⁵ Meget i lighed med Laue Bill udtrykte Jepsen i sine breve også gentagne gange tydeligt sin utilfredshed og frustration over betingelserne i den tyske hær i særdeleshed og med krigen i almindelighed. Han distancerede sig også klart fra officererne, ligeledes også de tyske feltpræster, og afgrænsede sig selv fra "Tyskerne".

Efter frigivelsen fra fangelejren vendte han i 1919 hjem til sin hjemegn, hvor han kastede sig ind i valgkampen i forbindelse med afstemningen i Zone 2 om en ny dansk-tysk grænse. I 1923 lagde Jepsen igen stue til, da en grundtvigiansk frimenighed blev grundlagt i Valsbøl, og i det hele taget vedblev han med at arbejde for danskheden blandt befolkningen i Sydslesvig.⁷⁸⁶ Han døde fire år efter i en alder af 47.

⁷⁸⁵ Begge citater fra ADCB – P 345, Jepsen, 23-09-1917.

⁷⁸⁶ Se f.eks. Thomsen 2018, *passim*.

*Lorens Jepsen, hustruen Anne og deres børneflok
(Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.)*

Friedrich Nissen

I Sundsmark uden for Sønderborg blev Friedrich Nissen født den 18. januar 1888. Hans far var tysk bolsmand, men Nissen valgte ikke selv landbrugshvervet. Han tog i stedet ind til byen, hvor han blev butiksansat. I Sønderborg mødte han sin forlovede, Thyra Dau, til hvem alle hans breve blev sendt, og ligeledes hans krigsdagbøger synes i hvert fald delvist at være stilet til hende. Nissen havde aftjent sin værnepligt i 1910-11, og han var dermed blandt det mandskab, som omgående blev mobiliseret og sendt til fronten i august 1914. Han deltog således i de første kampe på Vestfronten i Belgien og blev såret under den tyske belejring af Liège få dage efter sin ankomst til fronten. I november 1914 blev Nissens regiment indsat i Schlesien på Østfronten og han deltog her i den tyske offensiv i sommeren 1915. Efter 3 ugers orlov i oktober 1915 blev han overført til Vestfronten, hvor han gjorde tjeneste som officersstedfortræder i

Flandern og frontafsnittet ved Cambrai. Nissen stoppede med at føre dagbog ved udgangen af 1915, men han tilbragte resten af krigen på Vestfronten, hvorefter han vendte hjem til Sønderborg og Thyra Dau, som han var blevet gift med i 1917. Efter krigen blev han medejer af en manufakturhandel, og han døde i 1973.

Friedrich Nissen (Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot)

Det har ikke været muligt at knytte Nissen til nogen af den danske bevægelses hovedforeninger, ligesom et tydeligt nationalt sindelag ikke træder frem i hverken brevene eller de tre dagbøger fra 1914-1915. Ud fra en traditionel definition, ville Nissen sandsynligvis blive stemplet som enten tysksindet eller såkaldt 'blakket', men man må være varsom med en sådan konklusion. Dels var Nissens forlovede, Thyra Dau, dansk, og Nissen synes mere at have været pragmatisk og udgøre et eksempel på national hybriditet eller neutralitet, da han tilsyneladende ikke ville sættes i bås i denne forbindelse.⁷⁸⁷ Sikkert er det, at han tilsyneladende hengav sig til soldatergerningen, fandt stolthed i den og udtrykte ingen modsætning

⁷⁸⁷ MSS, Nissen, breve fra 24-01-1916; 12-01-1916

over for eksempelvis sine overordnede, feltpræster eller det tyske militær i almindelighed, ligesom det ses hos andre nordslesvigske soldater. Omvendt var han heller ikke en fanatisk soldat, og han gav fra sommeren 1915 løbende udtryk for håb om snarlig fred, bl.a. gennem et digt, ligesom der også gradvist udtrykkes en stigende krigstræthed i brevene. Han blev i 1938 medlem af DSK og bidrog ad to omgange til foreningens årbøger, ligesom en form for kollektiv selvforståelse synes at blive knyttet til det danske sprog, da han kort inde i den første dagbog skiftede skriftsprog fra tysk til dansk. Dagbogen skulle nemlig ikke "*læses af andre end dem der kan læse dette Sprog*".⁷⁸⁸ Det kan også nævnes, at han efter Genforeningen indtrådte i den danske hær med rang af løjtnant af reserven.⁷⁸⁹

De sproglige udtryk for kollektiv identifikation, som kan findes i dagbøgerne, peger i retning af forståelsen af et bredt tysk militærfællesskab, men Nissen gav også indirekte udtryk for et regionalt tilhørsforhold. Socialt fremstår en Thomas Nissen fra Blans, en Johannes Nissen fra Flensborg, en Tietze fra Sønderborg, en Nielsen fra Hørup, en artillerist med kælenavnet "Holle" (bror til Thyra Dau) og en kammerat ved navn Fischer som nogle af hans tætteste relationer. Friedrich Nissen udgør dermed et interessant eksempel på en militært engageret dansktalende soldat, der under krigen hverken udtrykte en dansk selvopfattelse eller prioriterede udlevelsen af et dansk fællesskab.

⁷⁸⁸ MSS, Nissen, dagbog 08-12-1914; ACC107/-5, DSK-medlemskartotek; DSK Årbog 1941, s. 79 ff.; 1969, s. 60 ff.

⁷⁸⁹ MSS, Nissen, museets korrespondance med datteren, Alice Nissen.

Hans Lorentzen

Hans Lorentzen var gårdejersøn, født den 7. december 1894 i Tråsbøl, Feldsted sogn.⁷⁹⁰ Da moderen døde i 1907, solgte faderen to år efter gården og flyttede med sine tre sønner til Krongaard sogn på Angel, hvor han giftede sig igen med enken Anne Greggersen, der ejede gården Domstag. Dermed boede Lorentzen fra en alder af 15 år i Mellemslesvig, men opvæksten, skolegangen og den efterfølgende landbrugsuddannelse foregik i Nordslesvig i Aabenraa kreds.

Hans Lorentzen (denstorekrig1914-1918.dk)

I januar 1915 stillede Lorentzen til session i Nordborg og blev taget til infanteriet. Han ankom i maj samme år til garnisonen i Flensborg, havde sin rekruttid i Husum og i juli 1916 blev han tilknyttet RIR 116 på Vestfronten, hvor han gjorde fronttjeneste i knap to år. Han opholdt sig i

⁷⁹⁰ Det følgende er baseret på Borup 1998.

denne periode på nogen af Vestfrontens mest kendte afsnit såsom Somme og Chemin-des-Dames, deltog i kampe ved Verdun i 1917 og ligeledes i den tyske forårsoffensiv i marts 1918. Her blev han såret og tilbragte i den forbindelse ca. fire måneder på lazaret, men nåede at blive udskrevet og sendt tilbage til fronten i krigens afslutningsfase. Lorentzen overlevede dog krigen og døde i 1964.

I portrættet af Hans Lorentzen i bogudgivelsen og af hans egne dagbogsoptegnelser fremgår det ikke, om han var selverklæret dansksindet før krigen. Til gengæld understreges det, at han efter krigen var sit danske sindelag yderst bevidst. Ikke desto mindre blev han og hustruen efter Genforeningen på Angel, hvor Lorentzen overtog familiegården. Hustruen Kjestine stod ellers til at blive dansk statsborger, og det var angiveligt svært for hende at give afkald på opfyldelsen af dette inderlige ønske. Det fremgår ikke, om Lorentzen opfattede sig selv som dansk før krigen. Derimod understreges det, at han i hvert fald fra overtagelsen af gården Domstag i 1921 var sit danske sindelag yderst bevidst og ligeledes var en aktiv dansksindet sydslesviger. Selvom han i sine krigsdagbøger ved to lejligheder gav udtryk for opfattelser, der tyder på et dansk sindelag, så er det, som Nils Arne Sørensen skriver i udgivelsen efterskrift: "*[...] vanskeligt at argumentere for, at danskheden spillede en vigtig rolle for Hans Lorentzens krigsoplevelser.*"⁷⁹¹ Det er også muligt, at han først tog et identitetsmæssigt valg efter 1920, men man kan under alle omstændigheder undre sig over, hvorfor det danske sindelag omvendt skal spille en så fremtrædende rolle i kildeudgivelsens indledende portræt. Den selvopfattelse, som træder tydeligst frem i dagbog er nærmere en erhvervsrettet selvforståelse som landmand, hvorved han i første omgang så sig selv som et offer for krigen, fordi den forhindrede ham i at udleve sit

⁷⁹¹ Ibid. s. 198

civile liv som landmand. Tilsvarende itale- og værdsatte han et fællesskab blandt kammeraterne i sin enhed, og han anså derved i felten først og fremmest sig selv som en soldat i den tyske hær.⁷⁹²

Jørgen Friis

Gårdejer Jørgen Jensen Friis blev født den 2. december 1878 i Fjelstrup sogn.⁷⁹³ Efter sin konfirmation kom han på efterskoleophold i Hejls i Danmark, ligesom hans landbrugsuddannelse også var rigsdansk, taget i Dalum. Han blev gift med Inger Friis, født Krog, i 1909, som han havde lært at kende igennem den lokale gymnastikforening, og sammen fik de fem børn. Danskheden var en central del af både Inger og Jørgen Friis' selvopfattelse, hvilket også tydeligt træder frem i deres korrespondance med hinanden. Friis brugte ved flere lejligheder betegnelsen 'dansk' og 'danser' om sig selv og sine kammerater, og familien havde også forbindelser til f.eks. Peder Skau, som var en førende offentlig skikkelse i den danske bevægelse i Haderslev Østeramt.

Som soldat søgte Friis også andre dansksindede nordslesvigeres selskab, både i garnisonen og ved fronten, men han skabte også gode relationer til tyske soldater og tilsyneladende også tysksindede nordslesviger.⁷⁹⁴ Da Verdenskrigen brød ud, havde Jørgen Friis endnu ikke aftjent sin værnepligt, men han blev i juli 1915 indkaldt. Efter et år som garnisonsrekrut blev han i juli 1916 sendt til RIR 85 på Vestfronten, hvor han bl.a. kortvarigt tog del i Slaget ved Somme i august, ligesom han også havde fronttjeneste i Flandern i 1917. Dette år bød også på et kort ophold

⁷⁹² Ibid.

⁷⁹³ Det følgende er baseret på Schultz, 1996.

⁷⁹⁴ Ibid. s. 67.

på Østfronten, hvorefter han i december fik en bestilling i etappen og således slap for tjeneste som frontsoldat.

Inger og Jørgen Friis (denstorekrig1914-1918.dk)

At der var tale om en ressourcestærk familie fremgår også af, at der tilsyneladende var gode forbindelser til både kommuneforstanderen i Fjelstrup og amtsforstanderen, ligesom Inger fik istandsat en samtale med landråd von Löw angående en af de mange orlovs- eller tilbagesættelsesansøgninger, som er et helt gennemgående tema i ægteparrets brevvekslinger. I oktober 1918 gav de mange bestræbelser pote, da Jørgen Friis blev hjemsendt fra hæren.

Hans Lausten Thomsen

Lausten-Thomsen var gårdejersøn, men selv blev han uddannet læge.⁷⁹⁵ Han blev født i Roost, Arrild sogn, den 6. juni 1878. Han voksede op i et udpræget dansksindet hjem, da hans far i en årrække var kassér for Skoleforeningen. Lausten-Thomsen tog i 1897 studentereksamen i fra Koldings latinskole, men to år efter desuden også en tysk eksamen, da dette var nødvendigt for at kunne arbejde som akademiker i Nordslesvig. Han studerede medicin først i Berlin og senere i Freiburg, hvor han i 1904 fik tildelt graden dr.med. Efter en turnusperiode i Baden oprettede Lausten-Thomsen i 1906 en lægepraksis i Skærbæk i Nordslesvig. Lausten-Thomsen var desuden engageret i den danske bevægelse, hvor han indtog et protestpolitisk standpunkt, som også havde sin højborg i det vestlige Nordslesvig. Således deltog han i en deputation, som overbragte H.P. Hanssen en adresse, hvori man bad ham følge hans forgænger, Jens Jessen, protestlinje i den tyske Rigsdag.⁷⁹⁶

Ved Verdenskrigens udbrud blev Lausten-Thomsen indkaldt som Unterartz (underordnet læge) til *RIR 86*, til trods for at han i 1904 havde aflagt prøve som tysk sanitetsofficer og havde deltaget i de manøvrer, der krævedes som forudsætning for forfremmelse til officersrang. Han fulgte således regimentet i felten kort efter krigsudbruddet, og blev for sin indsats under kampene i Belgien tildelt jernkorset. Han tjente altså som 'frontlæge', og i starten af 1915 avancerede han til bataljonslæge. I oktober samme år slog en granat ned i nærheden af Lausten-Thomsen under en konsultationstur i skyttegravene ved Lassigny i Nordfrankrig. Han blev ramt af en granatsplint i skulderen og sprængte sine trommehinder, men værst gik det ud over "nerverne". I den følgende tid arbejdede Lausten-

⁷⁹⁵ Følgende bygger på Den Store Danske – H. Lausten-Thomsen; RA0734A/- 4; DSK Årbog 1944, s. 63-65.

⁷⁹⁶ Hansen 2018, s. 232.

Thomsen således på, at blive trukket væk fra fronttjeneste. Dette lykkedes i starten af 1916, hvor han fik en stilling ved et lazaret, som holdt sig bag fronten, først i Douai i Nordfrankrig, senere i den belgiske by Ath. Her blev han afdelingsleder, og foruden et kortere ophold som "stedlig læge" bag Somme-fronten i august 1916, tjente han indtil krigens sidste uger ved forskellige afdelinger på krigslazaretter. I slutningen af oktober 1918 sendes han med et hamborgsk landeværnsregiment til det østlige Polen og Hviderusland, og her tilbringer han krigens sidste tid.

Lausten-Thomsens danske sindelag skinner kontinuerligt igennem i kildematerialet. I praksis gav dette udslag i, at han på den ene side forsøgte at tage mindst mulig del i de øvrige læger eller officerers sociale sammenkomster og sociale liv. Han deltog i festligheder og sociale arrangementer for et syns skyld for at undgå at stikke ud. På den anden side søgte han aktivt andre nordslesvigeres selskab, både blandt det sanitetsmandskab, han havde under sig, men også blandt soldaterne i *RIR 86* under sin tid ved enheden og i mødet med patienter på lazaretterne. Da han fra 1916 ikke længere var tilknyttet *RIR 86*, blev dyrlægen Jens Hansen, en tidligere studiekammerat, hans tætteste bekendtskab. Så selv om Lausten-Thomsen sagtens kunne knytte relationer blandt sine tyske kolleger, synes det tydeligt, at det oprigtigt følte sociale fællesskab og venskab blev søgt blandt ligesindede nordslesvigere.

Efter hjemkomsten fra krigen opgav Lausten-Thomsen sin privatpraksis og blev i stedet amtslæge i Tønder fra 1920-43 samt i Aabenraa-Sønderborg amt fra 1943-48. Han lagde dog også et stort arbejde inden for det nationale kulturelle felt i landsdelen, hvor han blandt meget andet var medlem af Skoleforeningens tilsynsråd fra 1921-54, styrelsesmedlem og redaktør i *Historisk samfund for Sønderjylland* fra 1922 og siden foreningens formand fra 1936-56. Han var også medredaktør på *Sønderjyske Årbøger* og *Sønderjyske Månedsskrift*, skrev fra 1920'erne en

række artikler og redigerede udgivelser og ikke mindst en efterspurgt foredragsholder. Han var desuden også aktiv i DSK og bidragsyder til veteranforeningens årbøger. Hans Lausten-Thomsen døde i Aabenraa i 1958, 80 år gammel.

Hans Bruun

Blandt de lidt ældre landstormssoldater, som ikke direkte blev indblandet i kamphandlinger, hører Hans Bruun. Han var gårdejer i Skodsborg, tæt ved Kongeåsgrænsen, født den 3. december 1875 i nabosognet Skrave. Han var gift med rigsdanske Sofie Bruun, født Fræhr, fra Taulov, og tilsammen med Bruuns to ophold på højskolen i Haslev på Sjælland havde de derfor mange sociale forbindelser til Danmark, ligesom de holdt danske aviser og tidsskrifter og var stærkt tilknyttet dansk Indre Mission. Herudover stod han opført på Skoleforeningens medlemsliste i 1913 og som medlem af Vælgerforeningen i 1919, hvilket han meget vel også var før krigsudbruddet.⁷⁹⁷ Han og hustruen havde fire børn, som Bruun altså måtte forlade, da indkaldelsesordren blev modtaget den 2. august 1914.

Som del af landstormen kom Hans Bruun til at gøre tjeneste bag fronten, først som fangevogter i Tyskland, senere som ordonnans, postarbejder og sygepasser i Galizien på Østfronten. Socialt knyttede Bruun sig tilsyneladende til en lille gruppe af ligesindede nordslesvigere, og særligt fremstår vennen Jørgen Petersen i kilderne som Bruuns tætteste bekendtskab. Bruuns danske sindelag træder frem ved flere lejligheder, men tydeligst mærkes det i breve og dagbøger, hvordan troen spillede en central rolle i hans selvforståelse. Af hans levnedbeskrivelse fra 1949 fremgår det, at bataljonen overvejende bestod af dansktalende

⁷⁹⁷ RA0005/-032, Skoleforeningen, medlemslister: RA0004/-13; Vælgerforeningen, medlemsliste.

nordslesvigere,⁷⁹⁸ hvilket dog ikke fremgår af den måde, Bruun indirekte beskrev sine sociale praksisser under krigen. Her får man derimod indtrykket af, at han var del af en mindre gruppe, som i hvert fald lejlighedsvis holdt sig lidt for sig selv, bl.a. ved juletid. Bruuns nærmeste bekendtskaber delte således med al sandsynlighed hans vægtning af den kristne tro. Interessant ved netop denne kildesamling er desuden den måde, Hans Bruun nysgerrigt opsøgte folk og forhold, som var ham fremmed, og dermed spejlede sin egne selvopfattelser i mødet med anderledes omgivelser, kultur og religion. Bruun overlevede krigen og vendte efter en lang hjemrejse fra Ukraine tilbage til familien i midten af januar 1919.

Iver Henningsen

Iver Henningsen var malermestersøn fra Haderslev by, født den 12. august 1874.⁷⁹⁹ Selv blev han også malersvend og aftjente sin værnepligt i hjembyen fra 1882-94. Derefter tog Henningsen på rejse som håndværkssvend rundt til forskellige tyske byer, bl.a. München og Berlin, og opholdt sig også i halvandet år i Schweiz. Han vendte derpå tilbage til Haderslev i 1897, hvor han slog sig ned som maler, i første omgang i faders forretning, og to år efter blev han gift med købmandsdatteren Ellen Margretha Mainz. De stiftede familie, men mistede inden for få år to børn som spæde, og hustruen døde i 1904. Dette tog hårdt på Henningsen, som i den efterfølgende tid tilsyneladende ingen indtægt havde, ligesom han senere i sine feltbreve tilsyneladende omtaler et overstået alkoholmisbrug. I 1906 giftede han sig dog igen med den ti år yngre Ingeborg Schultz, med hvem han fik tre sønner fra 1909-13. Henningsen

⁷⁹⁸ Wemmelund 2000, s. 197.

⁷⁹⁹ Det følgende bygger på Henningsen 2015.

overtog også faderens malerforretning, men kunne ikke føre den videre med samme held som sin far, hvorfor familien delvist blev økonomisk afhængige af svigerfaren, Christen Schultz.

I modsætning til langt de fleste nordslesvigere var Iver Henningsen ikke udskrevet som soldat, men meldte sig derimod frivilligt i januar 1915. Sandsynligvis pga. sin alder blev han tilknyttet landstormen og tildelt Reserve-Sanitetskompagni 60, hvor han på Østfronten tjente som sygehjælper og korporalskabsfører med rang af gefreiter. I oktober 1916 blev han overført til den vestlige krigsskueplads, hvor han som del af en artillerienhed året efter blev hårdt såret. Han havde herefter et længerevarende hospitals- og lazaretophold i Tyskland, men nåede at blive udskrevet til et rekonvalescent-bataljon. I april 1918 blev han imidlertid hjemsendt og fik i august også tildelt en invalidepension.

Iver Henningsen (denstorekrig1914-1918.dk)

Under sin tid på Østfronten identificerede Henningsen sig med rollen som sanitetssoldat specifikt samt med 'germaneren' og 'den tyske Mikkel' i almindelighed. Socialt knyttede han sig særligt til en anden nordslesviger, soldaterkammeraten Emil Kall fra Haderslev, men i øvrigt synes han ikke at have dyrket eller opsøgt et særligt nordslesvigsk eller dansksindet fællesskab i sit kompagni. Han opfattede ikke desto mindre sig selv som

dansk,⁸⁰⁰ og var ligeledes gift ind i en kernedansk familie, men omvendt var han tilsyneladende ikke på nogen måde særlig engageret i den danske sag. Som bybo, håndværker og frivillig soldat adskiller han sig desuden også fra den gængse nordslesvigske soldat.

Efter krigen genoptog Henningsen malergerningen, men døjede resten af livet med sin krigsskade, og han fik også tildelt en årlig invaliderente af den danske stat. Af brevene hjem fremgår det, at han påtænkte at skrive en bog om sine krigsoplevelser, hvor også de mange tegninger, han lavede, skulle indgå. Det blev dog aldrig realiseret, og Iver Henningsen døde i 1958 i alder af 84 år.

Jens H. Møller

Født den 30. september 1873 var Jens H. Møller, fra Augustenhof ved Nordborg på Als, ved krigens begyndelse en 41årig landmand med kone og børn. Han havde aftjent sin værnepligt fra 1895 til 1897 i Stade vest for Hamborg, og ved sin indkaldelse den 5. januar 1915 blev han tildelt Reserve-Sanitetskompagni 60. Møller delte således enhed med Iver Henningsen, men ud over en gruppehilsen i et telegram til avisen Hejmdal, hvor de begge er blandt afsenderne, er der intet, der tyder på, at de to havde nogen nær social relation.

Møller var tilknyttet sanitetsenheden under hele tjenestetiden indtil sin hjemsendelse i april 1918, og han kom til at opleve både Øst- og Vestfronten. Den 80. Reserve-Division, som sanitetskompagniet tilhørte, tog del i det tyske angreb i Masurien og Gorlice-Tarnow-offensiven i 1915 og kampene ved Narocz-søen i 1916. Ved årsskiftet 1916-17 blev enheden

⁸⁰⁰ Den 11. september 1915 skrev han direkte, at han har "... dansk blod i årene", Henningsen 2015, s. 198.

overflyttet til Vestfronten, hvor Møller bl.a. kom til at opholde sig ved Arras og i Flandern. Møller, der i det civile liv var medlem af i hvert fald én af den danske bevægelses hovedforeninger,⁸⁰¹ indgik i en mindre gruppe af dansktalende i sanitetskompagniet, som synes at have holdt sammen. De søgte sammen ved indkvartering, spillede kort sammen og samledes eksempelvis ved nytår 1915. Møller benyttede ved flere lejligheder betegnelsen "vi danskere", ligesom han løbende holdt sig orienteret om andre 'danske', eksempelvis ved ankomsten af nyt mandskab, noget man eksempelvis ikke ser hos Henningsen. Til gengæld udmøntede Møllers danske selvopfattelse sig ikke i nogen tydelige udtryk for modsætningsforhold til 'tyskere', som man f.eks. ser det hos Laue Bill og Lorens Jepsen.

Jens H. Møller (verdenskrig.dk)

Efter en orlov i slutningen af februar 1918 forblev Jens H. Møller i Tyskland, hvor han udførte landbrugstjeneste på et mindre gods nær Neumünster. Han blev hjemsendt den 12. april 1918, og fortsatte efter sin hjemkomst med at drive landbrug i Augustenhof. Jens H. Møller døde 86 år gammel den 8. januar 1960.

⁸⁰¹ RA0002/9, Sprogforeningen, medlemslister.

Thomas Kaufmann

Født i 1877 i Tumbøl, Felsted sogn, havde Thomas Jürgensen Kaufmann sin ungdom bag sig, da han den 2. august 1914 stillede på kasernen i Aabenraa som landeværnsmand. Han ankom i slutningen af november 1914 til fronten i Nordfrankrig, hvor han krigen igennem gjorde tjeneste bag fronten, bl.a. som armeringssoldat.⁸⁰² Kaufmanns breve blev skrevet og sendt til avisen Hejmdal, og de kan således tages som udtryk for en art offentlige kilder samt eksempler på dels et kollektivt selvbillede på den dansksindede nordslesvigske soldat, samt dels hvordan et billede af en dansk mindretalssoldat kunne tegnes i samtidens nordslesvigske samfund under den tyske censurs årvågne øje.

I sine breve udtrykte han gennemgående sympati for den franske civilbefolkning. Han fremstår som en garvet soldat, men gav på intet tidspunkt udtryk for krigsiver, indlevelse i eller sympati for soldaterpligten. Selv havde han for så vidt heller ingen kamperfaring eller tjeneste som frontsoldat. Herudover finder man også et nordslesvigsk tilhørsforhold tydeligt artikuleret i brevene, hvor han eksempelvis gav en beskrivelse af de nordslesvigske soldaters karakter i almindelig.⁸⁰³

Kaufmann kom fra fattige kår. Hans far var væver, og Kaufmann trådte i hans fodspor, men gjorde sig også som forfatter og foreningsmand. Hans selvopfattelse var indiskutabelt dansk, og grundet sin sociale baggrund blev Kaufmann også til de dansksindede småkårsfolks førende talsmand i årene op til krigens udbrud, hvor han i læserbreve og på årsmøder gentagne fremsatte krav om en større arbejderrepræsentation i de danske foreningers ledelse samt om udstykning af større ejendomme til husmandsbrug. Han blev valgt til Vælgerforeningens tilsynsråd og var

⁸⁰² Kaufmann 1967; Kaufmann 1962.

⁸⁰³ Kaufmann 1967, s. 15.

derived med til at udforme retningslinjerne for de afstemninger, der skulle fastlægge Danmarks kommende sydgrænse i november 1918.⁸⁰⁴

⁸⁰⁴ RA0383, Kaufmann; Hansen 1989, s. 296-97.

Bilag 2

Hans Moos og Nikolaj Kræmer var nære venner. De kendte også Jørgen Brag rigtig godt - Moos gjorde i hvert fald. Moos havde også en venskabelig relation til Andresen.

Mikael Steffensen kendte også til Jeppe Østergaard via sit venskab med Peter Østergaard.

Peter Østergaards nærmeste venner i felten var Rasmus Nissen og Jørgen Lønger. Han var dog også venner med K. Andresen og Jørgen Brag og han kendte ligeledes Moos.

Pilenes farver indikerer en kreds af soldater, og om hvorvidt der i kildematerialet direkte fremgår en venskabelig forbindelse, eller at de i det mindste havde mødt hinanden. De røde pile hørte alle til RIR 86.

★ = Personens breve/dagbøger er blevet udgivet eller tilgængeliggjort.

🚩 = Personen har skrevet erindringsmateriale, f.eks. i DSK-regl.

Blå boble = jernstø på Vestfronten, Rød = Østfronten.

Pilenes farver indikerer særskilte relationelle forbindelser.

Den gruppe af nordslesvigere, som jeg beviseligt kan knytte sammen på frontafsnittet ved Cuy-Lassigny-Lagny-Dives, er som følger (afhandlingens aktører er understreget):

1. kompagni: Kresten Andresen, Jørgen Brag, Peter Jensen.
2. kompagni: Peter Østergaard, Rasmus Nissen, Jørgen Lenger, Hans Schultz, Asmus Jessen.

Disse personer kendte hinanden indbyrdes, flere af dem fejrede julen 1914 sammen og de mødtes regelmæssigt i perioden frem til i hvert fald sommeren 1915. De optræder også alle, på nær Jørgen Brag, på et fotografi i Skar 1931, s. 94 (se neden for). Der er 18 mand på fotoet og sikkert flere gengangere fra julesammenkomsten 26-12-1914, som også fremgår af Hejmdal Avis 29-12-1914.

Til denne gruppe kan direkte knyttes følgende personer:

- Hans Moos, der som minimum kendte både P. Østergaard, K. Andresen og Jørgen Brag.
- Mikael Steffensen, der som kendte Peter Østergaard og Jeppe Østergaard.
- Hans Lausten-Thomsen, der som minimum kendte K. Andresen, P. Østergaard, Jørgen Brag, Rasmus Nissen og Peter Jensen.

Indirekte tilknytning:

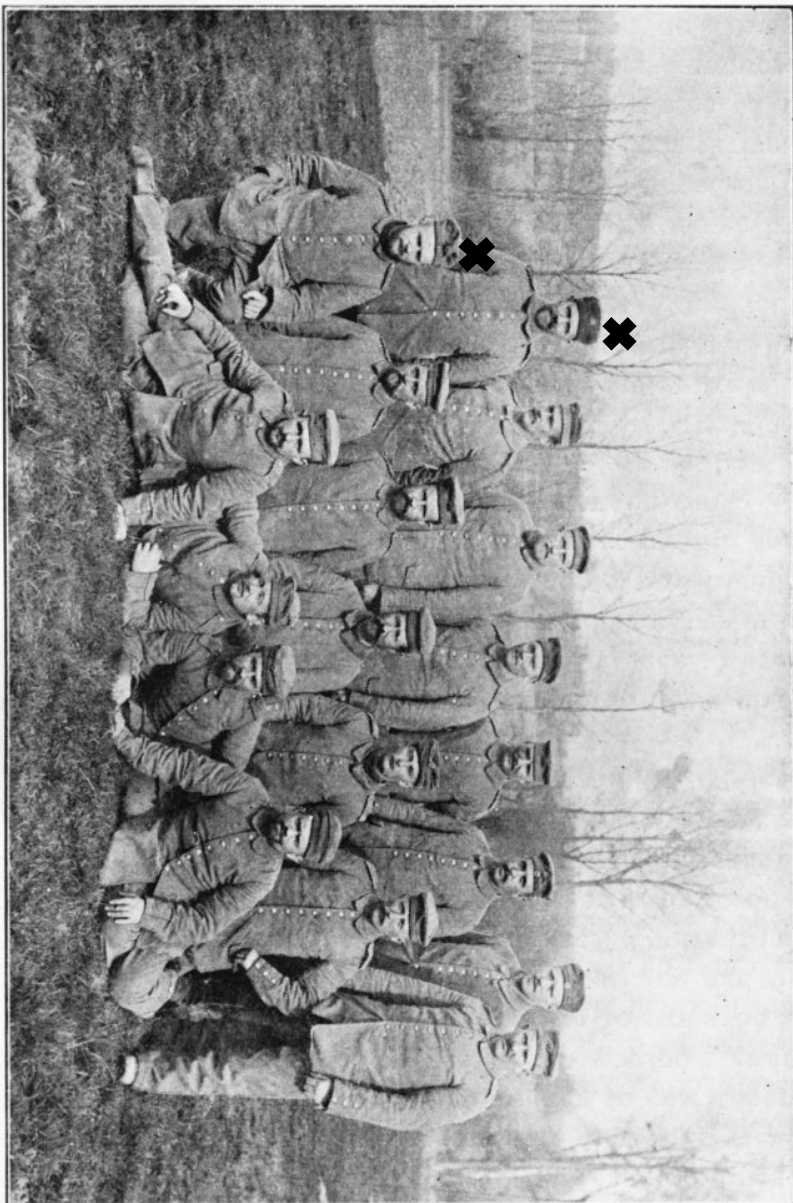
- Jeppe Østergaard (Peters bror, kendte Mikael Steffensen).
- Mathias Mygind fordi Hans Moos kendte til ham, og Mygind kendte omvendt til Jeppe Østergaard. Iver Henningsen kender også til Mygind.

- En dansksindet (felt)præst ved navn *Jørgen Eriksen*, som var kendt af både Mygind, Moos og Andresen

Redaktør på Hejmdal, *Jes Sarup*, kendte også personligt Mikael Steffensen, Hans Moos, Peter Østergaard og Mathias Mygind

Konklusionen er, at rigtig mange af de soldater, hvis breve/dagbøger er blevet publiceret efter krigen, direkte kendte hinanden – eller kendte til hinanden i et eller andet omfang (herunder Lausten-Thomsen, Kræmer og Brag, som alle har skrevet erindringsblik i DSK).

(Følgende side: Fotografi fra Skar 1931, s. 94. Afhandlingens aktører Kresten Andresen og Peter Østergaard er markeret med et kryds.)

Nordslesvigere ved vestfronten foråret 1915.

- Fra højre:* I. H. Hansen, Lintrup. Jørg. Andersen, Brostrup. H. Schultz, Hejsager. Peter Andersen, Horsby.
Jens Christensen, Lundsgaardsmark. Jørg. Lønger, N. Smedeby. Peter Jensen, Stenderup. Peter Østergård.
II. Laurids Lund, Lilholdt. Anders Hansen, Rejsby. Ballum. Rasmus Nissen, Lendemark. Carsten Truelsen.
Daler Østerby. Hans Markussen, Dynt. Kristen Andersen, Ullerup.
III. H. Hansen, Broagermark. Chr. Struck, Staugaard. H. Laursen, Aller. Nis Ulrich, Haderslev.